

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОИЙ-ПУБЛИЦИСТИК ЖУРНАЛ

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
ДАВЛАТ МАТБУОТ
ҚЎМИТАСИ

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
“МАЪНАВИЯТ ВА
МАЪРИФАТ”
ЖАМОАТЧИЛИК МАРКАЗИ

МУНДАРИЖА

НАСР

ИВОННА КЁЛС. Инжиқ Давиднинг онаси. Роман 3

ҚАДИМГИ ХИТОЙ НАСРИ

Қиссалар, ҳикоялар, масаллар 79

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

ИОСИФ БРОДСКИЙ. Ҳаёт бу — Эгамники 56

НИКОЛАЙ ЯКИМЧУК. Мен ишлардим — шеърлар ёзардим 62

Озарбойжон халқ ижоди. Баётилар 127

1999 — АЁЛЛАР ЙИЛИ

М. КАРЛ ЯН. Амир Темур ва аёллар 129

ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ

Л. ВОРОНЦОВА, С. ФИЛАТОВ. Курашади икки оқим 134

МАНГУЛИККА ДАХЛДОР

ВИКТОР ЖИРМУНСКИЙ. “Алпомиш” ва “Одиссея” 143

Март '99

АДАБИЙ ТАНҚИД

ИЛҲОМ ҒАНИЕВ. Шекспир ва Фитрат 159

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

УМАРАЛИ НОРМАТОВ. Хотиралар жозибаси 163

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

Ж.Х. ЧЕЙЗ. Гонконгдан келган тобут. Роман 167

Бош муҳаррир: **Озод Шарафиддинов**

Таҳрир ҳайъати: **Неъмат Аминов, Муҳаммадали Аҳмедов, Шароф Бошбеков, Жамолiddин Бўронов, Эркин Воҳидов, Одил Ёқубов, Неъматулла Иброҳимов, Мурод Муҳаммад Дўст, Мирпўлат Мирзо (Бош муҳаррир муовини), Абдулла Орипов, Ғайбулла Саломов, Жавлон Умарбеков, Шоир Усмоҳхўжаев, Рустам Шоғуломов, Файзи Шоҳисмоил (масъул котиб), Саидбек Ҳасанов.**

Жаҳон адабиёти 3. 1999

ИНДЕКС 828,829

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасида рўйхатга олинган, № 172

Таҳририят манзили:

700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30

Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир **Амир ФАЙЗУЛЛА**

Рассом **М. КАРПУЗАС**

Техник муҳаррир **В. БАРСУКОВА**

Мусаҳҳиҳ **Т. ОРИПОВА**

Теришга берилди 29.01.1999 й. Босишга рухсат этилди 17.03.1999 й. Бичими 70×108 1/16.

Офсет қоғози. Офсет босма. Шартли босма табоқ 18,2. Нашриёт босма табоғи 20,0.

Жами 3000 нусха. К-6883 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Давлат Матбуот қўмитасининг “Ўзбекистон” нашриётида компьютерда теришиб, ижарадаги Тошкент матбаа комбинатида босилди.

Тошкент — 700129. Навоий кўчаси, 30.

Индекс 828, 829

© Жаҳон адабиёти, 1999 й.

Ивонна КЁЛС

Инжиқ Давиднинг онаси

Роман

I

Катта ўғлим дунёга келганда Симон билан турмуш қурганимга атиги икки ой бўлганди. Бизлар онамникида турардик. Овқатни мен ваннахонада пиширардим, учала жон эса менинг олдинги болалик хонамда ётиб ухлардик. Сирасини айтганда, у пайтлардан кўп нарса эсимда қолгани ҳам йўқ. Фақат Давиднинг узлуксиз йиғлаши яхши эсимда. Биз чақалоқни йўргаклаб, иккаламизнинг ўртамизга ётқизиб қўярдик, шунда ҳам унинг йиғиси тўхтамасди. Бутун тун уни қўлимизда аллалаб, хонада юриб чиқардик, у эса йиғлагани-йиғлаган эди. Шунда уй ҳамшираси келар, ойим иккита докторни таклиф қилар, болалар врачлари ҳам келар эди. Охири бўлмагач, Давидни текширгани олиб кетишди. Бироқ унинг соғлиғидан ҳеч қанақа нуқсон топилмади, икки ҳафтадан сўнг ўша-ўша йиғлоқи Давидни уйимизга қайтариб юборишди.

Симон олий техника билим юртида ўқирди, у ерда кун бўйи қолиб кетарди, кечқурун эса машғулотларга тайёрланарди. Симоннинг ота-онаси билан менинг онам бизга моддий жиҳатдан қарашиб туришарди ва шу боисдан ҳам Симоннинг аҳволи гоёт ночорлашиб қолганда ўзимизни кўриб-кўрмаганга олмасликка қарор қилдик. У ота-онасининг олдида кетди, мен эса йиғлоқи Давид билан оймникида қолдим. Сайр чоғида юриб турсам, у ўзини қувноқ ва мамнун ҳис этар, аммо тўхтадим дегунча дунёни бошига кўтариб дод сола бошларди. Шунинг учун мен кунда уч ё тўрт соатгина уни айлантириб келар, ўзимни бамисоли боламнинг аравачасига ўрнатилган мотордек ҳис қилар эдим. Симонни мен фақатгина кечки овқат вақтида кўрардим. Бу вақтга келиб у чарчаб,

*Русчадан
Назира
ЖЎРАЕВА,
Амир
ФАЙЗУЛЛА
таржимаси*

Нидерланд адибаси Ивонна Кёлснинг “Инжиқ Давиднинг онаси” романи ҳозирги жамиятдаги жиддий муаммолардан бири — ёшлар орасидаги гиёҳвандликка бағишланган. Асар марказида ўғлини гиёҳвандлик балосидан асраб қолиш йўлида узок йиллар машаққат чеккан онанинг фожиали ҳаёти ётади. Адиба бундан ташқари “Кичик одамлар” (1969), “Агнес марсияси” (1975), “Мис бог” сценарияларини ёзди. “Ян Рап ва унинг дўстлари” (1977), “Флортье Блумнинг жирканч ҳаёти” (1982) романлари унга яхшигина шуҳрат келтирди. “Инжиқ Давиднинг онаси” романи эса жаҳон халқларининг кўплаб тилларида таржима қилинди. Асар ҳужжатли воқеалар асосида яратилган бўлиб, китобхонни ҳозирги вақтда бу фожа ичида яшаётган оилалар олдидаги улкан муаммо устида жиддий ўйлашга мажбур этади.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

бурнидан тортса йиқилгудек бир ҳолда бўлар, мен ҳам тинкам қуриб, Давид туфайли юрагим қонга тўлиб турган бўлардим. Унинг ўқиши мени тобора камроқ қизиқтирар, эрим ҳам Давиддан кўпроқ совиб борарди. Гоҳ-гоҳ бола тинчиган пайтларда биз шоша-пиша висол лаззатидан баҳраманд бўлар, шунда ҳам ҳар дақиқа Давиднинг йиғиси бошланиб қолишидан чўчиб турардик. Аста-секин кўнглимда ғазаб, адоватга ўхшаган қандайдир ёмон туйғу пайдо бўла бошлади. Бу туйғу мен ёки болани ҳаёт йўлимда оёғимга тушов бўлмасин деб ўйлайдиган Симонга, фикру ўйлари фақатгина ўғилларининг ўқишида бўлиб қолган Симоннинг ота-онасига, боланинг йиғисига сен сабабчисан, деб юзимга соладиган онамга, боланинг ўзига қаратилган эди.

Бир куни эрталаб Давидни чўмилтираётганимда миямга шундай бир қабихона фикр келдики, ўйласам ҳали-ҳалигача баданим жимирлаб кетади. Чап қўлим билан Давиднинг бошини сув устида тутиб турар эдим. Шундоқ ташлаб юбора қолсам-чи, қутулардим-қўярдим, деб кўнглимдан ўтказибман. Ўзимга-ўзим ўчакишганим шунчаликка етдики, ростдан ҳам болани қўлимдан тушириб юбордим ва у сув тагига шўнғиб кетди. Бир лаҳза мен Давиднинг жон талвасасида типирчилаётганига серрайиб қараб қолдим. Кейин бирдангина ваҳимадан ўзимга келиб, болани сувдан тортиб олдим ва маҳкам бағримга босдим. Қичқиримга ойим югуриб келди. Ойим Давидни мендан тортиб олдида, барча зарурий ёрдамни ўзи кўрсатди, мен эсам қарахт бир ҳолда унинг ҳаракатларини кузатиб турардим. Унинг ҳар бир хатти-ҳаракати шундоқгина кўз олдимда турибди: ана, у Давиднинг оёқларидан ушлаб, бошини пастга қилиб кўтаряпти, сув чиқиб кетсин учун унинг думбачалари ва елкасидан шап-шап уряпти. Кейин қорни билан сочиққа ётқизяпти-да, обдон артяпти. Давид эса митти қўл ва оёқчаларини уриб, ҳамон сувни чалоплатарди. Ойим уни аёлга ўраб, бағрига босди, бошининг орқасига қўлини қўйганича хонани айланиб юра бошлади.

— Тинчлан, қўзичоғим, — дерди ойим, — тинчлан, новвотим, худо бир фалокатдан асради.

Ҳар гал ойим менга яқинлашганда мен боланинг бошини кўриб қолардим. Менга яқинлашаётганида ҳам, мендан узоқлашаётганида ҳам унга қараб қўлимни узатишга ҳолим етмас эди.

— Кийимларини келтир, — деди ойим менга, — бир оз ўзига келди, мен уни кийинтираман. Грелкани тайёрла. Сал қимирласанг-чи, худди бировнинг боласидай безрайиб қараб туришингни-чи.

Шунда ҳам жойимдан қилт этмаганимни кўриб, ойим мени қўлимдан силтади:

— Қимирла деяпман сенга, — такрорлади у, шундагина хаёлим ўзимга келди. Гўё узоқ вақт нафас олмай туриб, бирдан ўпкамни тўлдирмоқчи бўлгандай, чуқур хўрсиндим, шартга бурилиб, ваннахонага чопдим ва грелкани тўлдириш учун иссиқ сувни очдим.

Ўша куни ойим менга телефон рақамлари ёзилган қоғозни тутқазди.

— Барибир мен унга кўнгироқ қилган бўлардим, — деди у. Унинг ким ҳақида гапирётганини мен яхши билардим. У тез-тез маслаҳатини олиб турадиган фолбин тўғрисида гапирмоқда эди. Лекин мен бу одамга ёрдам сўраб анча кейин мурожаат қилдим.

Давид ўшанда энди бир ёшга кирганди. Симон амалий машғулотларини тугатиб, яна биз билан бирга яшаётганди. У атайлаб бир хонтахтача ясади, биз уни ваннахонага элтар ва кечқурун Давиднинг каравотини шунинг устига қўйиб қўяр эдик. Бироқ Давид уйку нималигини билмасди. Маҳкам йўргаклаганча у каравотда ётар, биғиллаб йиғлар ва тинмай типирчиларди. Эр-хотин бир-биримизга бақришар, ойим билан айтишардик, болани эплаш эса ҳеч қайсимизнинг қўлимиздан келмасди. Симон олиб келган уй доктори ҳам қўлларини ёйиб:

— Иложи йўқ, шунақа инжиқ болалар ҳам бўлади, — деди, холос.

Илтимос қилаверганимиздан кейин болалар доктори болани яна бир марта текшириб кўрди ва мутлақо соғ деб топди.

— Худо хоҳласа, бир куни бу одати қолади, — деб ишонтирди у бизни.

Лекин биз Симон билан худо хоҳлаган ўша саодатли куннинг келишини кутишга тоб-тоқатимиз қолмаганида “ўзинг учун ўл, етим” қабилида иш тутишга аҳд қилдик. Тўсатдан, Давиднинг велосипед кажавасида ухлашини сезиб қолдик. Шунинг учун кечки овқатдан кейин уни кийинтирардик-да, ҳатто шаррос ёмғир қуйиб турганида ҳам то уни қайғу элитмагунча айлантириб юрардик. Шунда биз уни аста курсичасидан авайлаб олардик-да, кийим-пийими билан каравотчасига ётқизардик. Бироқ бу усул ҳам узоққа чўзилмади, бирмунча муддатдан кейин уни велосипед кажавасидан олаётганимизда яна уйғониб кетадиган одат чиқарди.

Хуллас, мен ҳам, Симон ҳам шунчалик ҳолдан тойдикки, қўяверасиз. Ойим берган ҳалиги телефон рақамлари ёзилган қоғозни қидириб топдим ва чорасиз бир ҳолда рақамларни тера бошладим. Давиднинг биғиллаб йиғлаши остида айтган сўзларимни у жимгина эшитди. Сўнг:

— Ҳозир борсам бўладими? — деб сўради.

— Қанийди, тезроқ етиб келсангиз, — дея жавоб бердим мен, — ҳеч ким ёрдам беролмаяпти.

Ярим соатдан кейин фолбин ваннахонада Давиднинг каравотчаси ёнида ўтирарди. Биз Симон иккаламиз йиғи қачон тинаркин, дея ичкарига кулоқ солганча йўлакда юрак ҳовучлаб турардик. Бироқ кутганимиздек бўлмади. Орадан талай вақт ўтди, фолбин ваннахонадан чиқиб келди ва бизларнинг елкамиздан кучиб, хонага олиб кирди.

— Ўтиринглар, — деди у, — мен сизларга бир гап айтмоқчиман. Ўзининг олдинги ҳаётида Давид бомбардимон чоғида болалик пайтида ҳалок бўлган. Шундан у доим қўрқувда яшайди, бу қўрқув ҳали-вери ўтиб кетадиган эмас. Биз бу жараёнга халақит бермаслигимиз керак, ўзингиз кўриб турганингиздек, бу бизнинг кўлимиздан келмайди ҳам. Зеро, у билан бизнинг ўртамизда унинг учун ҳаёт-мамонт масаласини ҳал қилувчи қўрқув турибди.

Симон билан мен жим эдик. Фолбиннинг гапи ҳақиқатга яқин эканини дилдан ҳис қилиб турсам-да, лекин эримнинг чехрасида истехзоли табассум пайдо бўлди.

— Мени шунга ишонади деб ўйлаясизми? — сўради у.

Фолбин бош чайқади.

— Мен буни сизларга болангизга ҳеч қандай ёрдам кўрсатолмаслигимни англагиш учунгина айтдим, холос. Аниқроғи, бунга ҳаққим йўқ. Тўғри, мен уни тинчлаштиришим мумкин, бироқ мен унинг қўрқувини бир оз аритган бўламан, кейинроқ қўрқув яна унинг юрагини эгаллаб олаверади. Мен сизларга айтдим-ку, болада қандайдир жараён давом этапти, деб. Сизлар уни эркалаб-нетиб, бир амаллаб овутишингиз мумкин, аммо бу жараённи тўхтатиш мумкин эмас.

Симон уни кузатиб қўйгани чиққанида мен ваннахонага югурдим ва йиғлаб ётган болани каравотидан олдим-да, бағримга босдим.

— Тинчлан, жоним, — шивирлаб дедим унга, — нимадан қўрқаяпсан, жон болам? Мен ёнингданман-ку, дўмбоғим, ўзим сени овутаман, кўзичоғим...

Иккинчи боламиз туғилганда Давид уч ёшда эди. Буниси қизалоқ — Жюльет унинг исми. Туғруқхонада унинг беланчаги каравотимнинг ёнида турарди ва кун бўйи кулоғим унда бўларди: “бу ҳам йиғисини бошлаб қолмасмикан тағин?” деб юрагимни ҳовучлардим. Тунда уни болалар хонасига олиб бориб қўйишарди, эрталаб эса уни яна олдимга қайтариб олиб келишганда ҳамширанинг: “Қаёқда, у жудаям ювош”, — деганига ҳам ишонмай, мен унинг миттигина юзчасини синчиклаб кузатар эдим.

Бироқ Жюльет ростданам ювош чақалоқ чиқди. Биринчи тунда у уйда бирон марта ҳам уйғонмасдан ухлади. Бу вақтга келиб биз эски шаҳардаги тўрт хонали хонадонга кўчиб ўтдик ва дастлабки пайтларда менга ёрдам бериш учун Симон таътилга чиқди. У билим юртини тугаллаб, яқин бир йилдирки конструкторлик бюросида ишламоқда эди. У йигирма беш ёшда, мен йигирма уч ёшда эдим, янги хонадон ва янги чақалоққа эга бўлгач, биз ҳақиқий оила бўлганимизни бирданга англадик.

Давиднинг йиғиси устига яна бошқа муаммолар келиб қўшилди. У аксар пайтда бўлар-бўлмасга жазавага туша бошлар, бирон нарса кўнглига ёқмаса, ерга ётиб олиб жиннидай ўзини ура бошлар эди, ўйинчоқларни эса тўғри келган томонга отиб ё ўзига жароҳат етказар, ё атрофдаги нарсаларни уриб синдирарди. Фақат ойимгина унга яхши гапириб йўлга соларди, қолганларга кўзи тушди дегунча асабийлашиб, томоша кўрсата бошларди. Мен билан Симон иккимиз ҳам унинг инжиқликларига узоқ бардош беролмасдик. Бутунлай Давид билан овора бўлиб қолганимдан биринчи йили Жюльетни мутлақо ўз ҳолига ташлаб қўйгандим. Давид болалар боғчасига қатнай бошлаганда буни ўзим учун катта бахт ато этилгандай ҳис қилгандим. Эрталаб уни болалар боғчасига элтиб қўярдим ва бутун кунни қизалоғим Жюльет билан маза қилиб ўтказишни ўйлаб, эркин қушдай у томон учардим. Тушлик чоғида бўладиган бир соатлик кўнгилсизлик ҳам кўзимга кўринмай кетарди бундай пайтда.

Бир куни фижиллашиб қолганимизда Симон биринчи бўлиб ўғлимиздан сўз очди:

— Бу бола бутун ҳаётимизни заҳарляпти! Сен тушунасанми буни? Биз уни ҳеч қаёққа, ҳатто дўконга ҳам бирга олиб чиқолмасак-а! Бу бошимизга битган бало бўлди-ку! Бир куни у иккимизни ҳам очиқ гўрга тикмасайди деб кўрқаман, ҳа, ҳа! Бу тирранчанг мени адойи тамом қилди!

— Худо уни шунақа қилиб яратган бўлса, мен нима қилай ахир? — қичқирдим мен.

— Яратса яратгандир, лекин пичоқ бориб суякка қадалди, мен ҳеч нарсани сезмай ҳам қўйдим, кўзимга ҳеч нарса кўринмаям қолди.

— Битта-яримта билан маслаҳатлашиш керак.

— Яна ўша гапни айтишганди: тўрт мучали соппа-соғ, деб.

— Йўқ, энди уни тушунадиган биронтасини чақириш керак.

— Онанг топган ваҳимачи фолбинга ўхшаганими? “Мен ҳеч қандай ёрдам беролмайман” эмиш...

— Йўқ, биронга бошқасини. Ахир уруғи қуриб кетмагандир!

— Хўш, кимни дейсан?

— Билмайман, лекин болани қаратмаса бўлмайди. Мен ўзим қидираман...

Мен болалар руҳий касалликлари врачлари Генриетта деган аёлни топдим, институтни тугатгандан кейин у олти йил Америкада ишлаб келган экан. Тарбияси оғир болалар муаммолари билан шуғулланувчи руҳий-тарбиявий марказ билан ҳамкорлик қиларкан. У Голландияга ота-онасини кўргани келган бўлиб, уйда бир ярим ой бўлмоқчи экан, бироқ отаси тўсатдан вафот этиб, яна бирмунча муддат қолишига тўғри келибди. Баҳонада барча қариндошларини бориб кўришга аҳд қилибди. Мени у билан таништириб қўйган ойимникига Генриетта ана шу тариқа келиб қолган экан. Шуни айтиш керакки, Генриетта ўзининг врачлик бобидаги билимлари билан менга ҳечам мақтанмади. Худди яқин дугонамдай кундузлари бир неча бор рўзғор юмушларимга қарашгани ва болалар билан ўйнагани бизникига келди ва мен, эрим Симон билан кечқурунлари талай вақтгача гаплашиб ўтирди. Давид мактабга кетиб, Жюльет ухлаган вақтлари мен билан танҳо қолганида у зимдан оддий-оддий саволлар билан юрагимнинг тубида ётган дардларимни билиб олар эди. Гоҳо:

— Шу дейман, Давидни менга худо жазолаш учун ато этган бўлса керак, — деган сўзлар оғзимдан чиқиб кетарди-да, ўзим кўрқа бошлар эдим.

— Жазолаш учун? — такрорлади Генриетта.

— Мен чақалоқлигимда жуда ёмон бўлганман, хархаша қилавериб, ойимни жонидан тўйдириб юборганман.

— Ойимни дейсанми?

— Ҳа. Назаримда, ойим фақат акамга ғамхўрлик қилаётгандек бўлавердида. Акам автомобил ҳалокатига учради, ўз айби билан: ҳаддан ортиқ ичиб, рулга ўтирган. Кейин у тиклаш марказида кўп ой фалаж бўлиб ётди.

— Тиклаш марказида?

— Ҳа. Ойим ҳар шанба, ҳар якшанба, ҳатто Рождествода ҳам ўша ёққа қатнардир. Мен доим бир ўзим ўтирардим. Бир куни мен тўғри башарасига қараб

бақириб бердим: “Нима, мени бутунлай ўлдига чиқариб қўйдингизми? Нега менга қарамайсиз ҳеч?” Отам ўшанда ўзининг хуштори олдига кетган эди, биласан-ку.

— Ҳеч қарамайсиз дедингми?

— Ҳа, мен ўн еттида эдим, доим дарс тайёрлаб ўтирдим. Ойим ҳатто нечанчи синфда ўқишимни ҳам билмасди. Уйимизга битта-яримта меҳмон келиб қолса, ойим шундай дерди: “Бу менинг кенжа қизим тўртинчи синфда ўқийди”. Мен эътироз билдирардим: “Йўқ, бешинчидаман, битириш имтиҳонларига тайёрланаяпман-ку”. Мен ҳар доим, ҳаттоки Бадиий академияга ўқишга кирганимда ҳам ёлғиз эдим. Симонга турмушга чиққанымга ажабланмаса ҳам бўлади. Кулгили-а: мен йигирмада, у йигирма иккида, биз бир-биримизни яхши билмаймиз ҳам, бир-биримизга ҳечам тўғри келмаймиз. Эрталаб тураман, ваннахонага кираман-да, ҳайрон бўламан: қизиқ, стакандаги анови тиш чўткаси кимники бўлди? Уйларимиз бошқа-бошқа. Нега энди унинг чўткаси стаканда меники билан бирга туриши керак?

— Уйларингиз бошқа-бошқа экан-да.

— Ҳа. Симон ориятли йигит, у ўқишини давом эттиришни истаydi. Дельфтдаги меъморчилик институтида, ота-онаси ҳам уни ўша ёқда ўқишини исташди. Пулдан ғам йўқ, улар ўқишига тўлашади. Бундан кейин нима бўлиши беш қўлдай аён. Бу ерда, уйда, Давид билан у, албатта, бемалол дарс тайёрлай олмайди, мана, ярим йилдирки, у яна ота-онасиникида турибди, мен уни фақат кечки овқат пайтидагина кўраман. Ҳаётимизда унга тегишли яна бирон нарса бормикан ўзи? Мен кечинмаларим хусусида умуман у билан гаплашолмайман.

— Ҳозир сен нимани ҳис қилаётибсан?

— Нимани бўларди, Давид худонинг менга юборган жазоси-да, лекин шу билан бирга, менинг омадим ҳам. Жазо шу маънодаки, мен ўз онам билан ишларимизни бир ёқлик қилиб олиш имкониятига эга эмасман... бундан ташқари юрагимнинг аллақасида ҳалиги бомбардимон ҳақидаги ўйлар чуқур ўрнашиб қолган. Мен ўттиз тўққизинчи йилда туғилганман, эҳтимол, ўтмишдаги ҳаётимда мен фашист бўлгандирман, Давид эса менинг қурбоним бўлган. Мен кўпинча бизлар бекорга бирга бўлиб қолмаганмиз, деб ўйлайман. Эҳтимол, бу ростданам мен учун бир омадир. Мен “жазо” деяпман-у, балки бу бир тарафдан омадим бўлса керак, деган хаёлга бораман...

Генриетта дилимдаги барча шубҳаларни айтиб солишимга қўйиб берарди, сўзим асносида саволлар беравериб қийнамас ва фойдали маслаҳатлар билан миямни қотирмас эди. Айтганларимдан энг асосий нарсаларни савол тарзида такрорлар экан, у мени шулар устида кўпроқ фикрлашга даъват этар, натижада мен унинг ёрдамисиз ҳам фикр юритишга ўрганиб қолдим. “Давид менга юборилган жазо” деган фикрни ундан кўра чуқурроқ: “Эҳтимол, Давид менинг омадимдир”, деган фикрга алмаштирдим. Пировард-оқибатда мен, гарчи бунинг учун йиллар ўтиши талаб этилса-да, ўз ихтиёрим билан бир қарорга келадиган бўлиб қолган эдим.

Биз учовлон бир неча оқшом ана шундай суҳбатлар қурдик, бу эса аста-секин Симоннинг жонига тега бошлади. У суҳбатдан ўзини тортар, дам-бадам қаҳва қайнатишга чиқиб кетар, телефон қилар ёки ухлайман деб ётиб оларди. Менинг ундан жаҳлим чиқарди, Генриетта эса ҳеч нарса бўлмагандек парвойи фалак. Бир ҳафтадан кейин ўзимни ортиқ тутиб турулмадим. У навбатдаги галда чўзилиб ётиб кўзини юмиб олгач, мен унга ташландим.

— Пишириб қўйибдим сенга бу ерда? — қичқирдим мен. — Гапимизни эшитишни хоҳламасанг, чиқиб кет бу ердан!

У кўзини юмганча тек ётаверди. Азбаройи ғазабланганимдан қўлимга дастлаб илинган нарсани олдим, бу нимагадир энг майда-чўйдасигача жуда яхши эсимда қолган, тувакдаги гул эди. Қизил-жигарранг, майда хол-хол сариқ гул, номи туфелки экан. Мен қулоқашлаб гулни Симоннинг бошига қараб улоқтирдим. Тувакдаги тупроқ хона билан битта бўлиб сочилди. Симон сапчиб ўрнидан турди-да, мени тутиб полга улоқтирди. Ётоқхона билан даҳлиз эшиги қар-

силлаб ёпилганини эшитдим. Сўнг орага узоқ жимлик чўкди. Мен бошимни кўтардим.

Ҳамма ёқда тупроқ ва сариқ гуллар сочилиб ётарди. Қаршимда Генриетта. У ҳеч нарсага аралашмай, нигоҳини тўғрига қадаганча жим ўтирарди.

— Генриетта! — кичирдим мен. — Тупроқ, ҳамма ёқ тупроқ, ҳамма ёқ...

Мен бошимни полга қўйиб, ҳўнграб йиғлаб юбордим ва Генриетта томон эмакладим. Унинг тиззасига бошимни қўйганча ўкраб йиғлардим. Юрагимда йиғилиб қолган дард-аламлар беихтиёр отилиб чикди:

— У бошга битган бало эмас... ғариб... гўдак... болам... мен унга ёрдам бермоқчиман... болажоним Давид...

Энди Генриетта олдимга фақат кундузи келадиган бўлганди, чунки Симон уни кўришни истамасди. У “бегоналарсиз” мен билан танҳо гаплашишни афзал биларди. Бироқ бизнинг барча суҳбатларимиз дарҳол гинахонлик, айб-тўнковларга айланиб кетар ва, албатта, баҳс ва жанжал билан тугар эди. Ёниб-тутаққан кўйи мен ухлагани кетардим. Симон эса алоҳида, каравотида ётиб қоларди.

Энди бу ҳолнинг узоққа чўзилиши мумкин эмаслиги беш қўлдек аён эди. Бир куни, яқшанбада Генриетта онасиникида эди — қарасам, Симон чизмачилик асбоблари ва кийимларини йиғиштираётди. Кейин отасининг машинасини олди-да, нарсаларини ўша ёққа олиб бориб ташлади. Лекин кетгани йўқ. У ётоқхонада, мен эсам не савдо бўлишини кутиб, болаларнинг олдида ўтирардим.

Бироқ ҳамма гавго сабр косам тўлиб, ғазабим ҳаддан ошгандан кейин рўй берди. Мен ётоқхона эшигини зарб билан очдим, қарасам, Симон бошини қўллари билан кучоқлаганича каравотда ўтирибди. Менга бош кўтариб қарамади. Бирдан унинг ҳали жуда ёш эканини ҳис қилдим. Унинг ўзи ҳали ота-она ҳимоясига муҳтож эди, барча муаммоларни ҳал этишни уларга ташлаб қўйганди.

— Кет, — дедим мен, — сени бу ерга юборганларида ёки чақириб олганларида эмас, фақат ўз ихтиёринг билан бир қарорга келганингдан кейингина қайтиб келасан.

У ўрнидан турди.

— Мен пулдан сиқилмасликларинг учун ҳаракат қиламан.

— Пул сизларнинг хонадонингиз учун ҳеч қачон муаммо бўлган эмас.

— Лена, — деди-да, у йиғлаб юборди.

— Менга тузуккина маош керак, садақалар билан қутуламан деб ўйлама. Мен йиғламоқчи эмасман, яна бир бола орттириб, бўйнимдаги сиртмоқни кўпайтиришимнинг ҳечам кераги йўқ.

Менинг зардам тобора кўпроқ қайнамоқда эди. Унинг лоқайдлиги мен учун дард устига чипқон бўлмоқда эди.

— Йўқол! — кичқирдим мен. — Отажонинг билан онажонинг олдида даф бўл! Бориб ўқишингни ўқи! Бу ерда қорангни кўрмай!

Симон эшик томон одимлади. Мен бўсағада турганим учун у олдимдан ўтиши керак эди. Бирдан унинг қаттиқ таҳқирланганини сездим. Симон, кўнглимдан кечирдим мен, бечора Симон, кўргуликларимиз мендан кўра кўпроқ сени ёб адо қилган кўринади...

Бироқ ғазаб шафқатдан устун келди.

— Лапашанг! — орқадан кичқирдим мен.

— Мен қайтишим керак, Лена, — деди Генриетта, — лекин сени шу аҳволда ташлаб кетолмайман. Шу кунларда сенга мадаккор тополсам яхши бўларди.

— Қайтмоқчимисан? — Бу сафар мен такрор сўрадим, аммо Генриетта ўз фикрини давом эттириши учун эмас. — Қайтмоқчимисан? Қачон йўлга чиқшинг керак? Ахир ҳозир эмас, ҳозир эмасдир, шундайми? Узинг айтгандингку, ойнинг охирида, деб?

— Мен беш кундан кейин қайтишим керак.

Мен яшин тезлигида ҳисоб-китоб қилиб чиқдим. Беш кундан кейин Генриетта кимдир мени паноҳига олишини мўлжалларди. Ҳаммасини бошқатдан

сўзлаб беришим керак. Симон айтганидек, “етти ёт бегона”га. Йўқ. Керак эмас. Мен ҳаммасини айтиб бўлганман. Генриетта эмас, ўзимга. Етар. Менга энди ҳаммаси аён.

Мен иккиланиб ўтирмадим.

— Менга ҳеч қандай ҳомийнинг кераги йўқ, — дедим мен. — Ўзим бир иложини қиларман. Борди-ю, менга кимдир керак бўлиб қолса, ўзи йўлимда пайдо бўлади. Сен ҳам керак пайтида пайдо бўлган эдинг-ку?

— Мен сени мажбурламоқчи эмасман, — жилмайди у. — Бу шунчаки бир таклиф, холос, айтдим-қўйдим-да.

Мен ўзимни ладил ҳис қилаётгандим.

— Генриетта, — дедим мен, — яна беш кун. Биз ҳали кўп ишлар қилишимиз мумкин.

— Лена, бу нарса ҳали узоқ чўзилади.

— Унда мен бу йилларни ўзим эплай оламан. Мен сенга хат ёзаман. Хўпми? Сен ҳам менга хат ёзгин. Лекин мен ҳаммасини ўзим эплайман, ҳеч бўлмаганда Давид билан биргаликда. Симон билан эса ҳали кўп вақтгача мошимиз очил-маса керак деб ўйлайман.

Дастлабки кунлар жуда оғир бўлди. Симон кетиб қолгани учун эмас. Генриетта ҳам кетиб қолгани учун эмас. Ойим мунтазам келиб тургани учун. Бир томондан ойим менга суянчиқ эди, чунки болалар ташвишини у зиммасига олганди. Бошқа томондан эса у гапини ўтказдирмоқчи бўлиб, миямни қоқиб қўлимга берарди. У Симон билан ораларингни “яхши қилиб ол”, деб зўрлагани-зўрлаган эди, чунки менинг аҳволимдаги аёлни жамият бир четга суриб чиқариб ташлаши ҳеч гап эмас. Билмадим, жамият ҳар тарафлама ҳисобдан ўчириб ташлаган мендай бир хотин жамиятга ёки ўз онасига қаршилик кўрсатганиданми, нима бўлганда ҳам жамият мени бир четга суриб чиқариб ташлай олмаслигига бўлган ишончим тобора мустаҳкамланиб бормоқда эди. Соғлом фикрга қарши ўлароқ мен ўзимнинг гўралик давримдаги никоҳни ортиқ чўзишни истамасдим. Симон ўз йўлидан бориши керак, мен ўз йўлимдан. Танҳо узоқ-узоқ сайрларим давомида мен ўз режаларимни пухталаб олдим. Симон билан гаплашаман, болаларни тарбия қилиш масалаларини муҳокама этишга имкон берувчи дўстона муносабатлар ўрнатишни таклиф қиламан. Кейин... мен Бадиий академияга қайтишни истамоқда эдим.

Ойим сўнгги фикримни қизгин қўллаб-қувватлашини билардим, у ҳар доим мени ўзи ўйлаганидан ҳам истеъдодлироқ деб ҳисоблардим. Бунинг устига у Академияни мустақил ҳаётга қўйилган жиддий қадам деб эмас, балки кўпроқ мени “бошқача фикрлашга” туртки беришга қодир эрмак деб тушунарди. Агар мен бир жиҳатдан худбинлигим, иккинчи жиҳатдан, Давиднинг ишончли бўлишига қаттиқ ишонганим сабабли розилик билдирсам, у бола билан уйда ўтиришга дарҳол хўп дейишига кўзим етиб турарди.

Мен Симон билан гаплашдим, лекин у мени тушунмади. У яна бизникига қайтиб келишга астойдил бел боғлаганди.

— Яна ўша алпозда давом этамизми? — сўрадим мен. — Агар ўшанда бўйим-да бўлиб қолмаганда, умуман турмуш қурган бўлармидик? Йўқ, Симон, кўр ҳассасини бир марта йўқотади. Мен ўқишни, имкониятдан фойдаланишни, мустақил бўлишни хоҳлайман. Мен умримнинг бутун бир бўлагини бой бердим, энди бу камчиликни тўлдиришим керак, Давид олдидаги гуноҳимни ювиш учун бу мендаги ягона имкониятдир. Мен инжиқ гўдак олдида бош эгмайди-ган яхши она бўлишни хоҳлайман. Чунки Давид унақа эмас, у ойимга ҳечам тихирлик қилмайди. Ҳамма гап менда, сенда, ҳар иккала мизда қолган.

Бироқ Симон ҳеч нарса тушунмади. У она сути оғзидан кетмаган гўдак ми-соли эди. Хайрият, ота уйига бориб кўзи уйқудан очилибди. Бу ёқда бўлса, мен ҳамон тиним нима, билмайман. Академия, кейин соат тўртда уйга, йўл-йўла-кай Давидни оламан, то ухлагани ётишгунча болалар билан ўйнайман, кечку-рунлари машғулотларга қаттиқ тайёрланаман, бир ёқда ўзимни ва болаларим-ни тартибга солиш учун имкон берувчи бир дунё иш қараб ётган бўлади. Шун-ча ташвишлар орасида унга ҳеч қандай ўрин қолмаган. Бундан бошқача бўлиши

ҳам мумкин эмасди-да. Чунки унга нисбатан қандайдир юракни сиқувчи туйғудан ўзга ҳеч вақо ҳис қилмас эдим, у бўлса менга ҳайрат билан тикилиб турар ва ҳаддан ташқари ёш эди. У саволларни ёмғирдай ёғдирарди:

— Пулдан сиқилмаяпсизларми? Болаларимни қачон кўра оламан? Сенингча, олдинга ўзим борганим дурустми ёки?..

Биз ҳозирча ҳаммасини “олдиндан” келишиб олдик. Ажралиш ҳақида бир оғиз ҳам сўз бўлмади. Бироқ мен дил-дилдан ҳис этиб турар эдим: бу менинг биринчи қадамим — қаранг, ойи, икки қўлим бўш! Ёшим йигирма тўртда, мен дастлабки одимимни ташлаётиман. Ҳа, бу бир қадам ортга, албатта; аммо жилла қурмаганда мен бу одимни мустақил равишда ташлаётиман-ку. Кейинги ўн йилни мен ғазабу жанжаллар билан исроф қилмасликка тиришаман.

Менинг ҳозирги аҳволимдаги аёлни жамият бир четга суриб чиқариб ташлаши ҳеч гап эмасди. Бор-йўғи 1963-йил кечар, бу, албатта, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ҳол эди.

Ойимнинг гул-гул яшнашини кўрсангиз эди. Уйда у қўшиқ айтарди — бунақасини илгари бирон марта ҳам кўрган эмасман. Соат тўртда Академияга қайтаётсам, у миттивойлар билан столда ўтирибди, алмисоқдан қолган “иситкич” ёпилган чойнак оловдан олинмабди ҳам. Болалар бувиларини “маман” деб аташарди, буни мен мантиқан тўғри деб биламан: менга нисбатан ойим битта ҳарф ортиқ олишга тамоман ҳақли эди-да. Кўпинча мен унинг юмушларни бир ўзи қилишини зимдан кузатаман ва хотирамда унинг аввалги қиёфасини тиклашга ҳаракат қиламан: ўз ғамига бировни шерик қилмайдиган бечора бир аёл. Кундан-кун унда содир бўлаётган ўзгаришлардан кўпроқ ҳайратга тушар эдим. Бундан севиначим ҳам. Шу пайтгача эъзоланиб келган мендаги болалик туйғуси аста-секин ғойиб бўлмоқда. Велосипедда юравериб увушиб қолган қўлларимда пиёлани ушлаганча мен Давид ва Жюльет билан бирга чой ичардим. Қўлларимни илитган иссиқдан ҳам кўпроқ яна ниманидир кўнглим тусарди. Барибир буларнинг барчаси менга мойдай ёқарди.

Симон кўнгли истаган пайтда уйга келарди. У болаларни эркалар, шўхликларини кўтарарди, олдиндан келишиб олганимиздек, мен билан дўстона муносабатда бўларди. Мен ҳам унга зимдан тикилиб қарардим. Бўйнига мовут галстук таққан ҳақиқий талаба, фақат чехраси ўша-ўша навқирон ва маъсум. Отаонаси билан бирга бўлиб у анчагина одобли бўлиб қолганди: ҳар нарсага бурнини тикавермас, эҳтиёткорлик билан муомала қилар, энг асосийси, ўқишни мунтазам давом эттирарди. Синовини топшириб бўлгач, у қизаринқираб мени бирга тушлик қилишга таклиф этди. Биз ўзимизни мутлақо танҳо ҳис қиладиган муҳит ҳукмрон бўлган нимқоронғи ресторанда ўтирибмиз. Пуштиранг шамлар ёниб турарди, олдимизга қўйилган пуштиранг қоғоз рўмолчаларга мен Симоннинг сувратини чизаман. У суврат яхши чиқаётганидан кулиб кўйди-да: — Чизишинга имконият яратсам бўлар экан, — деди.

— Қачон? — сўрадим мен.

— Хоҳласанг, бугун кечқурун.

— Бугун?

— Ҳа. Ойинг қачон кетади?

— Соат ўнда...

Тўғри, у сувратини чизиши учун имконият яратмади. Биз ўша заҳоти ўзимизни ўринга ташлаб, висол лаззатидан баҳраманд бўла кетдик.

— Билиб кўй, яна овора бўлишни истамайман.

— Нима фарқи бор, ахир ёнингга келаяпман-ку...

Хуллас, у инсофга келган эди. Худога шукур, елкамдан тоғ ағдарилгандек бўлди. Ҳаммаси аввалдан мўлжаллаганимиздай давом эта бошлади: энг аввало — ўқиш.

Мана шундай мудроқ ҳолатда мен яна бир йилни ўтказдим. Академиядагилар билан зиёфатлар уюштирдик. Иккинчи курсга ҳам ўтиб олдим. Болалар қаторида мен ҳам ойижонимнинг эркатоӣ қизалоғи эдим. Вақти-вақти билан Симон билан ётсам бунинг нимаси ёмон экан? Охирги мартасини ойим жуда

тез фаҳмлади. У ҳеч нима демаса-да, безовта бўлаётгани шундоқ афтидан кўри-
ниб турарди. Бир томондан энди ҳаммаси яхши бўлиб кетади деган хаёлда
ўзини бахтли ҳис қиларди, иккинчи томондан эса бу охир-оқибатда яна ўша
олдинги танҳоликка олиб келмасайди, деб қўрқарди. У бамисоли икки ўт ора-
сида қолгандек эди. Ойим расм чизиш маҳоратим ошаётганини мақтаб ҳам
кўярди:

— Қайдай чизасан-а, болажоним? Сен ўқишингни давом эттиришинг керак.
Академияни ташлама, худди уволига қоласан-а.

Бироқ мен, унинг наздида, болаларга қўпол муомала қилгудек бўлсам бор-
ми, дарҳол тўнини тескари кийиб оларди. Бу билан у, бола боқишни мендай
эплай олмайсан, мен бўлмасам ҳамма ишинг телба-тескари бўлиб кетар эди,
демоқчи бўларди.

Кечки овқат пайтида ойим Давиднинг стол атрофида ўйнаб юришига кўйиб
берарди.

— Уҳ, овқатни сира ёлчитиб емайди-да, — дерди ойим нолиб. — Бола-да,
бир жойда ўтиришга сабри чидармиди, кейин эси кириб қолади...

Бола эса ҳамон стол атрофида югуриб юрар, орқамизга машинаси билан
урарди. Ойим унинг бу қилиқларини кулиб томоша қилиб тураверарди, лекин
мен унинг инжиқликларини кўтаролмасдим.

Бир куни мен тарс ёрилиб кетдим.

— Давид, — дедим, — ҳаддингдан ошма! Бас қил! Қани, жойингга ўтир-чи
яхши бола бўлиб!

Қулоқ солиш ўрнига у яна машинаси билан орқамизга ура бошлади.

— Давид! — қичқирдим мен. — Бас қил деяпман сенга! Жойингга бориб
ўтир-чи!

Мен унга томон важоҳат билан қайрилган эдим, у менга тик қараганча дар-
ров ўзини олиб қочди, жаҳлимдан тушишим ҳамон яна қилиғини бошлади.
Мен сапчиб ўрнимдан турдим.

— Қараб тур, мени урсанг, мен ҳам сени ураман!

Ўша заҳоти ойим ўртага тушди:

— Қани, бувижонингга кел-чи, болам, қани яна бир қошиққина егин!

Энди жойимга ўтиришимни биламан, орқа миямга бир зарб келиб тушса
борми. Жон-поним чиқиб кетди. Сапчиб ўрнимдан турдим-да, Давиднинг юзига
бир шапалоқ туширдим. У чинқириб ўзини ерга отди. Ойим ўрнидан туриб,
башарамга бир солди.

Шунда нима бўлганини бир кўрсангиз эди!.. Мен оғзимдан боди кириб-
шоди чиқиб, ойимга гапириб-гапириб ташладим. Жаҳл чиқса, ақл қочади, деб
шунга айтсалар керак-да.

— Сиз менга кун берасизми, йўқми! Қачонгача мени гўдак деб фаҳмлайсиз?
Етар энди! Турмушингизни заҳар қилганингизнинг аламини мендан олаяпсиз-
ми? Сал илгари менга қизингиздай қараганингизда мен Симонга илакишмаган
бўлардим... Бўлди, ўқишимни кечкига айлантираман-да, болаларга ўзим қа-
райман.

Ойим тутақиб кетди:

— Ергина ютсин илоё, сендай қизни! Нима қилсам сенга деб қиляпман,
ўқишингга пулни тўлаб турсам, мазахўрак бўлиб қолгансан-да! Тагин анави
ўртоқчаларингга ўлайми — Академиянинг манжалақилари! Сени бунчалик сир-
канг сув кўтармайдиган бўлиб қолади, деб ҳеч ўйламагандим-а!

Ойим Давидни кўлига олди-да, бағрига маҳкам босди.

— Ойим урмасин, — йиғламсираб деди Давид.

— Бўлди, ойинг энди урмайди...

Нима қилишимни билмай қолгандим. Аламиндан Жюльетга ташландим-да,
уни ўтирган курсичасидан шартга тортиб олдим. Мен Жюльетни кўтарган кўйи,
ойим эса Давидни бағрига босган кўйи бир-биримизга еб кўйгудек қараб ту-
рардик. Бир пайт Жюльет қўлчаларини ойимга узатганча нажот истаб:

— Маман... — деб йиғлай бошлади.

— Бас қил! — ачиниб гапира бошлади ойим. — Бола бечора қўрқиб кетди.
Кел бувижонингга, ўзим сув ичираман сенга.

Ойим Жюльетни қўлтигидан тутиб ўзи томон тортди, лекин мен қизимни мақкам кучган қўйи турардим.

— Қўйворинг! — қичқирдим мен.

Болалар уйни бошларига кўтариб йиғлашга тушишди, ойим эса жазавага тушиб, уларнинг товушини босиб қичқирарди:

— Ўргулдим сендақа онадан! Бутун бир рўзгорни тўзитгани етмагандек, энди болаларни сарсон қиляпти! Барибир зотига тортар экан-да, худди отасининг ўзи бўлди-қўйди, бир туки ўзгамас.

Ё тавба, энди отамга ёпишиб кетди...

Жюльетни кўтарганча хонадан отилиб чиқдим. Илғичда қизимнинг пальтоси осиглиқ эди, уни устига ташлаб олдим. Уйдан чиқиб кетаяпман-ку, қаёққа кетаётганимни ўзим билмайман. Болани бағримга мақкам босганча эшикдан отилиб чиқдим. Эшик ташқарисида қизимнинг пальтосини кийгиза туриб, ўзимнинг пальтосиз эканимни пайқадим. Эй худо, энди қаёққа борсам экан-а?

... Велосипеддан билдимки, Симон уйда. Уч карра қўнғироқ тугмачасини босдим. Болани қўлимдан олишди, сўнг бувисига узатишди. Симон елкамдан тутиб деди:

— Нима бўлди? Давидга бир нарса бўлдим?

Гапирай десам тилим калимага келмасди. Қайнонам сабр билан суриштира бошлади, мен эсам бошимни чайқаб, фақат, “йўқ, йўқ, йўқ, ҳеч нарса бўлгани йўқ”, дердим, холос.

— Сен болаларни унга қолдиришинг керак эмасди, уларнинг шу ерда бўлгани дуруст, — дея қайнонам Симонни уришди.

— Шошма, келин бир оз ўзига келиб олсин, — гижиниброқ ўртага тушди қайнотам, — ҳозир ҳаммасини билиб оламиз.

Мен қайнотамга қарадим, илк бора унинг чеҳрасида қандайдир ҳамдардлик ифодасини илгадим. У менга им қоқиб қўйди, шундан кейингина тилга кирдим.

— Бир кунмас-бир кун шундай бўлишини билардим. Ойим сабр косамни тўлдириб юборди, — дедим мен ниҳоят.

Симон сукут сақларди. Қайнонам Жюльетни бағрига босиб турарди. Охири қайнотам босиқлик билан деди:

— Ҳозир уйингга бор-да, ойингдан кечирим сўра. Сен бир оз тезлик қилибсан, қизим. Ойинг болаларингга жуда яхши қараяпти, сен ишларингни бир ёқлик қилиб олишинг учун имкон бериб қўйипти. Энди ёш бола эмассан. Йигирма бешга кирдинг, болаларингга ўзинг қарамасанг бўлмайди. Академияни йиғиштирсанг ҳам бўлади, Симон эса олдингга боради.

Қайнонам қайнотамнинг гапини шартта кесиб, деди:

— Бекорларни айтибсиз. Симон номзодликни ана-мана ёқлайман деб турибди, агар келинимизни кига борса, ҳамма ҳаракати бир пул бўлади. Биз келинимизни ҳеч нарсага зориқтириб қўймадик, нима керак бўлса, муҳайё қилдик. Бу бебошвоқ қиз Симонимизнинг умрига зомин бўлади, ҳа, зомин бўлади.

— Келин уйига қайтиб бориб, ойисидан кечирим сўрайди.

— Сўраса сўрайверсин, лекин Симон ўқишини шу ерда тугатади. Мен Симонга қарадим. У ерга қараганча сукут сақларди. Индамасанг, индамай ўл...

— Уйига элтиб қўй. — Қайнотам Симонга машина калитини узатди.

— Бола шу ерда қолаверсин, — деди қайнонам.

Мен Жюльетни унинг қўлидан юлқиб олдим-да, яна шартта ташқарига отилдим.

— Хўп, эҳтиёт бўлиб ҳайдайман, — орқамдан Симоннинг товуши қулоғимга чалинди.

— Ойи, — дедим мен.

Ойим каравотда Давидни олиб ётарди.

— Чироқни ёқма, — шивирлади ойим, — ҳозир зўрға ухлатдим...

Мен каравот чеккасига чўкдим-да, қўлларим билан юзимни беркитдим.

— Ойи, бутунлай бошим қотиб қолди.

Шу он тиззамда ойимнинг қўлларини сездим.

— Ичингдан ҳозир нелар кечаётганини яхши биламан, — ғамгин оҳангда деди у. — Бир ўзинга қийин, шунинг учун ҳам сизлар учун қўлимдан келганини қилиб келаяпман. Отанг мени сизлар билан мана шундай аҳволда ташлаб кетди. Мен сенга сира айтмаган эдим, лекин ўша аёл сен эндигина мактабга қатнай бошлаганингда уникида пайдо бўлганди.

— Ойи, мен буни айтмоқчи эмасман.

— Йўқ, ҳамма гап мана шунда. Мен ҳалигача таҳқирдан ўзимга келолганим йўқ. Сен ҳам ўлганнинг устига тепгандек қилаяпсан, ахир мен ҳаммасини сен учун қилаяпман-ку, шунинг учун ҳам кўчада қолиш нима эканини яхши тушунаман...

— Ойи, мен кўчада қолганим йўқ, мен Симонни ўзим ҳайдаб юбордим. Биз ўзи азалдан чиқишолмай келардик.

Ойим гапини эшитмади.

— Сўққабошлик жонимни суғуриб олди, энди-чи, ниҳоят, ўзимни жиндай бахтли ҳис қилиб турганимда ўз қизим кўкрагимдан итариб турса...

Ойим аламидан пиқ-пиқ йиғлай бошлади.

Мен унинг ҳалигача тиззамда турган қўлларини аста силай бошладим.

— Қўйинг, ойижон, мен ҳам шундай бўлганига қаттиқ пушаймон қилаяпман. Сиз ҳеч қаёққа кетмайсиз...

Ойимнинг йиғиси таққа тўхтади.

Ҳаммаси ўша-ўшалигича қолди.

Мен Академияни ўқиб тугатдим, Симон номзодлик диссертациясини ёқлади. Биз пуштиранг ресторанга бордик ва ўша тунда яна висол лаззатидан баҳраманд бўлдик. Болаларимиз қизамиқ, сувчечак ва тепки билан оғриб олишди. Хайрият, ҳаммаси ўтиб кетди-я, деб турганимизда баҳорнинг дастлабки ажойиб кунда Жюльет юқумли тумов билан оғриб қолди. Бир ҳафтагача ҳарорати тушмади. Эр-хотин ўзимизни ўтга-чўққа урдик, Давидга қарагани ҳам вақтимиз бўлгани йўқ. Гоҳо мен унинг полда ўзини офтобга солиб, бармоғини сўриб ётганини кўриб қолардим. Шу ҳам менга тасалли берарди — ишқилиб иситмаси йўқ-ку унинг. Учала касаллик болакайнинг тинкасини куриштиб қўйди, шекилли, деб ўйлардим. Жюльетни кўргани доктор келганида мен ундан Давидга ҳам бир қараб қўйишни илтимос қилдим. Йўқ, ҳозирча яхши, лекин яқин кунларда у ҳам тумов билан оғриб қолиши эҳтимолдан ҳоли эмас, деди доктор.

Болалар богчасидан тарбиячи аёл кўнғироқ қилди. Давид кутилмаганда ухлаб қолибди, умуман, неча кундан буён ювош тортиб қолганди. Мен дарҳол унинг ёнига бордим. Давиднинг оташ бўлиб ёнаётганини пайқадим. Ана холос, буям шамоллабди-да! Бироқ Давиднинг тумови Жюльетдан мутлақо бошқача эди. Унинг ҳарорати узоқ вақтгача тушмай, кейин бирдан тушар, орадан икки кун ўтиб яна кўтариларди. Давид каравотда мажолсиз, озиб кетган бир ҳолда ётарди, фақат сув сўрарди, холос. Болалар врачини қайтадан чақирдик. У айтарли бирон нарсани аниқлаёлмади-ю, аммо бола қаттиқ бетоблигини, уйда қолдириб бўлмаслигини айтди. Биз Симон билан Давидни адёлга ўрадик-да, касалхонага олиб кетдик.

Оғир касаллар ётадиган хона, бу ерда боламиз ётибди, уни деярли таниб бўлмасди: юзи бир бурда бўлиб қолганди, қўл ва оёқчалари чўпдай бўлиб кетган. Уйга кетишда биз бир-биримизга далда бериш учун пинжimizга сукулганча жим борардик, иккимизни кўрқув, ҳа, даҳшатли кўрқув ва гуноҳи азимга қолиш туйғуси камраб олганини илк марта ҳис этиб турардик.

— Унга бир нима бўлиб қолса, бизга хабар беришадими?

— Худо ҳаллоқ, тузалиб қолса ажаб эмас...

— Тунда кўнғироқ қилиб қолишса-чи?

— Гўшакни ўзим оламан...

Биз бир-биримизнинг пинжimizга кириб ётганча кўнғироқ жиринглашини пойлардик. Кундуз кунни касалхонага тез-тез танда қўяр ва ўғлимизнинг аҳволи тобора ёмонлашаётганининг гувоҳи бўлардик.

— Эй худойим-ей, унга нима бўлди экан-а? Нега бизга ҳеч нарса айтишмаяпти?

— Уларинг ўзлари билишолмаяпти, улар болани текширишяпти.

Бизни доктор хузурига чақиришди.

— Болангиз тумов билан оғриманган, — деди у. — Биз жуда кам учрайдиган касалликни аниқладик, ўпкага сув тўпланган. Бугун эрталаб биз бунга тўла амин бўлдик. Сизлар Давидни бориб кўришингиз мумкин, фақат кўркманглар, у кислород чодир ичида ётибди, кўкрагига ўпкадаги суюқликни сўриб чиқариш учун дренаж қўйилган. Ишқилиб, касалини аниқлаб олдик-ку, энди зудлик билан даволашга киришиш имконига эга бўлдик.

— Сув тўпланган? Дренаж?

— Бу хавфли эмасми, доктор?

— Хавфли, жуда хавфли, афсуски, ҳозирча сизга ҳеч нарса билан тасалли бера олмайман.

Биз Давиднинг ёнига югурдик.

Бечора боламиз, ярим беҳуш ҳолатдаги боламиз — Давид тобора биздан узоқлашиб бораётгандек эди. Бу қанча муддат давом этиши мумкин? Қачонгача давом этиши мумкин? Муштдеккина нимжон жисм бунга қанча вақт бардош бера оларкан? Бизга истаган вақтимизда келиб туришимизга рухсат берилди. Симоннинг ота-онаси Жюльетни ўзлариникига олиб кетишди, ойим эса кўпинча бизга ҳамроҳ бўлиб касалхонага келарди. Ўн тўрт кундан бери бола бечора кислород чодирда ётибди. Давиднинг оёқчаларида нина тиқилмаган жой қолмагани, афтидан, эмлашганида у гоҳ ҳушидан кетар, гоҳ йиғлар эди.

Биз боксга киришимиз биланоқ ойим ҳамма нарсани дарҳол англади.

— Бола жон беряпти! — қичқирди ойим. — Докторга чоп, Симон, тезроқ!

Симон ҳамширани, докторни чақиргани югурди. Узоқдан қулоғимга қандайдир товушлар чалинди. Мен ўғлимнинг каравотчаси ёнида турардим. Давидгинам, болажоним... Гўё кислород чодирда ўзим ётгандай, содир бўлаётган ҳодисаларни четдан туриб кузатаётгандайман. Ҳамма нарса ҳув олисда содир бўлаяпти-ю, шу билан бир вақтда юрагим тарс ёрилай деяпти. Давиджон, эй худойим, Давиджоним, болажоним...

— Нафас олиши оғирлашяпти!.. — қичқирди ойим. — Ҳамшира! Доктор! Қаердасизлар?

Ердамга келганлар ичкарига отилиб киришди, бир нечта оқ халатлилар мени бир четга туртиб юборишди. Доктор Давидни кузатарди, бир ҳамшира унинг кўкрагида осилиб турган найчани тутиб турарди, иккинчи ҳамшира суюқлик оқиб тушадиган халтачани. Учовлари бир бўлиб нимадир қилишарди.

Улар кутган иш натижа берди. Мен шиша девордан кўриб турардим. Бир вақт боланинг кўкрагидан сув отилиб чиқди. Яна бир қараганимда ойим Давиднинг оёқчаларидан кўтариб, думбачаларига шап-шап ураётибди. Юзчаларига ҳам. Ҳалиги сув энди охиригача оқиб тушди. Мен тоқатсизлик билан кутаётган ўша нарса охири бўлди. Бу халоскорлик, бу қутқарилиш дақиқаси эди — шу ондан бошлаб икковимизнинг жонимиз сақлаб қолинган эди.

Докторнинг гаплари қулоғимга элас-элас чалинди.

— Давид ўзини анча енгил ҳис қиляпти, — деди у. — Энди ҳамма ишлар изига тушиб кетишига ишонса бўлади.

— Нега дренаж ишламай қолди? — сўради Симон.

— Чунки унга балғам тўпланиб қолгани. Босим ҳаддан ташқари юқори бўлиб кетган, чамамда.

Лекин кошки мен билмасам. Бу сувнинг бола касалига ҳеч қандай алоқаси йўқ эди, бу ўша кунги сув эди. Сув унинг чақалоқлик оғзига кириб, унинг ҳаёт илдизи — ўпкасида беш йилдан ортиқроқ вақт яшириниб ётди. Бугунги кун — эртанги куннинг умид чироғи ёнган кун. Қилмишларимиз асорати шунақа олис келажак юлдузларига таъсир қилмай қолмайди.

II

Ҳаммаси шам ҳидидан бошланди.

— Ойи, — деди Йосин, — Давид бутун хонани бадбўй ҳидга тўлдириб юборди. Менинг хонамда ҳам нафас олиб бўлмаяпти. Пардани у ҳар доим ёпиб қўяди, у тўхтовсиз шам ёқади, кирмоқчи бўлсам, ҳайдаб юборади.

Яна Давид. Ўзи унга кейинги пайтларда бир нима бўлиб қолган — доим хилватда. Мактабдош дўстлари ҳам қадамларини тортишган, фақат Бернард билан ўйнади. Бернард бизнинг кўчада, сал нарида турадиган ўн саккиз яшар ўсмир.

“Бернард ҳали ҳам ўқийдими?” — сўрадим бир куни Давиддан.

“Ўқийдими, йўқми, нима фарқи бор?”

“Нима, сўраб ҳам бўлмайдими?”

“Ғашимни келтирмасанг-чи”.

Йосин кўлимдан ушлаб силкиларди:

— Ойи, юрсангиз-чи, — тикилинч қиларди қизгина, — айтинг, саситмасин.

Мен аста эшикни очдим. Давид сезмади, у эгилганча шамлардан кўзини узмай ўтирарди. Ўқув қўлланмаларидан ном-нишон йўқ. Френк Заппа¹ мусиқа-си янгради. Яна ўша аҳвол: нимадир жойида эмас, аммо нима ўзи у?

— Давид, — чақирдим, — Давид.

У аста бошини кўтарди, менга маъносиз қаради-ю, ҳеч нима демади.

— Давид, юр ошхонага, сув ичасанми?

— Ичасанми?

— Ҳа.

— Юр.

— Э йўқ, мен мусиқа тинглаяпман.

— Нега пардани очиб қўймайсан?

— Чунки мен парда ёпиқ туришини истайман. Мен мусиқа эшитаяпман. —

Шундай дея у мусиқани баландроқ қилиб қўйди.

— Йўқот анави шамларингни, — қичқирдим мен. — Бутун уйни бадбўй ҳидга тўлдириб юборибсан.

— Нималар деяпсиз? — гудранди у, лекин ўша заҳоти юзини мендан ўгириб олди-да, бутунлай мусиқа эшитишга берилиб кетди — тамом, баҳс туғади.

Бола деганам шунақа қайсар бўларкан-а, ўйландим мен. Бу ҳолат унда эндигина бошланди.

— Эҳтимол, унинг бу қилиғи кейинги йилда бирданига ўсиб кетганидан бўлса керак, — тусмоллаб деди Симон. — У синфдошларидан ажралиб қолди, ўзини йўқотиб қўйди. Менимча, бу ҳолат ўтиб кетади. Аммо менга анови Бернард деган ўртоғи ёқмаяпти. Сен уни бу ерга келмайдиган қилолмайсанми?

Тепа сочим тикка бўлиб кетди. Тавба, “келмайдиган қилолмайсанми эмиш”. Айтишга осон-да, бунинг устига...

— Уни келиб-кейтиб тургани маъқул, шунда мен ҳеч бўлмаганда нимага келаетганини кузатиб тураман.

Бироқ кузатадиган нарсанинг ўзи йўқ эди, чунки улар ҳеч нарса қилишмасди. Шунчаки тўшақда ўтирар ва чекар эдилар, пардаларни таранг тортиб қўйишарди, мусиқа бор овозича янграрди. Вақти-вақти билан Давид ошхонага келиб, Бернардга музхонадан пиво, ўзига эса кока-кола соларди.

Докторнинг Давид ҳақидаги фикри шундай эди:

— У бирдан ўсиб кетди, бунга унчалигам эътибор берманглар. Уни кўпроқ спорт билан шуғулланишига мажбур қилингллар, яхши боқингллар, ўқишини назорат қилиб борингллар.

Биз аввало докторнинг сўнгги маслаҳатини қулоққа олдик ва Давиднинг синф раҳбари билан суҳбатлашишга ошиқдим.

— Ўзингиз келганингиз яхши бўлди, — деди у, — акс ҳолда мен сизларни ўзим чақирмоқчи эдим, чунки ўелингизнинг давомати ҳаддан ташқари ёмон.

¹ Френк Заппа — таниқли рок-мусиқачи, қўшиқчи, гитарачи.

Охирги ойда “икки” баҳолари жуда кўпайиб кетди. Дарсда-ю, хаёл суриб ўти-ради, дангаса, хуллас, нима қилишга ҳайронмиз. Агар иш шу аҳволда давом этаверса, тўртинчи синфга ўтиши амри маҳол. Тўғри, бунинг олдини олган маъқул, ахир у энди ўн бешга кирди-я.

— Икки ойдан кейин ўн олтига тўлади, — аниқлик киритдим мен. — У жуда сеҳли бола, синфда қолиши мумкин эмас.

— Келинг, аввал унинг давомати пасайиб кетиши ҳақида гаплашсак. Балки, уларингизда муҳит кўнгилдагидай эмасдир? Ота-оналар ўртасида жанжал кўп бўлган оилада кўпроқ шундай аҳвол рўй беради.

Бўлмаса-чи, ота-оналар ўртасида тез-тез жанжал бўлиб турарди. Менинг ёшим ўттиз бешда эди, этагим тўла бола. Давид — ўн бешда, Жюльет — ўн иккида, Йосин — саккизда, Брамметье — етти ёшда эди. Яхшиямки докторлар ҳомилага қарши дори топишди, бўлмаса... Биз умргузаронлик нашидасининг икки давринигина билардик. Биринчиси Давид оғриганидан кейин ҳаммасини “бошидан” бошлашга аҳд қилганимизда. Дастлаб қилган ишимиз болалар билан таътилга чиқишимиз бўлди. Таътилни ўрмондаги уйчамизда ўтказдик, ёнгинамизда ҳовуз, болаларни ортимизга мингаштириб велосипедда сайр қилардик. Таътидан қайтишимиз ҳаманоқ Симоннинг ота-онаси бир янгилик айтиб қолишди, бизга Делфтдан уй олиб беришармиш, шу уйда Симон ҳеч бўлмаганда ўқишини бемалол тугатиб оларкан. Иккита эркатой боладек биз бу мурувватга бажонидил рози бўлдик. Бўш вақтларимизда биз нималардир ясар ва расм чизардик, Академияни ташлаб юборганимдан заррача ўкинмасдим. Бироқ дастлабки кўнгилсизликдаёқ орамиздаги ҳамма нарса издан чиқиб кетди. Симон икки марта синовдан йиқилди, менга эса врачлар бир ярим ой дам олишни тавсия этишди, чунки мен ҳомиладор эдим. Иккаламиз яна оймнинг шикоят ва мингир-мингирлари тагида қолиб кетдик. У биз билан бирга кўчиб кетолмаслиги ҳақида тинмай жаврарди. Мен ўзимнинг тўшагимда ажриқда ағанагандай ётардим, Симон ўзининг хонасида жигибийрон, Давид бўлса бувисини буровга олиш учун тезгина вазиятдан фойдаланиб қолди. Олти ҳафтадан кейин бизни кига касалхонадан ювош бўлиб қайтиб келган болакайдан асар ҳам қолмаганди.

Ойим ўз билгича жўнаворди, шу дақиқадан бошлаб биз то Брамметье бир ёшга тўлмагунча бир-биримиз билан тўхтовсиз жанг қилардик. Ниҳоят, Симон диплом олди ва мамлакатнинг шарқий қисмидаги лойиҳа бюросида ишга жойлашди, у ёққа биз 1968 йилда кўчиб ўтдик.

Дангиллама уй, боғ, тинч жой, машиналар кам, биз Симон билан хурсанд эдик. Худди шу пайтда умргузаронлигимизнинг иккинчи нашидали палласи бошланиб, бу Давидга жуда ҳам бошқача таъсир қилди. У футбол клубига аъзо бўлиб олди, у ерда кўплаб дўстлар ортдирди. Симоннинг иши, Жюльетнинг балет мактаби, Давиднинг футбол клуби шарофати билан тахминан ярим йил ичидаёқ биз талай танишларга эга бўлиб қолдик. Бизни бу ерда кимсан — гарбдан келган ёш муҳандис оиласи деб аташарди, бу эса бизга жудаям хуш ёқарди. Мунтазам равишда “кичкина байрамчалар” уюштириб, бизни таклиф этишарди. Кун бўйи мен катта болаларимнинг орқасидан югур-югурлардан, кичикларимнинг ташвишлари-ю, кийим-кечакларни алмаштиришдан, уйни саришта қилишу майда-чуйда рўзғор харидларидан бўшамасдим. Мен яхши таассурот қолдириш мақсадида жонимни жабборга бериб ишлардим, чунки ҳар бир хонадоннинг очиқ чехра билан қабул қилиши жуда муҳим эди-да. Гоҳо чизмакашлик қуроллари сақланадиган чордоққа чиқиб кетардим, у ерда ўтказган соатларда мен яна асил ҳолатимга қайтардим. Ҳеч ким ҳақида ўйламасдим, зиммамда ҳеч қандай масъулият ҳис этмасдим, ҳеч ким бўлишини орзу қилмасдим, бамисоли жондан айро тушган бир жисмга айланиб қолгандим ва фақат ҳозиргина яшашни бошлаганимга ўзимни қаттиқ ишонтирардим.

Мана шу чордоқдагина мен ўзимни Давид билан тўла ҳамжиҳат ҳис этардим. Ҳар замон-ҳар замонда олдимга чиқиб турадиган кимса ҳам биргина у эди. Аввалига жимгина қараб турарди-да, кейин аста мўйқаламни қўлга оларди. Сўнг биз бир-биримизга қараб жилмаяр эдик. У альбомини очиб, менинг

сувратимни чизишга ҳаракат қиларди. Худди менга ўхшаб Давид ҳам рангни, шаклни ва борлиқни чуқур ҳис қиларди.

— Давид, — дедим мен бир кун, — сен ўтаётган ҳар бир лаҳзангни кўлдан бой бермаслигинг керак.

Ўғлим гапимга қулоқ солганча расм чизишда давом этарди, бироқ бу билан менинг нима демоқчи эканимни тушунтириброқ гапиришимни кутаётгани афтидан сезилиб турарди.

— Биласанми, ўғлим, ҳаёт инсонга бир марта берилади, шунинг учун инсон ҳаётда кўзини очиб яшаши лозим, шунда у ўзига аниқ йўлни танлай олади.

— Сиз рассом бўлмоқчи эдингизми? — сўради Давид.

— Ҳа, рассомман, фақат... фақат катта рассом бўлмадим, холос.

— Мен-чи, рассомманми?

— Сен рассомсан, Давид.

— Келажакда катта рассом бўламанми?

— Билмадим, бу ўзингга боғлиқ... кўзинг очиладиган лаҳзага, сени қуршаб турган муҳитга... ва албатта ўз кучингга боғлиқ. Менда ҳам мана шу ягона имконият бор эди, ўшанда мен ўзимнинг бор истеъдодимдан фойдаланмоқчи эдим. Академияга бормоқчи, мустақил шуғулланмоқчи бўлгандим... лекин шароит тақозосига кўра ҳаётдаги қийинчиликка осонгина бош эгиб қўя қолдим. Ўз истеъдодингни йўлга солиб олиш учун кўп меҳнат қилишинг керак, бу осон иш эмас, ахир у сени қаёққа бошлаб кетишини мутлақо билмайсан-да, ундан кўра нима бўлса бўлар, деб иш кўриш анча осон.

— Менда истеъдод борми, ойижон?

— Биласанми, Давид, ҳар бир одамда ўзига яраша истеъдод бўлади, лекин ҳамма гап одам шу синовдан ўтишида.

Бирмунча вақт Давид жимгина расм чизди, кейин хўрсиниб сўради:

— Ойижон, биз бу ерда бутунлай бошқача суҳбатлашаяпмиз, пастдагига ўхшаймиз-а?

Биз Гаагага қайтиб келганимизда ойим севинганидан ўзини қўйгани жой тополмай қолди. Ўз ҳамкасбларидан бири билан Симон Бенорденхаутда лойиҳа бюроси очиб олди. Бадавлат хонадон одатига кўра биз денгизнинг шундоқ яқинидан катта боғи бор чекка ҳовли сотиб олдик. Жуда катта миқдорда гаров қарзи кўтаришга жазм қилдик, кўчамиздаги кўплар шундай қилишган. Улар доим ким кўпроқ уй қура олади, кимнинг ҳовлисида дабдабали боғ жиҳозлари-ю, ашқол-дашқоллари кўпроқ — шулар устида ким ўзарга ўйнашгани-ўйнашган эди. Уйларида эса доимий қашшоқлик, пул устида жанжал ва ички кийимлар борасида имкон борича тежамкорлик қилиш ҳукмрон эди. Бу ерда ҳам ярим йил ичида талай танишлар орттирдик. Кўп ўтмай болаларнинг мактаб ҳаёти бизни домига тортиб кетди. Давидни гимназиянинг учинчи синфига ўтказишди, Симон эса ота-оналар қўмитасининг аъзоси бўлиб олди. Жюльет билан Йосин бошланғич мактабнинг бешинчи ва биринчи синфига қатнай бошлади ва хоҳласам-хоҳламасам мени ҳам ота-оналар қўмитасига тиркаб қўйишди. Ҳар жиҳатдан омадли оиллага айландик, ўзимизни тўқис бахтли ҳис этишимиз учун эса биргина теннис клуби етишмасди. Лекин бу муаммо ҳам тезда ҳал этилди, дўстларимиз тавсияси билан бизни ўшанга аъзо қилиб олишди, ҳатто овозга қўйишнинг ҳам ҳожати қолмади.

Бизнинг ҳамма ишимиз жойида эди. Тинч ухлаганингдан, ёмон тушлар кўрмаганингдан кейин ҳаммаси жойида бўлади ҳам-да. Ҳаммаси яхши эди, ҳар замонда чордоқдаги устахонага кирганимда мен ҳам ҳақиқий ҳаёт қандай бўлиши тўғрисида ўйламай қўйдим.

Лекин Давид аксар пайтлари томга чиқиб кетар эди. Симоннинг эътирозига қарамай у мактабга ва ўзи аъзо бўлган спорт клубига нисбатан расм ва ранг-тасвир санъатига кўпроқ вақтини сарфларди. Бир куни Давид шанба кунларидаги теннис машғулотидан ҳеч қандай фойда йўқ, футбол клуби ҳам жонимга тегди, деб қолди. Шу кундан бошлаб у қизиқ одат чиқарди: хонасига кириб ёки боққа чиқиб, курсига михланиб олади (бундай пайтда ёнидан ўтган одамнинг саломига алик олиш ҳам унинг ҳаёлига келмасди), каравотида ёки ошхонадаги ўриндиқда чўзилиб ётади. Унинг бутун хулқ-атворини лоқайдлик эгаллаб ол-

ганди. Фақат чордоқда ўтказган вақтлар бундан мустасно, бироқ айни шу нарса Симоннинг жонини ҳалқумига келтириб юборганди, натижада Давид каравотда тарвақайлаб ётишни афзал кўрарди.

Давиддаги бу ўзгаришлар бор-йўғи бир ой рўй берди ва бизнинг умргузаронлик “нашида” мизнинг иккинчи палласига чек қўйди. Биз Симон иккаламиз айбни бир-биримизга тўнкаганимиз-тўнкаган эдик — биримиз болага ўта қаттиқ муомала қилиб юбордик, десак, биримиз бунинг аксини айтардик.

— Бола кун бўйи валакисаланг юради, — дерди Симон. — Мен унинг таъзини бераман ҳам. Ётиб еганга тоғ чидамайди, эртароқ турсин-да, газета тарқатсин, ҳарна чойчақа чиқади.

— Қизик, ким уни уйғотади? Албатта, мен-да. Унга ҳеч қанақа кўнғироқ бакор келмайди.

— Ҳечқиси йўқ, эшитади. Бир гал ухлаб қолса, ишдан ажрайди.

— Сал ақлга сиғадиган гапни гапирсанг-чи. Унга шу етмай турувди.

— Модомики теннисга қатнашмоқчи эмас экан, унда шанба кунлари ишга борсин...

— Шанба кунлари ишга борсин? Бу нима деганинг? Ўн иккида турса ҳам жон-жон десанг-чи. Ишни у қаердан топади? Ким уни ишга олай деб турибди.

— Богимизни қараб берган ҳалиги одам билан мен кўчатхонада гаплашаман. Агар Давид у билан ишласа, жуда ажойиб бўлади, ер чопади, очиқ ҳаво — эркинликда томирлари ёзилади.

— Бундан фойда йўқ, барибир. Ахир доктор айтган-ку, у ҳаддан ташқари ўсиб кетган, сабр қилинглр, назаримда бола қаттиқ чарчаган, деб. Мана шунинг оқибатида, табиийки, ўқиши ҳам қовушмаяпти. Ўзи айтди-ку, агар синфда қолсам, мактабни ташлайман, деб.

— Эй худо, қайси гуноҳимизга юбординг бу азобларни? Бўпти, ҳозир мен унга бир нарсаларни тушунтириб қўяман...

Ҳазабдан кўкарганча Симон салмоқли одимлар билан эшик томон йўналди. Мен унинг орқасидан югурдим, лекин уни зина ёнидагина тўхтатиб қололдим.

— Худо ҳаққи, ҳозир уни уришма. Билиб турибман, у касал, Пфайферми ё шунга ўхшаган бир нима билан оғриган, ўша қийнаяпти, қаттиқ чарчоғи шундан.

— Бўпти, — деди Симон, — тепага чиқмайман, лекин эртага албатта сен билан врачга борсин. Агар унда ҳеч қандай касаллик бўлмаса, шунчаки дангасалик қилаётган бўлса, унда иссиқхонага бораман-да, у боп иш бор-йўқлигини суриштираман, керак бўлса чиқимидан ҳам қочмайман. Лекин буни шундайлигича қолдирмайман, сенинг бу дардисар боланг жонимни кекирдагимдан келтириб юборди...

Симон чиндан ҳам чиқимдор бўлди. Бошланишига у 200 гульденлик кўп йиллик ўсимлик олиб берди, ҳолбуки унинг бизга асло кераги йўқ эди, чунки кўчатхона хўжайинига ёқиш учун шундай қилди. Пировардида улар шунга келишдики, Давид уларга ёрдам бериши мумкин, лекин бунинг учун ҳақ олмайди, “агар охиригача ҳалол ишлаб кетса, мен одамгарчилик юзасидан шунга рози бўламан, ҳозир менга ҳеч қанақа ёрдамчи керак эмас, бунинг устига у барибир шунча нарсанинг бошига етмай қўймайди”. Инсоф билан айтганда Симон ўғлини жудаям хўрлаб қўйгиси йўқ эди, шунинг учун улар шунга қарор қилишди: хўжайин Симондан оладиган пул ҳисобидан Давидга 30 гульдендан ҳақ тўлайди. Бу ҳам Давидда ҳеч қанақанги Пфайфер касали йўқлиги, холос...

Бундан кейин нималар бўлишини мен олдиндан билар эдим.

Дастлабки шанбада Давидни ҳатто уриб ҳам турғазиб бўлмади. Кеча кечқурун у аллақерда саланглаб юрди ва “роса ўн бирда уйда бўламан, ахир эртага ишга боришим керак-ку”, деб берган ваъдасида турмади. Эр-хотин иккаламиз аҳмоқ бўлиб унинг ўлик танасига жон киргазишга тиришаётгандик. Уни судраб ваннахонага олиб кирдик-да, маҳкам ушлаб турдик, бўлмаса гумбурлаб ағдарилиши тайин эди, қўлига совун ушлатиб қўйдик, сочиқ бердик ва натижада ўзимиз уни қуп-қуруқ қилиб артиб ҳам қўйдик.

— У-бу еб ол, — деди Симон мен тайёрлаган бутербродга ишора қилиб.

— Мени ўз ҳолимга қўйинглар, қаттиқ касалман.

— Бекорларни айтибсан, — деди Симон, — бошимни қотирма кўп.

— Сутни кўнглинг тортмаётган бўлса, балки чой ичарсан? — сўрадим мен.

У ҳеч нима деб жавоб бермади, фақат бошини ҳолсиз солинтириб олди.

— У ростданам касал, Симон, — дедим мен, — йиқилиб тушай деяпти.

— Қанақасига касал экан, — жавоб берди Симон, — кечаси ўлгудай муштлашган. Қани, тур ўрнингдан, ҳеч нарса емасанг ема — тез кўчатхонага жўна!

Бу орада мен унинг велосипедини олиб келиш учун бостирмага кетдим, бироқ велосипед йўқ эди.

— Велосипединг қаерда? — сўрадим мен.

Давид эшик олдида оёқда зўрға турарди, бўйи уни суяб турган отасидан бир бош баланд. Кулиб юборай дедим. Ажабо, шу туришида бу бола ер чопар эканми.

— Велосипединг қаерда? — такрор сўрадим мен.

— Қаердадир қолдиргандим-ов...

— Қаерда қолдиргандинг уни? — сўради Симон.

— Э, билмасам, бир жойда-да... Уни бугуноқ топиб келаман, ўлай агар, топиб келаман.

— Ўтир, — Симон уни машинаси томон тортди. — Жонлироқ қимирла: бусиз ҳам кеч қолдик.

Давид шилқ этиб олдинги ўриндиққа чўкди. Симон эшикни ёпди. Улар муюлишдан бурилаётганида Давид бир ёнбошга, машина ойнасига ағдарилди.

Ўша шанба куни мен кўчатхонага бир неча марта кирдим. Иссиқхонадан бир даста гул сотиб олдим ва менга хизмат қилаётган қиздан сўрадим:

— Янги келган йигит шу ерда ишлаяптими?

Қиз атрофга кўз югуртирди.

— Ҳойнаҳой анави ерда бўлса керак, гулларни юваяпти.

— Боғда боғбонлик қилса бўлмайдами?

— Боғда? Шанба кунлари биз боғ ишлари билан шуғулланмаймиз, бошқа кунлари шуғулланамиз.

— Шунақами, — дедим, сўнг ичимда ана холос, бу диққинафас иссиқхонада у ухлаб қолиши ҳеч гап эмас, деб ўйладим.

Ўсимликларни томоша қилган бўлиб мен иссиқхона бўйлаб айландим, ростдан ҳам иссиқхонанинг энг тўрида Давидни кўрдим, у тупроқ солинган халта устида ўтирарди. Лекин у бирон-бир иш билан шуғулланмасди. Тахта столда афтидан, у экиши керак бўлган атиргул дасталари ётарди, бироқ Давид ҳеч нарса қилмаётганди. Мен уни баланд каучук дарахтлари ортида ўн дақиқача кузатиб турдим, у бўлса ҳеч бир иш қилмасди. Эй худойим, буларни кўриб мен галати бўлиб кетдим ва диққинафас иссиқхонадан кўчага қочиб чиқдим.

Гулларни мен оймга бердим. Симонга ҳеч нарса билдиргим келмади, бироқ бирмунча вақтдан кейин мени шундай ташвиш чулғаб олдики, натижада яна кўчатхонага қараб йўл олдим. Бу гал тўғри каучук дарахтлари ортидаги кузатув жойлари томон бордим. Ҳалиги жойда Давид йўқ эди. Ҳойнаҳой, — кўнглимдан ўтказдим — ундан фойда йўқлигини кўришгану ҳайдаб юборишган. Янги гулдаста олдим-да, шошиб кассир қиз олдига бориб, сўрадим:

— Янги келган йигит қаерга кетди, билмайсизми?

Қиз менга бир оз шубҳали қараб қўйди-да, бош бармоғи билан елкаси оша ишора қилиб, деди:

— Кўчада ўтирган бўлса керак...

Қиз адашмаган экан. Не кўз билан кўрайки, у кўчада қаққайиб турар, энди у торф ўғити солинган қоплар устида хўжайинидан ўн метрларча нарида эди. Хўжайин қопларни ўзи ташир, Давид эса, то мен уларнинг ҳар икковини зимдан кузатиб турган бутун вақт давомида, миҳлаб қўйилгандек жойидан қимир этмади. “Бу қанақаси, ўйладим мен, нега хўжайин Давидга бир огиз гапирмайди, нега уни ишлашга мажбур қилмайди? Машинага ўтиргач ахир Симон унга пул тўлайди-ку” деган ўй миямга уриб қолди. Давидни ишлашга мажбур қилиш эса унга қимматга тушиши мумкин...

Иккинчи гулдастани кўтарганча мен яна ойим қаршисида пайдо бўлдим. Бирйўла баҳонани ҳам топиб қўйдим:

— Мен сизга иккита гулдаста сотиб олгандим, бунисини, эсим курсин, машинада қолдирган эканман.

Афтидан ойим жуда хижолатда эди.

— Эҳ, бу болалар жуда қизиқ-да, — деди ойим. — Эрталаб сен, кейин Симон ажойиб атиргуллар кўтариб келдинглар, энди бўлса тагин сен. Қайси хизматларим эвазига бу инъомлар?

— Симон-чи? — сўрадим мен.

— Ҳа, бир соат турди, у кетиши билан Давид келди, у ҳам гул кўтариб келди.

— Давид?

— Ҳа, ахир у кўчатхонада ишляпти-ку! Унинг тушлик танаффуси экан, тўғри менинг олдимга келибди. Эй худойим-ей, кун бўйи ишлайди-да, олгани бор-йўғи ўттиз гульден. Сизлар уни кундалик чойчақасидан ҳам маҳрум қилдингиз...

— Ойи, мабодо сиз унга ҳеч нарса бермадингизми?

— Бердим, ахир у велосипедини йўқотиб қўйган, энди ҳамма ёққа яёв чопишга тўғри келади. Мен унга юз гульден бердим, ўзингга тутилган велосипед сотиб ол, деб тайинладим. Хўш, пул берсам нима қилибди? Ёки ёмон иш қилибманми?

— Ойи, гапимни яхшилаб эшитиб олинг. Агар Давид олдингизга келса, унга бошқа пул берманг, зинҳор-базинҳор! Мен учун! У биздан керагича пул олиб турибди, агар етмаётган бўлса, ўзи ишлаб топсин. Ойижон, мен ҳечам...

— Мен сенга айтсам, сал оғирроқ бўл, қизим, — хафа бўлди ойим. — Мен сизларга бир нарса деганим йўқ, лекин менимча, биргина бўш кунда уни ишлашга мажбур қилиш қип-қизил шармандалик. Ундан кўра теннис ё футбол ўйнагани дуруст, бу унинг соғлиги учун кўпроқ фойдали. Ҳали суяги қотмаган бола бўлса, эндигина ўн олтига кирган, унга ишлашга ҳали эрталик қилади. Башараси айтиб турибди-ку ўзи, жон қизим. Болаларингиз ичида Давид охирги ўринда туради, мен буни яхши биламан...

Мен таслим бўлдим.

— Ойи, — дедим мен, — илтимос, ортиқ Давидга пул берманг. Бермайсиз-а?

Ойим шу заҳотиёқ гапни илиб кетди:

— Билмадим, қизим, шундоқ Давиддай неварам олдимга гул кўтариб келса-ю, мен унинг кўнглини кўтарадиган бирор нарса қилмасам, қанақа буви бўлдим...

Симон хусусидаги гапдан дарак топгач, энди мен унга ўзим тўғримда гапирдим.

— Менга қара, Симон. Сен кўчатхонада бўлгансан, тўғрими? Хўп, мен ҳам бўлдим, ҳатто икки марта, ҳар иккала борганимда ҳам у тупроқли қоп устида пашша қўриб ўтирарди. Сен шу майнавозчилик давом этаверсин дейсанми ёки?..

Симоннинг кўзларида маъюслик аломати пайдо бўлди, ота-оналари қачон унинг учун масалани ҳал қилишса, у шундай ҳолга тушар эди: “Зинҳор мумкин эмас. Симон номзодлик диссертациясини ёқлаши керак, агар у қайтиб келса, барча меҳнати сувга уради”. — “Энг аввало сизлар таътилга чиқасизлар”. — “Бизнинг таклифимиз шундай. Биз Дельфтда сизларга ҳовли сотиб олдик, шунда Симон бемалол ўқишни тугатиши мумкин”. Бироқ у дарров ўзини қўлга олди-да, ҳужумга ўтди. Юзлари таранглашиб, бурун катаклари янада кенгайди.

— Минг лаънат! Умр бўйи эшшакдай ишладим. Мен эшшакдай ишлаганим учун ҳам шу уйда яшаб турибмиз. Зумраша нимани хоҳласа муҳайё қиламиз, ахир у ҳам шу уй қоидаларига риоя қилиб яшаш керак-ку. Энг яхши хона уники, хўш, нима қилади — ётади ағанаб. У ҳар қандай клубга аъзо бўлиши мумкин, лекин тантиқвой буни хоҳламайдилар. Мана, роса икки ойдан бери бутунлай уни одам қилиш билан бандман. Хўш, менинг шундан бошқа ишим йўқми? Идорадаги ишларни мен учун биров қилиб берадими? Бола энди ўзига келмаса бўлмайди, кетига тепиб ҳайдашга тўғри келса ҳам жимгина кўчатхонасига бориб-келиб туради!

Шаргта бурилиб, хонадан чиқиб кетди. Эшик қарс этиб ёпилди. Унинг машинага ўтирганини ва машина силтаниб кўзгаланидан қандайдир велосипедчи-

ни уриб юбораёзганини кўриб турардим. Велосипедчи унга орқадан қараб турди-да, бизнинг уйга қараб бурилди. Наҳотки, Симон уни туртиб юборган бўлса? Кўнғироқ бўлишини кутиб ўтирмай, мен эшикни очдим. Остонада Бернард турарди. Давиднинг велосипеди унда эди.

- Салом, хоним, мен велосипедни қайтаргани келгандим.
- Уни ўғирлаб кетишган деб ўйловдим, — дедим мен.
- Ўғирлаб? Йўғ-е, мен уни бир-икки кунга олиб тургандим, холос.

Шундай қилиб, Давиднинг чўнтагида ойимнинг юз гульдени бор. Мен Симонни аралаштирмай у билан ўзим гаплашишга қарор қилдим, яна бир можаро кўтарилишини истамадим.

— Юз гульден? — ҳайрон бўлди Давид. — Нималар деяпсиз? Қанақа юз гульден?

— Сен бувингга велосипедимни ўғирлатиб қўйдим дебсан, у сенга юз гульден берибди-ку.

— Бўлмаган гап, велосипедимни ўғирлатганим йўқ.

— Шунга қарамай юз гульден олибсан-ку?

— Чунки сизлар менга пул бермай қўйдинглар-да.

— Йўқ, сен велосипедимни ўғирлатиб қўйдим дебсан. Бунинг устига биздан пул олмасанг ҳам, кўчатхонада ўттиз гульден ишлаб топасан-ку.

— Кўчатхонада мен ўттиз гульден олмайман, атиги ўн беш гульден олдим.

— Ўн беш гульден? Нега энди? Ахир ўттиз гульденга келишган эдик-ку?

— Мен қаёқдан билай! Эҳтимол, гулларни нотўғри кесгандирман.

— Гулларни? — тутақиб кетдим мен; ўзимни йўқотиб бақира кетдим: — Ҳой ифлос! Биз сени деб ўлиб-тириламиз, отанг ялиниб-ёлборади, худонинг зорини қилиб сени кўчатхонага ишга жойлаштирди. Отанг нақд ўттиз гульденни жарақлатиб санаб беради, эшитяпсанми, иши бошидан ошиб-тошиб ётган шу отанг! Ахир бир сени деб киприк қоқмайди шўрлик! Сен бўлсанг, ярамас, ҳеч нарса бўлмагандай akkaшак бўлгур қўлларинг билан гулларни нотўғри кесасан!

Давид пинагини ҳам бузмади, ҳеч нарса кўрмаган-эшитмагандай музхона ёнига борди-да, ундан пиво олди.

— Қачондан бери пиво ичадиган бўлиб қолдинг? — қичқирдим мен.

У қутидан очқични олди-да, елкасини учуриб қўйди.

— Музхонада турибди-ку. Музхонага қўйманглар бўлмаса.

Бутун вужудим титраб кетди ва жонимни биров суғуриб олгандек инграб юбордим.

— Йўқол хонангга! Гумдон бўл! — бақирдим мен, — дарсингни қил, эртага синов ишларинг бошланади. — Эй худо, қаёқдана шу кўчатхона ўлгурни айтган эканман сенга. — Отангга валақлаб ўтирма тагин. Сенга пул тўғрисида гапирган мен аҳмоқ ўзи. Агар отанг билса борми, у менга ёпишади.

Пивони қўлида тутганча у шошмай олдимдан ўтди.

— Мен энди у ёққа бормайман, — деди у, — умуман, ҳеч нарса қилмайман. Сизларнинг ҳамма ўйлаганларингиз мен учун бир чақага арзимайди. — Остонада туриб бурилиб қаради-да: — Ҳа, айтмоқчи, менинг чойчақам-чи. Барибир менга чойчақа бериб турасизлар, — деди.

Давид мени қаттиқ исканжага олди. Чоршанба куни у мактабга боришдан бош тортди. У жуғрофиядан синов ишлари топшириши керак эди, табиийки у дарс тайёрламаганди, уйқудан бош кўтармасди.

— Қулоғим оғрияпти, — деди у. — Мактабга кўнғироқ қилиб, қулоғим оғриганини айтиб қўясиз?

— Йўқ, — дедим мен, — кўнғироқ қилмайман. Ҳеч қаеринг оғриётгани йўқ, сен дарс тайёрламагансан.

— Ростдан қулоғим оғрияпти, кўнғироқ қилиб қўя қолинг, илтимос. Қулоғим оғримаган бўлганда ҳам, сиз менга бир яхшилик қиларсиз, ахир. Мен ҳам сизга яхшилик қилаялман-ку.

Унинг нимата шама қилаётганини дарҳол англадим.

— Ҳали менинг юзимга соляпсанми? Қўрқитмоқчимисан? — сўрадим жаҳл билан.

— Менми?!

У девор томонга ўгирилиб олди, мен эсам жаҳл билан телефонга югурдим. Агар телефон қилмасам, деб ўйладим мен, кечкурун қиёмат-қойим бўлади. Давид албатта ҳамма гапни отасига етказди, мен бу кўчатхона ўлгур деб, бошимга бало ортирган эканман. Ана унда кўринг жанжалнинг зўрини — аввал Симон билан Давид олишади, кейин Симон мен билан ёқалашади. Ночор қўнғироқ қилдим...

Ёзги таътиллаб ҳаммамиз учун дўзах азобига айланди. Давид тўртинчи синфга ўтолмади, биз дўстларимиздан ижарага олган дала ҳовлига боришдан у кескин бош тортди.

— Ўрмонда укам ва сингилчаларим билан судралиб юраманми, — деди у. — Ўзларинг бораверинглар, мен, яхшиси, уйда қоламан.

Биз уни боришга роса ундадик — аввалига яхши-яхши ваъдалар бердик, кейин дўқ урдик, бироқ Давид ўз сўзида туриб олди: бормаيمان дедимми, вассалом деб. Иккисидан бирини танлашимиз керак эди: ё уйда қолиб, бошқа болаларимизнинг таътилини барбод қилишимиз ёки жўнавориб, Давидни назоратдан чиқариб юборишимиз керак эди.

— Мен бу мишиқининг зардаларини кўтаришга тоб-тоқатим йўқ, — деди Симон. — Кетамиз, унга овқатига яраша пул қолдирамиз, қандай кунини кўрса кўраверсин.

— Йўқ, зинҳор-базинҳор бундай қила кўрма! У бу ерга кимларни бошлаб келмайди дейсан. Улар уйни чўчқахонага айлангиришади, кейин эса газни ёқиқ қолдириб, бутун уйни ёндириб, кул қилишади.

— Барибир мен унинг феълига чидолмайман, — деди Симон.

— Балки уни қайиқ саёҳатига жўнатармиз ё шунга ўхшаган бир нарсагами? — таклиф киритдим мен. — Балки от спорти лагери дурустроқдир?

Қайиқ саёҳати, от спорти лагери, меҳнат фермаси... Биз қаерни айтмайлик, Давид ўзиникини маъқуллаб тураверди. Охири июль ойида уйда қоладиган кўшниларикига бордик.

— Вой, шундай ёқимтой бола-я, — деди кўшни хотин. — Унга ҳеч нарса қилмайди. Гоҳ-гоҳ тушлик қилгани бизникига кириб турар, маъқулми?

— Биласизми, — деди Симон, — сўнги пайтларда у бизни анча қийнаб қўйди. Бирон кор-ҳол бўлса, бизга қўнғироқ қилинг, сиздан жуда-жуда миннатдор бўлар эдик.

— Кор-ҳол? Қанақа кор-ҳол бўлиши мумкин?

— Барибир айтиб бўлмайди-да. Умуман... Давид эндигина ўн олтига қадам қўйди. Унинг бир ўзини уйда қолдириш бизнингча сал бепарволикдай кўринаяпти-да.

— Ташвиш қилманг, биз ўзимиз унга қараб турамыз. Ахир уч ўғилни катта қилганмиз.

Эртасига эрталаб кўшни хотин қўл силкиб биз билан хайрлашиб қолди, мен эсам бамисоли энг яхши дўстларимизни бошлаб тузоққа тушираётгандек бир туйғуни ҳис қилмоқда эдим.

— Биз қанақа болани уларга рўпара қилиб қўйганимиз тез орада маълум бўлади, — дедим мен.

Симон гапимни дарров тушунди — у ҳам мендан кам ташвишда эмаслиги кўриниб турарди.

— Тўғри айтасан. Уларга очигини айтишимиз керак эди, — деди у, — тан олиш керак, Давид бутунлай издан кетган, бизни шунақанги чарчатганки, дам олгани кетмасак бўлмайди. Жин урсин, сен нега миқ этмадинг ўзи?

Мен сапчиб тушдим.

— Мен? Улар билан гаплашган менми, сенми?

— Мен, лекин мен бу одамларни яхши билмайман, сен эса бу аёл билан ҳар доим соатлаб гап сотасан. Шундай бўлгандан кейин ишонмай бўладими?

— Биласанми, нималарни ўйлаяпман? Сен бутунлай жинни бўлиб қолибсан, уддалаб бўлмайдиган нарсаларни талаб қиласан одамдан!

— Ол-а, ҳали сен мени шунақа тубан одамга чиқариб қўймоқчимсан? Худонинг берган куни битта гап: Давид ундай, Давид бундай, муҳим бир йиғилишда ўтирган вақтимда эса сен албатта кўнғироқ қиласан, уни мактабдан ҳайдашибди ё шунга ўхшаган бир нарсаларни хабар қиласан, хуллас, кунда бир янги гап. Биласанми, сенга нима демоқчиман: таътилдан кейин бу расвони уйдан даф қилиш чорасини кўрамиз. Бўлмаса у ҳаммамизни адои тамом қилади.

— Энди ўн олтига қадам қўйган болани қандай қилиб уйдан ҳайдар экансан? Қолаверса, Давидга бир нарса бўлса кўнғироқ қил, деб ўзинг буюргансан.

— Тўғри, чунки сен мени ҳамма нарсдан ажратиб қўйгансан. Ўз уйимда нималар бўлаётганини мен билишим керакми, йўқми? Жонимга тегиб кетди сенларнинг пичир-пичир қилиб гаплашишларинг.

— Худо ҳаққи, бутунлай эсингни еб қўйибсан. Қачон мен Давид билан пичир-пичир қилибман?

— Жим бўласизларми-йўқми? — қичқирди Жюльет. — Давиддан бошқа одам қуриб кетганми? Жуда ажойиб таътил, баҳоси йўқ. Яхшиси, мени энг яқиндаги муқолишда тушириб қолдиринглар, биронта дугона-пугонамникига бора қолай. Қачон қарасанг, шу Давиднинг орқасидан фикланишнингиз-фикланишган.

Жюльет бирдан йиғлаб юборди, кичкинтойлар ҳам беихтиёр унга қўшилишиб, аюҳаннос солиб ув тортишди.

Биз Симон билан жим бўлиб қолдик. Жюльет ҳақ эди. Гўё бизнинг бошқа боламиз йўқдек кечасио кундузи нуқул Давид ҳақида гапирардик. Мен орқамга эгилиб, Жюльетни ўзимга тортдим. У бошини бўйнимга қўйиб, сочимни силай бошлади.

— Мен ҳам Давиднинг ёмон бола бўлиб қолганини биламан, лекин менинг унга раҳмим келади. Аммо ҳар доим фақат у тўғрида гапириб, уришаверадиган бўлсангизлар, унда ҳеч ёққа бормаганимиз яхши.

— Сен ҳақсан, болажоним, сен ҳақсан, — дедим мен. — Бўлди, биз энди Давид тўғрисида бошқа гапирмаймиз.

— Дадам ҳам гапирмайдиларми?

— Гапирмайман, — деди Симон, — балки биз пашшадан фил ясаб юбораётгандирмиз.

Бир ҳафтагача ўй-фикримиз бошқа болаларда бўлди, лекин Давид онгимизга қаттиқ миқланиб қолганди. Нима бўлди-ю, шанба куни эрталаб соат саккизда телефон жиринглаб қолди. Иккаламиз ҳам телефон гўшагига ёпишдик. Симон бир гўшакни, мен иккинчисини кўтардим — телефон қўшалок аппаратли эди.

— Бу Давиднинг отасими? — деган эркак овози эшитилди. У кимгадир гапирди. — Худога шукур-ей! Ҳар ҳолда кўшнилари эмас экан... Бироқ бу уларнинг ўғли экан. — Сўнг гўшакка гапира бошлади:

— Жаноб, ойимнинг бутунлай силласи қуриди. У сизга олдинроқ кўнғироқ қилинишини истамади, ахир сизлар таътилдасизлар-ку, лекин бизникида нималар бўлаётганини билсангиз эди. У ерда нечта одам тунаётганини билмайман, фақат шуни айтмоқчиманки, ойим бутунлай ухламай қўйди.

— Мен ҳозироқ етиб бораман, — деди Симон.

— Тезда етиб келмасангиз бўлмайди, акс ҳолда мен полицияга мурожаат қилишга мажбур бўлам.

У гўшакни қўйди. Тафсилотни хабар қилишмади, Симон эса шу қадар саросимага тушиб қолдики, сўрашга ҳам журъат қилолмади. Бизнинг эса ашқолдашқолларимизни йиғиб, оёғимизни қўлга олиб чопишдан ўзга иложимиз қолмади.

Биз болаларни ойимнинг олдига олиб бордик ва ҳеч нима гапириб-нетиб ўтирмасдан тўғри уйга қараб кетдик. Даставвал кўзим боғдаги бешта мопедга тушди. Биз эшикни очдик ва ичкаридан гуп этиб шам ҳиди димогимизга урилди. Пастки хоналарда ҳамма нарса ағдар-тўнтар бўлиб ётарди: полда пиволи қути турибди, нон бурдалари сочилиб ётибди, шундоқ паркетда эзгиланган сигарета қолдиқлари, сут халтачалари, кийим-кечаклар уй билан битта бўлиб ёйил-

ган, стулларнинг бири у ерда бўлса, бири бу ерда, баъзиларининг оёғи осмондан, ўриндиқ ва ёстиқлар чор атрофга ташлаб қўйилган. Чироқ тўнтарилиб ётар, аниғ синганди, Симоннинг мусиқа аппарати қўйилганича қолиб кетган, пластинкалар дуч келган томонга улоқтирилаверган.

Биз буларни кўриб донг қотиб қолдик. Мен эгилиб, ердан пиёлани олдим ва газаб ичида жўмак томон юрдим. Шу аснода хонага бир қиз кириб келди. У эгнига тиззасигача тушган майка кийиб олганди. У индамай, саломлашмай, менга парво ҳам қилмай музхона олдига борди-да, ундан иккита пўртаҳол олди.

Симон бирдан ўзига келди.

— Ҳой қиз, кимсан, қани, менга айт-чи? Бу ерда нима қилаяпсан?

Қиз пичоқ олди-да, пўртаҳолларнинг ҳар бирини тўрт бўлакдан қилиб кесди. Ошхона қиррасига суянганча бўлақлардан бирини шимаркан, бизга лом-мим демади.

Симон унинг олдига борди.

— Нима, кармисан? Жин урсин сени, гапимни эшитаяпсанми ё йўқми?

У қизнинг елкасидан тутди-да, қаттиқ силтади. Қиз пўртаҳол сўришда давом этарди. Майкаси тагида ҳеч нарсаси йўқ, мен буни аниқ сездим, кўзларига сурган пардоз буюқлари ҳам юзлари билан битта бўлиб бўялиб кетганди.

— Симон, — дедим мен, — бас қил. Уни ўз ҳолига қўй. Ўлдириб қўясан!

Бироқ Симонники тутиб кетганди, у қизни шунақанги зарб билан силтади-ми, пўртаҳол қизнинг қўлидан учиб тушди, сира бўлмагач, Симон уни ошхона столидан юлиб, ёстиққа улоқтирди. Қиз юзини ёстиққа буркаб, тиззаси билан йиқилди, майкаси сурилиб кетиб, думбачаси очилиб қолди. Ўзини бутунлай йўқотиб қўйган Симон оғир-оғир нафас олганча унга тикилиб қолди. Мен қизга яқин бордим-да, майкасини тушириб қўйдим. Ё тавба, қиз нари борса ўн тўртга киргандир. Мен чўккаладим-да, уни кўтариб, ёстиққа ётқизиб қўйдим.

— Кимсан? — сўрадим мен. — Қаердан келдинг?

Қиз қафти билан юзини беркитиб олди, охири бармоқлари орасидан менга қараб қўйди.

— Кимсан, айт? — сўрадим мен.

— Ҳозир айтаман сенга, — ўқирди Симон, бироқ мен уни четга тортдим.

Қизалоқ яна бармоқлари билан юзини маҳкам тўсиб олди. Симон газабдан уйни бошига кўтариб бақирди:

— Унда мен айтаман кимлигимни! Мен Давиднинг отасиман, эшитаяпсанми, мана бу эса онаси, Давиднинг укаси билан сингилларини биз энди уйга олиб келолмаймиз. Биз таъгилдамиз, эшитаяпсанми ўзи, бунгача эса йил бўйи эшшақдай ишладим, бир-икки ҳафта дам олишга ҳам ҳаққим бордир? Лекин бир ҳафта ўтар-ўтмас Давид бир дунё исқиртни бу ерга олиб келиб, бутун уйни ҳаром қилиб ташлабди.

Қиз ниҳоят қўлини юзидан олди ва Симонга хўмрайиб қаради.

— Ким у — Давид?

— Давид — бу бизнинг ўғлимиз, — дедим мен.

— Билмайман унақа одамни.

— Кимни биласан? — сўрадим мен.

— Ҳеч кимни билмайман. Мен шунчаки улар билан бирга келдим.

— Ким билан?

— Айтдим-ку, мен ҳеч кимни билмайман деб, лекин қаердадир тунашим керак эди-ку... — У ўрнидан турди ва ошхона столи томон юрди. — Пўртаҳолни еб олсам майлими?

Биз яна тек қотиб қолдик, нима қилишимизни билмай муштдеккина қизнинг ердан пўртаҳол бўлақларини териб олганини ва ҳеч нима бўлмагандек уларни шимганини кузатиб турардик.

— Бошқалар қаерда? — сўради Симон.

— Тепада бўлса керак. Улар ҳали ухлашаяпти, чамаси.

Эр-хотин узун-қисқа бўлиб зинадан чопиб кўтарила бошладик. Иккинчи қаватга чиққач, тўхтаб қулоқ солдик: худога шукур, лоақал бизнинг ётоқхонамизда эмас экан... Биз учинчи қаватга чопдик, у ерда болаларнинг хоналари жойлашганди. Хоналардан энг каттаси Давидники эди. Симон эшикни очди ва

кўзимиз ўз каравотида ухлаб ётган Давидга тушди. Хонада ундан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Симон қолган хоналарнинг эшикларини оча-оча илгарилаб кетди. Учала каравотда уч ўсмир донг қотиб ухлар эди. Биз бир-биримизга қарадик... Қолганлари, албатта, бизнинг ётоқхонамизда бўлишади-да. Симон юқорига, чордоққа чиқиб кетди, — афтидан, меҳмонлар учун қўйиб қўйилган каравотларни кўздан кечиргани чиққан бўлса керак. Кейин пастга қараб қичқирди:

— Ҳеч ким йўқ, падарига лаънат!

Биз бамисоли ўмбалоқ ошгандек иккинчи қаватга учиб тушдик ва ётоқхонамизга отилиб кирдик. каравотдан икки метрлар чамаси бериде иккаламиз ҳам тош қотиб қолдик. Каравотда уч киши ётарди, биттаси эса адёлга ўраниб полда уйқуни урарди. Бадбўй ҳиддан кўнгил айнийди. Пиво шишалари ер билан битта сочилиб ётибди. Кийимлар бетартиб сочилган. Тивит адёл тешик — куйдиришган. Бирдан кўзимиз нимагадир столга текис қилиб осилган қўйлакка тушди. Симон карахт ҳолдан ўзига келди-да, адёлни ўзи томон тортиб олди. Уч қип-яланғоч тана бир хил ҳаракат қилди: жунжикишти-да, уйқуни ураверишти. Симон уларни тебратишга, қўли билан силкалашга, қичқириб, бақирришга тушди. Каравотдаги таналар аста-секин қимирлай бошлашди. Уларнинг ҳаракатлари бир хил эди: ярим эгилганча улар пайпасланиб шимларини қидирар ва Симоннинг тарсаки ва тепкилари остида кийишга ҳаракат қилишар эди. Ширакайф ҳолатдаги уйқу аралаш улар калтакларга итоаткорлик билан бўй бериб, қаршилиқ кўрсатишмаётганди. Бирдан меники ҳам тутиб кетди. Юқорига югуриб чиқдим ва каравотдаги бегона болаларни тортиб-тортиб тушира бошладим. Нима учун Давидга тегмаганимни ҳалигача тушунолмаيمان. Мен олишардим, уларни тепардим, бисотимдаги бор сўзлар билан сўкиб-қарғанардим, худди телбалардай қичқирардим. Қадларини ростлаётмай улар пайпаслаб шимларини қидирардилар. Мен бу жирканч шимларни олдим-да, зинадан пастга улоқтирдим. Улар орқадан югургилаб кетишди, шимларини оларканлар, юриб кетаётиб кийишга ҳаракат қилишарди. Ҳолдан тойган, ақдан озган ҳолда мен пастга тушдим. Кўз ўнгимда йигитлар бирин-кетин жуфтакни ростламоқда эдилар. Улар зинадан пастга, ундан йўлак орқали ташқарига чиқиб кетишмоқда эди. Кулоғимга мопедларнинг тариллаши чалинди. Уларнинг жойларидан кўзғолишларини ҳам эшитиб турардим. Бу тариллашлар ҳозирги кунгача тез-тез тушимга киради. Ниҳоят, жимлик чўқди. Уй ҳувиллаб қолди. Симон бизнинг ётоқхонамизда, мен эса зинада ўтирибман.

— Симон, — базўр овоз чиқариб чақирдим мен.

Ҳеч қандай жавоб бўлмади. Мен ўрнимдан турдим, ётоқхонага кирдим ва бутун гавдам билан деворга суяндим. Симон бошини қўллари билан чангаллаганча каравотда ўтирарди. Мен унга қарадим.

— Симон...

У қўлларини олмай бошини чайқади.

— Тепада Давид ётибди, — дедим мен.

У ҳамон бошини чайқарди.

— Ортиқ чидолмайман...

Мен унинг олдида бордим, полга чўқдим ва бошимни унинг тиззасига қўйдим. Унинг қўлини сочларим орасида ҳис этдим. Мен... мен қандайдир акалик меҳрига ўхшаган туйғудан юрагим тўлиқиб кетди.

— Мен ўта аҳмоқона иш қилдим. Дарҳол полицияга кўнғироқ қилишим керак эди. Мен аҳмоқман, Лена.

— Кетдик пастга, — дедим мен, — мен сенга ичадиган бирон нарса тайёрлаб бераман, сўнг полицияга кўнғироқ қиламиз. Кетдик пастга, Симон.

Бир-биримизнинг қўлимиздан тутганча пастга тушдик. Мусибат чоғларида биз доим бир-биримизнинг қўлимиздан ушлаб юрамиз. Мен уни тўғри ошхонага бошладим.

— Қарама, — дедим мен, — бу ифлоснинг бошлаб таъзирини берамиз. Аввал бирон нарса ичиб олайлик.

Биз курсичаларга ўтирдик ва бир-биримизга термулдик. Нима ичамиз? Нима учун? Мана шу ишлардан кейин қандай яшаб бўлади?..

— Жин урсин, анови жинқарча қаёққа гум бўлди? — Симон жойидан сапчиб турди. — Тепада йўқ. Қаёққа кетдийкин?

Мен ҳеч нарса тушунолмамай атрофга қарадим. Оббо чақалоқ думбачали қизгина-ей.

— Устида майкадан бошқа ҳеч нарсаси йўқ эди, шу ҳолатда кўчага чиқолмайди-ку.

Мен бутун хонага кўз югуртириб чиқдим ва нигоҳим ағдарилмай қолган ягона стулга тушди. Кираётиб мен пальто ва сумкамни шунга ташлаб қўйгандим. Стулда на пальтом, на сумкам бор эди.

— Симон, — дедим мен, — яланғоч кетини пальтом билан беркитиб, сумкамни олиб “қуён” бўлиб қолибди-ку! Бу расво қочиб кетибди!

— Нималар бор эди? Сумкада нималар бор эди?

— Ҳамма нарса, — дедим мен, — ҳамма нарса ўшанда эди, яна маникюр қайчим ҳам...

Кўшнилар биздан ўзларини олиб қочар эдилар. Ўша куни кечқурун биз улар эшиги кўнғироғини жиринглатганимизда эшикни беканинг ўзи очди. У бизнинг саломимизга алик олмади, аммо нигоҳида қандайдир саросималик бор эди. Кейин у ёвуз душманни кўриб қолгандай шошиб эшикни ёпиб олди. Бизнинг ўз йўлимизга қараб кетишдан ўзга чорамиз қолмаганди. Азбаройи ҳаҳл ва шармандалиқдан мен йўл-йўлакай бир соатгина аввал қасам ва тавбалари билан кўнглимизни хушлаган Давидга маломатлар ёғдира кетдим.

— Қулоқ солсаларинг-чи, ахир, яна ўзларингни асабларингни ўзларинг бузаяпсизлар, — деди у. — Бусиз ҳам бўларингиз бўлди-ку.

Ҳа, дарвоқе, у ҳақ эди, эрталаб, кундузи, кечқурун — бутун кун бўйи уйдан юракни эзадиган манзаралар ва полиция аримади — эр-хотин иккаламизнинг роса тинкамиз қуриганди. Содир бўлган воқеалар борасида Давид жўяли тушунтириш беролмаётганди. Бу болаларни у Бернард билан Бульвардаги ўйинхонада учратиб қолишган экан. Қизалоқ уларга кейинроқ келиб қўшилган, “кимнингдир орқа ўриндиғига сакраб ўтириб олган”. Бернард таътилда эканимизни айтиши биланоқ “бу нарса”ни бизникида ташкил этишга шошилишча қарор қилишган. Давид ҳеч қандай қаршилиқ кўрсата олмаганини айтди: йигитлардан бири доим пичоқ ўқталиб турган. Давид қўрққан ва шунинг учун ундан нима талаб қилинса, барчасини бажарган: қазноқдан пиво олиб чиққан ва ўзи ҳам давранинг ўртасида бўлган. У шунчалик пивога бўкканки, бутунлай маст бўлиб қолган ва уни ётқизиб қўйишган. Кейин нима бўлганини у мутлақо эслолмайдиган ҳолатга келиб қолган. У улардан бирортасининг ҳам, ҳалиги қизнинг ҳам исмини билмайди. Мопедларнинг рақамларини ёзиб қўйиш ҳам эсига келмаган. Ниҳоят, биз ўзимизни қўлга олиб, Давидни кўрпадан суғуриб олганимизда у жуда ёмон аҳволда эди. У йиглар, титрар, ўқчир ва ҳар гал қайт қилганда бақирарди:

— Менда айб йўқ, мен ҳеч нарса қилолмадим!

Полиция бу ерда оргия¹ ташкил этилган деган қарорга келди ва мен таажубдан гўлдираб дедим:

— Оргия? Нима экан оргияси? Ҳеч қачон эшитмаганман бу сўзни!

Полициячилардан бири Симон билан уйни айланиб чиқди, улар нимаики синган ва нимаики йўқолган бўлса, ҳаммасини хатлашди. Бернард билан суҳбатлашишди, бироқ у ҳам тайинли бир нарса айтолмади: болаларнинг исмини билмас, мопедлар рақамини эслолмас эди, умуман уни қаттиқ қўрқитишган. Охирида бармоқ изларини расмга олиш учун қандайдир одамлар келишди, Симон эса полиция маҳкамасига боришга ва расмий равишда баёнот беришга мажбур бўлди.

Шундай бўлса-да, қандайдир ижобий нарсалар ҳам содир бўлди. Узоқ вақт давомида биринчи марта Давид менга илакишди, бечора, илиқ муомалаю таскин-тасаллига шунчалар зор бўлиб қолган экан. Унинг сочидан силашимга ва пешонасидан ўпишомга изн берди. Мен ўрнимдан турмоқчи бўлганимда эса у

¹ Оргия — айш-ишрат.

менга янада маҳкамроқ ёпишиб олди ва мен қайтиб ўтиришга мажбур бўлдим. То батамом кўнгли хотиржам бўлмагунча у мендан ажралмай туриб олди.

— Мен сизларни қийнашни истамайман, Жюльетнинг ҳам қийналишини истамайман, — шивирлаб дерди у, — уйни саришта қилишда қарашаман... таътил тугагандан кейин мактабга қайтаман... кейин эса студент бўламан... фақат нимани ўрганишим кераклигини айтасиз... ахир сиз менинг студент бўлишимни хоҳлайсиз-ку, шундай эмасми?..

Симон биздан сал нарида турар ва ҳаяжон ичида қулоқ соларди.

— Эшитдингми, Симон? — дедим мен. — Эшитдингми Давиднинг гапларини? У, мактабга қайтаман, ўқишимни давом этдираман, деяпти.

Симон олдимизга келди-да, у ҳам қўлини Давиднинг бошига қўйди.

— Биз бу қабиҳ воқеани иложи борича тезроқ эсдан чиқаришимиз керак, — деди у. — Юр, Давид, аввало бир чўмилиб ол, ўзингни тартибга келтир. Ундан кейин ҳаммамиз биргаликда уйни саришта қиламиз, мен билан ойинг иккаламиз ҳаммасини жойига келтириш учун қўшниларикига чиқиб келаемиз. Қани, юр, аввал бир яхшилаб чўмилиб ол...

У Давиднинг ўрнидан туришига ёрдамлашиб юборди, белидан қўлтиқлаганча уни эшик томон олиб борди.

Давид ўзи тепага чиқиб кетди, Симон эса олдимга қайтиб келди. Мен бошимни кўтардим.

— Эшитдингми, Симон, у яна мактабга қатнайди, у бундан сабоқ олиб, кўзи очилди, кейин эса ўқишини давом этдиради...

Биз бир-биримизга миннатдорона бош ирғаб қўйдик, биз Давидга ишонган эдик.

Навбатдаги ҳафта ялписига жонкуярлик ҳафтаси бўлди. Биз тез-тез пляжга борардик — қўшнилари уйи ёнидан бир гала бўлиб, кўчани тўлдириб ўтар эдик ва коптокни тепа-тепа дарҳол қумтепалар орасига шўнғиб кетардик. Давид барча вақтини биз билан бирган ўтказар, ёш болакайлар билан турли ўйинлар ўйнар, уларни денгиз ичкарасига кириб кетмасликлари учун кузатиб турар эди. Хуллас, биз Симон иккаламиз лоақал бутун кун ўзимизни бемалол ҳис қилиб юра олишимиз мумкин бўлганди.

Менинг дилимдаги миннатдорлик туйғусини не сўз билан айтай сизга! Илгари худонинг берган куни бирон-бир қор-ҳол бўлмай иложи йўқ эди — Давид ундоқ қилди, Давид бундоқ қилди! Бир ойгина аввал у гапимизни эшитишни ҳам хоҳламасди, бу ҳол бизни қон қақшатиб, адойи тамом қилгандан кейин бирданига худо унга инсоф бериб қолди-ку. Азбаройи у ўзини гуноҳқор санаганидан дам сайин сўрарди:

— Тўғриси айтинг, сиз бу гапларни эсингиздан чиқариб юбордингизми, йўқми?

Ёки:

— Мен жон-жаҳдим билан тиришаман, сиз менга ишонасизми? — дерди.

Ҳатто бир гал:

— Ойижон, менга овқат пиширишни ўргатинг, ҳафтада бир марта сизга ўзим овқат пишириб бераман, — деса, юрагим ёрилаёзди.

Симонни суюнгириш учун у бир куни елканли қайиқда сайр қилиш таклифи билан унинг олдига борди. Симон бу машғулотни қаттиқ севарди, Давид эса илгари ҳам заррача қизиқмасди. Кечқурун мен офтоб куйдириб қорайиб кетган ота-боланинг машинадан кулиб тушиб келишаётганини кўрдим.

— Мен болага яхта олиб бераман, — деди Симон, — зўр спорт — унга энг аввало худди мана шу нарса керак, тезда бутунлай бошқа одам бўлади-қолади.

— Яхта? — қайта сўрадим мен. — Қайси давлатингга?

— Оламан, — деди Симон, — бу жуда керак, шунга ром этиб биз уни кўчадан ажратиб оламиз, қолаверса, бунинг менга ҳам зарари тегмайди. Сувда барча ғуборлар ювилиб кетади.

Эртаси куни у бир уюм кўрсатмаларни кўтариб келди-да, таққослашу ҳисоб-китобларга ғарқ бўлди, ундаги шавқ ва ҳаваснинг асло чеки йўқ эди. Мен бўлсам, Давиднинг кўзларида қувонч учқунлари чақнашини беҳуда пойлар эдим.

Давид мен билан ҳам муносабатини яхшилашга тиришарди. Расм чизгани мени чордоққа чақириб оларди. У билан танҳо бўлишдан мен ўзимни бахтиёр ҳис этардим, лекин гоҳ-гоҳ шунчаки гуноҳини ювишга ҳаракат қилаётган бўлсачи, деган шубҳа юрагимга гашлик соларди.

Таътилимизнинг учинчи ҳафтаси бошланди. Симон Бернарднинг ота-онасига кўнгироқ қилди ва кечқурон бир амаллаб бизникига келишни таклиф этди. Ўзимиз ҳам танишмоқчи бўлиб юрувдик, деб улар таклифни бажонидил қабул қилишди, бироқ ҳали бутунлай ўзимизга келганимизча йўқ деб ошкора иқроор бўлишди. Улар биздан камида ўн беш ёш катта эди, лекин дарров ўзларини таништига қолишди — хотини Герри, эри Том экан. Герри чақноқ ва тийрак кўзлари остида қора ҳалқалари бор аёл бўлиб, нозиккина чеҳраси унчалик хушрўй ҳам эмасди, овози майин ва чўзилиб чиқарди. Бу аёлнинг бақироқ бўлиши мумкинлигини тасаввур этиш қийин эди. Том эса очиқ, қувноқ, ҳаддан ташқари йўғон одам бўлиб, қаттиқ хохолаб кулар, ҳаддан ташқари дилкаш эди, стулда ҳеч тинч ўтиролмасди, ейиш ва ичишга қаттиқ ҳавасманд, дастлабки беш дақиқа ичидаёқ у уй сотиб олиб бизнинг ғоят оқилона йўл тутганимизни, чунки яқин беш йил ичида уйларнинг нархи осмонга чиқиб кетишини айтишга улгурди. Қаҳва таклиф қилган эдик...

— Илтимос, қандсиз бўлсин, — майин овозда деди хотини.

— Менга эса хотиним ёмон кўрадиганидан иложи борича кўпроқ бўлсин.

Қаҳқаҳа кўтарилди. Мен ҳам одоб билан кулиб кўйдим. Эй худо, қандай қилиб тил топишсак экан-а. Хотини билан мен осонгина тил топишиб кетишим мумкин эди.

— Келинлар, очиқчасига гаплашиб кўя қолайлик, — деди Том, — сизлар ҳам, бизлар ҳам. Бизнинг ўғилларимиздан худонинг ўзи асрасин — қип-қизил шайтон бари. Биз уларга барча имкониятларни яратиб берганмиз, аммо улар бундан фойдаланишни билишмайди. Масалан, мени олайлик. Савдо дўкони очганимда ўн саккиз ёшда эдим, кўрқмасдим, кўлбола колбаса қилиб сотардим, айна уруш арафасида. Урушда мен ҳаммасидан ўтдим. Қаршилиқ кўрсатиш фронтида иштирок этдим, Англияга муҳожир бўлиб кетдим, учувчиликни ўргандим, ана шунақа, кейин эса яна ўзимнинг колбасамга қайтдим. Бозор катта эди, бунгача бу ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмаганди, лекин отамнинг илгари бир гўшт дўкони бўлгувчи эди, нимадан пул топиш мумкинлиги шундан миямга келиб қолди. Яхшигина пул ишладим, шу, ўн йиллар ўтгандан кейин даллоллик билан шугуллана бошладим. Мана, қачон қанақа омадлар ёр бўлган эди сенга деб сўранг-чи: ҳаммасини ўзим топар эдим, хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, отам бунақа имтиҳонлару ўқишлар деб сира бошимни қотирган эмас. Қаёқда, ўзинг қил, ўзинг каллани ишлат, ҳаётингни ўзинг тикла. Хў-ўш, шу десангиз, Бернард бизнинг кенжамиз, қизим чиқиб кетган, катта ўғлим ҳам уйлик-жойлик, орқама-кейин тўртта неварам бор, кейин яна Лео ҳам бор, у Бернарддан беш ёш катта, у ҳам даллоллик идорасида ишлайди. Шундай қилиб, Бернард “супра қоқди”си, шунинг учун ҳам у бир оз эркатойроқ, тан олиш керак. Мияси бутун, гимназияга кириб ўқиши керак эди-ю, лекин учинчи синфдан кейин тўхтатиб кўя қолди. Чунки ўқишининг, кўраяпсиз-ку, сира тайини йўқ. Бир дақиқа ҳам хаёлини тўплаб китоб ўқимайди. Биз ростданам унинг учун ҳаммасини қилдик: кўшимча дарслар дейсизми, репетиторлар дейсизми; учинчи синфда икки йил ўтирди-ю, барибир кейингисига ўтказишмади. Шундан кейин у ўқишдан воз кечди. Хўш, бу тўнкани нима қилиш керак деб ўйлайсиз? Касб танлаш бюроси, руҳий машқлар — биз ҳаммасини бадастур муҳайё қилдик, лекин у бунга бир чақага олмади. Ҳайф!

Қошларини баланд кўтарганча Том жимиб қолди, шу туришида унинг чеҳраси кулгили ва аянчли қиёфа касб этганди.

— Шунақа, — хўрсинди у, — нима қилишга ҳайронмиз. Биз уни тайёрлов ўқишига жойлаштирмақчи бўлгандик, тўртинчи синфга деб, бундан кўра балки олдинги мактабида, учинчи синфда яна бир йил ўқигани маъқулмикан... ким биледи дейсиз. — Унинг чеҳраси ғамгин тус олди. — Ҳаммасини қиласан-у...

Тўрталовимиз ҳам жим бўлиб қолдик.

— Биз қўлимиздан келганча ҳаракат қилдик, — деди Герри ва орага яна узоқ жимлик чўқди, бундан Томнинг оғир нафас олиши янада кучлироқ эшитилмоқда эди.

— Хулласи калом, — жиддий тарзда яна сўзида давом этди у, — Бернард мактабни ташлади, дастлабки вақтларда унисини ҳам, бунисини ҳам қилиб кўрди, лекин ҳеч жойда икки ҳафтадан ортиқ туrolмади, фақат грампластинка дўконида уч ой ишлади, лекин бу ишни ҳам охири уддалай олмай ташлаб юборди. Ишлашни хоҳламайди, хона ижара олиб, алоҳида турмоқчи бўлди, уч ҳафтача шундай қилди ҳам, лекин барибир яна уйга қайтиб келди...

— Афт-ангорига эса қараб бўлмайди. Унинг уйдалигидан-ку жуда суюндим. Озгин, кир-чир кириб келди — устидаги кийимларининг яғири чиқиб кетган десангиз...

— Кейин нима бўлди, а, Герри?

Аёл бош ирғаб қўйди, холос.

— Полиция келди — у ўғирлаган велосипед сабабидан. Ўғлим велосипед ўғирлайдиган бўлибди...

— Куласизми, куясизми...

— Бизга уни шунақа тўдага кириб қолган деб айтишди. Аввалига бу қандайдир ярамас оиладан чиққан безорилар ёки шунга ўхшаганлардан бўлса керак, ўғлим ҳам шуларга илашиб қолгандир, деб ўйладим, ҳе йўқ, билсам дурустгина оилаларнинг тарбия кўрган болалари, боз устига ҳаммаси шу ерда — ўзимизнинг тумандан экан.

— Барибир шунақа гапларни эшитганингдан кейин хаёлинг жойида бўлмай қоларкан...

— Ҳаммалари биргаликда ўғирлашаркан. Бернард фақат шерик бўлган дейишди полициячилар. Уни уларга қўшишмади, лекин, менимча фарқи бўлмаса керак. Ахир у ҳам иштирок этган-да. Ким билади, улар қачондан бери шу иш билан шуғулланиб келишган, ўғирлашган, минг-мингга пуллашган, бу пулларга ичкиликбозлик, гиёҳвандлик қилишган бўлса керак. У ерда у ҳам қорадори ва чакидага ружу қилган, кейин эса ухлатувчи халдориларга ўтишган. Нима дерди отини, Герри?

— Ухлатадиган, бартитуратлар...

— Бартитуратлар... лекин биз ҳеч нарса билмасдик, ундан кейин эса пеп¹ бошланган. Ановинисининг оти нимаиди, Гер?

— Векомин² деган, ухлатадиганининг тескари таъсир қиладигани. Бундан одамнинг бадани жунбишга келиб, бутунлай ухламай қўяди. Бернард ҳам ҳаддан ташқари ёвузлашиб кетганди, ҳеч нарсдан ҳеч нарса йўқ ҳамма ойналарни чил-чил қиларди. Кўни-кўшниларнинг бари кўрган...

— Ҳа, энди биз буни очиқ гапирамиз, илгари эса тилимиз бормасди...

— Биз илгари уйдан ҳидини чиқармасликка ҳаракат қилардик, ҳеч ким чурқ этиб оғиз очмасди, ҳатто болалар ҳам мум тишлаб юрарди, иложи борича-да, лекин у... йўқ, Том, ўзинг айта қол, эсласам, ҳалигача этим увишиб кетади.

— Охири бир кун у кечқурун ўзининг томирини кесиб юборди...

Мен ҳанг-манг бўлиб қолгандим. Ё тавба, нималар деяпти ўзи бу одамлар? Ўзларининг ўғиллари тўғрисида гапиришаяптими? Бернард ҳақида-я?

— Нимани назарда тутаяпсизлар? — сўрадим мен. — Пеп, векомин, қорадори, бартитуратлар? Булар нима дегани ўзи? — Симоннинг юз ифодасидан англадимки, у ҳам тушунолмай ҳайрон бўлиб турибди. — Симон, балки сен биларсан бу нарсаларни?

— Қорадори, — Симон елка қисди, — қорадори ҳақида эшитганман, чакида ҳақида ҳам. Аммо пеп, векомин...

— Биз ҳам ҳеч нарса билмасдик, — деди Герри.

— Ҳўш, ҳозир ўзингиз айтган ўша нарсалар нима ўзи? — сўради Симон.

¹ Кучайтирувчи, руҳни тетиклаштирувчи дегани (амер.).

² Руҳни тетиклаштирувчи яна бир модда.

— Бу лаънатилар ҳамма ёқда тўлиб-тошиб ётибди, — деди Том. — Бири одамнинг миясини айнитади, бошқа бири қутуртиради. Мен ўзимизнинг уй докторим билан маслаҳатлашдим, у менга гиёҳвандлик моддалари ҳақида сўзлаб берди, уларни еган одамлар галлюцинага берилар экан.

— Галлюцинага? — Симон билан мен бараварига такрор сўрадик.

— Галлюцинага, — бош ирғади Герри. — Бунинг нималигини мен ҳам билмасдим, хуллас, шунақа нарса эканки, асли йўқ нарсалар одамнинг кўзига бор бўлиб кўринар экан, ана шуни “галлюцина” дейиларкан.

Яна бирпасдан кейин бутунлай ақдан озсам керак, деб ўйладим мен. Модомики, Бернард шу билан шуғулланар экан, демак, Давид ҳам четда қолмагандир?

— Агар Бернард шу билан шуғулланса... — Мен тил тишлаб қолдим.

Том ва Герри ҳам сукут сақлашарди, бироқ мен нимани назарда тутганимни улар тушуниб туришарди.

— Биз ҳам бошда Бернарддан шубҳа қилмасдик, — мулоим оҳангда деди Герри. — Биз ҳам бунга ишонмай юрдик.

— Мен доим биздан бунақа одам чиқмайди деб юрардим, — яна гап қотди Том. — Кўлимдан келганча ҳаммасини қилдим, унинг учун бўш вақтлар қидириб топдим, у билан неча марта устахонасига ҳам бордим, ана, сўранг Герридан, қишки спорт билан шуғулландим, муҳитни ўзгартириш керак деб ўйладим, моторли қайиқ олиб бердим, агар унда икки ёки уч марта учган бўлсак ҳам катта гап. Лекин мен унинг учун нималар қилган бўлмай, унга барибир эди, у ҳар доим тутқич бермай қочиб қолишга ҳаракат қиларди. Уйга қайтиб келишимиз билан у мопедини миниб жуфтакни ростлаб қоларди, кейин қачон қайтиб келаркин, деб йўл қараб кўзимиз тешиларди. Ахир одамзотнинг ҳам жони тошдан бўлмас экан...

— Ана шунда унинг юраги ёмон бўлиб қолди... Яхшиси, ўзинг айтиб бер, Том...

— Шунда менинг юрагим ёмон бўлиб қолди. Яна кечкурун эди, Бернардга: “Тортиб олибсан-а?” дедим. У бўлса, “Ҳеч қанақа тортганим йўқ, айтгандимку сизга энди чекмайман деб”, — дейди. Лекин мен кўр эмасман, “Нима қиласан алдаб, ана, кўзларинг айтиб турибди”, дедим. Шунгача кўзи киртайиб турувди, аста-секин қорачиғи кенгайиб кетаяпти...

— Ҳа, мен-ку ҳеч фарқига боролмайман, Том эса дарров фарқлайди, Том жудаям синчков. Гапирарвер, Том.

— Мен диққатим ошиб бўғилдим, “алдаяпсан”, дедим. Бирдан нари-беримдан ўтиб кетди. Кун бўйи шу газандача билан итдай югурдим: униси ёқмаётган бўлса, кел, бунисини кўр, майлига, дейман, фақат кўзим олдида бўл, дейман... у бўлса ҳеч нарса бўлмагандай, ҳар доим чекиб олган бўларди. Ўша куни кечкурун эса тўсатдан унинг кўзидан билиб қолдим, “Бола, — дедим, — кўзларинг айтиб турибди”, дедим. У бўлса бирдан йиғлаб юборди: эмишки, менинг ўзимни ўтга-чўққа уришларимга чидаёлмасмиш, ўзини ваҳший бир ҳайвондай ҳис қилармиш, гиёҳвандлигига келсак, ҳар замон-ҳар замонда бангми, қорадорими чекарканлар, бундан кўрқмаса ҳам бўларкан, чунки ҳамма ҳам шундай қиларкан... Мен эшитиб турдим-турдим-да, бирдан портлаб кетдим: “Йўқол кўзимдан! — дедим. — Қорадоринг билан қўшмозор бўл! Бошқа бу ерда қорангни кўрмай, йўқол, бўлмаса чопиб, майда-майда қилиб ташлайман”. Мен нима қилаётганимни ҳам билмайман, фақат бошимизга бало орттираётганимнигина англаб турардим. Бир вақт қарасам, Геррининг кўзларида ёш, Бернардни гавдаси билан тўсиб олган, нима бўлса ҳам боламни бир нарса қилиб қўямасин деган-да...

— Ҳа, мен унга: “Нима қилаяпсан, ахир бу ўз боланг-ку!” дедим.

— Мен сендан хафа бўлаётганим йўқ, лекин сенинг ҳимояпарварлигингдан у падарингга лаънат дарров фойдаланиб қолди, ойисининг панасида уйдан қочиб чиқиб кетди, мен уни қувлаб етмоқчи бўлгандим, бирдан кўкрагимни мана бу ери қаттиқ қисди, шундоқ йўлакда ағдарилдим...

— Тўрт кун реанимацияда ётди, — деди Герри, — шунча вақт давомида Бернарддан дом-дарак йўқ. Том тинмай уни сўрайди, мен эса ҳеч нарса бил-

майман, охири бир ҳафта деганда пайдо бўлди. Оҳ, унинг афт-ангорини бир кўрсангиз эди — озиб кетган, кирга ботган, кийим ўрнида аллақандай жанда-жундалар — чурқ этиб оғиз очмайди. Ўша заҳоти хонасига кириб кетди, мен отаси ҳақида фақат эртасига айтолдим, шунда у мен билан бирга касалхонага борди.

— Ойиси билан уйда қолиб у яна ўзининг хапдориларини юта бошлаган, бу ҳеч нарсани билмай юраверган, шунақа гаплар.

— Ҳа, билмайман.

— Албатта, яна ўғрилиқ қилиш бошланган, яна ҳалиги тўда билан топишиб олган... Лекин ҳақиқат юзасидан айтиш керак, мен уйга қайтганимда у анча вақтгача ўзини яхши тутиб юрди.

— Ҳалиги гапгача, — деди Герри, — сизларнинг уйингизда, тунда... Бернарднинг айтишига қараганда, у полиция маҳкамасида ҳам шуни айтган, — бу болаларни билмас экан, бу бутунлай бошқа гуруҳ экан, ҳозир эса у яна гумдон бўлган, бир ҳафта бўлди, ерда ҳам йўқ, кўкда ҳам, — бизни алдаганидан кўрқиб юрган бўлса керак-да, бола...

Биз ўринда уйқусиз ётар эдик.

— Симон, — дедим мен, — энди нима қиламиз?

— Ҳеч нарса, Герри билан Томмига ўзимни балоғардон қилиб қўймайман. Бернард нима қилса қилавермайдими, Давид унинг изидан бориши шарт эмас-ку, охириги ҳафта барибир яхши ўтди, у қилмишидан қаттиқ пушаймон бўлаяпти, иложи борица ҳаракат қилаяпти. Эртага яхта кўргани борамиз. Ўзинг бугун кечқурун эшитдинг-ку, уларнинг ҳамма иши нотўғри: Том ҳаддан ташқари қаттиққўл, хотини эса, аксинча, ўта кўнгилчан. Бизда ҳаммаси бошқача. Мен Давидга худди дўстидай муомала қиламан, сен ҳам у билан бошқача муомала қиласан. Менимча, сен барибир у билан кўпроқ бирга расм солишинг керак, майли, мактабига унчалик яхши тайёрланмаёқ қўя қолсин, дам олиш кунлари эса мен билан яхтага боради. Қишга шуғулланиш учун мен яна бирор нарса топарман, ана шунда, кўрасан, Давидимиз албатта изга тушиб кетади. Худо ҳаққи, Лен, ҳадеб бир нарсани эзавергандан фойда йўқ.

— Анови-чи, улар айтган қорадорию яна алламбалолар?

— Ўзинг ўйлаб қара, унинг кўзидан ҳеч нарсани уқдингми? Ўша-ўша қараш, ўша-ўша кўз. Ўзи йўқ нарсани ўйлаб чиқариш кимга керак? Кейин, Давид ўзи айтди-ку: “Мен мактабга қайтмоқчиман”, деб.

— У ўқишини давом этдирмоқчи.

— Ана, кўрдингми. Биз уни Бернарддан ажратиб олишимиз керак, бу ягона йўл, буни мен сенга илгари ҳам айтган эдим. Хайриятки, ҳарҳолда унинг ота-онаси билан гаплашиб олдик. Бу одамлар кўрадиганини кўради, бошларига тушиб ҳам турибди-ку, тавба қилдим. Ажабтовур одамнинг боласи шунақа ярамас бўлса. Менинг назаримда, у ҳозир эллик бешдан кам бўлмаса керак, йўлдан чиққан болани тийиш уларга осон бўлмайди, албатта. Майли, ухлайман энди, мен эртага Давид билан эртароқ чиқмоқчиман.

— Тепага чиқиб қараб қўйдингми унга?

— Ҳа, ҳаммаси жойида, у ухляпти. — Симон бошқа ёнбошига ағдарилди. — Яхши ётиб тур.

— Яхши ётиб тур! Радиони ўчирарсан?

Симон тугмачани босди. Мен ҳам бошқа ёнбошимга ағдарилдим ва жим бўлиб қолдим. Кечқурунги гаплар яна миямда чарх ура бошлади. Қорадори, чакида, бартитуратлар, пеп, викомин... бу нарсалар ҳамма ерда тўлиб-тошиб ётибди, деди Том. Бошда биз ҳам буни билмас эдик, деди Герри. Галлюцина қилади, деди Том. Унинг афт-ангорига қараб бўлмайди — озиб кетган, кирга ботган, кийим ўрнида аллақандай жанда-жундалар, деди Герри. Охири бир куни кечқурун у томирини кесиб юборди, деди Том. Биз кўлимиздан келган ҳамма ишни қилдик, деди Герри. Мен яна бошқа ёнбошимга ағдарилдим. Нима қилаяпсан, ахир бу сенинг боланг-ку! — деди Герри...

Биз тонг отгунча мижжа қоқмадик.

— Пулим қани? — қичқирди Жюльет. — Мен уни бугун эрталаб ошхона жовонига қўйган эдим. Нима, қайтиб катмонингизга солиб қўйдингизми?

— Нега соларканман, — дедим мен. — Жовонга қўйганинг аниқми?

— Бўлмаса-чи, эсимни еганим йўқ ҳали. Телефон жиринглаб қолди, гўшакни олдим, пулни эса жовонга қўйдим-да, шундан эсимдан чиқиб кетибди, аввал тепага ваннахонага чиқдим, чунки сочимни тараб олишим керак эди.

— Унда аввал ваннахонани ёки ўзингнинг хонангни яхшилаб қара. Сен шунақа ҳардамхаёлсан.

У тепадан туриб қичқирди:

— Бу ёқда йўқ, ҳеч қаерда, менинг хонамда ҳам йўқ. Катмонингизни қараб кўринг.

“Уҳ” торта сумкамни кавлай бошладим. Эҳ болалар, болалар, ўзларини саришта қилолмаганлар. Мен катмонни очдим. Унда озгина пул бор эди. Эрталаб мен ҳаммага чойпули улашиб чиққандим: Давидга ўн гульден, Жюльетга бир гульден ва бир рейксдалдер.¹ Менда йигирма беш гульденлик қоғоз пул қолган эди, бу аниқ эсимда. Энди ўша қоғоз пул йўқ эди. Балки, Симон олгандир? — сўрадим мен ўзимдан. Ҳе, йўқ, бўлмаган гап, Симон бундай пайтларда ҳар доим айтади. Ундан бошқа ҳеч ким ҳеч қачон менинг катмонимга тегмасди. Хуллас, эрталабдан таъбим хира бўлди-да. Жюльет билан уйни қарамаган жойимиз қолмади.

— Чўнтақларингни бориб қара-чи. Балки йўлакдаги жовондадир? Ёнидаги телефон турган жойни-чи, қарадингми?

Мен кичкинтойларни сўроқ қилиб кўрдим, лекин улар, албатта, ҳеч нимани олишмаганди.

— Бўпти, кутайлик-чи, балки пулингни даданг олгандир.

— Дадам қачон келадилар?

— Кундузи, менимча. Улар Давид билан яхта кўргани кетишди.

— Ҳа, ажаб қиладилар, мен эса бир чақасиз ўтирарканман-да.

Мен ўзимдаги чақаларни қайта санаб чиқдим-да, қизимга бердим, кейин кийим жовонидаги қутичадан юз гульденни олгани юқорига кўтарилдим. Қутича бўм-бўш эди. Юз гульден, қаёққа гум бўлди у? Мен уни анови безорилар келиб кетгандан кейин бу ерга қўйган эдим-ку. Кейин лоп этиб миямга урилди: Давид, Давид ўғирлаган, нима учунлигини билмайман-у, буни фақат Давид қилган! Лекин, эй қодир худо, қачон? У ўлиб-тирилиб бизга яхши кўринмоқчи бўлиб юрган ўтган ҳафтадами? Мен қутичани олдим-да, пастга тушиб, уни овқатланадиган столга қўйиб қўйдим. Давид уйга келганда уни кўради-да, ҳойна-ҳой кўрқиб кетади, ундаги ўзгаришдан билиб оламан... Мен қутичани столдан олиб қўйдим. Иккита тахмин: хўп, у олган дейлик, ундай ҳолда мен уни ҳамма-нинг, Симоннинг олдида шарманда қилмаслигим керак, акс ҳолда охири нима билан тугаши номаълум бўлган катта жанжал келиб чиқади; борди-ю, олмаган бўлса, унда ўзини йўлга солиш учун астойдил қилаётган унинг барча уринишлари менинг гумонсирашим билан исиз йўқолиши мумкин. Мен унинг хонасини кўздан кечиргани бордим.

Ҳамма нарса бетартиб эди, лекин бу мен учун янгилик эмасди. Юрагим гурс-гурс урганча мен унинг матраци остини, адёл чойшаби ичини, пластинкалари орасини, жинси шими чўнтақларини, янги пластинкалар солинган пластик халтачани қараб чиқдим. Ҳатто чек ҳам сақлар экан: 19,90 гульденлик, икки кун бурун олинган. Қаердан олдийкин бу пулни? Демак, ўғирлагани рост экан-да? Ишонмаётганимга қарамасдан мен қидиришда давом этдим, кейин охири кул тўла кулдонни кўтарганча хонадан чиқиб келдим. Ё тавба, шунча ҳам кўп чекадим одам? Ҳар доим айтаман, ҳеч бўлмаса ётишдан олдин кулдонни бўшатиб қўйгин, деб. Зинадан тушар эканман, кулдонда бир нима йилтиллаб кўринаётганини пайқадим. Ялтироқ қоғозга ўроғлиқ алланарса. Жигарранг буюм, илгари мен ҳеч қачон бунақа нарсани учратмагандим...

Соат тўртларда уларнинг машинадан тушиб келишаётганини кўрдим. “Дадажон” билан “ўғилжон” ўйини — шуни ўйлаб газабдан титраб кетдим. Қўли

¹ 2,5 гульденлик танга.

қинғир ўғривачча, ўйладим мен, кириб келиши билан шунақа дейман. Бирок мен ошхонага бордим-да, бир стакан сув ичдим.

— Лен, — чақирди Симон, — Лен, биз яхта сотиб олдик.

Тишингни тишингга бос-да, нафасингни чиқарма. Сўнг кўнғироқдай овозда дедим:

— Жуда боплапсизлар!

Эр-хотин ўпишишдик. Давид юзимдан юмшоқ чимчилаб кўйди.

— Мен эмас, — деди Симон, — Мана шу суюнсин деб.

— Йўқ-йўқ, ота-бола бирга олдинларми, энди унда бирга сайр қиламиз.

Бирдан бошим айланиб кетди. “Яна моторли қайиқ ҳам олиб бердим, агар унда уч-тўрт кун сайр қилган бўлса ҳам катта гап”, деди Том.

— Қишки спорт билан қачон шуғулланасизлар? — Эй худо, нималар деяпман? “Қишки спорт билан шуғулланди, муҳитни ўзгартириш керак деб ўйладим”, деди Том. Ҳамон бошим айланарди.

— Қишки спорт? — сўради Симон. — Нима тўғрисида гапираяпсан?

Мен стулга шилқ этиб тушдим. Бошим қаттиқ айланарди. Қутича ҳақида оғиз очма. Оғиз очма, илтимос...

— Ойингга сув олиб кел, — Симоннинг товуши қулоғимга чалинди. У мени елкамдан кучоқлаб олди. — Сенга нима бўлди? Тобинг қочдимми? Сув келтир, Давид.

— Керакмас сув. Анови қутича... — Мен жовонга ишора қилдим. — Анави ерда, тортмада қутича бор, ҳа, ўша, менга бер уни...

Ота-бола иккаласи жовонга отилганини кўрдим. Шундан кейин бошқа ҳеч нарса кўрганим йўқ. Мен қутичани кўрдим. Симон уни олдимга кўйди. Бошқа ҳеч нарсани кўрмадим. Мен қутичани кўрдим. Сен юз гульденни ўмариб кетдингми, Давид? — деб сўрамоқчи бўлдим лекин чурқ этиб оғиз очмадим. Кумуш қоғоздаги нима бало эди, Давид? — деб сўрамоқчи бўлдим-у, аммо нафасимни ичимга ютдим. Мен Давиднинг кўзига қарадим. Кўз қорачиғи дам катталашар, дам кичраярди. Унинг кўзлари бесаранжом эди.

— Ойи, нима бўлди сизга? — сўради у ва қаршимда тиз чўкли.

Эй худо, хайриятки ҳеч нарса айтмадим! Мен уни бағримга босдим. Давид, болажонгинам, Давидгинам, сен ойингнинг пулини ўғирламайсан. Мен ҳеч нарса айтмадим, худога шукур. Сен даданг билан елканли қайиқда сайр қиласан, ойинг билан расм соласан. Ҳаммаси яхши бўлиб кетади, ҳаммаси яхши бўлиб кетади...

— Сув! — қичқирдим мен. — Кўнглим айниб кетаяпти. Сув бер менга, Давид...

Мен бутунлай ҳолдан тойган эдим. Бош оғриғи, бадгумонлик, ошқозонимда зилдай бир нарса. Овқат чоғида мен қаршимда ўтирган Давиддан кўзимни узмадим. Унинг кўзлари қанақа экан-а? Қандай бўлиши керак бўлса — шундай-микин ёки бошқачароқми? А-ҳа, ўзгарди, қовоқлари шишинқиради. Йўқ, йўқ, ундай эмас... ёки шишинқираганми? Ҳа, шишинқираган. Эҳ, яхшилаб кўролмапман-да, Давид бошини кўтармаяпти. Илгари у ҳеч қачон бунақа қилмасди. Демак, у атайлаб шундай қилаяпти. Чунки билади-да: унинг кўзлари ҳозир бошқача қараяпти. Мен унинг кўзларини яхшилаб кўриб олишим керак. Миямга бир фикр келди: мен унинг сувратини чизаман, ана шунда унинг кўзларини текшириб олсам бўлади.

— Давид, — дедим мен, — мен сенинг сувратингни чизмоқчиман. Овқатдан кейин мен билан чордоққа чиқасанми?

— Ҳа-а, яна идишларни бир ўзим ювар эканман-да! — чийиллаб берди Жюльет. — Нима бўлса ҳам Давиджонингизга бўлсин. Давиджонга — яхта, Давиджонга — бувисидан чойпули, менга эса ҳеч вақо йўқ...

— Бувисидан чойпули? — сўрадим мен. — Қачондан бери?

Давид сукутда.

— Шунақа, яқшанба кuni биз бувимизникига бордик, — деди Жюльет, — мен ўзим кўрдим. Ошхонада у ўн гульден олди, бувим эса менга қараб: “Давиддай катта бўлганингга сенга ҳам шунақа музқаймоқ пули бераман”, дедилар.

— Бу қанақа бемаънилик, — деди Симон. — “Музқаймоқ пули”. Нима, биз берганимиз етмаяптими?

— Бувим уйдагилар менга пул бермайди, деб ўйласалар керак-да.

— Ўзингиз айтсангиз бўларди-ку! — деди Жюльет.

— Ҳа-я, — деди Давид, — Янаги сафар, албатта, айтаман. Кейин, бор-йўғи ўнталик экан-ку.

Хайриятки, Симон оғзи овқатда бўлиб, мен ундан илгарироқ сўз қотдим:

— Биз бу тўғрида чордоқда гаплашамиз, ўнталикни эса бувингга қайтариб берасан.

Олдин биз идишларни ювдик, Жюльет эса акасидан битта ҳам ликобча ортиқ ювиб қўймаслик учун диққат билан кузатиб борарди. Давид индамас, жаҳли чиққани шундоқ кўриниб турарди.

— Нега энди бувингдан пул олдинг? — сўрадим мен ўсмоқчилаб.

— Қаёқдан билай. — У елка қисди.

— Нима қиласан уни? Нимага сарфлайсан?

У бирдан тутақиб кетди.

— Менга қаранг, нега мени бу ерга судраб келдингиз? Насиҳат қилганими? Бусиз ҳам кун буйи дарсликлар деявериб миямни қоқиб қўлимга бердингиз... Ахир, айтдим-ку ўша синфга бораман деб!

— Дарсликлар рўйхатини сўраб бўлмайдими энди? Балки энди бошқа китоблар керакдир... уларга жилд қоплаш керак...

— Шуям гап бўлди-ю... Умуман, яна мактабга қайтишимга ҳали кўзим етмай турибди.

— Ўзинг айтгандинг-ку... ўқишни давом этдираман дегандинг.

— Мен айтибманми? Ўзларинг қўймадинглар-ку.

Расм чизар эканман, тилимни тишладим. Навбат унинг кўзларига келганди. Давиднинг кўзлари. Менинг кўзларимга ўхшаган кулранг кўзлар. Улар одатдагидан ҳам тўқроқ эди. Йўқ, тўқроқ эмас, хирароқ эди, улардан нур чакнаб турмас, нур ҳам кўп таъсир қилмас эди. Барибир қовоқлари шишинқираган. Қорачиқлари эса... сал кичрайган. Яна ошқозоним ўлгур зилдай бўлиб кетди. Унинг қорачиқлари кичрайган эди. Биз расм чизишда давом этар, ҳеч нарса ҳақида ўйламас эдик. Бироқ мен кўмирни бир четга қўйдим.

— Давид, — дедим мен, — сен чекасан, қорадори чекасан, эҳтимол, яна алламбало гиёҳларни ҳам истеъмол қилсанг керак. Юзларинг шундоқ айтиб турибди.

У аввалгидек тўғри менинг кўзимга тикилиб турарди. Гапимдан заррача таъсирлангани йўқ.

— Сен менинг пулларимни ўғирлагансан. Тонма, кўрқишингга ҳожат йўқ, мен ҳеч кимга айтмайман, лекин сен менинг пулларимни, Жюльетнинг овқат пулини ўғирлагансан, бувингнинг бошини қотиргансан, булар барини сен фақат шу ярамас нарсани сотиб олиш учун қилгансан.

Тўсатдан мен расм ўхшамаганини пайқадим. Мен ҳаёти учун курашаётган ва ғамхўр боламнинг сувратини чизаётган эдим. Ўз боламнинг, орзу-ҳавасим ва умидимнинг расмини чизаётган эдим. Менга қараб турган боланинг эса бу бола билан ҳеч қандай алоқаси йўқ эди. У менга қараб турарди, у юрагимга қараб турарди, қараб турарди-ю, мени кўрмасди ва менга дилидагини очиқ айтмасди. Бугундан бошлаб у ёлғон гапира бошлайди менга, Симонга, ўзига қондош кимки бўлса, ҳаммага ёлғон гапира бошлайди.

— Ё тавба, нималар деяпсиз ўзи? — сўради у. Юзида ҳеч қандай ўзгариш сезилмади. — Ким қорадори чекибди? Менми?! Қайси пулни айтаяпсиз, бувимнинг ўнталигиними?

— Қутичада ётган юз гульденлик қоғоз пулни.

— Туш кўраяпсиз чоғи... — деди у, — ҳеч қанақа қути-путини билмайман...

Давид бултурги қўлланмалари билан мактабга қатнай бошлади. Китоблар жилдсиз ва титилиб кетганди. Унинг сумкасида таътилгача солиб қўйилган бир бурда моғорлаган нон ётарди. Мен уни кўрган бўлсам-да, эътиборимни китобларга қаратдим.

— Улардан ҳали фойдаланса бўладими? Билиб келдингми? — сўрадим мен.

— Ҳа, бўлмаса-чи, ахир иккинчи йилга қолганман-ку.

Мен яна ўша эски саволимни такрорладим:

— Ҳозир бошқа қўлланмалардан фойдаланишаётган бўлишса-чи?

Азбаройи асабийлашганидан у эшик томон йўналди.

— Ҳеч ким бошқа қўлланмалардан фойдалангани йўқ, жуда одамни сиқиб сувини ичиб юбордингиз-ку. Бас қиласизми, йўқми?

Тушга яқин у уйга қайтиб келди ва курсига гурс этиб ўтириб, оёқларини узатди.

— Қизиқ, — деди у, — рўйхатда мутлақо бошқа қўлланмалар, фақат жуғрофия эскича экан.

Мен унга ташландим:

— Ана кўрдингми! Нима дегандим мен? Рўйхат қани, ҳозироқ бориб буюртма бериб кел.

Сотувчи китоблар икки ёки уч ҳафтадан кейин келишини айтди, бу вақт давомида Давид синфда билган аҳмоқлигини қилиб ўтирар эди. Уй вазифаларини тайёрламасди, чунки у “ҳеч кимни назар-писанд қилмас эди”, сандироқ-лаб юргани-юрган ва бу ҳам етмагандай ҳар куни мактабга кечикиб борарди. У билан синф раҳбари гаплашди, директор гаплашди, охирида улар мен билан Симонни чақириб, олдимизда Давидни роса тузлашди. Агар яна бир марта кеч қолса ёки дарсга келмаса, ўзидан кўрсин, дейишди.

Натижада эртаси куни Давид ўз вақтида мактабга жўнади, лекин мактабга бормабди, фақат кечки соат ўн бирлардагина ота-онасининг интизор кўзларини ёрқин жамоли билан мунаввар этди. Биз Симон иккаламиз бир-биримизни бундан ўн беш йил муқаддам бўлиб ўтган, Давидга ва унинг сўнгги ҳафтадаги қилмишларига сира алоқаси бўлмаган воқеаларга бориб тақалувчи таъна-маломатларга кўмиб ташламоқда эдик. Менинг ойим ҳам қолмади, унинг ота-онаси ҳам, менинг гўрлигим, унинг гўрлиги, менинг айбим, унинг айби, “агар сен ундоқ қилмаганингда, агар мен бундоқ қилмаганимда”... Мана шундай бир “қизғин” паллага кириб турганимиз устига тўсатдан орамизда Давид пайдо бўлиб қолди ва келиб отасига рўпара бўлди, Симон ўша заҳоти мендан ўғлига ўтди.

— Қаерда эдинг? — ўшқирди Симон.

— Ҳеч қаерда, бир ўртоғимникида эдим.

Симон Давидга ташланди ва муштлашув бошланиб кетди, бунда Симоннинг чекига мағлубият аламини тортиш тушган эди. Давид уни телбаларча дўппослаб ташлади.

— Ҳаммангни ўлдираман! — бўкирарди у. — Ҳаммангнинг дабдалангни чиқараман! Уйингнинг кулини кўкка совураман!

Симон девор тагига юзтубан ағдарилди, Давид эса қўлига тушган нарсани отиб-уриб синдира кетди. Узоқ йиллар мобайнида биттама-битта танлаб-танлаб, меҳр қўйиб олган барча буюмларни у хонага улоқтирмоқда эди.

— Давид! — қичқирдим мен, — бас қил!

Қичқиришимдан заррача фойда йўқ эди, қайтанга у баттар қутуриб кетди. Симон оёққа турди — унинг бурнидан шариллаб қон оқаётганини кўрдим — Давидга қараб талпинди. Азбаройи ғазабдан у Давиднинг боши орқасига кулочкашлаб шунақанги мушт солдики, оғриқдан Давид инграб юборди. Буни тўхтатмаса бўлмасди. Мен ортиқ томоша қилиб тура олмасдим. Кимнидир ёрдамга чақириш зарур. Томни чақириш керак, бунақани кўравериб кўзи пишиб кетган... Мен уйдан отгилиб чиқдим. Эй худо, ишқилиб ҳали ётмаган бўлсин-да, ўйладим мен. Омадим бор экан, у эндигина машинасидан тушиб турган экан.

— Илтмос, мен билан юринг, — ёлвордим мен, — Давид... Давид билан Симон... улар бир-бирини ўлдириб қўяди.

Унинг юраги бетоблиги сира хаёлимда йўқ, унинг ўзи эса мендан баттар. Томнинг баҳайбат йўғон гавдаси ҳаракатга келди. Ҳаракати тобора кучайиб борарди. Мен унга етолмай ҳам қолдим. Хонага чошиб кирганимда у аллақачон Давид билан Симоннинг ўртасида девор бўлиб турарди. Симон бутунлай ҳолдан тойган эди, хансираганча ўриндиққа ағдарилди. Давид дўстининг отаси кўзига кўзи тушиб, бирданига жим бўлиб қолди. Улар юзма-юз туришарди,

Томнинг кўзларида эса Давидга эмас, ўз ўғлига бўлган нафрат ва ғазаб ўти чақнарди.

— Наркоманлар! — деди у. — Минг лаънат сен наркоманларга! Ота-оналарни тириклай ерга кўмиш, уларни ақлдан оздириш, ҳамма нарсани вайрон қилиш — мана сенларнинг қўлингдан келадиган иш!

Бир лаҳза улар ҳаракатсиз бир-бирига рўпара бўлиб туриб қолишди. Бир вақт Томнинг гурзидай мушти Давиднинг иягига тушганини кўрдим. Давид гандираклаб кетди-да, башарасини чангаллади. Том оёқларини кенг ёйганча тўғри турарди. Нима бўлганда ҳам у ўзининг гумроҳ ўғли учун муносиб ўч олишга муваффақ бўлганди.

Мен яна бир янги сўзни ўргандим: наркоман. Гиёҳвандлик қилмасдан туролмайдиган одамни наркоман дейиларкан. Давид, Давид гиёҳвандлик қилмасдан туролмайдиган бўлиб қолганди. Чунки у шундан лаззат олади. Ёки бўлмаса бошқа наркоманлар гуруҳида бўлиш унга ёқади ва улар орасида “ўзлариники” бўлишни хоҳлайди. Барибир эмасми? Фақат гап унинг шусиз туролмаслиги устида кетмоқда, холос.

Иягидан зарб егандан кейин Давид миқ этмасдан ўз хонасига қараб кетди. Том эса голиб сифатида биз билан қолди. Симоннинг гаплашишга ҳоли қолмаганидан унинг хабари йўқ эди.

— Мен ҳали уларга кўрсатаман! — деди Том. — Пайти келади... Шошмай туринг, мен уларга кўрсатаман.

У кечкурун яна машинасида шаҳар кезганини сўзлаб кетди. Қарийб икки ҳафтадан бери қорасини кўрсатмаётган Бернардни қидирибди.

— Албатта, аввал полицияга бордим, бироқ бундан бир иш чиқмади, кейин мен ўзим қидириб кетдим. Аввалига барча жинкўчаю торкўчаларни қараб чиқдим, кейин кракерлар¹ яшайдиган бўш уйларга бирма-бир бош суқиб чиқдим. Мен аниқ билардим, Бернард худди мана шунақа уйда яшаяпти... Стимулятор дегани нима эканини ҳойнаҳой билмасангиз керак. Бу барча моддалар амфетаминлар гуруҳига киради, перветин ҳам шулар жумласидан. Бундоқ олиб қарганда амфетамин, зерветин бари бир гўр, ҳеч қандай фарқи йўқ, болалар уларни “экспресс” деб атайди. “Кучайтиргич” дегани. Бу лаънати одам баданига тез таъсир қилгани учун шундай дейилади. Ўйлаганингдан кўпроқ иш қиласан, кучинг узоқ вақтгача сақланади ва шунда ҳам деярли чарчамайсан. Бироқ ўз-ўзидан равшанки, бунинг тескари томони ҳам бор, чунончи бунда мутлақо уйку бўлмайди. Одатда улар хапдори ютишади, улар бирмунча вақтгача таъсир қилиб туради, кейин яна ютишади, ютишдан тўхтаганларида эса тушкунлик бошланади, чунки ухламаган вақтларини тўлдириш керак бўлади-да. Чарчоқ забтига олади, ҳеч нарса қилгилари келмайди, охир-оқибатда улар оғир руҳий кайфиятга тушиб қолишади. Айнан мана шундай даврда Бернард томирини кесган. Ҳозирча эса улар босим чекишаяпти, ичишаяпти, ашулаларини вадаванг қўйиб, қандини уришаяпти, умрларида амалга оширолмайдиган режалар тузиб, кўкнорихаёл суришаяпти, кундан-кун йиртқичдай ваҳшийлашиб боришмоқда, улар бўлар-бўлмасга жанжал кўтариб, ҳамма ёқни ағдар-тўнтар қилиб ташлашлари ҳам ҳеч гап эмас. Мана, мисол учун Давид, ахир у ҳеч нарсадан-ҳеч нарса йўқ ўз отаси билан муштлашиб ўтирибди-ку!

— Менга ҳаммаси Симондан чиққанга ўхшаб кўринди. Ўғлим келишидан сал олдин унинг дастидан иккаламиз жиққамушт бўлиб ўтирган эдик.

— Унданми, бошқаданми, ўғлингиз жуда кутуриб кетибди. Ақли расо одам ҳам шунақа тўполон кўтарадими? Йўқ, менимча бола қаттиқ чекиб олган, менимча, у Бернардга ўхшаб орқага қайтиб бўлмайдиган йўлга кириб кетган...

Эртасига эрталаб Симон ишга боролмади, чунки унинг юзи шишиб, кўкариб кетганди. То хоналарини саришта қилиб бўлгунимча у уйда ивирсиб юрди. Ишларини тартибга солиш учун қўнғироқ қилди, ора-чора менга ташланиб турди, яна қўнғироқ қилди, Давид билан Бернардни чангитиб сўқди. Почта орқали мактаб директоридан хат келди. Ҳаммаси қисқа ва лўнда эди. Давид

¹ Бўш уйларда яшайдиган бошпанасиз ёшлар.

хайдалган, у синфдаги осойишта вазиятга халал берган, энди унинг машғулотларга қатнашишидан ҳеч қандай маъно йўқ. Бир вақтнинг ўзида китоб дўкони сотувчисидан хабарнома келди, унда буюртма қилинган китоблар келгани ва уларни 352 гульден тўлангандан кейингина олиш мумкинлиги айтилганди. Симон газабдан титраб кетди, у тепага чопди: шу шахдида у Давидни сочидан тутамлаб бугун уйни айлантириб уриши ҳеч гап эмасди. Мен уни базўр ушлаб қолдим. Бу билан, албатта, бирор нарсага эришишимиз амримаҳол эди.

— Агар кеча Томнинг гапларига яхшилаб кулоқ солганингда ҳозир сал ақл-лироқ йўл тутган бўлардинг, — дедим мен.

— Том нималар деганди?

Мен Томнинг ҳикоясини такрорлашга ҳарчанд уринмай, барибир Симон ҳеч нарса англамади.

— Бугуноқ болани бошқа мактабга ёздираман, — деди у, — у ерда у қаттиқ назоратда бўлади, устига-устак, уй муаллими ҳам ёллаймиз.

Эй худойим, эски ҳаммом, эски тос.

Бир соатдан кейин юзи моматалоқ Симон иккаламиз “бошқа мактаб”га йўл олдик.

— Юзим қанақа? — сўради Симон.

Ҳа, албатта, бўларича бўлган. Симон шу алпозда ўз ўғли билан мушт кетди ўйнаган дадажоннинг ўзгинаси эди.

— Жойида, — дедим мен, — ҳеч нарса бўлмагандай.

Директор арзимизни диққат билан эшитди. Яхши, у Давидни олади, синаб кўради. Лекин ўз-ўзидан маълум, у мактабга вақтида келиши керак. Дарслардан қолмаслиги ҳам керак. Барча ўқув қўлланмалари бажо бўлиши керак. Кейин, ҳарҳолда, Давиднинг ўзини ҳам бир кўриб қўйса ёмон бўлмасди...

— Симон, — дедим мен изимизга қайтаётиб, — ҳозирча унга ҳеч нима дема, мен ўз йўлимни синаб кўрмоқчиман.

— Нима қилмоқчисан?

— Жуда бўлмаганда мушглашмоқчи эмасман. Кундузи у билан ўзим гаплашаман.

— Бўпти, унда мен кундузи бораман... Йўқ, ишга эмас, ҳарҳолда бугун мен учун яхтада сайр қилишдан яхшиси бўлмаса керак.

Бир стакан пўртаҳол шарбатини кўтарганча мен Давиднинг хонасига кўтариладим. Соат икки — у ҳамон кўрпада ўраниб ётарди. Мен унга иложи борича мулойим муомалада бўлиш ниятидаман. Ҳаммасидан хабарим борлигини ва тушуниб турганимни, агар қўлимдан келса, ёрдам беришга тайёр эканимни айтмоқчиман. Бироқ у яна тонишга тушиб, ёлғонлай бошлади. Аввалига у менга қайрилиб ҳам қарамади ва гиёҳвандлик қилаётганим йўқ деб дангал айтди.

— Жонимга тегиб кетди бари, — деди у, — ўша мактабингизга ҳам бормайман, анов... Худо ҳаққи, ухлагани кўясизми, йўқми? Келиб бошимда минғир-минғир қиласиз.

— Шарбат ичасанми? — сўрадим мен.

У қўлимдан стаканни юлқиб олди-да, бир кўтаришда симириб, яна адёл ичига кириб кетди.

— Яна бир соат ухлайсан, — дедим мен, — роса бир соатдан кейин келаман-да, иккаламиз гаплашиб оламиз...

Бироқ бир соатдан кейин мен бутунлай тамом бўлган эдим. Усти-устига сигарета чекар эдим, ошқозоним қаттиқ оғриб, хапдори ютардим. Сут ичдим ва ётмоқчи бўлдим, лекин яна ўрнимдан турдим ва Геррига кўнғироқ қилгани телефон ёнига бордим.

— Герри, — дедим мен, — бизникида нима бўлганини Том айтдими, йўқми? Худо ҳаққи, Герри, ортиқ чидолмайман. У яна кўрпада чўзилиб ётибди, мактабдан ҳайдашди, шундай кўрқаяпманки, биласанми... У мени алдаяпти, ҳеч қанақа хапдори ютаётганим йўқ деяпти. Балки рост айтаётгандир? Унинг гапига ишонишим керакми? Сен нима дейсан, Герри? Бирор нарса десанг-чи...

Жавоб қайтаришдан олдин у узоқ жим қолди.

— Том эрталабдан бери полицияда. Бернард ёнғин чиқарибди. У ҳибсда. Том энг яхши адвокат ёлламоқчи... Нега бундай қилди экан? У кракерлар би-

лан бўш қолган уйда яшарди, Том айтгандими сизларга? Фақат Смидинг қаердалигини билмасдик. Энди эса биламиз, у тўққиз нафар йигит ва қизлар билан бирга яшар экан. Ушалар қаршидаги кичикроқ фабрикани ёндириб юборишибди. Бернард ва яна икки ўғил бола. Нега бундай қилишганини уларнинг ўзлари ҳам билишмайди. Бернард, билиб қўйсин деб қасддан қилдик, дейди. Нимага? Кимга? Том унга уста оқловчи бўлиши керак дейди, ҳозир у шунақа биттасининг олдига кетган, Давид эса кеча Бернардининг олдида бўлган...

— Қаерда бўлган Давид? — сўрадим мен.

— Бернардининг олдида, кеча, ўша уйда. У аввал қолмоқчи бўлган, лекин кейин бирдан кетиб қолган...

Демак, Давид бутун кунни Бернардининг олдида ўтказган ва анови балони ўша ерда олган. Ўйлаб қараганда, у бир карра қолмоқчи ҳам бўлган. Бироқ шартта турган-у, жўнаворган. Чунки улар уни ёнғин чиқаришга ундашгандирда? У эса қўрққан, ишгирок этишни хоҳламаган. Уйга келган, уйда эса қиёмат қойим бўлиб ётибди. Эр-хотин бир-биримизга шунақанги бақаришар эдикки, ҳатто эшик очилиб-ёпилганини ҳам эшитмабмиз. Давид йўлақда бақариқ-чақариқларимизни қанча вақтгача эшитиб турдийкин? Нималарни эшитдийкин? Нима учун шартта келиб ўртамизда туриб олди? Бизга ёрдам бериш учунми? Симон унинг бу ишини тушунмади-да, муштлашиб кетди. Мен унинг нега бундай қилаётганини тушунмадим ва Томни чақирдим. Том ҳам уни тушунмади ва ўз ўғлига тушириши керак бўлган муштни Давидга туширди. Эй худо, ҳеч нарсани англаб бўлмаяпти. Эй худо, булар барини қандай бир ёқли қиламан энди?

Мен аста зинадан Давиднинг хонасига кўтарилдим. Нима қилишим кераклигини билмасдим. Хаёлга эмас, юрак амрига қулоқ солиш керак, юрак нима деса шуни қилиш керак. Мен ўғлим каравоти ёнида тиз чўкдим ва бошимни унинг кўксига қўйдим. Йиғлаб юбордим. У кўлини бошимга қўйди. Шунда мен юрагимдан нимани ҳис қилган бўлсам, барини тўкиб солдим. Шундан бўлса керак, у ҳеч нарсани инкор этмади.

— Ҳа, ойи, худди шундай бўлган эди. Ҳа, кайфим баланд эди. Мен хапдори ичаман, анчадан бери. Пуллариғизни ўғрилайётганим ҳам рост, бошқаларникини ҳам, бувимни авраб пул олаётганим ҳам рост, лекин мен буларни атайлаб қилганим йўқ... Энди мен ухлаб олай, майлими? Шундай эзилиб, чарчаб, ўзимни ёмон ҳис қилаяпманки, зўрға турибман. Бернардининг отаси тўғри айтди: бу нарсанинг кучи кетгач, одам ўзини худди шундай ҳис қилади, деб. Лекин сиз гапимга ишонинг, сал ўзимга келишим биланоқ ҳаммаси бошқача бўлади, ўзим ҳаракат қиламан, мана кўрасиз, албатта, бошқа мактабга бораман. Фақат барча қўлланмаларимни топиб қўйинг, бориб жадвални олиб келинг... Яна бир неча кун сабр қилинг, ҳа, дадамга айтиб қўйинг, олдимга келмасин, чунки дадам ҳеч нарсани тушунмайди. Сиз мени тушунасиз-ку, шундайми? Сиз менга ёрдам қиласиз-ку, шундайми, ойи? Балки дадамга касал деб айтарсиз? Бир неча кунга, хўпми? Илтимос, ичишга бир нима олиб келинг. Чойми, фақат шакардан кўпроқ солинг, пўртаҳол шарбати ҳам. Ким сўраса, ҳаммасига касал деб айтинг, қаттиқ ётибди денг. Илтимос, ойижон!

Мен у нима деса барчасига тайёр эдим. Уни деб алдашга ҳам, уни деб барча ишларни жой-жойига қўйишга ҳам, ҳаттоки уни деб ўғирлик қилишга ҳам. Мен бир дунё шакар солиб чой ва пўртаҳол шарбати келтирдим. У буларнинг ҳаммасини қанчалик ютоқиб ичганига қараб турдим.

— Яна ичасанми? — сўрадим мен.

У менга миннатдорона қараб қўйди.

— Ҳа, сал туриб.

Мен унинг бошидан силай бошладим, барча ваъдаларига яна бир бор қулоқ солиб турдим ва яна унинг ваъдаларига ишондим... Бошқа болаларим уйга келгунларига қадар мен Давиднинг қошидан жилмай ўтирдим.

Қизиқ жойи шундаки, Давиднинг шамоллаб, тоби қочиб қолганини, унинг қилган барча ташвишлари сувга урганини айтганимда, Симон ҳеч нарса демасди ҳам, сўрамади ҳам. Фақат кечкурун у аста кўлтигимга кўл солиб, нима гаплиги-

ни билмоқчи бўлган эди, мен Давиднинг тарафини олиб, юзимни без қилганча ёлғонлай кетдим:

— Касал, иситмаси баланд, оғзидан ҳам ... барабар кетаяпти, — дедим.

— Доктор келдим?

— Ҳа, — дедим ўша алпозда, — доктор келиб кетди.

— Нима деди?

— Юқумли касалмиш, уч кунгача ўрнидан турмаслиги, олдига ҳеч кимни қўймаслик керак, деди. Бу гап сенга ҳам тааллуқли. Хуллас, унга ҳозир фақат тинчлик керак экан, бундан ташқари касаллик юқумли, деди доктор...

— Барибир мен у билан эртага гаплашмоқчиман.

— Йўқ, керак эмас, бир оз сабр қил.

Симон менга шубҳали қараб қўйди-ю, бироқ ён бериб деди:

— Бўпти, балки сабр қилганим бир ҳисобдан дуруст ҳамдир, у ҳам соғайиб олсин, мен ҳам ўзимга келиб олай. Мен ҳали ҳам ўзимга келганимча йўқ. Ўйловдим, агар эртага ёмғир бўлмаса... яна бир кун ишга бормай қўя қолардим, чунки яхта менга ҳаддан ортиқ ёқади, роҳатланаман.

У менга ўтинчли қараб қўйди: тушунсанг-чи, мени, илтимос, ортиқ ҳолим қолмади, ҳар қандай ёлғонга ишонишга тайёрман, фақат мени қўйиб юбор, ўзимга келиб олай, акс ҳолда, худо шоҳид, ўлиб қолсам ажаб эмас, деётгандай эди.

Давид учун эса мен жонимни қурбон қилишга тайёр эдим. Мен ўқув қўлланмалар рўйхатини олгани мактабга кетдим. Директорнинг ҳам қулогига лағмон илиб келдим, юқумли касаллик, бирмунча муддат ётиб даволанмаса бўлмайди, дедим.

— Айни шу кунда машғулотларни бошлаб юборганида жуда яхши иш бўлар эди-да, аттанг, — деди.

Лағмон илиш навбати китоб дўкони сотувчисига келди, ўғлимиз қаттиқ оғриб қолди, олдинги мактабда кўп машғулотлардан қолиб кетди, энди янги мактабга бориши керак. Буюртма берилган китобларни қайтариб юборишнинг иложи йўқмикан? Мен эса сиздан бошқа китобларни сотиб олардим, деб ёлғон гапирдим.

— Буларнинг бари қўшимча чиқим, хоним, етказиш муддати яна икки ҳафтага чўзилади.

— Сал тезлаштиришнинг иложи бордир, бола қаёқдан билсин бундай аҳволга тушишини... Телефон орқали мумкиндир?

— Шошилинч буюртма қимматроқ туради. Шунга розимисиз, хоним?

Ҳа, мингдан-минг розиман, фақат Давидни қутқариб қолсам бўлди. Нимадан — бунга ўзим ҳам билмасдим. Фақат бир нарсани билардим — қутқариш керак. Уни қутқариш керак, мен қутқаришим керак. Уйғониб кетмасин деб мен унинг хонасини жимгина йиғиштираман. Пўртаҳол шарбати билан зинадан чопаман. Унинг ваъдаларига ишониш учун ўзимни кўпроқ шунга ундайман. Бу гал у ваъдасининг устидан чиқади. Яна бир неча кун ўтсин, биз ҳаммасини янгитдан бошлаймиз. У яна мактабга қатнайди, бу ҳақда ҳеч ким ҳеч нарса билмайдиган янги мактабга...

Симон қайтиб келди. Яхтада сайр қилиб келган етти ёт бир одам. Ҳаётга нариги қирғоқдан туриб назар солган худбин янгитдан кучга тўлиб қайтиб келди. У менинг ёлғонларимга энди ишонмоқчи эмас эди.

— Қалай у? Турдими? Келаси сафар сен албатта мен билан боришинг керак, сенга бунинг жуда катта фойдаси бор. Хўш, ановининг аҳволи қандай?

Менинг жавобимни кутиб ҳам ўтирмай у дарҳол юқорига қараб кетди.

— Симон! — қичқирдим мен, — уни тинч қўй, у касал, ичкетар бўлган. Уни тинч қўй деярман!

Бироқ у тўхтамади, ҳар пиллапояга қадам қўйган сайин мен уни кўпроқ ёмон кўриб кетмоқда эдим. У умидимни чиппака чиқарди, менда ҳам ишонч қолмаганини тан олишимга мажбур қилмоқдайди. Менинг бугунги куйди-пишдиларимни масхаралаб яна аввалгидек юрак ўйноғи қилиб қўймоқда эди.

— Симон, — овозим борица бақирдим мен. — Тинч қўй уни!

Кулоғимга турли овозлар чалинди, бироқ фақат Симоннинг гапларинигина аниқ илғамокда эдим:

— Қачон турасиз энди, тақсир? Касалмисиз? Қанақа касал экан, оти борми? Орага бир дақиқа жимлик чўкди-ю, бирдан:

— Қани, тур дедим каравотдан! Пастга туш! Ҳеч қаеринг оғриётгани йўқ, дангасасан, вассалом!

Яна жимлик чўкди, кейин баланд овоз келди, чунки сўзлар кулоғимга аниқ-таниқ эшитилди.

— Чиқиб кетинг хонамдан! Нима, мен сизни чақирдимми!

Бир нима гумбирлади, нимадир учди, ойна чил-чил синди, эшик қарсиллаб ёпилди...

Симон пастга тушиб келаётганида мен пастки пиллапойда ўтирардим.

— У хонасидан чиққандан кейингина овқат ёйди, — деди у. — Қани бошқа болалар? Ўтиринглар дастурхонга, садқаи сар бунақа фарзанд.

Эртага ишингга гумдон бўласан, ўйладим мен, сен ҳам менга садқаи сарсан. Мен Симонни ёмон кўриб қолгандим, айниқса ҳозир. Яхтанг билан қўшмозор бўл, илойим...

Биз дастурхон теварагида нинада ўтиргандек ўтирардик. Симон нуқул кичкина Йосин билан ҳазиллашар, бутун вужуди билан “садқаи сар ундай фарзанд”, дея тантанавор менга шама қилмокда эди.

Жюльет уларнинг ҳазилига қўшилмади.

— Мен Давидга овқат олиб бораман, — деди у.

— Жойига қўй, — амрона деди Симон, — очқаса ўзи келади.

Шунга қарамай Жюльет дастурхондан ликобча олди, бироқ шу пайт Давиднинг зинадан тушиб келаётгани кулоғимизга чалинди.

— Нима дегандим? Очқаса ўзи келади.

Жюльет ликобчани жойига қўйди ва дадасига ўқрайиб қараб қўйди. Кулоғим Давидда. У аллақачон пастда бўлиши керак эди. Қаерда тўхтаб қолди экан? Кираверишдаги эшик гуп этиб ёпилди. Жюльет ўша заҳоти оёққа турди.

— Ана бўлмаса, — деди у, — у уйдан чиқиб кетди, энди у ҳеч қачон қайтиб келмайди, ҳеч қачон, чунки дадам унга кун бермайдилар.

У йиғлаб юборди ва зинадан ўз хонасига чошиб чиқиб кетди.

— Хўш, энди кўнглинг тўлгандир? — дедим мен.

— Нимага “кўнглим тўлар” кан? Фақат бу лўттибозга ўзимни бошқа майна қилдириб қўймайман, дедим, холос. Бу уйнинг ўз қонун-қоидалари бор, шулардан биттаси: ҳамма бир жойда ўтириб овқатланади, ҳеч қанақа товоқ-қошиқ юқорига чиқмайди! Кимдир ёлғондакам ётиб олсин-да, бошқалар орқасидан овқат ташисин, ўргулдим бунақа тантиқваччалардан.

— Агар ўша кимдир ростданам касал бўлса-чи?

— Сен, хотин, унинг касал эмаслигини жуда яхши биласан. Сен иккалангнинг фикринг битта, менга қаршисан, фақат ҳозир эмас, ҳар доим, сен ҳар сафар болаларнинг олдида мени ерга урганинг-урган.

— Сен ҳам бинойидек бир умр мени ерга уриб келаяпсан. Жюльетни олиб ота-онангникига борганимда отанг мени изимга қайтариб юборганди, ойимдан кечирим сўрашга мажбур қилганди, сен эса отамнинг ёнида оғзингга қатиқ ивитиби жим туравергандинг, бу ҳам етмагандай, мени ойимнинг олдида обориб қўйгандинг.

— Қачонги гаплар! Бу тўғрида ортиқ эшитишни ҳам истамайман.

— Мен эсам умуман сен билан гаплашишни истамайман, билганингни қил!

Ҳазаб ичида мен сапчиб ўрнимдан турдим-да, қаёққа боришимни ўзим билмаган ҳолда зинадан югуриб чиқиб кетдим, бироқ шу пайт Жюльетнинг йиғлагани кулоғимга чалинди ва тўғри унинг ёнига бордим.

— Жоним қизим, нега бунча сиқиласан? — Мен унинг каравоти чеккасига чўкдим. — Аканг, албатта, қайтиб келади.

Жюльет бошини сарак-сарак қилди.

— Мен бу мактабда ортиқ ўқиёлмайман, — йиғлаганча деди у. — Улар тинмай сумкамга қоғоз солиб қўйишади.

— Қоғоз? — Мен таажжубландим.

— Ҳа, қоғозда Давид наша чекади, “ҳалқача” ютади, шунинг учун у мактабдан ҳайдалди, деган ёзувлар бўлади, акаси наркоман бўлганидан кейин синглиси ҳам наша чекиб, хапдори ютади, энди синглиси ҳам ҳайдалади, дейишяпти. Синфда ўтиролмайд қолдим... — Қизим ўзини бағримга ташлади ва ўксиб-ўксиб йиғлай бошлади. — Ойижон, Давид ўлиб қолади.

— Йўқ-йўқ, — дедим мен, — нималар деяпсан? Бўлмаган гап, йиғлама, аканг ҳечам ўлмайди.

— Вой ойижон, билмайсиз, ҳамма наркоманлар ўлар экан, уларнинг ҳаммаларида пичоқ бўларкан, бир-бирларини сўйишаркан, талончилик қилишаркан, тўполон кўтаришаркан. Йўқ, ойижон, акамнинг наркоман бўлишини ҳечам истамайман. Сиз уни топмасангиз бўлмайди, ойижон, бошқа бу ишни қилмайман деб сўз берсин, сиз уни топмасангиз бўлмайди, ойижон...

Мен Жюльетни маҳкам бағримга босдим. Шўрлик қизгина, ҳамма дарди ичида экан-ку. Мен нуқул Давид билан бўлиб, уни бутунлай унутиб қўйган эканман. Хўш, Давидни қаердан қидириб топай? Мен ҳам Томга ўхшаб ҳафта-лаб шаҳар айланайми? Қидириб-қидириб кракерлар ичидан топайми? Топганимда ҳам мўмин-қобил болалардай онаси билан уйига қайтиб келармикан? Ё бўлмаса, Томнинг гапига қараганда ҳеч иш чиқмайдиган полицияга мурожаат қилайми?

— Акам Амстердамга кетган, — деди Жюльет, — унинг ўзи айтди. Уйдан қочиб кетсам, Амстердамга бораман деган эди.

— Қачон шунақа деди? Нега сен менга бу гапни олдинроқ айтмадинг?

— Чунки Давид, чурқ этмайсан, айтсанг ўлдираман, деганди.

— Қачон айтганди бу гапни?

— Кун бўйи келмагани учун икковларингиз қаттиқ уришиб қолган ўша оқшомда. Мен зинада ҳаммасини эшитиб ўтиргандим, кейин Давид юқорига чиқди, у тош қотган эди, ана шунда айтди, Амстердамга қочиб кетаман деб, у тош қотган эди, тош...

Тош қотган эди... Бу гўдаккина нимани билади? “Тош қотган” дегани нима ўзи? Ўша куни оқшом зинада ўтирганда у қандай ҳолга тушмадийкин?

— “Тош қотган” — у нима дегани? — сўрадим мен. — Мен тушунмадим.

— Тош қотган — бу ... нашани ҳаддан ташқари кўп чеккандан кейин қўл ва оёқлар тошга ўхшаб зилдай бўлиб қолади. Ана шунда улар “тош қотибсан-ку” дейишади.

— Лекин “ширакайф” ҳам бўлиши мумкин, — давом этди Жюльет, — наша чекканда ўзи ҳам доим шунақа бўлади. “Ширакайф” дегани бу қувноқ ва ёқимли дегани, чор атроф оқшом ажойиботга айланади ва ҳамма нарса гулгун бўлиб кўринади. Лекин бунда оғиз қуруқшаб, кўзлар алланечук бўла бошлайди.

— Аммо ўша куни кечқурун, Жюльет, ўша куни кечқурун Давид сира ҳам қувноқ эмасди, мутлақо, ахир у дадаси билан муштлашди-ку.

— Ҳа, лекин акам ҳаммасини аралаш чекади, шунинг учун ҳам кўрқиб кетапман, ойижон.

У менга ёпишиб олди ва мен уни маҳкам кучоқладим.

— Болажоним, буларнинг барини сен қаёқдан биласан?

— Давиддан, — аста деди у.

“Ширакайф” — бу қувноқ ва ёқимли дегани, — миямга урди, — қувноқ ва ёқимли. Болалар кўшиғидай маъсум жаранглайди. Наша чекканда “ширакайф” бўлади одам, ҳамма нарса гулгун бўлиб кўринади, “тош қотган”да эса қўл ва оёқлар тошга ўхшаб зилдай бўлиб қолади. Ҳаммасини аралаш-қуралаш чекканда эса муштлашишга тушасан ва синглинг кўрққанидан зинада ўтириб олади, ҳамма нарсадан юраги ёрилгудек кўрқади...

Давид уйга қайтиб келмади ва Симон полицияга кетди. Биз бир-биримиз билан зарур бўлгандагина гаплашар эдик.

— Нима дейишди улар?

— Ҳеч нарса. Мен унинг исмини ёзиб бердим ва нима гаплигидан хабардор қилдим.

— Улар қидиришармикин?

— Юзлаб болалар қочиб кетишади, ҳаммасини қидириб юришмайди-ку.

Давид икки кундан бери уйда йўқ. Мен нима қилишимни билмасдим, қўлим ишга бормайди, кўнғироқ қилиб қолар деган умидда телефон атрофида парванаман. Учинчи кун йўлди. Тоқатим тоқ бўлди. Геррига кўнғироқ қилдим-да, олдинга борсам майлими, деб сўрадим.

— Келганингдан жуда хурсандман, — деди у. — Энди ҳеч ким билан гаплашмайман, деб қўйган эдим. Кимга қарама, юз-кўзидан фақат бир гапни уқасан: бизнинг болаларнинг қўлидан бунақа ёмон ишлар келмайди. Болаларнинг ўзларини яхши тутиб юришларида гўё ота-оналарининг ҳеч қандай хизмати йўқ. Бу бизга эмас, уларнинг ўзига боғлиқдай. Кеча Бернардни прокурор ҳузурига олиб боришди. Аввалига биз ҳукм эълон қилинишидан олдин у уйда бўлар деб ўйлагандик, лекин уни балоғат ёшига етмаганлар қамоқхонасига ўтказишди, чунки сўроқ пайтида унинг ўғирликка ҳам қўл урганини аниқлашибди. Бошқа болаларга қўшилиб мусиқа аппаратини ўғирлабди, ҳаммасини қўшиб ҳисоблаганда бу жуда ҳам жиддий — у тўққиз ой қамоқхонада ўтириши керак экан, дастлабки қамоққа олиш ҳисоби биланми ё шартли равишда, эсимда йўқ, Том ҳаммасини миридан-сиригача билади. Ишлаб-ишлаб кўрган кунинг шу бўлгандан кейин нима дейсан — боланг тўққиз ойга қамалиб ўтирса... Том ҳам шундай дейди: ишлаб-ишлаб кўрган кунимиз курсин, дейди... Афтидан, Бернард сўроқда айтганмишки, аксинча, улар — у ва яна кракерлар уйдан икки бола аввал фабрикага ишга кирмоқчи бўлишган экан, лекин уларни ишга олишмабди, кадрлар бўлимининг бошлиғи кракерларга ўхшаб яшайдиган бунақа болаларга унчалик ишонмайман, улар наша чекишдан ҳам қайтмайдилар, деганмиш. Шундан кейин улар бир неча кунгача бирга туришибди, кейин эса қасд олиш ниятида тунда фабрикага бостириб киришибди, лекин ҳеч нарсани ўғирлашмабди, чунки ўғирлайдиган нарсанинг ўзи йўқ экан, шунда улар саройни ёндиришибди...

Мен аёлнинг рангпар юзига тикилганча жим тинглар эдим. Унинг гапириб турган оғзидан, аввалгидек чақноқ кўзларидан кўзимни узмайман. Бу аёл учун дунёда фабрикага ўт қўйиб юборган ва бунинг учун ҳақли жазосини олган ўғлидан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Унинг кўрар кўзи мусиқа аппаратини ўғирлаган ва бунинг учун жазоланиши керак бўлган ўғли эди, холос. Пешонаси шўр ва жазоси мустаҳиқ ўғли. Аёл прокурордан, полициядан, одамлардан, қамоқхонадан, эҳтимолки “ҳамма нарсани доим миридан-сиригача” биладиган эридан ҳам нафрат қилар ва гўё ўғлига берилган жазо хотиржамлик бағишлашига ишонарди. Менинг Давидимга ўхшаб унинг учун ҳам кўзининг оқу қораси ўша жигарбанди эди. Биз қилган жиноятлари учун болаларимизни қораламаётгандик, биз уларни бир вақтлардагидек бегуноҳ гўдаклар деб ўйлаётгандик, уларнинг ёшлиқлари, ўзимизнинг хатоларимиз ҳақида ўйлаётгандик ва биз уларни аллақачон кечириб юборгандик.

Мен бу аёлнинг ўзимга қанчалик яқинлигини ҳис этдим. Мен унинг қўлларидан тутдим.

— Герри, — дедим мен, — гапларингни жуда яхши тушуниб турибман, юрагингдан нималар кечаётганини ҳам англаб турибман. Мен ҳам шуларнинг барчасидан нафратланаман, ҳеч қачон бемаънилик қилмайдиган болалари билан мақтанувчи ота-оналардан ҳам. Тўғри айтдинг, бу ерда уларнинг ҳеч қанақа хизмати йўқ, шунчаки омадлари кулган. Сенга Бернард сабабли, менга эса Давид туфайли бундай омад кулиб боқмаган. Бернард деб кўпам куяверма, Герри. Мен ҳам Давид бир кун одам бўлиб қолар деган умидда яшаяпман... бир кун... қачондир... келар шундай кунлар.

Гўё бир-биримиз билан бир битимга келгандик, у менга миннатдорона нигоҳ билан узоқ тикилиб қолди.

— Сенинг ўғлинг тезда йўлини топиб олади, — деди у. — Бунинг устига анча ёш, ўзларингиз ҳам ҳали ёшсизлар. Сизлар уни ҳали бемалол йўлга солиб олсангиз бўлади.

Мен бошимни чайқадим.

— У уйдан қочиб кетди, балки яна ўз оёғи билан кириб келар, лекин энди у биз кўрсатган йўлдан юради, деб ким айта олади? Борди-ю, у қайтиб келмасачи? Унда нима бўлади?

— У қочиб кетдими? Ҳе-йўқ, ишонмайман. Йўғ-е, муштдек бола-я...
 Мен бош ирғар, жилмаяр, унинг қўлини маҳкамроқ қисар ва уни ўзимга яна ҳам яқинроқ ҳис этар эдим.

Орадан ўн кун ўтди. Давиддан дом-дарак йўқ. Мен кун-бакунда рўзнома-лардаги хабарларни кўздан кечирадиган бўлиб қолдим. “Леан-ван-Мердерфорт-даги талончиликдан фуриоланд соатлари ўғирланган. Жиноятчилар 20 яшар Х. ва Г. ва 18 яшар Д.Т., иккаласи ҳам ишсиз, қўлга олинган”. Мен “18 яшар Д.Т.” жумласини ўқидим-у, юрагим тўхтаб қолгандек бўлди. Эҳтимол, улар “16 яшар Д.С.”ни назарда тутаётгандир? Яна бир гал “16 яшар С.Д.” деган хабарни ўқиб, амин бўлдимки, бу ерда имло хатосига йўл қўйилган. Албатта, 16 яшар, Д.С. назарда тутилган. Менинг Давидим. Кўзичоққинам.

Бироқ уни қўлга олишса, бизга қўнғироқ қилишмасмиди? Мен кутдим, бироқ қўнғироқ бўлмади. Телефон ҳар жиринглаганда эса асабий сакраб туриб кетардим. Эй меҳрибон худо, уни қўлга олишган, у қулфбузарлик йўли билан ўғирлик қилган, Бернарддан ўрнак олиб ёнгин чиқарган... Худога шукур, уни қўлга олишган!

Симоннинг ранг-рўйидан унинг ҳам адоий тамом бўлаётганини сезаман. У ҳаддан ташқари кўп ичар ва бизнинг уйдаги аҳволдан тамом беҳабар, шериги билан сўкишар эди. Симон трубкани қўйди-да, мана, энди ишдан ҳам маҳрум бўладиган бўлаётган дегандек гинали қараш қилди. Бу аҳвол қачонгача давом этиши мумкин?!

— Ҳеч бўлмаса иккаламиз бир-биримизга одамга ўхшаб муомала қилайлик, — дедим мен, — бўлган гапларни ишхонангга оқизмай-томизмай айтсанг-чи. Улар сени тушунишар?

Бироқ у захархандалик билан кулиб қўйди.

— Тагин нима дейсан? Наркоман ўғлим борлигини эшитишгани ҳамоно мени бир пуфлаб учуриб юборишар. Кошки бунга тушунадиган одам бўлса у ерда.

— Илтимос, Симон, — дедим мен, — кел, ҳеч бўлмаса биз бир-биримизни тушунайлик.

У бирдан йиғлаб юборди ва уни тушуниш ё унга ҳамдард бўлиш ўрнига юрагимда норозилик ҳисси пайдо бўлди. Кўз ёшларига офаринлар бўлсин — мен ўзимни тўла бахтли ҳис этишим учун фақат йиғлоқ эр етмай турувди, мен ўзимга таянч, илиқлик, дўстлик қидирар эдим, Симон ҳам худди шу нарсаларга муҳтож эди, бироқ биз бир-биримизга булардан бирортасини ҳады этолмасдик. Ўринда бир-биримиздан иложи борича узокроқ ётар ва бир-биримизга тескари ўгирилиб олар эдик. Бир неча марта тун ярмида сочларимдан силай бошлаганда қўлини силтаб ташладим. Азбаройи дилхиралик ва нафратдан. Лекин шу тариқа у мен билан ярашиб олмоқчи бўлар эди. Менга эса бу бамисоли наштардай ботарди. Афтидан иккаламизни ҳам бир хил ваҳима чулғаб олган ва бир хил изтиробдан азоб чекар эдик. Иккаламиз ҳам дарди-ғамимизни баҳам кўришдан ожиз эдик.

Ниҳоят, Давид қўнғироқ қилиб қолди. Кечқурун соат тўққизда.

— Ойи, тез етиб келинг, илтимос, тез етиб келинг!

— Давид, болажоним, қаердасан? Етиб бораман... — дедим.

— Амстердамдаги Марказий вокзалдаман. Етиб келинг, ҳозироқ.

— Бораяпман, иккаламиз бораяпмиз, даданг билан мен, сендан ҳеч хафа эмасмиз. Давид, қўнғироқ қилганингдан шунақанги суюндимки! Нима бўлди сенга? Касалмисан? Болажоним, касалмисан?

— Тезда етиб келинг олдимга, ойижон, мен чиқаверишдаги эшик тагида турибман. Пулим тугаб қолди. Пул олиб олинг, курткамни ҳам, илтимос. Ҳозирча шундан бошқа ҳеч нарса айтолмайман.

Биз сакраб машинага чиқдик. Мен Давиднинг курткаси ва егулик ул-бул нарсаларни ушлаб олганман. Симон орқа ўриндиққа адёл ташлаб қўйди. Биз телбаларча учиб борардик. Давид Марказий вокзалда, у бизга шундай деб қўнғироқ қилди. “Ойи, курткамни олиб келинг, илтимос, тезда олдимга етиб келинг,

етиб келинг, илтимос”. Мен йиғлардим, Симон ҳам йиғларди. Биз бир-биримизнинг қўлимиздан маҳкам тутиб олгандик. Мен бошимни унинг кифтига қўйдим. Мен уни севардим, чунки у ҳам менга ўхшаб болага меҳрибон. У ҳеч нарсани сўраб-суриштирмайди, мен ҳам ҳеч нима ҳақида сўраб-суриштирмабман. Биз Давидни уйга олиб кетамиз, уни аёлга ўраб оламиз. Едирамиз-ичирамиз, бу найноввачча яна ўзимизнинг боламиз бўлади. Бирдан юрагимизга гулгула тушади. У шундан бошқа ҳеч нима деёлмас экан. Нега деёлмас экан? У бир ўзи эмасмиди? Ёнидаги ким бўлди экан? Балки биз аввал полицияга киришимиз керакдир? Йўқ, бетўхтов вокзалга бориш керак, ҳар дақиқа ғанимат...

Тўхташ мумкин эмас — ол-а! Биз бино ичига отилдик, чунки катта эшик тагида Давид йўқ эди.

— Кассага! — Симоннинг овози эшитилди.

Тўсатдан биз унга дуч келдик. Кир-чир, озиб кетган, кўзларининг атрофи қорайган. Давид, болажоним! Аъзойи бадани дағ-дағ қалтираганча касса олдида турибди. Ёнида эса қора кўзойнак таққан қандайдир ўсмир, у биз томон бир қадам ташлади-да, Симон билан Давид ўртасида туриб олди.

— Минг гульден, — деди у.

Биз тушунмадик.

— Минг гульден, — такрорлади у.

Симон чўнтагига қўл суқди, фойдасиз — унда икки юз гульдендан ортиқ пул йўқ эди. Мен ҳам титраб-қақшаб сумкамни титкилай кетдим. Менда яна юз гульден бўлиши керак. Ўсмир бизни зўрлаб қўчага олиб чиқди-да, қоронгиликда биз билан музокара бошлади.

— У мендан минг гульден қарздор бўлиб қолди. Пулни жарақлатиб санаб беринг — ўғлингиз сизники. Бўлмаса бўлмайди.

— Ёнимда бунча пул йўқ менинг.

— Ҳозирча борини беравер-чи.

Унинг “сан” сираши жон-жонимдан ўтиб кетди. Қизиқ-да, асли бошқа масалада ғазабланишим керак-ку. Биз бор пулимизни чиқариб бердик, машинага ёнилги куйишга деб йиғирма беш гульден қайтаришини илтимос қилдик. Қолганини бир ҳафталик муддат ичида, шу ерда, мана шу жойнинг ўзида тўлашга сўз бердик. Аниқ қайси кунлигини ўзлари бизга хабар қиладиган бўлишди.

Биз уйга қараб йўл олдик, Давид билан мен орқа ўриндиқдамиз. Мен унинг устига аёл ташлаб қўйдим, у эса чақалоққа ўхшаб бағримда ётарди. Ойначадан кўзим Симоннинг кўзи билан тўқнашди, у жим эди, аммо нигоҳи кейинги кунлар давомида айтилганларидан ҳам кўпроқ нарсани айтиб турарди.

Уйга ҳам етиб келдик. Хонада ўтирган Жюльет бизга кўзи тушиши биланоқ сапчиб ўрнидан турди. Давид беморлардай қўлимизда осилиб тураркан, биз уни эшикдан ичкарига етаклаб кирдик. Жюльет акасига ташланди-да, заифгина муштумчалари билан унинг кўкрагидан дўппослай кетди, унга етишиб олди-да, яна кўкрагидан дўппослай бошлади. Давид уни итариб юбормади, охири сингисининг елкасидан кучди-да, иккаласи биргаликда ўриндиққа чўкди. Биз эса болаларимизнинг иккала тарафида тик турардик, улар эса гўё энди бизнинг болаларимиз эмасдай.

— Нима қилиб қўйдинг! — қичқирарди Жюльет. — Аҳмоқ, раҳмсиз, тошбағир! Нега ундай қилдинг?

— Жюльет, энди бориб ухла, — деди Симон ва унинг тирсагидан ушлашга ҳаракат қилди. Бироқ болалар бир-бирларига маҳкам чирмашиб олишганди.

— Қўявер, — дедим мен, — бусиз ҳам у ҳаммасини билади.

Давидгинамнинг титрашини кўрсангиз эди. Унинг аъзойи бадани қалт-қалт қилар, қўллари титрарди. Мен унинг пешонасини пайпасладим, бироқ Давид тегманг дегандек бошини чайқади.

— Иситмам йўқ, бунда шунақа бўлиши керак.

— Нимада? — дарҳол сўради Симон.

Бироқ Давид индамади.

— Биз сени уришмаймиз, телефонда айтдим-ку сенга. Нимада, Давид, айта-вер бизга.

Синглисини маҳкам бағрига босганча Давид сўзлай кетди.

— Мен илгари ҳам “трипга чиқиб кетар”¹ эдим, лекин бу жуда ёқимли туюларди, улфатчилик учун болалар билан, худди туш кўраётгандай бўлардим, жуда ёқимли туюларди.

— Сен бунақа қилиб сўзламаслигинг керак, — деди Жюльет, — ахир улар тушунишмайди-ку. Ойим билан дадам бутунлай бошқалар...

— Мен илгари ҳам “трипга чиқиб кетар” эдим, — яна ўша алпозда давом этди Давид, — ЛСД — бу хавфли касаллик ва жудаям ёқимли нарса, чиройли ранглар, худди ҳавода учиб юргандай бўласан, одатдагидан кўра кўпроқ нарсалар кўзингга кўринади, ҳамма нарса бошқача кўрина бошлайди, мен буни яна такрорлашни хоҳлайверардим. Бир вақт қарасам Амстердамда турибман, у ерда германиялик бир қизни кўриб қолдим, жуда кетворган қиз, у бир ўртоғи билан каналдаги ташландиқ баржада яшаркан. Ўша айтиб қолди, “Мен сен билан “трипга бораман”, чунки сен билан бўлсам жуда мазза қиламан, деди. Бироқ билсам, мен бунгача ҳам бир неча кун бошқа бир жойда бўлган эканман, ўша ерда роса тўйган эканман, яна алланималардан уриб олган эканман, бироқ қаерда бўлган бу, билмайман. Хуллас, хапдориларга роса тўйганман ва яна бўкиб ичганман ҳам, шундан кейин у ердан кетдим, юриб-юриб охири шу қиз билан учрашиб қолдим. У, жуда чарчабсан, меникида тунаб қола қол, деди. Кейин пулинг борми деб сўради, пулим бор эди, шунда улар мени баржага қўйишди. Аввалига анови хапдорилар, устига бўкиб ичганим... эҳтимол, шунинг учун ҳам “трип” менга мутлақо бошқача туюлган бўлса керак. У жуда узоқ давом этди, гўё вақт ҳечам йўқдай, ўша ерда ётибману ўзимни ҳавода учиб юргандай ҳис қилаяпман, лекин кейин ҳаммаси издан чиқиб кетди. Мен Хилдани кўриб қолдим, жуда ғалати қиз, боши ўрнида бош чаноғининг ўзи тургандай, яна шу ҳоли билан қулишни ҳам биларди, шундан кейин мен ҳам ўлдим. Танамдан чиқиб кетганим, ўлганимни аниқ билардим, айти пайтда олдин қандай бўлсам шундай эдим. Хилда ҳам елкасида мудом ўша бош чаноғи билан гоҳ мендан узоқлашар, гоҳ яқин келар эди. Мен шунақанги кўрқиб кетардимки... ҳозир ҳам кўрқиб кетаман... шу ҳол давом этаверди, этаверди, лекин мен буни сира тўхтатолмасдим, кейин эса нима бўлганини эслолмайман. Улар менга “томинг кетган экан” дейишди, ҳеч ким мендаги бу кўркувни йўқотолмади. Бу ҳаддан ташқари узоқ давом этди, буни қандай айтишни ҳам билмайман... Мен шайтонни кўрар эдим, эҳтимол ваҳимали кўркув сабабли ўзим шайтонга айланиб қолганим, Мен гўё мавжуд эмас эдим, энди ҳеч кимники ҳам эмасдим ёки, аксинча, қандайдир бегона нарсаники, мендан ташқаридаги ёки мендан юқоридаги, эҳтимол, пастдаги, билмадим, бир мавжудотники эдим, лекин мен йўқ эдим, фақат даҳшатли кўркувларгина бор эди. Эҳтимол, бу ичкилик таъсиридан бўлса керак, олдинига улар менга ичиришарди ҳам. Мана шу бош чаноқли қиз мен билан қолди, у мени тинчлантиришга ҳаракат қиларди, мен билан суҳбатлашарди, лекин ҳар доим немисча гапирарди. Шундан кейин эса анови, қора кўзойнакли кичкина бола, Арнольд келди, унинг оти шунақа дейишди, кейин яна билишимча, у тиббиётни ўрганаётган экан, у ҳам менга бир нима берди, чунки менинг “томим кетган” эди, қиз эса мени нима қилишни билмасди. Кейин мен донг қотиб ухлаб қолдим, лекин тезда уйғониб кетдим ва у ердан қочиб кетишга ҳаракат қила бошладим, чунки ҳар хил даҳшатли кўркувлардан уйқум қочиб кетаверди. Ҳали ҳам кўркувлар кетгани йўқ мендан, ҳеч ухлаёлмайман, қаттиқ кўрқаман, чунки менда ҳеч нарса қолмагани, чунки мен ўлган эдим. Мен уларнинг анови қиз, Хилда билан кичкина одамнинг гапларини эшитиб қолдим, у менга кетишинг керак, деди. Қиз ҳам кетишинг керак, жуда узоқ қолиб кетдинг, телефонда уйдан пул сўрашинг керак, деди...

Давид жим бўлиб қолди ва яна аъзойи баданини қалтироқ босди, унга қўшилиб Жюльет ҳам титрарди. Биз, Симон билан мен ҳам кўрқиб кетганим, тили-

¹ Наркоманлар тилида гиёҳвандлик моддаси қўлланганда руҳий ҳолатлар мажмуаси (ЛСД) шундай дейилади. Тгip — саёҳат қилмоқ сўзидан (инг.).

миз калимага келмай қолганди. Бу “трипга чиқиш” дегани тайёр дўзах, бошкети йўқ даҳшат, нариги дунёга саёҳатнинг ўзи экан-ку. Биз ҳали Давид билан бирга сукут сақлардик. Мен унинг титраётган қўлидан тутдим-да, юзимга олиб келдим, ўпдим, унинг қўли ҳамон титрарди.

Симон ўрнидан турди, қўлини зарда билан силтади-да, телефонга қараб кетди.

— Докторга телефон қиламан, — деди у, — тунги докторга, ҳозироқ келсин.

— Балки бирга ухлармиз? — сўрадим мен Давиддан.

У саросимада менга қаради.

— Мен энди ухлаёлмайман, ухлашга қўрқаман, ухлашга кучим етмайди...

— Биз ухлашга кетдик, Давид, тур, мен кўрпамни сенинг хонангда ерга солиб оламан, — деди Жюльет ўрнидан тураркан. — Бугун тунда сен билан қоламан, сен қўрқмаслигинг керак. Борди-ю, шунда ҳам қўрқадиган бўлсанг, сенинг кўрпангга кириб ётаман.

Бироқ Давид “йўқ” дегандай бош чайқади.

— Мен шу ерда, ўриндиқда, чироқни ўчирмай ухласам майлими?

Симон қайтиб келди. У Давиднинг сўнгги сўзларини эшитган эди.

— Яхши, — деди у, — ўриндиқда ёта қол. Биз шу ерда, сенинг ёнингда қоламиз, Жюльет эса ўз хонасида ётаверсин. — У қизимизнинг қўлидан тутди. — Юр, сени ухлатаман.

Ёши улуг тунги доктор келди, унинг нима қилишни билмаётгани шундоқ кўриниб турарди.

— Ҳм, тўғриси айтсам, мен сизлардан кўпроқ нарса билишим амримаҳол, — деди у. — Сизлар эрталаб болалар руҳий касаллиги врачига мурожаат қилишингиз керак. Вилюят тиббий хизмат муассасасига телефон қилинглар. Улар сизларга руҳий касалликлар врачини юборишади. Зора ўша ёрдам берса. Мен фақат баъзи тинчлантирувчи дориларини беришим мумкин, лекин очик тан олишим керак: ўзимнинг тажрибамада бунақаси сира учрамаганди. “Томи кетган”, нима дегани бу: “томи кетган?” Бу жудаям мураккаб нарса, менинг ҳеч нарсага ақлим етмаяпти бу борада.

Хуллас, биз тунни шу тариқа ўтказдик. Давиднинг тепасида галма-галдан бедор ўтириб чиқдик. У ухлаб қоларди, кейин қаттиқ жазавага тушиб, ўзини биздан олиб қочар, хонада у ёқдан-бўёққа юрар, ўзи билан ўзи гаплашар, қора терга ботиб дағ-дағ қалтираганча қаршимизда ўтириб қоларди, тўхтовсиз: “Ойи, ойи, мен ўлганман...” деб қичқира бошларди. Симон уни қучоқлаб олганда ҳам қичқира бошларди, мен эса жойимда ётиб бир соатгина мизғиб олишга интиқ эдим.

Вилюят тиббий хизмат муассасаси бизга ўсмирлар руҳий касаллиги врачини тавсия этди ва биз у билан олдиндан телефонда гаплашиб олдик. У Давид билан бирга албатта олдига боришимизни айтди. Бироқ Давид кескин рад этди. Биз Давид ўзи қаттиқ ишонадиган уй докторимизни жалб этдик. Уй доктори роса бир соат машғул бўлди ва у ҳам Давидга фақатгина руҳий касалликлар врачини ёрдам кўрсатиши мумкин деган хулосага келди, бироқ Давид ҳамон оёқ тираб турарди. Бу орада унда ҳеч қандай ўзгариш содир бўлмади. У қаттиқ хаёлга толиб ўтирар, кўзини бир нуқтадан узмас, кейин бирдан жазавага тушиб кетарди-да, хона бўйлаб юра бошлар ва алланарсалар деб бидирларди.

Гоҳо у биз билан жуда тўғри муомалада бўлар ва оқилона суҳбатлаша бошларди.

— Биласизларми, — дерди у, — менга ҳеч ким керак эмас, руҳий касалликлар врачини ҳам, бошқаси ҳам, чунки мен соппа-соғман. Мен ўзимда нималар рўй бераётганини жуда яхши биламан. Мен сизларнинг хаёлларингизга келмаган алақандай бошқа оламда эдим. Бундан кейин умрбод эсимдан чиқмайдиган ва ҳеч қачон бошқа ҳис қилмайдиган бир нарсани бошдан ўтказдим. Сирасини айтганда, мен учун энди ҳаммаси ортада қолди. Мен яккаланиб қолгандим, бироқ нима бўлганда ҳам мен ундан нотўғри фойдаланганим, шунинг учун мен туғашим, яъни ўлишим керак...

У охириги сўзларини айтганда томоғим хиппа бўғилди. Эй худо, бу бола нималар деб валдираяпти ўзи? “Яккаланиб қолганим”, “ўлишим керак”, “бошқа

олам...” Уни руҳий касалликлар врачига кўрсатмаса бўлмайди. Симон билан мен шунга қаттиқ ёпишиб олгандик, бу ҳақда ҳатто Жюльет ҳам айтганди-ку: “Сен бундай демаслигинг керак, ахир улар тушунишмайди, дадам билан ойим бошқалар”, деб. У эса ҳамон бир хил гапларни вайсагани-вайсаган эди. Уни фақат ўзининг кечинмалар дунёсигина ташвишга соларди. Агар унинг кўз ўнгида барчамиз трамвай тагида қолиб кетсак ҳам у пинагини бузмаса керак.

Баъзан гапириб туриб, гапининг ўртасида йиғлай бошларди:

— Модомики руҳим ўлган экан, энди жисмимнинг яшашига ҳожат йўқ ёки менга шундай бир йўл кўрсатингларки, мен бошқатдан яшай.

Уй доктори телефон қилди:

— Мен бир ёш руҳий касалликлар врачлари билан гаплашдим, у худди шу соҳада ишлайди ва Давид билан уйингизга бориб суҳбат ўтказишга рози. У соат учда боради. Фақат Давидга оғиз очманглар.

Биз Давидга оғиз очмадик ва соат учгача унинг тентирашларига бир амаллаб чидадик.

Врачнинг исми Кеес эди. Соқол қўйган, сочлари узун: у велосипедда келди. Эгнида жинси шим ва жинси куртка. Оббо руҳий касалликлар врачлари-ей, кўнглимдан ўтказдим мен...

Давид унинг қаёқдан келганини сўрамади, балки дарҳол унга ўз достонини сўзлай кетди: “яккаланиб қолган, тамом бўлган, демак ўлади...” Миясига ўтириб қолган “яшагим келади, ўлгим келади” деган алмойи-алжойи гаплар.

— Биз иккаламизни холи қолдира оласизларми? — илтмос қилди Кеес. — Биз ўзимизга таниш таассуротлар тўғрисида гаплашиб олмоқчимиз, сизлар эса улар ҳақида ҳеч қандай тасаввурга эга бўлмасангиз ҳам керак.

Давид, бизни холи қўйинглар, Кеес билан қиладиган ишларимиз бор, дегандек ишора қилди ва биз Симон билан ўша заҳоти даҳлизга чиқиб кетдик.

— Бор, ухлаб ол, — деди менга Симон, — мен мактабга бориб болаларни олиб келаман. Агар ойинг уйда бўлса, болаларни уникига ташлаб келаман, бўлма-са дўстларимникига олиб бораман.

Мен юқорига чиқдим-да, ўзимни таппа ўринга ташладим. Кеес у ерда бир соатдан кам бўлмаса керак. Мен бутунлай ҳолдан тойган эдим, кўзларимни юмдим. Ҳамма нарса оёғи осмондан бўлиб, чир айланарди, ҳаял ўтмай донг қотиб ухлаб қолдим.

Самолётларнинг гувиллаши, кинолардагидай ҳаво тревогаси, кимдир чопиб кетаётгани мени ўзи билан судраб кетди, биз узун, қоп-қоронғи йўлакка кириб яшириндик. Лекин мен энди ўзим эмасдим, мен Давид бўлиб қолган эдим. Мен тобора кичрайиб борардим, ўзимни яккаланиб қолгандек ҳис қилдим. Юрагимни шунақанги кўрқув босиб кела бошладики, охири даҳшатдан қичқириб юбордим. Бироқ ҳаво тревогаси сиренанинг чийиллаши остида овозимни ҳеч ким эшитмади. Кейин бомбалар ёғила бошлади. Бомбалар бирин-кетин портлар, бироқ уларнинг портлаши менга даҳл қилмасди. То менга бомба келиб етмагунча шу тахлит босинқираб ётавердим, мен бу болани хув узоқдан кўриб турардим. У менинг устимга осмондан учиб келмоқда эди, у тобора катталлашиб, кенгайиб бормоқда эди, мана, ниҳоят у бошимга келиб тушди ва мен ўзимни минглаб бўлақларга бўлиниб, сочилиб кетгандек ҳис этдим. Барибир мен ўз ҳолимча ёки Давид ҳолича қолаверган эдим, умуман, ким ҳолида қолганимни ўзим билмасдим. Мен минглаб бўлақларимнинг ҳар бири билан даҳшатни ҳис этмоқда эдим.

Роса соат тўртда уйғондим.

— Ойи, қаердасиз? — Давиднинг овози эшитилди. — Кеес кетяпти, у сизга бир нима демоқчи.

Унинг овози одатдагидай дадил чиқмоқда эди. Мен бир-икки дақиқа сукутдан сўнг жавоб қайтардим:

— Боряпман. Ҳозир. Ухлаб қолибман.

Зинадан тушаётгани шу нарсани англадимки, ойимнинг фолбини мени Давид олдинги ҳаётида кўрган бомбардимон билан боғлаган. Буни кимга ҳам айтардинг, айтган билан ким ҳам тушунарди. Давиднинг олдинги ҳаётидаги ўлими минглаб кўрқувларга бўлиниб кетганди, унинг галлюцинацияси эса, уй докто-

ри таъбири билан айтганда, салбий галлюцинация бўлиб, минглаб даҳшатга парчаланиб кетган ўша бомбадан ўзга нарса эмас эди.

Кеес эртаси куни келишга ваъда берди ва телефон рақамларини қолдирди — бирдан зудлик билан керак бўлиб қолиши мумкин-да. У Давидга тунда ухлашга, кундузи эса камроқ безовта бўлишга ёрдам берувчи халдорилар берди. Нима бўлганда ҳам бу Кеес дегани ишончимизни қозонганди. У ҳаммасининг изга тушиб кетишига ёрдам беради, у буни тушунади, унинг ўзи бунақасини бошдан ўтказиб кўрган.

Мен бирданига ғайратга кириб кетгандим — эҳтимол, бу ўтган кунлар давомидаги бекорчилик ва даҳшатлар таъсиридан бўлса керак. Мен уйларни супуриб-сидириб, кейин худди байрамлардагидай шавқ билан кечки овқатга уннаб кетдим. Биз — анча барвақт дастурхон атрофига келиб ўтирганимизда қайфитимиз аъло даражада эди. Фақат Давиддан бошқаларнинг; бироқ у ҳам энди ўзини албатта ҳар жиҳатдан яхши тутиб ўтиради. Майли, ўз ёғига қоврилса қовриллар, кўзини бир нуқтага тикиб олса олар — эртага Кеес яна келади, эртдан бошлаб ҳаммаси жойида бўлади. Овқатга энди қўл урган эдик ҳамки, қора кўзойнак таққан Арнольд кўнғироқ қилди. Симон соат тўққизда Марказий вокзалда қолган пулни тўлаб қўйиши кераклиги ҳақида гапирди. Уйимизда пул йўқ эди. Давид билан боғлиқ машмашалар сабаб пул бутунлай эсимиздан чиқиб кетган экан.

— Ҳозир ёнимда пул йўқ, — деди Симон. — Эртага бўлади.

— Эртагача кутиб туролмаймиз, пулни бугун кечкурун келтиришинг керак. Эсингда бўлсин: агар полицияни огоҳлантирадиган бўлсанг, ўғлингни тинч қўймаймиз. Демак, бугун кечкурун соат тўққизда Марказий вокзалга ёлғиз кел. — Шундай деди-ю, гўшакни қўйди.

Ётоқхонамизда биз, энди нима қилдик, дея ўйга ботдик. Мени яна даҳшат қамраб олди.

— Полицияга айтаман, — деди Симон.

— Йўқ! — қичқирдим мен. — Зинҳор бундай қилакўрма! Мен кўрқаман! Аввал Давиднинг ишини бирёқлик қилиб олиш керак. Қуриб кетсин шу пуллариям, Давиднинг жони қил устида турибди-ю, бу одамнинг кўзига пул кўри-нармиш, қойил!

Бироқ Симон қайсарлик билан телефонга борди.

— Мен ҳозироқ полицияга хабар қиламан.

Мен унга ёпишар, уриб-силталар, бундай қилакўрма деб қичқирар эдим, ва ниҳоят, у мажолсиз каравотга чўқди.

— Нима истайсан? Бу Арнольд дегани ўзи қип-қизил наркоман. Бу заҳарни сотиб олгани унга пул керак. Мен дуч келган ҳаромзодага ўзимни хор қилиб қўймайман.

— Яхшиси, Кеесга телефон қилиш керак. Ундан сўра.

— “Биз ўғлингни тинч қўймаймиз”, — такрорлади Кеес, — албатта бу гапни ҳар қанақасига тушунса бўлади. Эҳтимол, бу одатдаги олифтагарчиликдир, унда пул бериш ҳам шарт эмас, ҳеч нарса бўлмайди ҳам. Бироқ бошқа томондан дўқ-пўписа мутлақо жиддий ҳам бўлиши мумкин, шуни билиб қўйки, улар ҳар доим ҳам кичкина бола эмаслар. Менимча, ўт билан ўйнашишнинг кераги йўқ. Пулни тўла, зора бало бошингдан ариса.

— Нега “зора” бўларкан? Нима, улар мени бир умр шунақа кўрқитиб юришмоқчимми?

— Биласанми, — деди Кеес, — агар бу болаларга пул керак бўлиб қолса, улар ҳеч нарсадан қайтишмайди. Сен улар таъқиб қилган биринчи одам эмасан.

Симоннинг фигони фалакка чиқди. Энди унинг кўнглида заррача шубҳа қолмаганди. Пулни тўламайди ҳам, Амстердамга бормайди ҳам — аксинча, бундан кейин нима бўлишини кутиб туради, полицияга эса ҳар қандай ҳолатда ҳам мурожаат этади.

— Нима фарқи бор, — деди Кеес. — Ёки сен бугун кечкурун пулни тўлайсан ва уларни қўлга олишлари учун полицияни огоҳлантирасан, лекин унда улар

сендан ўч олмай қўйишмайди. Ёки пулни тўламайсан-да, буёғи нима бўларкин деб қўриқиб юраверасан.

Симон пулни тўламади. Мен худонинг зорини қилдим, яхши гап билан ҳам, ёмон гап билан ҳам айтсам-да, пулни тўламади. У қайсарлик билан бутун оқшомни ўтказди ва кейинги кунни ҳам худди шу алпозда бошлади. У уйдан чиқмади, ҳатто идорасига ҳам телефон қилмади, шу боис охири телефонда унинг хуноб бўлган ҳамкасби Рюдга ўзим тушунтириш беришга мажбур бўлдим.

— Симонга нима бўлган ўзи? Бирровгина ишга келиб кетаоладими?

— Уни бирмунча вақт ўз ҳолига қўйинглар, — дедим мен. — Уйда ҳар хил гаплар бўлиб турибди, у сира буларни ҳазм қилолмапти.

— Хўп, ўзингиз айтинг бўлмаса, қачон ҳазм қилиб бўлади у? Сизларнинг ҳар бир қилган ишингиз сирли.

— Менга қолса, ҳеч қанақа сир-пир қилиб ўтирмасдим, лекин менимча Симоннинг ўзи сенга айтгани дуруст. Яна бирпас сабр қилинлар.

— Бўпти, яна бир-икки кун сабр қилармиз, лекин ундан кейин албатта ишга чиқсин, чунки усиз бу ерда ҳамма иш тўхтаб қолди.

Мен Симонга Рюд билан гаплашганимни айтдим, бироқ унинг миясида фақат бир нарса эди: Амстердамдаги бу ишнинг охири нима бўларкин? Қилган дўқини амалга ошириш учун Арнольднинг журъати етармикин? Унинг Давид билан унчалик иши йўқ эди, кундузи Давиднинг олдига Кеес келганда барча усулларни муҳокама қилиш ниятида Симон уни дарров исканжага олди. Кеес беш минутларча қулоқ солиб турди-да, кейин беҳаёлик билан деди:

— Менга қара, мен сенинг ўғлинг олдига келганман. — Шундай дея у Давид билан унинг хонасига йўл олди.

Симон ҳеч нарса тушунмай унинг орқасидан қараб қолди. Ўғлимга ўзи нима бўлганикин? — унинг чеҳрасида шу маънони уқдим. Эй худо, ҳаддан ташқари зўриққанидан ақлини еб қўяй деяпти ўзиям...

Ўғлимнинг ишлари яхши кетмоқда эди-ку, бироқ жуда ҳам яхши деб бўлмасди.

— Тушиб қолган доирасидан сира чиқиб кетолмапти, — деди Кеес, мен уни кузатиб чиққанимда. — Қандайдир зўр нарсага, айтайлик, яккаликка етишдим ёки шуни бошимдан ўтказдим, энди бунақаси сира бўлмайди деган фикр унинг миясига маҳкам ўрнашиб қолган. Бунинг устига у буни ўз айби билан бўлганини тан олади. Унда барча имкониятлар бор эди, у буларни йўққа чиқарди, шунинг учун энди у “эскичасига” яшашни асло хоҳламайди. Ҳозир у ваҳимага тушмай қўйган, аммо бу энг аввало дорининг таъсиридан. Биз у билан келишиб олдик, у эртага меникига боради. Менимча, ҳаммаси жойида бўлади... Ҳаҳ, эсим қурсин, — қўшимча қилди у айвонда, — сен уй докторини бир чакирсанг ёмон бўлмасди...

Давид бутун оқшом стулда ўтирди. У бир нуқтага тикилганча ўй сулар, гоҳ бидирлар, гоҳ ўзини орқага ташлар, нигоҳини шифтга қадар, гоҳ эса чўккалаб олиб, қўлларини бошига тираб туриб қоларди. У ўзини ёлғиз, ҳаддан ташқари ёлғиз ҳис этарди. У биз ўтирган хонада ўтирган бўлса-да, бироқ биз унга бир оғиз бирон нима деёлмасдик. Тўғри, Кеес айтганди: “Нима хоҳласа шуни қилсин, унга халақит бермасликка ҳаракат қилинг, у бир нарса деб савол берганидагина жавоб қилинлар, иложи борица жавобларингиз қисқа бўлсин”. Биз унга бир оғиз бир нарса дея олмасдик, мен бир нарса дея олмасдим, у менга бир нарса демасди. Ё кучи етмасди, ё ўзи хоҳламасди.

Лекин Симон жонимни шундоқ суғуриб олди-қўйди. У яна тепага чиқиб пахта тушар, нари бориб бери келар, ўзини қаерга қўйишни билмас, доим нимадир қилмоқчи бўлиб урингани-уринган эди. Бироқ икки дақиқа бўш қолди дегунча яна менга дийдиёсини бошлар эди.

— Эҳ, қандай аҳмоқлик қилиб қўйдим-а, ўша пулни тўлашим керак эди. Бу Арнольднинг яшаш жойини қандай топса бўлади? Ёки бугун оқшом Амстердамга бориб келсаммикан, тасодифан у вокзалда бўлса-чи... Қизиқ, наҳотки мен шунчалар аҳмоқ бўлсам! Атрофдагиларнинг эмас, одам ўзининг билганига қараб иш тутиши керак. Қачон қарамай, бир ишни мен учун биров қилади,

иккинчи ишни яна бошқаси. Бир умр шундай бўлиб келаяпти. Одам ўз билганидан қолмасин экан, ҳа, ўз билганидан...

Мен ҳеч нима демадим. Пулни олгандан кейин тўлаб қўй-да, деб айтмадим. Мен унга худонинг зорини қилганим, Кеес булар энди кичкина болалар эмас деб уқдиргани ҳақида ҳам чурқ этиб оғиз очмадим.

— Ҳаммасига доим мен балоғардонман, — дерди Симон. — Сира ўз билгимча иш қилгани қўйишган эмас. Илгарилари ота-онам, кейин сен, энди яна Давид — ўргулдим ҳаммаларингдан... Ишга ҳам энди қайтиб бормаيمان. Рюдга қўнғироқ қиламан-да, айтаман: бизникида нима воқеалар бўлганини билишни истайсанми, дейман. Шунақа, энди ўзингга бошқа шерик қидир, чунки мен ҳеч қачон сенинг шеригинг бўлмаганман, мен сенинг югурдагинг, дастёринг бўлганман, мен сенинг айтавларингни бажариб турганман, сен аввал бошдан ўзингни шундай тутар эдинг, ишинг фақат буйруқ беришдан иборатдай эди. Мен эса энди ортиқ чидолмайман, бугундан бошлаб ҳаммаси бошқача бўлади, мен ҳар доим ўта итоаткор эдим, мен ҳаммани ёмон кўриб қолдим ва зулму ситамлардан ситилиб чиқишим керак дейман. Халос бўлишим керак, айниқса сендан. Қизиқ-да, нега энди, яхтада сайр қилишим мумкинми, деб сендан сўрашим керак экан? Нима, эсингни еб қўйганмисан? Афтидан, худди Рюдга ўхшаб, сен ҳам мени хизматкорим деб ўйласанг керак-да? Кейин, сен мен билан ётишни хоҳламай қўйгансан, худди ердан чиққандай мен сенинг оёғингга бош уриб ёлвораверишим, ёлвораверишим керак. Хўш, нима учун энди?

— Симон, ке, шу гапларни кейин гаплашайлик, болаларнинг олдида эмас.

Симон атрофга кўз югуртирди, ҳақиқатан ҳам болаларни кўрди-да, уларнинг нима қилишаётганига индамай узоқ қараб қолди, уларнинг бу ерда эканликлари гўё унинг учун кутилмаган ҳолдай. Кейин яна менга мурожаат қилди:

— Нега болалар бу ерда? — сўради у.

— Бугун жума, кечроқ ётишса ҳам бўлаверади.

Эй худойим, уй докторига қўнғироқ қилишим керак эди-ку! — ўйладим мен. Кеес ҳақ эди.

Симон дик этиб турди-да, эшикка йўналди.

— Қаёққа боришимни сенга айтиб ўтиришим шарт эмас! — қичқирди у йўлакдан. — Мен кетаяпман, қаёққалиги билан эса ишинг бўлмасин.

Кираверишдаги эшик шарақлаб ёпилди ва унинг йирик-йирик одимлар билан боғ йўлкасидан кетаётганини кўрдим. У машинага ўтирмади. Эй худо, унга нима бўлди ўзи?

Йосин ёнимга келиб ўтирди.

— Дадам қаёққа кетдилар? Уришиб қолдингларми?

Мен уни кучоқладим.

— Йўк, ҳечам уришганимиз йўк, шунчаки даданг қаттиқ чарчаган, ҳамма нарсани ўзига олаяпти. Юринглар, мен сизларни ухлатай.

Брамметье инжиқлик қила бошлади. Агар яна озгина давом этганда портлаб кетиши ҳеч гап эмасди. Жюльет аҳволимни тушуниб турарди. У аста укачаси олдига борди-да, уни ўзи билан олиб кетди. Йосинни олиб, мен унинг орқасидан кетдим, у эса сўнги ойлари давомида маҳрум бўлган эркалашу меҳрлар ўрнини тўлдиришга урингандек, эътиборимни кўпроқ ўзига тортишга тиришарди.

— Қаранг, ойи, тиззамни шилиб олдим. Сизда малҳам тасма борми? Мен кеча йиқилиб тушгандим, лекин сиз гапимга қулоқ солмагандингиз, эсингиздами? Мана бу еримда эса, тирсагимда, каттакон шиш бор, мени мана бундай бесўнақай алланарса чақиб олди, бу ҳам кеча бўлганди, унда ҳам қулоқ солмагандингиз, эсингиздами?

Кўзларимга ғилт-ғилт ёш тўлди. Эй худо, мушкулумизни ўзинг осон қил — катта оиланинг катта ташвишлари. Доим кимдандир нимадир қарзман, доим ҳар кимнинг кўзига чўпдай қадаламан.

— Бугун мени ўзингиз ухлатинг, майлими, ойижон? Эртақ ўқиб беринг, ухлаб қолмагунча шу ерда ўтиринг, хўпми, ойижон?

Мен ёнида ўтиришга ваъда бердим. Бироқ кўзларимдан қайноқ ёш қуйилиб келди, китоб ўқийдиган аҳволда эмасдим. Йосин ухлаб қолмаслик ва мени

ёнида узоқроқ ушлаб туриш учун ҳамма нарсани қилмоқда эди. Ҳар гал ўрнимдан турганимда у тагин мени курсига тортиб ўтказар эди.

— Йўқ, ҳали бўлгани йўқ, мен ҳали ухламайман, сиз шу ерда қолинг, ўзингиз ваъда бердингиз-ку.

Лекин ортиқ мажолим қолмаганди.

— Кел, энди ухла, — дедим мен, — Давиднинг олдига боришим керак.

Йосин шу заҳоти хархаша қилабошлади:

— Ўзингиз айтдингиз-ку! Ўзингиз ваъда бердингиз-ку. Мен билан қоламан дегандингиз-ку. Қачон қарасанг Давид. Давид ким бўпти? У менга энди сира ёқмай қолган.

Менга фақат Жюльетгина ёрдам бериши мумкин. Мен уни чақирдим, у дарров ҳаммасини тушунди.

— Сиз бораверинг, — деди у, — мен унинг олдида ётиб, бирпас китоб ўқиб бераман.

Мен Давидни бориб ухлашга кўндиришга муваффақ бўлдим. У қаршилиқ кўрсатмади, маъносиз қараганча ўз хапдорисини ичди, зинадан аста юриб чиқиб кетди — мен пастда ундан кўз узмай қараб турардим: у учинчи қаватга кўтарилиш олдида иккинчи қават майдончасида узоқ туриб қолди ва охири унинг хонаси эшиги ёпилгани қулоғимга чалинди. У кийим ва пойафзалини ечмасдан ётиб қолгани аниқ. Хонада танҳо қолдим ва ўзимни мутлақо холи ҳис этдим. Ҳеч ким йўқ, ниҳоят, бир ўзимман, ҳеч ким йўқ. Мен ётмоқчи, ўз тўшагимда ёлғиз ўзим бўлмоқчи, миямни тунда Давидга, Симонга нима бўлдийкин деган олди-қочди хаёллардан мосуво этмоқчи эдим. Эй худойим, қани энди шу пайт Герри бўлса, Герри, мендан ўтганини биргина сен тушунасан...

Мен ечиндим ва телефон билан каравотга ўтирдим. Чироқни ўчириб қўйдим.

— Герри, — дедим мен, — бу Лен гапирапти. Бир озгина вақт топа оласанми?

— Бир оғиз сўзинг, жонгинам.

Мен сўзлар, йиғлар, қарганар, қичқирар эдим, гоҳо ортиқ бир оғиз сўз айтишга мажолим етмай бирданга жимиб қолардим. Лекин у бирон марта ҳам гапимни бўлмади. У фақат “ҳа” ё “ҳм-м”, “ҳа” ё “ҳм-м” дерди, холос. Ҳамма гапимни айтиб бўлганимдан кейингина:

— Хўш, энгил тортингми? — деб сўради.

— Бўлмасам-чи, лекин бу билан кошки бирон нима ўзгарган бўлса.

— Муаммоларингни Герри бир ёқли қилиб бера олади деб ўйладингми?

— Йўқ, албатта, йўқ.

— Менга телефон қилаётганинда нималарни ўйладинг?

— Мен... мен шунчаки овозингни эшитмоқчи бўлдим, холос. Ичимдан нималар ўтаётганини биларсан, деб ўйладим.

— Ҳа, тўғри. Ичиндан нималар ўтаётганини биламан, Лен. Мен ҳам ҳеч нарса тушунмасдим, нуқул ўзимдан “нимага” деб сўрардим, холос. Бақириб-чақирардим, йиғлардим, танҳо қолиб кўшлаб, жуда кўплаб нарсаларни ўйлашга мажбур бўлардим. Мен ҳам яхшилиқка умид боғлардим, ахир булар бари, Лен, денгиздай бир кўтарилиб, бир пасайиб турар эди-да: юрагингда бир умид — бир умидсизлик, бир умид — бир умидсизлик. Ўша биз сизларникида бўлган оқшом умидсизликка тушиб турган паллаимиз эди, шунинг учун ҳар икковингиз билан гаплашиш менга жуда қийин бўлганди. Лекин, эҳтимол, Лен, агар юрагимда яна умид пайдо бўлганини айтсам, балки сен энгил тортарсан. Биз Бернарддан хат олдик, шу хат менга умид бағишлади. Шу пайтгача Бернард бизга бирон марта ҳам хат ёзмаганди, биласанми? Хатни ўқиб берайми сенга, Лен?

Дард устига чипқон бўлди-ку. Нега энди келиб-келиб шундай қайғуга ботиб турганимда бошқа бир аёлга умид бағишловчи хатни эшитишим керак экан?

Сени, Бернардингни, умидингни бошимга ураманми? — дилдан йиғлар эдим мен, ўзи ўлишга ҳолим йўқ, касалдан баттар бир аҳволда бўлсам, хатингни эшитишга тоқатим бормикан, галча?

— Ўқийми, Лен?

Ўқисанг ўқий қол, лекин хатингизнинг менга сариқ чақалик қизиғи йўқ... Шунда мен дарров гўшакка дедим:

— Ҳа, бўлмаса-чи, ўқи...

— “Азиз отажон, азиз онажоним”, — ўқий бошлади Герри. У бирпас жим турди-да, кейин қўшиб қўйди: — У ҳеч қачон ҳали бунақа деган эмас, лекин менимча, жуда қулоққа ёқимли эшитилади. “Азиз отажон ва азиз онажоним, мен сизларга хат ёзаяпман, чунки бу тўғри бўлади, яна шунинг учунки, бошимдан нималар ўтганини сизлар билишларинг керак. Мени деб қийналиб кетдингиз, лекин менга ҳам осон тутиб бўлмайди, шунинг учун мен ҳаммасини ўзгартиришга қарор қилдим. Менга тўққиз ой беришди, шундан икки ойи шартли, шу боис ўзгариш ясаб олишим учун менга вақт бемалол етиб-ортади. Бу ерда, қамоқхонада, қандайлигини мен кейинроқ ёзаман, чунки бу ҳақда ўйлаб олиш учун, албатта, ҳозирча узоқ ўтиришга имкон йўқ. Содир бўлган барча воқеалар яхшиликка бўлаяпти, чунки бошқача яшаш кераклигини мен энди-энди тушунаяпман, кейин, қандай қилиб шу даражага келиб қолганимни ҳам тушунаяпман. Сизлар қўлингиздан келган ҳамма ишни қилдингиз, ўлай агар, сўзимга ишонаверинг, мен ҳеч жойда — на мактабда, на ҳаётда — ўз ўрнимни тополмай юргандим. Менинг дўстларим ҳам йўқ эди, ўзларингиз биласиз — ҳар замон-ҳар замонда фақат Давид билан учрашиб турардим, ниҳоят, мени ўша даврага қабул қилишгач эса бошқалар билан биргаликда “кенгайиш”га¹ тўғри келди, чунки шундай қилмасам бўлмасди, яна яккамохов бўлиб қолишни истамасдим, у ерда эса бир нечта жуда яхши болалар бор эди. Лекин мен бу аҳволда уйда яшай олмаслигимни жуда яхши билардим, чунки сизлар меҳрибон дадам ва кундан-кун озиб-тўзиб бораётган ойим икковингиз мени деб, доим ташвиш чекканингизни ва мен билан банд бўлганингизни кўриб турардим. Ҳар доим, бу менинг айбим, деб ўйлар эдим. Мен ўзимни қаттиқ айбдор ҳис этар эдим, лекин нима қилишни билмасдим. Биргина йўли бор эди: “кенгайиш”да давом этиш керак, чунки шундагина мен ўзимни яхши сезардим ва елкамдан босиб турган айб юкини унутардим. Даврадаги айрим болалардан шуни билдимки, улар краверлар уйда яшашаркан ва бир куни улар менга шундай деб қолишди: уйимдан айрилдим деб, аҳмақона хаёлларга борма, истасанг, бизникига ўтиб ол, дейишди. Ана шунақа, ажойиб кунларнинг бирида мен шундай қилдим ҳам, ўшанда буларнинг ҳаммасига қарашга чидай олмайдиган бир ҳолда эдим: ойим яна тун бўйи йиғлаб чиқди, айбдорлигим туфайли ўзимни сиртмоқдагидай ҳис қилардим, ўлай агар. Мен кетишга аҳд қилдим-да, болалар олдига бордим. У ерда, гапнинг очиги, мен ўзимни бемалол ҳис қилардим. Иккита бола туфайли у ер менга тобора кўпроқ ёқмоқда эди. Улар менга ишонишарди, мен уларга ишонардим, худди шу нарсани мен кўпдан орзу қилиб юрардим. Албатта, у ерда мен одатдагидан кўпроқ ичар эдим, бироқ мен ҳеч бўлмаганда ўзимни урмасдим, бу иккала бола ҳам. Улар яна ишга қайтмоқчи бўлишди, чунки бекорчилик аста-секин жонимизга тегмоқда эди, шунда биз учаламиз ҳалиги фабрикага ишга қабул қилишлари ҳақида ариза бердик. Фабрикадан бошқа жой қуриб кетгани учун эмас, балки нимадандир бошлаш керак бўлгани учун. Кейин эса, бир нарсага умид қилса бўларди: учаламиз ёшларни турар жой билан таъминлаш бюросидан хона олишни режалаштиргандик, албатта битта уйдан, чунки бир-биримиздан ажралиб кетишни истамасдик-да. Шундай уй Груневеголда бор эди, энг асосийси, биринчидан, унда фақат ёшлар турарди, иккинчидан, биз унча юқори бўлмаган миқдорда уй ҳақи тўлаган бўлардик. Ҳар биримиз ойига 95 гульдендан. Ишлаймизми, ишсизлик нафақаси олаемизми, бундан қатъи назар. Аслида биз ишламоқчи эдик, шунинг учун ҳам ариза топширгандик. Бироқ ҳаракатларимиз пучга чиқди, охири жиннимиз чиққунча ичиб олдик-да, қандай қилиб уч олиш режасини туза бошладик. Ўша куни у ерда Давид ҳам бор эди, мен уни шаҳарда учратиб қолгандим, биз эса бир-биримиз билан яхши чиқишардик. Бироқ режамиз ҳақида эшитиши ҳамоно у дарров кетиб қолди. Мен ҳам у билан кетмай чакки қилган эканман, менинг назаримда, уч олишнинг ҳеч қандай зарурати йўқ эди, тўғри, бизлар бўкиб ичиб олгандик. Умуман эса Давид билан кетишга мен кўрқдим, дўстларимни йўқотиб қўйишдан кўрқдим, уйга қайтиб бормасликдан ҳам, кейин эса мен Груневегиядаги уйлардан хона олишни жуда-жуда хоҳлаётгандим. Шундай қилиб,

¹ Наша чекиш, гиёвандлик қилиш (наркоманлар лаҳжаси).

демак, ярим тунда биз “ишга” кетдик. Эшикни синдириш ҳеч гап бўлмади, фақат ўзимиз билан биз ҳеч нарса олиб кетолмадик, у ерда ўзи ҳеч нарса йўқ эди. Ошхонада пивовли шишалар бор экан, пиволарни ичиб ташладик, шунда дўстлардан биттаси: “Энди кутиб ўтиришга ҳожат йўқ; бу ахлатхонани ёқиб юбориш керак”, деб қолди. Ҳа, деб ўйладим мен, хизматларига ярашасини олишсин. Шу билан фабрикага ўт қўйиб юбордик. Лекин кайфимиз шунақанги тарақ эдики, қочиб кетмабмиз ҳам, кўчанинг нарига тарафига ўтибмиз-да, ерга ўтириб олибмиз ва томоша қилаверибмиз. Бизни ўша заҳотиёқ пайқаб қолишди, биз жон сақлашга беҳуда уриндик, албатта, илгари қилган жуда кўплаб ишларимиз ҳам маълум бўлди. Мана, энди ўтирибмиз: мен Алимарсда, анови иккаласи эса Гаагадаги Сиранг қамоқхонасида, чунки уларнинг ёши каттароқ эди-да. Мен сизга айтсам, дунёда ҳаммасини янгитдан бошлашни хоҳлайман. Гиёвандлардан кўнглим қаттиқ қолмоқда эди. Мен ҳозир ҳеч нарса ичиб-чекаётганим йўқ ва умуман, бунақа ишлар билан бошқа шуғулланмайман. Лекин сизларнинг олдингизга ҳам қайтиб бормаيمان, бирон жойда хона оламан, эҳтимол, Бюро менга бошпана берар, худди шундан бошлайман. Сизларга ортиқ юк бўлмайман, ўз аравамни ўзим тортаман, ким билсин, балки тезда иш ҳам топилиб қолар. Балки, реклассациянинг менга ёрдами тегар. Уйга қайтиб келмоқчи эмас экан деб мендан хафа бўлманглар, лекин сизларни бахтсиз қилаётганимга ўзим чидай олмаяпман. Билинги, айбни ҳис этиш яна гиёвандлар билан ҳамтовоқ бўлишни бошлаш учун ҳар доим энг қулай баҳона бўлиб келган...”

Герри жим бўлиб қолди. Мен ҳам сукут сақлардим. Бу хат унга умид бағишлаганди. Менинг унга қаттиқ ҳасадим келди. Худди шундай хат менинг қўлимга келиб тушсайди... Шу билан бирга мен учун алланарсалар равшанлашган эди. “Айбни ҳис этиш яна гиёвандлар билан ҳамтовоқ бўлишни бошлаш учун ҳар доим энг қулай баҳона бўлиб келган...” Мен ҳам мудом айбни Давиднинг гарданига юклаб келардим. У қўлидан келмайдиган ваъдаларни беришга йўл қўйиб берардим, мана шу нарса ундаги айбни ҳис этиш туйғусини кучайтириб борган ва у яна гиёвандлар сафига қайтган. Мен ҳаммасини тўсатдан англаб етдим. Эй худо, шундай мудҳиш хатога йўл қўйибман-а! Ўзим фирт асабий бўлиб қолгандим. Симон эса дунёни сув босса тўпигига чиқмайди. Биз мана шуларнинг ҳаммасини Давидга намойиш қилар эдик. Кўрдингми айбимни, болакай? Энди ҳаётингда ўзгарिश ясамасанг бўлмайди, азизим, чунки даданг билан ойинг сендан шундоққина тўйиб бўлган. Бутун оиламиз билан тўйиб бўлганмиз. Буни мен тўсатдан англаб қолдим, бироқ ҳали ўзимни ўзим ўзгартирадиган аҳволда эмас эдим. Барибир, Герри қалбимга ташлаган бир чимдим умиднинг тафти билан ухлаб қолдим.

Бироқ уйкум узоқ чўзилмади. Кимдир каравотим ёнида тик турарди. Мен ҳали тўлиқ уйғонмаган бўлсам-да, буни аниқ ҳис этдим. Мен кўзимни очдим ва шундоқ рўпарамда Давидни кўрдим. У бошдан-оёқ кийинган ҳолатда экани мени ажаблантирмади, чунки шундайлигича ўринга кириб ётган-да. Бирдан унинг қалт-қалт титраётганини пайқадим. Гавдамни кўтардим-да, уни бағримга босдим. У итоаткорлик билан ёнимга ётди ва титраган қўйи менга маҳкам ёпишиб олди. Мен унинг сочидан силадим, юзидан ўпдим.

— Давид, қўзичоғим, мазанг йўқми?

У менга яна ҳам жипсроқ ёпишиб олди.

— У мана бу ерда бўлапти, — деди ва ўз бошига туртиб қўйди, — мана шу ерда ваҳималар уя қурган. Улар сира мендан нари кетмайди, бу жуда ҳам ёмон нарса, шунинг учун мен ўлишим керак. Мен ўзи ўлик эдим, фақат менинг бир бўлаккинам ўлмай қолганди, лекин тез орада у ҳам ўлади. Чунки акс ҳолда мен жинни бўлиб қоламан... Ойи, жинни бўлиб қоламанми деб қўрқаяпман...

— Йўқ, Давид, жинни бўлмайсан, сен билмаган нарсангдан қўрқаяпсан. Ахир жинни бўлиш нима эканини билмайсан-ку, ундан қандай қўрқилиши мумкин?

¹ Собик қамалганларни ишга жойлаштирувчи жой.

— Сиз ҳеч нарсани билмайсиз, — деди у. — Мен жинни бўлишимни сезиб турибман, ҳа, сезиб турибман.

— Кел, кийимларингни ечиб қўй, — дедим мен. — Ботинка билан уст кийимларингни ечсанг, анча яхши бўлади...

Бироқ у тобора менга маҳкамроқ ёпишиб олмоқда эди.

— Ойи, мен ростданам жинни бўлаяпман, мен буни сезиб турибман.

— Қани, мен Кеесига қўнғироқ қилай-чи, у билан гаплашсанг бўладими, йўқми, сўраб кўраман.

— Ҳа, — жонланиб деди Давид, — мен Кеес билан гаплашаман, бундан кейин сира мени ўзингиз билан олиб ётманг, ахир мен ёш бола эмасман-ку, бундан ўзимни яна ҳам бахтсизроқ ҳис қиламан.

Кеес... Мен будильникка қарадим: соат бир. Ухлаётгандир, ҳойнаҳой. Лекин Давид у билан гаплашишни истаяпти. Бу унга тасалли бўлади, тўғриси, мен нима қилишни ҳам билмаётгандим. Мен Кеес телефонининг рақамларини тера бошладим. У ажабланмади, шунга ўхшаган бир нарса бўлиши керак, деб ўйловдим, деди. Мен телефонни Симоннинг бўлмасига олиб бордим, Давид изимдан келарди. У Кеес билан танҳо гаплашмоқчи эканини айтди, мен яна жойимга бориб ётдим. Тунги бир. Мен Давиднинг бўлмада гаплашаётганини эшитиб турардим. Кўзларим юмила бошлади ва унинг овози гўё узоқдан келатгандек эди.

Мен барибир ухлаб қолган бўлсам керак, чунки катта эшикнинг қарсиллаб ёпилишидан чўчиб, уйғониб кетдим. Давид кетди, ўйладим мен, бироқ ўрнимдан туришдан аввал хона ўртасида турган Симонга кўзим тушди. У чироқни ёқди ва дераза пардасини суриб қўяркан:

— Очиб қўйиш керак! — дерди. — Ҳаммасини очиб қўйиш керак! Очиб қўйиш керак!

Ундан арақнинг бадбўй ҳиди анқирди, мен ҳам қўрқиб кетдим, ҳам нафратим кўзиди.

— Нима қиляпсан! — қичқирдим мен. — Бориб ёт, юқоридаги меҳмонхонага мен ҳам бораман. Лекин яна бир гапни эшитиб қўй: Давиднинг аҳволи жуда ёмон, у Кеес билан телефонда бир соатдан бери гаплашмаяпти. Унинг гаплашишига халақит берма. Огоҳлантираман, уни ўз ҳолига қўй. Бор, ётиб ухла, ҳеч бўлмаганда кайфинг тарқайди...

Эшик ёнида Симон менинг қўлимдан ушлади-да, каравотимга улоқтириб юборди.

— Гапимга қулоқ сол, хотин, — деди у, — бугун кечкурун мен ҳисоб-китоб қилиб чиқдим. Мен ота-онам билан ҳисоб-китоб қилдим, энди навбат сеники. Ишга ҳам энди изимни босмайман. Мен Рюднинг олдига бордим ва худди шу гапни айтдим. Ҳаммасини айтдим... Ортиқ йўл қўймайман... мана, нима дедим. Мен й-й-йўл қўймайман бошқа дедим. Бошқа шерик топ, мен энди келмайман... де-дедим... эр-эртага кетаман дедим. Мен.. мен нима хоҳласам шуни қиламан, сендан сўраб ўтирмайман, билдингми?! Мана шуларни яхшилаб қулоғингга қўйиб ол... қу... қу... қулоғингга... қу-қўйиб ол... ўша чиройлик... кина қулоқчангга... ўша ойинг ўлиб кетсин, сен ҳам... ўлиб кетасан... кўрамыз, ҳашаматли уйингни, гаровга қўйилган беҳисоб мулкингни нима қилар экансан. Чунки мендан сен энди ҳеч нарса олмайсан... мендан ҳеч нарса... мендан ҳеч нарса...

Мен ўридан суғурилиб чиқдим-да, болишни ушлаб, худди қалқондай у билан ўзимни Симоннинг зарбларидан ҳимоя қила бошладим. Шу тариқа эшиккача етиб олишга ҳаракат қилдим. Шу пайт жангирлаб ойна сингани эшитилди. Миямга келган биринчи ўй шу бўлди: Симон ниманидир уриб синдирди. Бурилиб қарадиму унинг саросима ичида дераза томонга бақрайиб қараб турганини кўрдим. Кўрпа устида узунлиги қирқ сантиметрча келадиган темир қозиқ ётарди, бутун хона бўйлаб ойна синиқлари сочилган.

— Боғдаги қозиқ, — дедим мен, — уларга...

Хонага иккинчи қозиқ учиб кирди. Иккинчи ойна синди. Кейин учинчиси. Биринчи қаватдаги ва тепадаги ойналар бирин-кетин жангирлаб синаётганини эшитиб турардик. Кейин жимжитлик чўқди. Эшиклар ёпилиб, машина жўнаб кетди. Биз дераза олдига югуриб келдик. Боғ дабдала қилиб ташланган, қозиқ-

лар суғурилган, экинлар ердан илдиз-пилдизи билан қўпорилган. Кўчадаги ҳамма чироқлар бир-бир ёнмоқда эди. Одамлар тунгги кийимларида уйларидан чиқиб, полизимиз ёнида тўпланишмоқда. Улар шивир-шивир қилишар, кулишар, бармоқлари билан кўрсатишар, бизга кўзларини тикиб қарашарди, лекин ҳеч ким ёрдам берай демасди. Болаларимиз пастга тушиб, юм-юм йиғлаганча мендан ҳимоя қидиришарди. Давид нима қилишини билмай тошойна олдида шундай бепарво турардики, гўё бу нарсаларнинг унга ҳеч қандай дахли йўқдай. Симон девор бўлиб қотиб қолганди.

— Арнольд! — ниҳоят тилга кириб деди у.

— Бу Арнольд эди! Мен сенга айтувдим-а, пулни тўлаб қўяйлик деб. Сенинг ҳам, бошқаларнинг ҳам гапига кириб, чакки қилдим...

Олдинда турган одамлар боғ йўлкасидан оёқлари тагидаги экинларни янчганча айвон томон одимлаб кела бошлашди, кейин тўхташди-да, биз томон разм солиб қарай бошлашди, мен уларнинг юрагидаги адоватни чуқур ҳис қилиб турардим. Йўқ, бу муътабар тумандаги осойишталикни Арнольд бузмади, йўқ, биз бузгандик. Биз, наркоманнинг оиласи бузгандик. Улар биз ҳақимизда ҳамма нарсани билишарди. Кўшниллар айтиб беришарди, бир неча ҳафталардан буён ҳамма биздан ўзини олиб қочадиган, болаларимизни камситадиган ва уларни бармоқлари билан кўрсатадиган бўлиб қолишганди. Олтмиш учинчи йилда ойим айтганди: одамлар эрдан чиққан аёлдан ҳазар қилади, деб. Балки шу гап менга таъсир қилгандир, балки шунинг учун ҳам эрим билан ажрашмагандирман, балки бошқатдан қўшхўкизлик бўйинтуруғини бўйинга илгандирман. Бу иш яхши бўлганми, ёмон бўлганми, ҳалигача билмайман.

Етмиш бешинчи йилнинг октябри: жамият наркоман оиласидан қаттиқ ҳазар қилади. Чил-чил синган ойналар олдида турарканман, ҳали булар барчасини англаш ҳолатида эдим. Мен ҳали уйлаш ҳолатида эдим. Симон-чи? Йўқ, у бутунлай ўзини йўқотиб қўйганди. У ердан бир қозикни олди-да, энг катта деразада қолган ойна синиқларини уриб-уриб туширди. Ойна синиқлари тўғри одамлар устига тўкилиб тушмоқда эди. Халойиқ тепага қараб ишора қила бошлади, қичқириқ ва дўқ-пўписалар янграрди.

— Болаларни ҳам шунақа тарбиялайдими? — қичқирди кимдир ва қўшиб қўйди. — Бу туманга қаёқдан келиб қолдинглар ўзи-а?

Айниқса бу гап Симоннинг суяк-суягидан ўтиб кетди.

— Йўқол ҳамманг кўзимдан! — бўкирди у пастга қараб, кейин деразанинг бошқа кўзларида қолган барча ойна синиқларини уриб-уриб туширди.

Мен унинг бармоқлари қип-қизил қонга бўялиб кетганини кўрдим.

Давоми бор.

Иосиф БРОДСКИЙ

Хаёт бу — эгамники...

* * *

Осмон қора эди, зимзиё, бироқ
 Отнинг сағрисидан эди ёрқинроқ.
 Ўлтирардик гулхан ёнида бедор,
 Пайдо бўлди шунда бир қора тулпор.
 Таърифга сизмасди тўсдек сиёғи,
 Кўмирдек қоп-қора эди оёғи.
 Йўқ эди сиртида толадек зиё —
 Ёлидан думига қадар сим-сиёҳ.
 Бағоят тимқора эди ушбу дам
 Унинг салт яғрини эгар кўрмаган.
 Тек қотиб турарди. Ухларди гўё.
 Қора туёқлари ғалати, бежо.

Сояни сезмасди қоралигидан,
 Сира бўлолмасди қорароқ бундан.
 Қора эди — гўё зулмат суврати
 Ё худди ялтироқ игна сийрати.
 Қора эди нурсиз узлатдай мутлақ
 Ё кўкрак қафасин бўшлиғидай нақ.
 Шундоқ шудгор бағри — уруғ
 тушган жой,
 Бизнинг ҳам ичимиз қора, ҳойнаҳой.

Боқар у ҳайкалдек — тек қотиб бутун!
 Вақт-чи, эндигина эди ярим тун.
 Лекин қўёлмасди олдга бир қадам,
 Оғин чулғагани куюқ тун бу дам.

*Мирпўлат
 МИРЗО
 таржималари.*

Иосиф Бродский XX аср шеъриятига катта ҳисса қўшган шоирлардан саналади. 1940 йилда Ленинград (ҳозирги Санкт-Петербург) шаҳрида дунёга келди.

И. Бродский ижодининг дастлабки давридаёқ дунёқараш шўролар мафқурасига мос келмаслиги туфайли, таъқибга учрайди ва у “ҳеч қаерда ишламайдиган, текинхўр” сифатида айбланиб, 5 йилга шимолга сургун қилинади. И. Бродский Д. Шостакович, А. Ахматова, С. Маршак, К. Чуковский сингари йирик шахсларнинг кескин талаблари туфайли муддатидан илгари сургундан қайтарилади. Айти чоғда унга мамлакатдан чиқиб кетиш шarti қўйилади. И. Бродский 1972 йилдан бошлаб ҳорижда яшаб ижод этди. 1977 йилда АҚШ фуқаролигига ўтади. Унинг “Саҳродаги бекат”, “Ажойиб аср якуни”, “Гап бўлаклари”, “Урания” сингари шеърий тўпламлари нашр қилинди. 1987 йилда И. Бродский Нобель мукофотига сазовор бўлди.

И. Бродский 1995 йилда оғир юрак хасталигидан дунёдан кўз юмди.

Азиз ўқувчиларимизга шоирнинг бир туркум шеърлари билан биргалиқда унинг устидан қилинган суд жараёнига бағишланган мақолани ҳам ҳавола қилмоқдамиз.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

56

Турарди шарпадек чиқмайин саси,
 Қолмаганди унинг бирон қашқаси.
 Кўзлари ярқирар бир жуфт тирқишдек,
 Қўрқинчлироқ эди қорачиғи лек.
 Тасвири эди у кимнингдир қора,
 Нега югуришдан тўхтаб у, ё раб,
 Нега нафас олиб қора ҳаводан,
 Бехос шох-шаббага тегиб дамо-дам,
 Гулханнинг ёнидан кетмади асло,
 Ёнимизда қолди саҳаргача то?
 Нега сочар кўзи сим-сиёҳ ёғду?

Чавандоз танларди орамиздан у.

* * *

Кунлар учиб ўтар устимдан
 Юрагимни гумуртиб андак,
 Гўё ўрмон бағирлаб сузган
 Оқ булутлар сингари лак-лак.

Гоҳо тўхтаб сойнинг қошида,
 На бир садо чиқармай сира —
 Ёнбошларлар хаёллар ила
 Эски қўра панжарасига.

Дўнглик узра уфқ турар ғамгин,
 Оқар ундан вақт сарбасар.
 Лекин тонглар отганда рангин,
 Ўтган кундан қолмайди асар.

Кечаги шом шошилиб бирам
 Гойиб бўлар, қайрилмас зинҳор.
 Қараб қолар унинг ортидан
 Чуғурчиқлар уяси, шудгор.

АЁЗЛИ ШОМ

Қор босди хас-хашакни,
 Ёз исин туйди димоғ.
 Учратдим капалакни
 Пичанни ағдарар чоғ.
 Капалакжон, капалак,
 Бўлдингми роса ҳалак.
 Болхонада сақлаб жон,
 Чиқибсан қишдан омон.

Аввал у ҳайрон боқди,
 Сўнг учди, қанот қоқди.
 Оқ ёғдусин тараб қор,
 Нурланди оғоч девор.
 Кузатдим унинг рангин,
 Қўлимга юққан чангин —
 Чўғдан-да, кафтимдан-да
 Ёрқин кўрдим шу дамда.

Аёзли шом чўккан пайт
 Иккимиз эдик танҳо.
 Бармоқларим туйди тафт,
 Ёдга тушди ёз, жавзо.

ШАҲАРГА БАҒИШЛАНГАН СТАНСЛАР

Қисмат изн этмас —
 Кўз юммоқликка сендан йироқда,
 Уфқлар ортида
 Қолиб кетмасман мангу саргардон.
 Қисмат изн этмас —
 Сенга ҳам лак-лак булутни қувган
 Оқшом оғушида
 Турганим кўрмоқ кўз ёш-ла гирён.

Менинг жанозамни
 Ўқисин сувлар, осмон, қоятош,
 Гуноҳимни эслаб
 Боссин бағрига, қаърига ютсин.
 Осий бир қочоқнинг
 Ёдин мунаввар қилиб оқ тунлар, —
 Мангу маҳобатли
 Ўчмас шавкатинг азамни тутсин.

Ҳамма тин олади,
 Фақат шатакчи кема қичқирар
 Дарё ўртасида
 Ёлғиз курашиб зулмат-ла теран.
 Бу оний оқ кеча
 Қашшоқ ҳаётни никоҳлар — сенинг
 Ажиб кўҳлигинг ва
 Менинг марг топган ҳақлигим билан.

СТАНСЛАР

Ҳаққим йўқ толега
 Домонгир бўлмоққа,
 Васильевск оролига
 Келаман ўлмоққа.
 Лек сени бу пайтда
 Чулғарки тун-туман, —
 Мен намчил асфальтга
 Йиқилгум юзгубан.

Ва қалбим озурда
 Зулматда уринар,
 Петроград устида —
 Кўприқда кўринар.
 Апрельнинг жаласи,
 Ўйнаркан қор ғужғон,
 Тинглайман бир сасни:
 — Хайр энди, жўражон.

Бу лоқайд ватанга
 Босганча юзимни, —

Дарёнинг ортида
 Кўраман ўзимни.
 Қизчалар мисоли
 Бокира, шўх йиллар —
 Туришиб оролда
 Кўлларин силкирлар.

ШИМОЛ ЎЛКАСИГА

О, Шимол, яшир мени
 Ўрмон бағри, хилватга,
 Яширишгандек мунгни
 Кўздан нари — хилқатга.
 Майли, унда қолиб ҳур
 Ёнай мисли инжа нур,
 Орзуларга бўлиб ёр,
 Ватанни ўйлай бедор.

Тушмагин хавотирга:
 Айлангум мен қарқурга,
 Тақвимнинг варақлари
 Қўнгай қанотим узра.
 Итлар улиши йироқ,
 Милтиқ жим солмас нигоҳ —
 Овлоқларга кетиб гум,
 Тулки каби яшрингум.

Яшир мени, оғзим ёп!
 Олдимга қараган чоқ,
 Унда бошқа нарсамас —
 Кўринсин сариқ ботқоқ.
 Кўзлар бор — фосиқ, бадбин,
 Улардан яшир алҳол,
 Пайқашса агар изим,
 Шу ботқоққа кўма қол.

Жим бўлиш энди галим.
 Ўзимни лекин маълум
 Этаман — булутларга
 Қилмас ким зуғум, зарда
 Қизил бўлгани учун,
 Борлиққа чўкканда тун
 Тор ҳужрада — киройи,
 Қилиб ёлғиз хиргойи.

Хаёллар суриб сен ҳам
 Ўз тақдиринг бирла шан
 Шовулла бошим узра —
 Сенга ҳукм қилинган.
 Ложуварддир сувларинг
 Ва соф — нақ шабнамники.
 Ичиб ундан англайин,
 Ҳаёт бу — Эгамники.

Ёзғирма, ғамга ботма,
 Машғум кундан гап қотма.
 Тегранга ташла нигоҳ,

Кетарлар шундоқ йироқ —
 Одамлар орасидан,
 Сўнг дарё ёқасидан,
 Ортда қолар тоғ, ўрмон,
 Авж олиб тезлик ҳар он...

БУЛУТЛАР

Болтиқ бўйин, о,
 Ёз булутлари!
 Кезиб сарсари,
 Тинмайсиз асло.

Ботир, гоҳ дулдул
 Шаклида баъзан
 Боқасиз кўкдан
 Ният-ла мажҳул.

Фақат бир Тангри
 Англайди сизни —
 Рафторингизнинг
 Нимадан ранги.

Титрайди жонинг
 Шуурдан мутлақ.
 Сиз нусхаси нақ
 Боқий дунёнинг.

Сиз гоҳи кўзга
 Суюк, пурвиқор.
 Йўқ сизга меъмор
 Шамолдан ўзга!

Сиз осмон тахти,
 Шафақ таянчи,
 Сизда кўчманчи
 Ва муқим бахти.

Сизда зиёда
 Ғараз ва оқлик,
 Қурчлик, тарқоқлик,
 Рўё, ифода.

Сиздан ўргандим
 Ҳисоблашни соз —
 Завққа тўлиб боз,
 Бўлмоққа танти.

Ҳақиқатларга
 Бергандек фириб,
 Майл билдириб
 Ҳашаматларга.

Сирли ўлкалар
 Акс этар сизда —
 Ки пойингизда
 Уммон ястанар.

Нурлар-ла тикка
 Ёнасиз ял-ял,
 Сиз мисли ҳайкал
 Худудсизликка.

Қаср муҳташам,
 Толстой руҳи
 Ё Рим шукуҳи
 Сизда мужассам.

Эриган беҳол
 Мум каби бу чоғ —
 Мия ё муз тоғ
 Аксисиз яққол.

Шалола оппоқ
 Осмоннинг сахни.
 Фаришта аҳли
 Базм қурар қувноқ.

Сизларни қутлар
 Фараҳбахш чоғлар —
 Ложувард тоғлар,
 Гўзал булутлар!

Болтиқнинг холис
 Ва осий жиндак
 Қўкидан лак-лак
 Учасиз олис —

Ёқларга нечун
 Ким чорлар сизни?
 Манзилингизни
 Биларми очун?

Ким сизга ато
 Этган шамойил,
 Қисиб астойдил
 Товушдан аммо.

Сиз қурган макон
 Ўсиб ҳар лаҳза,
 Курраи арза
 Сигмас, катгакон.

Улуғвор маъво —
 Жаннат тимсоли,
 Тақиқдан холи,
 Йўқ гина, даъво.

Мўъжиза ҳаргиз
 Кечар бесурон.
 Тарқалиб ҳар ён
 Борар карвон-сиз.

Сассиз тарқалар
 Ўйиндагидек, —

Билмай сарҳад, чек,
 Улар йўл олар.

Уфқларга йироқ
 Сингасиз изсиз,
 Уқпар жисмсиз,
 Қалбдан некбинроқ.

ЭРУВДА

Сувлар бузди, бешак,
 Йўлларни бир қур,
 Аравамга эшкак
 Ортдим мен мажбур.
 Баҳор тошқини бу,
 Тагин босиб ғам,
 Олволдим қутқарув
 Чамбарагин ҳам.

Дарё-дарё сувда
 Кўчалар дилхун,
 Балиқ овчисига
 Ўхшайди бужун.
 Отлар сувда юрар
 Бурнигача то.
 Гилдиракни эса,
 Гапирманг асло.

Баҳор десак, баҳор
 Эмас, бошқача.
 Кезар ҳамма абгор —
 Қартанг, ёшгача.
 Секин юрар ҳамма,
 Оғир қадам-ла
 Нигоҳлари аммо,
 Ўткир, аламли.

Аравада ўйнар
 Таёқлар ҳар хил,
 Лекин ниманидир
 Туя бошлар дил.
 Кўнгилдан ғам кетар,
 Чекинар таъна.
 Шимол ёққа учар
 Турналар, ана.

Шуни ёдда сақла,
 Эй дўст-навқирон,
 Турфа анжомларни
 Ғамлаб бир замон,
 Йигирма беш ёшга
 Тўлган чоғ айнан,
 Кўйлаб ярим йўлда
 Эдим мен шўх-шан...

* * *

Қайтыпсан ватанга. Нима бўпти, хўш,
 Боққин атрофингга — кимга кераксан.
 Ким сени ёрлақар бамисоли дўст,
 Ким йиғлар ҳажрингни туюб юракдан?

Йўл олди майдан тот, ўзингни сийла,
 Термил деразага, хўрсин, хаёл сур.
 Борлиқ мунглиғ сенинг қисматинг ила,
 Қилма идлаолар, бўлма ношукур.

Яхшики, даъвоинг ўзгадан эмас,
 Ўзинг гуноҳкорсан, бундан кўнглинг тўқ.
 Яхшики, ғурбатда то сўнги нафас
 Сени севмоқликка бурчли кимса йўқ.

Яхшики, ғуссаси ортиб зиёда,
 Сенга қўл силкимас ҳеч ким оқшом кез.
 Яхшики, ўйларга толиб пиёда,
 Суронли бекатдан йўл олгунг ёлғиз.

Қандоқ яхши, шошиб туққан юртингга,
 Қадамда ҳадиклар туймоқ дафъатан
 Ва секин англамоқ — қучоғин сенга
 Очаётганини тағин юрт-ватан.

ЖУКОВ ЎЛИМИГА

Кўз ўнгимда саф-саф набира авлод,
 Тобут аравада, от тортар секин.
 Карнайлар садоси ва ичкин фарёд
 Сасларин мен сари етказмас эпкин.
 Нишонларин тақиб, ётар олиб тин,
 Ўлим сари борар саркарда, ҳайҳот!

Жангчи эди, метин ғовлар чинакам
 Олдида йиқилди, ундаги қурол
 Гарчи ёвникидан ўтмас бўлса ҳам,
 Маҳорат кўрсатди Ганнибал¹ мисол,
 Лекин кунларини тугатди пурғам,
 Помпей², Велизарий³ каби беиқбол.

Аскарлар қонини тўқди у бисёр
 Бегона тупроқда! Куйдими тақир?
 Ёдга олдимикин уларни сўнг бор
 Кўзин юмаётиб? Юз бурди тақдир.
 Нима жавоб айтар — сўрашса хунхор
 Ундан дўзах аро? “Курашдим, ахир”.

Ҳақни тиклаш учун Жуков қўллари
 Энди кўтарилмас жангларда асло.
 Уҳла! Рус шавкатин муҳр этган тарих
 Салафларга тўла қўрқмас, бебаҳо —

¹ Эрамиздан олдин яшаб ўтган карфагенлик саркарда. (Тарж.)

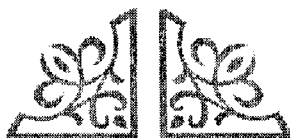
^{2,3} Қисмати аянчли тутаган эрамиздан олдинги римлик саркардалар. (Тарж.)

Ўзга пойтахтларга кирган жангари,
Қайтганлар қўрқув-ла юртига аммо.

Маршал! Юҳо ўлим дарёси буткул
Ҳар неки довруғни ютар боякбор.
Сўзлар ахтараман шаънингга мақбул —
Ватан халоскори сенсан бетакрор.
Бас, янгра ногора, бурғу, садо қил,
Оҳангдан юраклар ҳис этсин виқор.

* * *

Мен ашаддий йиртқич ўрнига кирдим қафасга,
Муддатимни ва қавмимни қизиган мих-ла баракка ўйдим.
Денгиз соҳилида яшадим, учраган ҳар касга
Бефарқ боқдим ва ҳою ҳавасга тўйдим.
Музликларнинг чўққисидан ярим дунёга термилдим бир қур,
Уч бор чўқдим ва чавақландим мен икки марта.
Суюб улғайтирган юртдан бош олиб кетдим, мен мағрур,
Мени унутганлар бир шаҳар бўлар, тўпланишса агарда.
Дайдидим чўлларда — ёввойи хуннлар изғиб-ҳайқирган,
Қайта урфга кирган либосларни эгнимга кийдим.
Жавдар экдим, хирмонларни қора тўл билан тўсдим ёмғирдан,
Нукул сув ичмадим, майдан ҳам гоҳи нафсимни тийдим.
Тушларим-чун изн этдим соқчининг қора қорачигига,
Кувғин уқубатин нонини едим, қолдирмай ушоқ.
Овоз пардаларим доддан бўлак қичқириқ берди — жон аччиғида,
Кейин шивирлашга ўтдим. Қирқдаман бу чоқ.
Нима дейин ҳаёт ҳақда? Кўнглим ўргатди дардга, фироққа.
Мен фақат гуссалар-ла улфатман, қилурман улар-ла ёрлиқ.
Токи оғзим тўлмас экан бир кун қора тупроққа,
Ундан янграйверар раҳмат, ташаккур ва миннатдорлик.

Николай ЯКИМЧУК

“Мен ишлардим — шеърлар ёзардим”

Иосиф Бродский устидан суд жараёни

Воқеалар тавсифи (тескари тартибда)

1987 йил — И.Бродский — Нобель мукофоти лауреати;

1972 йил — И.Бродский СССРни тарк этади;

1964 йил — шоир устидан суд;

1963 йил — Бродскийни текинхўр сифатида фош қилувчи “Ленинград оқшоми” газетасидаги “Адабиётга ўралашган ишёқмас” фельетони;

1961 йил — РСФСР Олий Советининг 4 майдаги “Жамиятда фойдали ишдан бўйин товловчи ва жамиятга ёт тарзда текинхўрлик билан кун кечирувчи шахсларга қарши курашни кучайтириш ҳақида” Фармони.

Мен мансуб бўлган авлод етмишинчи йилларда шаклланди ёки тўғрироғи — айнан шу даврда қиёфасини йўқотди. Мен ва дўстларим адабиётда ўзимизни синаб кўрмоқчи бўлдик. Шеъриятда Давид Самойлов, Арсений Тарковский, Борис Слуцкий, Олег Чухонцев, Юрий Левитанский, Игор Шкляревский сингари ҳавас қилгудек устозларимиз бор эди. Иосиф Бродский етакчиси бўлган ўзнашр шеърияти эса жозибадорликда бошқа бир қутб эди.

Мен шоир устидан қилинган суднинг Фрида Вигдорова томонидан ёзилган стенограммасини ўқидим. Лекин бу жараённинг барча чигалликлари, жумбоқлари, вазиятлари ана шу мақола учун ашёвий далиллар тўплай бошлаганимдагина аён бўла бошладди. Шеъриятни ўз қисмати деб тан олгани учун 23 ёшли одамни суд қилишди. Уни онда-сонда чоп этишарди. Ахир унинг ўрнида ҳар қандай истеъдодли ёки ижод сўқмоқларининг ҳар қанча оғирликларига қарамай, шу йўлни танлаган лаёқатли ёш шоир ҳам бўлиши мумкин эди-ку. Фақат ўша пайтларда эмас, ҳозир ҳам ёшларга осон тутиб бўлмайди. Шоир — шоирмас, санъаткор — санъаткормас дея ҳакамларча ҳолис ҳукм чиқариш масъулиятини ким бўйнига олиши мумкин? Эҳтимол, ижодкор келажакни илғагандир, замондошлари уни тушунмагандир, тан олмагандир, ҳўш, шунинг учун уни суд қилиш керакми?

Владимир УФЛЯНД, шоир:

— Бродский суд қилинган пайтларни эсларканман, ўйлаб қоламан: бу ишлар ўзи қандай содир бўлди? Дарвоқе, замон кескин, бетайин эди. Адабиётга алоқаси бўлган қандайдир одамларни, ҳар эҳтимолга қарши вақти-вақти билан қамоққа олишарди. Миша Красильников дегани бўларди, 50-йиллар “футуристи”, “Ленинград ҳақиқати”да эдими-эй, у ҳақда “Патқалам тутган учовлон” деган мақола босилган. У дўстлари билан Ленинград университетининг филология факультетида футуристлар ташкил қилган қизиқ бир намойиш бўлган: футуристон-славянофилча. Улар қийиқ ёқали — ғалати кўйлақларда, сувга бўктирилган нонни намойишкорона кавшаб, Каменскийнинг халқ оҳангидаги шеърларини қўшиқ қилиб куйлаб ўтилган.

Жазога Иосифнинг танланиши эса, менинг назаримда у шаҳардаги ёш адабиётчилар харитасида унинг энг машхур одам бўлганлиги туфайлидир.

Наталья ГРУДНИНА, шоира, ёш адабиётчилар уюшмаси раҳбари:

— Хрущчев раҳбарлигида кечган сўнгги йилларнинг Ленинград учун битта ўзига хослиги бўлган: партия ташкилотлари дружиналарга катта эркинлик бериш керак деган хулосага келишган. Чунки бу жамоатчиликдаги ўз-ўзини бошқаришнинг куртак отиши эди. Ва нафақат район дружиналари, балки турли-гуман ташкилотларнинг, ҳатто институтларнинг дружиналари ҳам катта ҳуқуқларни қўлга киритди. Афсуски, бу ҳуқуқлардан улар ҳар доим тўғри фойдалангани йўқ. Улар баъзида ўз фаолиятларини ҳатто театрлаштириб, одамларнинг изига тушишар, ўз кийимларини ўзгартиришиб, соқол-мўйлов ёпиштириб олишарди. Дзержинский районининг 12-кўнгиллилар дружинаси эса бу борада ниҳоятда ҳаддан ошганди. У ерда шубҳали одамлар пайдо бўлганди, лекин улар мавзе милицияси вакили, ДАНнинг жамоатчи инспектори, жамоатчи терговчи, жамоатчи қораловчи сингари турфа хил гувоҳномаларга эга бўлиб, уларни кўрсатиб дўқ-пўписа қилишарди. Шунақалардан бири, “Гипрошахт” институти хўжалик ишлари мудири Яков Михайлович Лернер эди.

Таъкидлаш лозимки, Бродский жараёни Лернернинг биринчи иши эмасди. У чайқовчиларни овлаш билан шуғулланарди. Ўз вақтида шаҳар комсомол кўмитасининг бошлиғи бўлган амакиваччам Олег Груднин у билан чиқиша олмаган. Лернерни у таъмагирликда айблаган. Чайқовчилардан Лернер тортиб олган нарсалар ҳар доим ҳам милицияга етиб бормасди. Жуда абжирлигидан уни ҳатто “жиной талант” дейиш мумкин эди. Кўриниши салобатли бўлиб, овози юмшоқ, ишонч уйғотадиган, нигоҳи самимий, ёқимли эди. У яшайдиган хона кирган одамни додиратиб қўядиган машҳур кишиларнинг дастхатлари битилган портретларига тўла эди. Ўша ерда ҳатто “Қадрдоним Яшага Жуковдан” деган дастхати бўлган Жуковнинг портрети ҳам бор эди. Мен ҳам Лернерни ёшлар тарбиячиси сифатидаги фаолиятига бағишланган киножурнални кўрганман, унда қандайдир тавбасига таянган чайқовчининг — Лернерга раҳмат, мени тарбиялаб одам қилди, деган маънодаги миннатдорчилик мактуби ҳам ўқилганди.

Чайқовчиларни овлашдан тўйган Лернер ўзи айтмоқчи “шўрога қарши кайфияти” кучайиб бораётган ёш шоирлар билан шуғулланишга қарор қилди. Дарҳақиқат, Ленсовет номидаги Технология институтида уч ёш шоир — Бобилев, Рейн, Найманлар ишини кўриб, уларни ёмон аҳволга солиб қўйди.

Лернер “Электросила” корхонасида Герцен номидаги институтни ташлаб кетган ёш ўқитувчи устидан ҳам жамоатчилик суди ташкил қилди. Ўша йигитнинг мазкур заводга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган. Шунга қарамасдан, Лернер Дзержинск райком комсомолига орқа қилиб ёш ўқитувчи устидан уни текинхўрликда айблаб жамоатчилик суди уюштирди. Натижада уни ҳам Ленинграддан бадарга бўлишга ҳукм қилишди. Бироқ ўша ўқитувчи Москвага бориб, комсомол Марказий Кўмитасига арз қилади, у ердагилар бу судни бутунлай кулги остига олишади ва унга: уйингизга қайтиб, ишга жойлашинг, дейишади.

Шундан сўнг Лернер ҳали матбуотда танилмаган Бродский билан шуғуллана бошлайди. Бироқ уни Ахматова аллақачон билар, унга яхши баҳо берган эди. Лернер Дзержинск райкоми котиби Косаревага Бродскийнинг ўзи тушмаган қандайдир уят фотосуратларни кўрсатади ва у, мана шу даврадагилар орасида Бродскийни кўрдим, дейди.

Лернер “Ленинград оқшоми” газетасининг жамоатчи-ходими саналарди — у ерда ошнаси — редакция ходими Герман ишларди ва уни қўллаб турарди, у эса эвазига унга маълумотлар етказиб берарди. Лекин вақти-соати келиб шу нарса маълум бўладики, айнан ўша реакцияда Лернер одамларга учрашув тайинлар ва уларга мўмайгина пуллар эвазига машина ҳамда кооператив уйлар олишларига кўмаклашишга ваъдалар бера экан. Буларнинг бари судда — Лернер устидан кўзгалган судда! — маълум бўлди ва Бродскийни таъқиб қилган бу шахс товламачилиги учун маълум муддатга ҳукм қилинади.

Умуман олганда, қачонки ошкоралик йўқ бўлса, ҳаттоки шеърлар ҳақида ҳам эркин фикрлашга ўрин қолмаса, қачонки ҳамма ёқни маъмурийбозлик босиб кетса, ёш шоирнинг сиёсий мавқега интилаётган ана шунақа муттаҳамларга ем бўлиши ҳеч гап бўлмай қолади.

Вазият шу даражага етдики, “ахлоқсиз текинхўр” Бродский иши обком котиби Толстиковага бориб тақалди. Бироқ бу сафар “Электросила” заводиди, Бродский

устидан жамоатчилик судини ташкил қилмоқчи бўлган Лернер старлича мадад топа олмади. Шундан кейин у Ёзувчилар уюшмасига мурожаат қилади. У котибият мажлисига келади. Ўша пайтдаги бизнинг Ленинград Ёзувчилар уюшмасининг раҳбари Прокофьев эса, Бродскийнинг ёшларни бузаётганлиги учун судлаш керак деган кайфиятда бўлиб, алақачон бу ҳақда тепадан фармойиш ҳам олган эди. Прокофьев Бродскийни шахсан танимасди, лекин ўша пайтда Прокофьевга Бродский ёзган қандайдир эпиграммани қистириб кетишган, деган миш-миш тарқалган эди (шунақа эпиграмма ҳақиқатан ҳам ёзилган, лекин, кейин Бродский судига қадар аниқланишича, унинг муаллифи бошқа — анчагина таниқли — шоир бўлган).

Текинхўрларга қарши фармон ўша даврга хос ижтимоий ҳодиса эди. Биз яшаётган жамият сеҳрли хомхаёл домига тушганди: йигирма йилдан кейин коммунизм ваъда қилинганди. Бу ваъда энг юксак минбардан туриб айтилганди. Фармон, ўша улуг мақсадни яқинлаштирувчи бўғинлардан бири сифатида қабул қилинганди, зеро унинг кучидан фойдаланиб, турли чайқовчилар, текинхўрлардан биратўла қутулиш мақсад этиб кўйилганди. Бироқ ҳуқуқсиз давлатда ҳокимият кишилари уни бошбошдоқларча талқин қилиб юборишлари ҳеч гап эмасди. Бунга Бродский иши ёрқин мисолдир.

Суддан олдин “Ленинград оқшоми”да ўша Лернер ва Ионин ҳам Медведовлар (Берманинг тахаллуси) ҳаммуаллифлигида “Адабиётга ўралашган иш ёқмас” фельетони босилиб чиқади. Бу бўҳтон мақоланинг моҳияти даҳшатли эди: “Парнасга тирмашиб чиқаётган бу пакана шахс сиртидан беозор, безарар кўриниши мумкин”. Муаллифлар хулосаси: “Адабиётга ўралашган текинхўрнинг бошини силашни бас қилиш керак. Бродскийга ўхшаган кимсага Ленинградда ўрин йўқ”.

Лидия Чуковскаянинг “Литературная газета”га йўлланган, лекин эълон қилинмаган мақоласидан:

“Мен у ҳақидаги (Бродский ҳақида — Н.Я.) “Ленинград оқшоми”нинг 1963 йили 29 ноябрь сонида босилган дастлабки мақолани ўқиб, ўзимни дафъатан 63-йилдан орқага — 37-йилга ёки 49-йилга тушиб қолгандек ҳис қилдим.

Худди ўша кезлардаги бўҳтонли чиқишлар каби бу мақолада ўша-ўша жангари жаҳолат, ўша-ўша тийиқсиз тухмат ва иложи борица кўпроқ номларни булғаш истаги бор эди ва у назаримда, оддий сиёҳ билан эмас, қон исига ташна сиёҳ билан битилгандек туюлди...

Иосиф Бродскийнинг “Ленинград оқшоми” газетаси бош муҳаррири Б.Марковга ёзган хатидан:

“Хурматли ўртоқ муҳаррир, Сизнинг 1963 й. йигирма тўртинчи ноябрдаги газетангизда мен уч муаллиф — Берман, Лернер ва Иоаннларнинг “Адабиётга ўралашган текинхўр” номли мақоласини ўқидим. Унинг бадиий жиҳатларини четга қўйиб туриб, мен унда баён этилган барча далиллар хусусида тўхталмоқчиман, зеро уларни воқелик нуқтаи назаридан тўла-тўқис ҳужжатлар асосида инкор қилиш мумкин. Шунга кўра менинг хатим мақоладан қисқа бўлади, бильякс у билан танишгач, мақоланинг хатга қараганда анча қисқа бўлиши мумкинлигига Сиз ишонч ҳосил қиласиз...

... Мақолада унинг (Бродскийнинг) гоёвий зараркунандалиги, нодон ва жоҳиллиги, маданиятсизлигига ўхшаш қусурлари ҳақида гап боради. Хусусан: “Дарвоқе, чаласовод бир кимсада, ўрта маълумотга ҳам эга бўлмаган одамда билим нима қилсин”, дейилган.

Мен ўрта маълумотни ишчи-ёшлар мактабида олганман ва ўн беш ёшимдан заводга ишга борганман. Мен буни тасдиқловчи ҳужжатга эгаман ва уни исталган дақиқада кўрсатишга тайёрман. Бунинг устига Ленинградда ўз билимини оширган деганлар учун маърузаларга, маданият университетларига бориш, шунингдек, ўз устида ишлаш имкониятлари етарлидир.

... Мақола давомида учта иқтибос келтирилган: “Зотилжамли елвизаклардан...”, “Туйдиринг сиз оч қулоғимни...”, “Борар эдим тор кўча бўйлаб”. Бу иқтибосларнинг иккитаси менга тааллуқли эмас. Учинчиси, дарҳақиқат, менинг шеърларимдан олинган, бироқ у мақола муаллифлари томонидан шу қадар бузиб берилганки, бу шубҳасиз, онгли равишда қилинган, шунга кўра уни ҳам ўзимга тааллуқли деб ҳисобламайман. Бу масалага яна қайтмаслик учун, айтаманки, мақола муаллифла-

ри томонидан дахлдор қилиб кўрсатилган мазкур шеърый сатрлардан менга фақат юқорида таъкидлаганим мисра ва таниб бўлмас даражада путур етказилган “Севан ман мен ўзга ватанни” сатри тааллуқли, холос. Ушбу сатр “Оқ тош ётқизилган Москва” номли рус манзили тўла-тўқис аён кўриниб турган лирик шеъримнинг якунидан олинган. Шунга қарамай муаллифлар, у ҳақиқатан ҳам ўз юртини севмайди, деган ва ҳатто “кўнглида Ватанга хиёнат режасини сақлаб юрган”... қабилдаги айбномани қўйиш даражасига етиб борадилар. Мақолада келтирилган бошқа сатрларни мен ёзмаганман. Инчунин, мазкур иқтибослар тизмаси асосида қўйилган айбни мен ўз номимга қабул қила олмайман...

Мақола эълон қилинишидан беш кун аввал мен Я.М. Лернернинг телефон кўнғироғи орқали 12-халқ дружинаси биносига чақирилдим ва у ерда агар тўғри тушунган бўлсам, ишляпманми, йўқми? — шуни аниқлашга қаратилган ўн беш дақиқали суҳбат бўлиб ўтди. Суҳбат охирида Лернер менга шундай деди: “Фақат сиз кейин ўзингиз билан тарбиявий иш олиб борилмаганлиги ҳақида гапириб юрманг...”

... Мен йигирма уч ёшдаман. Паспортида менинг 1940 йил 24 майда туғилганлигим қайд этилган... Ўн беш ёшимдан бошлаб ишлайман. Мен пардозловчи, техник-геофизик, ўт ёқувчи касбларига эгаман. Ёкутистонда, Оқ денгиз соҳилларида, Тянь-Шань ва Қозоғистонда геологлар гуруҳларида ишладим. Баъзан оғир хасталигим туфайли ишламаган вақтларим ҳам бўлди, бироқ соғайишим билан дарҳол яна ишга ўрнашганман. Буларнинг бари меҳнат дафтарчамда қайд этилган. Айни чоғда мен адабиёт билан ҳам шуғулландим. Ўтган йили кузда сўнгги иш жойимдан бўшадим ва ижод билан шуғуллана бошладим. Мен турли редакциялар ва нашриётлар билан кун кечиримини тўла-тўқис таъминлай оладиган узоқ муддатли шартномалар туздим.

Мақолада туҳмат даражасига кўтарилган ноаниқликлардан ташқари муаллифлар бошқача усулларни қўллашдан ҳам тап тортмаганлар. Улардан бири (Лернер) Москвага бориб, мен билан узоқ муддатли шартнома тузган Давлат адабийнашр директорида устимдан даъво қилган. Бу шартнома хусусида Лернерга ҳеч бир ёмон ҳаёлга бормаган ҳолда ўзим гапирган эдим. Ваҳоланки Лернер ундан бу шартноманинг бекор қилинишини талаб қилган.

Шу тарзда мақола муаллифлари мени ҳақиқатан ҳам ишсиз қолдирмоқчи, тиркичиликдан маҳрум этишмоқчи, кейин эса газета саҳифаларида ваҳима-сурон кўтариб ўз фаолиятларининг самарасини кўришмоқчи бўлишган. Ўртоқ муҳаррир, мен ҳаммиша газетангизни ҳурмат қилиб келганман ва бундан буён ҳам ҳурмат қиламан. Мен журналистлар оиласида туғилиб ўсдим, шу боисдан газетада эълон қилинадиган материалларнинг барчаси синчиқлаб ўрганилишини ва эски воқеалар ҳеч қачон сўнгги хабарлар тарзида берилмаслигини биламан. Газета сўзи — ҳақиқат ифодаси эканлигини англайман ва ниҳоят Сизнинг газетада босилган хатоларга ва ноаниқликларга мурасасиз бўлишингизни ҳам яхши биламан.

Ишонаманки, Сиз бу сафар ҳам ўз эътиқодингизга содиқ қоласиз”.

Менга “Адабиётга ўралашган ишёқмас” фельетони муаллифларидан бири билан учрашиш насиб этди. Мен кўп мартаба кўнғироқ қилганимдан кейингина у исм-шарифини айтмаслигим шарт билан “Ленинград оқшоми” редакциясида учрашув тайин қилди. Уша пайтларда замон ҳам, вазият ҳам бошқача эди, — дея гап бошлади эндиликда қариб қолган ҳамсуҳбатим, — ҳозир вазият ўзгача.

Уэнди фельетон босилганлигининг хато бўлганлигини тан олади. Бу нафақат унинг, балки редакциянинг ҳам хатосидир, у фақат тепадан берилган топшириқни ижро қилган, холос. Уша пайтлар у рад қила олмасди, давр шунақа эди. Ҳозир давр бошқача, бугунги кунда у мазкур фельетонни босмаган, унга ўз имзосини қўймаган бўларди. Мамлакатда бўлаётган ўзгаришларни у олқишлайди, бироқ кўп нарсаларни ҳазм қилолмай қийналади. Бродский шеърларини яқинда ўқибди. Улар унинг кўнглига унчалик ўтиришмабди. Уларда фалсафа керагидан ортиқча, лекин тиниқлик йўқ... Бу унинг шахсий мулоҳазалари. Унга кўпроқ бошқача шеърят ёқади. Масалан, Северянин шеърятини. Насрда эса уни ўттизинчи йилларда яратилган асарлар қизиқтиради, уларда ҳаётга, келажакка ишонч гупуриб туради. Мусиқада ҳам айнан шундоқ — Дунаевский оҳанглари ажойиб. Уша пайтларни ёптасига қоралаш адолатданми? Қатағонлар дейсизми? Бўлган. Бироқ бизлар уни деярли сезмаганмиз. Кечалари ухламасдик, зиналардаги қадам

товушларига қулоқ тутиб чиқардик, дейишади. У эса бундоқ бўлганини эслай олмайди. Олиб кетишган, албатта. Тахминан — ўнтадан биттани. Миллионга кўпайтирсакми? Тўғри, кўпайиб кетади...

Бироқ ҳозир ҳаммага қора чаплаб ташлашяпти. Бу қора чапловчилардаги кўтаринкиликни, чапдастиклини айтмайсизми! “Адабиётга ўралашган ишёқмас” фельетони руҳими? Ҳм-м... Мақолада ёритилган фактларни текширганмидик? Албатта, текширгандик. Лекин у мазкур фельетонда келтирилган айрим шеърларнинг Бродскийники қилиб берилганлигидан беҳабар. Бродскийнинг фельетон чиққанидан кейинги ёзган жавоб хати ҳақида ҳам эшитмаган. Бу хат унгача етиб келмаган. Дарвоқе, ўша фельетондан кейин “Оқшом” ўқувчилардан келган фикрларни ҳам эълон қилган. Шуни қайд этишим керакки, ҳамма ҳам Бродскийга қора чаплаб, лойга қорган эмас, уни ҳимоя қилиб битилган битта мактуб ҳам бўлганди. Биз уни босганмиз!

Лернернинг фельетонни кўтариб Давнашрга, Косолапов олдига борганлигини ва Бродский билан битилган шартномани бузишга эришганлиги ҳақидаги гапни эшитмаганман... Бироқ, албатта, Бродский устидан қилинган суддан кейин Лернернинг товламачилик орқасида ҳукм қилинганлигини эшитганим бор. Кимнинг ҳам хаёлига келибди, ҳамманинг, айниқса катталарнинг ҳам ишончини қозонган одамнинг ўтакетган товламачи бўлиб чиқиши...

Ҳа, тан оламан, фельетоннинг босилиши хато бўлган эди, бироқ тавба-тазарру қилмайман, чунки виждоним тоза. Ўша даврларда мен шундоқ бўлиши керак деб ўйлаганман. Энди, фикрим бошқача. Нима, мен бу ишим учун катта майдонга чиқиб, тавба қилароқ, бошимни тошга уришим керакми?

Наталья ГРУДИНИНА:

— Биласизми, мен Бродский ишига қандоқ киришдим? Ахир, фельетонга қадар мен унинг шеърлари билан ҳам, таржималари билан ҳам таниш эмасдим. Бироқ фельетонда Пионерлар саройидаги менинг собиқ ўқувчим номи ҳам тилга олинганди ва унинг онаси олдимга кўзёш қилиб келди, қизи Марианнани энди университетда муҳокама қилишларини айтди.

Менинг газабим кўзиб “Ленинград оқшоми”га кўнғироқ қилдим. Мақола муаллифларидан бири — редакция ходими, Берман нимадир деб минғирлаган бўлди. Эртасига эса Прокофьев мени ҳузурига чақириб, шаҳар партия комитети газетасига танбеҳ беришга қандоқ ҳалдинг сиеди дея, қичқира кетди. Мен, нимани ўйлаган бўлсам, шуни гапирдим, дедим. Ундан кейин мени қотибиятга чақирдиши...

Прокофьев ёмон раҳбар эмасди, лекин кейинги йилларда кўпгина ёшларга тоқат қилолмайдиган бўлиб қолганди. У Евтушенкони умуман тан олмас, Вознесенскийни эса... Прокофьев тамомила бошқа йўналишдаги шоир бўлиб, ҳасаддан эмас, уларнинг шеърий услублари бошқача бўлганлиги туфайли қабул қила олмасди. Эсимда, Уюшмамизда Евтушенко шеърияти муҳокамасидан кейин, унинг совуқ устунга юзини босиб йиғлаб турганини кўргандим. Яқин бориб, “Женя, нима бўлди сенга?” деб сўрадим, “Майли, ким ерга қорса қорсин мени, лекин нега Прокофьев уларни кўллайди? Ахир, яхши шоир-ку”, — деди. Ҳа, Бродский ҳам АҚШдаги ўқиган маърузаларидан бирида Прокофьев шеъриятига юксак баҳо берган эди...

Прокофьев билан орамиз “Оқшом”даги мазкур мақола туфайли кескин бузилганидан кейин менга кўнғироқ қила бошлашди. Наташа Долинина, Эткинд, яна кимлардир кўнғироқ қилишди. Хуллас, жуда кўпчиликдан кўнғироқ бўлди: “Нимага бир ўзинг курашяпсан? Яхшиси, бирлашамиз”. Сўнг Наташа Долинина менга Галчинскийнинг Бродский томонидан қилинган таржималарини олиб келди. Ўқиб оғзим очилиб қолди, улар Лозинский, Чуковскийларнинг энг яхши таржималари даражасида эди. Менда, Галчинскийдек шоирни қойилмақом қилиб ағдарган шоирнинг ўзи ҳам чинакам ижодкор эканлигига шубҳа қолмади. Шундан сўнг судда сўз айтишга қарор қилдим. Текинхўрларни ўша вақтларда одатда жамоатчилик орасида суд қилишарди, бироқ Лернер бундай судни ташкил қилишга эришолмагач, ишнинг халқ судига оширилишига кўрсатма берилган эди. Лекин ким томонидан?..

Зоя ТОПОРОВА, адвокат:

— 1964 йили кунлардан бир кун менга руҳинг шод бўлгур адвокат Киселев кўнғироқ қилиб: “Зоя Николаевна, бир шоирни ҳимоя қилиш керак. Фамилияси — Бродский, уни текинхўрлик билан кун кечирганликда айблашмоқда”, деди. У мазкур

фамилияни тилга олиши билан мен “Ленинград оқшоми” да босилган фельетонни эсладим. Бродский шеърларини, унинг салмоғини билмасам-да, мазкур фельетон менда ёмон таассурот қолдирганди. Мени қаттиқ ажаблантирган нарса шу бўлдики, шоир текинхўрликда айбланиб, суд қилинмоқда эди.

Бу иш роппа-роса икки кундан кейин Дзержинск район халқ судида кўрилиши керак эди. Мен бир кун олдин суд девонхонасига келиб, мазкур иш билан танишишни, Бродский билан қандоқ учрашиш мумкинлигини сўраганимда, судья Савельева менга ҳужжатларни бермади ва Бродскийни медицина текширувидан ўтказишга жўнатишганлигини, ҳозир эса милиция бўлимидалигини, уни эртага кўришиш мумкинлигини айтишди.

Эртаси кuni суд биноси олдида кўпгина ёшлар тўпланиб туришарди. Аста-секин улар суд залини тўлдиришди. Кириб келган Савельева таажжубга тушди: “Тушунмаяпман, нега бунча шовқин-сурон, нега шунча одам?” Шу пайт милиционер етагида Бродский кўринди. Ўрта бўй, чеҳраси ёқимли сарғишдан келган йигитга кўзим тушди..

Фрида ВИГДОРОВА стенограммасидан (Ленинград шаҳри, Дзержинск райони халқ судининг 1964 йил 18 февралдаги йиғилиши):

СУДЬЯ. Нима билан шуғулланасиз?

БРОДСКИЙ. Шеърлар ёзаман. Таржима қиламан. Ўйлайманки...

СУДЬЯ. “Ўйлайманки” кетмайди. Тўғри тулинг! Девоорга суянам! Судга қараб гапиринг! Судга тўғри жавоб беринг! (Менга.) Ҳозироқ ёзишни бас қилинг! Бўлмаса залдан чиқариб юбораман! (Бродскийга.) Сизнинг доимий ишингиз борми?

БРОДСКИЙ. Мен бундоимий иш деб ўйлардим.

СУДЬЯ. Аниқ жавоб беринг!

БРОДСКИЙ. Мен шеърлар ёзардим. Уларнинг эълон қилинишига ишонардим.

Ўйлайманки...

СУДЬЯ. Бизни “ўйлайманки”ларингиз қизиқтирмайди. Жавоб беринг, нега ишламагансиз?

БРОДСКИЙ. Ишлардим — мен шеърлар ёзардим.

СУДЬЯ. Бизни шеърлар ёзишингиз эмас, қайси идора билан боғлиқлигингиз қизиқтиради.

БРОДСКИЙ. Менинг нашриётлар билан шартномаларим бор эди.

СУДЬЯ. Ана шундай жавоб беринг. Кун кечиришингизни бу шартномалар таъминлай оладими? Санаб беринг: қанақа шартномалар, қайси кундан тузилган ва қанча муддатга?

БРОДСКИЙ. Аниқ эслай олмайман. Ҳамма шартномаларим адвокатда.

СУДЬЯ. Мен сиздан сўраяпман.

БРОДСКИЙ. Москвада таржималарим иккита китоб бўлиб нашр этилди... (Санайди.)

СУДЬЯ. Иш стажингиз?

БРОДСКИЙ. Тахминан...

СУДЬЯ. Тахминан-пахминанни қўйинг!

БРОДСКИЙ. Беш йил.

СУДЬЯ. Қасрларда ишлагансиз?

БРОДСКИЙ. Заводда. Геологлар гуруҳларида.

СУДЬЯ. Заводда неча йил ишлагингиз?

БРОДСКИЙ. Бир йил.

СУДЬЯ. Ким бўлиб?

БРОДСКИЙ. Пардозловчи бўлиб.

СУДЬЯ. Умуман касбингиз қанақа?

БРОДСКИЙ. Шоир. Шоир-таржимон.

СУДЬЯ. Сизнинг шоирлигингизни ким тан олган ўзи? Ким сизни шоирлар ҳисобига киритган?

БРОДСКИЙ. Ҳеч ким (иддаосиз). Мени одамзот ҳисобига ким қўшган ўзи?

СУДЬЯ. Сиз бунга ўқиганмисиз?

БРОДСКИЙ. Нимага?

СУДЬЯ. Шоирликка! Шунга тайёрлайдиган, шунга ўқитадиган бирон-бир олий ўқув юртида...

БРОДСКИЙ. Сира ўйламагандим... Бунга ўқиш орқали эришилади деб...

СУДЬЯ. Бўлмаса қайси йўл билан эришилади?

БРОДСКИЙ. Бу... (*ўзини йўқотиб*)... худо томонидан берилади, менимча.

ХИМОЯЧИ. Суддан илтимос қиламанки, ишга таржимонлар бўлими бюроси томонидан берилган тавсифнома... эълон қилинган шеърлар рўйхати... шартнома-лар нусхалари... “Шартномага имзо чекишни тезлаштиришингизни сўрайман...” деб юборилган телеграммаларни (*санайди*) тикиб қўйишингизни сўрайман. Фуқаро Бродскийни унинг саломатлик ҳолатини тасдиқловчи тиббий кўрикдан ўтказилишини талаб қиламан.

Бундан ташқари фуқаро Бродскийни зудлик билан ҳибсдан бўшатилишини сўрайман. У ҳеч қандай жиноят содир қилгани йўқ, шунинг учун ҳам уни ҳибсда тутиб туриш ноқонунийдир. У доимий яшаш жойига эга ва исталган вақтида суднинг чақирғига кўра келиши мумкин.

Суд кенгашишга чиқиб кетади. Кейин қайтиб киради ва судья қарорни ўқиб эшиттиради: “Бродскийни бирон-бир руҳий касаллик билан оғридим-йўқми ва бу хасталик уни мажбурий хизмат учун узоқ жойларга жўнатишга тўсқинлик қилмайдими, буларни аниқлаш мақсадида тиббий — руҳий текширувдан ўтказишга юборилсин. Керакли хужжатлар унинг иш даромадини текшириш учун милицияга қайтарилсин”.

СУДЬЯ. Сизда саволлар борми?

БРОДСКИЙ. Илтимосим бор — менга қоғоз ва қалам беришса.

СУДЬЯ. Буни милиция бошлиғидан илтимос қиласиз.

БРОДСКИЙ. Сўраганман, лекин рад жавобини эшитганман. Қоғоз ва қалам беришларини илтимос қиламан.

СУДЬЯ (*юмшаб*). Яхши, илтимосингизни етказаман.

БРОДСКИЙ. Раҳмат.

Биз суд залидан чиққанмизда йўлакда ва залларда одамлар тўпланганини, улар орасида айниқса ёшлар кўплигини кўрдик.

СУДЬЯ. Шунча одам! Мен бунча одам тўпланади деб ўйламагандим.

ОДАМЛАР ОРАСИДАН. Шоирни ҳар куни суд қилишмайди.

СУДЬЯ. Бизга барибир — шоирми ёки шоирмасми!

Зоя ТОПОРОВА:

— Мен судьяга судланувчи билан кўрилишини илтимос қилиб, мурожаат қилдим. Лекин бу илтимосимни рад қилишди. Ва Иосифни шу заҳоти олиб кетишди. Олдимга унинг ота-онаси келди. Ўша кунийёқ “Оқшом”даги фельетондан бошланган иш билан танишишга рухсатнома олдим. Турар-жой идораси томонидан берилган тавсифнома ғалати эди: “И.А.Бродский ҳеч қаерда ишламайди, ўқимайди. Яна шунини маълум қиламизки (яшовчилар тилидан), у мунтазам равишда уйдан 2-3 ҳафтага йўқолиб кетади”.

Ишнинг кўрилишидан олдин бу жараёнга кўплаб таниқли ёзувчиларнинг аралашганлигини ҳам айтиш лозим. Биринчилар қаторида менга К.И.Чуковский ва С.Я.Маршакдан хат келди. Улар ўз хатларида Бродскийга таржимон сифатида юксак баҳо беришганди. Телефон орқали кўнгироқлар ҳам қилишди.

Судга Иосифни милиционерлар олиб киришди. У жуда хотиржам эди. Ўзини мағрур тутарди, тушқунлиги сезилмасди. Бу вақтга келиб зал одамлар билан тўлган эди. Биринчи қаторда гапни магнитофонга ёзиб олаётган дружиначилар ўтиришарди. Шу жойнинг ўзида жараённи қоғозга тушираётган Фрида Вигдорова ҳам бор эди. Бу ўша — ҳозирга қадар сақланиб келаётган стенограмма. У мутлақо тўғри баён. Мен қатнашчи сифатида гувоҳлик бераман.

Фрида ВИГДОРОВА стенограммасидан (1964 йил 13 мартдаги суд йиғилиши). “Тиббий текширув хулоса қилади: руҳиятида хасталик аломатлари бор, лекин ишлаш қобилиятига эга. Шунга кўра маъмурий тартибдаги чоралар кўрилиши мумкин”.

Судга келаётганларни “**Техинхўр Бродский устидан суд**” деган эълон қарши олади. Курувчилар клубининг катта зали халқ билан тўлган.

— Урнингиздан туринг! Суд келяпти!

СУДЬЯ. Фуқаро Бродский, 1956 йилдан буён сиз 13 марта иш жойингизни ўзгартирибсиз. Заводда бир йил ишлагансиз, кейин эса ярим йил ишламагансиз. Ёзда геологлар гуруҳида бўлгансиз, кейин эса 4 ой ишламагансиз... (*Иш жойларини ва оралиқдаги бўлинишларни санайди.*) Судга тушунтириб беринг, нега оралиқ пайтда ишламагансиз ва текинхўрларча турмуш кечиргансиз?

БРОДСКИЙ. Мен бу пайтларда ишлаганман. Яъни ҳозир ҳам шуғулланаётган ишим билан машғул бўлганман: шеърлар ёзганман.

СУДЬЯ. Демак, сиз ўзингиз айтмоқчи, шеърлар ёзгансиз? Айтинг-чи, иш жойингизни бунчалик кўп ўзгартиришингизда нима маъно бор?

БРОДСКИЙ. Мен 15 ёшимдан ишлай бошлаганман. Менга ҳамма нарса қизиқарли эди. Ишимни кўп ўзгартирганлигимнинг боиси шундаки, ҳаёт ҳақида, одамлар ҳақида кўпроқ билишга интилганман.

СУДЬЯ. Сиз Ватан учун қандай фойдали иш қилгансиз?

БРОДСКИЙ. Шеърлар ёзганман — шу менинг фойдали ишим. Ишончим комилки... ишонаманки, ёзганларим одамларга хизмат қилади, нафақат ҳозирги одамларга, балки келажак авлодларга ҳам.

ЗАЛДАН ОВОЗ. Буни қара-я! Ғирт хомхаёл!

БОШҚА ОВОЗ. У шоир. Унинг шундоқ дейишга ҳаққи бор.

СУДЬЯ. Демак, сиз ўйлайсизки, ўзингиз айтмоқчи — шеърларингиз одамларга фойда келтиради?

БРОДСКИЙ. Нега сиз шеърлар ҳақида “ўзингиз айтмоқчи” деябсиз?

СУДЬЯ. Шеърларингизни “ўзингиз айтмоқчи” деганимизнинг сабаби, бизда улар ҳақида бошқа тушунча йўқ.

СОРОКИН (*жамоатчи-қораловчи*). Сиз келажак авлод ҳақида гапирдингиз. Нима, сизни ҳозиргилар тушунишмайди деб ҳисоблайсизми?

БРОДСКИЙ. Мен бундоқ демадим. Шунчаки менинг шеърларим ҳали эълон қилинмаган, улар ҳақида одамлар ҳали билишмайди.

СОРОКИН. Сиз, улар агар билишса, тан олишади деб ҳисоблайсизми?

БРОДСКИЙ. Ҳа.

СОРОКИН. Сиз ўзингизда қизиқувчанлик хусусияти кучли эканлиги ҳақида гапирдингиз. Унда нима учун Совет Армияси сафида хизмат қилишни хоҳламагансиз?

БРОДСКИЙ. Мен бунақа саволларга жавоб бермайман.

СУДЬЯ. Жавоб беринг!

БРОДСКИЙ. Мен ҳарбий хизматдан озод қилинганман. “Хоҳламаганман” эмас, озод қилинганман. Булар ҳар хил нарса. Мени икки марта озод қилишган. Биринчи марта отамнинг хасталиги туфайли, иккинчи марта ўзимнинг касаллигим туфайли.

СОРОКИН. Сиз топаётган даромадга турмуш кечириш мумкинми?

БРОДСКИЙ. Мумкин. Қамоқда ҳар куни 40 тийинлик сарф-харажат қилинаётганлиги ҳақидаги қоғоз билан танишиб, унга қўл қўйганман. Ҳолбуки мен кунига сарфланадиган 40 тийиндан кўпроқ топганман.

СОРОКИН. Бироқ пойафзал, кийим деган нарсалар ҳам бор-ку.

БРОДСКИЙ. Менинг битта эски костюмим бор, ҳар ҳолда бори-да. Бошқаси керак эмас.

АДВОКАТ. Шеърларингизни мутахассислар баҳолашганми?

БРОДСКИЙ. Ҳа. Чуковский ва Маршак таржималарим ҳақида яхши фикрлар айтишган. Ҳатто жуда ошириб юборишган.

АДВОКАТ. Ёзувчилар уюшмаси таржима бўлими билан сизнинг алоқангиз бор-миди?

СУДЬЯ (*ҳимоячига*). Сиз ундан қилган фойдали ишлари ҳақида сўраш ўрнига, чиқишлари, шеър ўқишлари ҳақида сўраб ўтирибсиз.

АДВОКАТ. Унинг таржималари қилган фойдали ишлари демакдир.

СУДЬЯ. Бродский, сиз яхшиси, судга ишдан бўшаган оралиқ пайтларингизда нега меҳнат қилмаганлигингизни тушунтириб беринг.

БРОДСКИЙ. Ишлаганман. Мен шеърлар ёзганман.

СУДЬЯ. Бу меҳнат қилишингизга халақит бермасди-ку!

БРОДСКИЙ. Меҳнат қилганман. Мен шеърлар ёзганман.

СУДЬЯ. Бироқ заводда ишлаб туриб шеър ёздингиз одамлар ҳам бор-ку.

БРОДСКИЙ. Одамлар бир-бирига ўхшамайди, ахир. Сочлари, афт-ангори — ҳар кимники ўзгача...

СУДЬЯ. Бу сизнинг кашфиётингиз эмас. Ҳаммага маълум гап. Яхшиси, тушунтириб беринг, бизнинг коммунизм сари буюк фидокорона ҳаракатимизда сизнинг қанчалик ҳиссангиз бор?

БРОДСКИЙ. Коммунизм қурилиши — бу фақат дастгоҳ ёнида туриш ёки дала-ни шудгор қилиш эмас. Бу ақлий меҳнат ҳам, яъниким...

СУДЬЯ. Бунақа гапларингизни йиғиштиринг! Яхшиси, бундан буён меҳнат фаолиятингизни қандай бошламоқчи эканлигингиз ҳақида жавоб беринг.

БРОДСКИЙ. Мен шеърлар ёзмоқчиман, таржималар қилмоқчиман. Агар бу жорий жамоат қоидаларига тўғри келмаса, бирон жойга доимий ишга ўрнашаман ва барибир шеър ёзишда давом этавераман.

СОРОКИН. Сиз қандоқ қилиб, бошқалар меҳнатидан фойдаланмасдан, серб тилидан таржима қилдингиз?

БРОДСКИЙ. Сиз саволни гапнинг тубига етмасдан туриб беряпсиз. Шартномада баъзан сўзма-сўз таржима ҳам илова қилинади. Мен полякчани биладан, серб тилини эса озроқ биладан, бироқ булар бир оиладаги тиллар ҳисобланади ва шунга кўра мен сўзма-сўз таржима орқали ўз таржималаримни амалга оширганман.

Судда Фрида Вигдорова олиб борган стенограмма (у судья кўзи ўнгида ошкора ёзар, у эса асабийлашиб: “Биладан, нималарни ёзаётганингизни”, — дея, ёзишни тўхта-тишни талаб қиларди).

Галина ГЛУШАНОК, филолог:

— Аввал айтишим керакки, мен Иосиф Александрович Бродский билан таниш бўлмаганман, ҳатто уни кўрмаганман ҳам. Мен — бошқа авлодга мансубман. 1964 йилда 9 синфда ўқирдим. Менинг столимда Пушкин жилдлари, эндигина нашрдан чиққан Цветаева китоби ва Бродскийнинг “Дарбадарлар”, “Станслар” каби шеърларининг машинкада кўчирилган нусхалари турарди.

Ҳаққим йўқ толега
Домонгир бўлмоққа.
Васильевск оролига
Келаман ўлмоққа.

Ушбу сатрлар мен учун эндиликда ёш Бродский ижодигина эмас, ўзимнинг ёшлик йилларим ҳамдир. Мен кечкида ўқир, кундузи Офицерлар уйининг мактабида лаборант бўлиб ишлардим. Ўшанда мен биз шеърларини кўчириб ўқиётган шоирни текинхўрликда айблашиб суд қилишганлиги ва унинг шаҳардан сургун қилинганлиги ҳақида эшитдим. Шаҳар бўйлаб бу хунук суднинг стенограммаси юрарди. Стенограмма шу қадар таъсир қилдики, уни хонадагилар билан бирга ўқиб, шу заҳоти кўчиришга киришдим.

Ўша куни кечқурун менга ходимларимиздан бири қўнғироқ қилиб, мен ҳақимда керакли жойга хабар етказилганлигини ва чақирилишим ҳам мумкинлигини айтиб, огоҳлантирди. Ҳаётимда илк бор кўрқув ҳиссини, оддий кўрқув эмас, менга шу чоққача номаълум бўлган ваҳимани туйдим. Бу ваҳима-кўрқув кейин неча марта-лаб такрорланмади! 1974 йилда меникида Галич қўшиқларини эшитганликлари учун дўстларимни чақиришди. 1984 йилда менга жинойий китоблар рўйхати тақдим қилинди: Оруэлл, Солженицин, Набоков, Надежда Мандельштам, Бродский шеърлари. “37-йил бўлганида биз уни аллақачон отиб ташлардик, — дейишибди мен ҳақимда дугонамга КГБда, — ҳозир эса у билан судралишиб юрибмиз...”

Кейинги кун мактаб директори ҳузурига чақирилган ҳолда мен бир неча бегона одам иштирокида “шўроларга қарши хатти-ҳаракатим” борасида — стенограммани кимга берганлигимни, идора машинкасида кўчириб унинг нусхаларини кимга оширганлигимни — исмлари, фамилиялари, манзилларини айтишим шартлигини тушунтиришганди... Ўша кунийёқ “ўз хоҳишимга кўра” мен ишдан бўшатиладим. Эртасига мактабга онам чақирилди. Афтидан, менинг ёшлигимни ҳисобга олиб, “мурувват” кўрсатишди. 60-йиллар ўтиб борарди. Кейинчалик ҳаммаси чуқурлашиб кетди...

БШЧ

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

70

Орадан йигирма йил ўтди. Бродскийнинг “Римлик дўстимга хат”, “Нутқ парчалари” каби шеърлари бизга етиб кела бошлади. Бир куни кечқурун меникига америкалик толиб кириб келди ва останада ўтмай туриб Баратинский, Вяземский, Блок шеърларини ўқий бошлади. Уйимда меҳмонларим бор эди. Ҳамма лол қолди. Таниш сатрларни ўзга бир тилда эшитиш ҳайратланарли эди. Толибнинг исми ҳам русча — Андрей экан. Кейин билдикки, у Иосиф Бродскийнинг йигирманчи аср рус шеърляти семинарида таҳсил оларкан. Андрей, адабиётшуносликка оид бир конференцияда Бродский Пушкиннинг “Яна қайтдим...” асари ҳақида маъруза қилганлигини гапириб берди. У Пушкин сатрларини рус тилида ўқий бошлади, кейин овози титраб, икки марта инфарктни ўтказган юрагини дард тутибди...

Мен буни шунинг учун эсладимки, 1836 йил 19 декабрда Пушкинга ўз асри ва ўз авлоди ҳақидаги мазкур шеърини лицей ташкил бўлган куннинг йигирма беш йиллигида ўқиш насиб этмайти...

Олтмишинчи йиллар бошида жамиятимиз ниҳоятда мудҳиш кечинмаларни бошдан кечирганлигини ҳамда Хрущев олиб қирган илиқликнинг нақадар омонат эканлигини бошқа бир тупканинг остидаги шаҳарда эмас, менинг шахрим — Ленинградда! — кечган жараёндан ҳам билса бўлади, қайсики унда хоксор, бойишга интилмаган, фақат юрагидаги туйғуларни изҳор этган санъаткорни оёқости қилиш мумкин эмаслигини исботлашга беҳуда урингандилар. Шундан сўнг Герцен номидаги институт профессори, адабиётшунос ва таржимон Владимир Адмони Бродский жавобгарликка тортилган фармон ҳақида гапириб, унинг бу фармон даромад топаётганларга эмас, кам меҳнат қилаётганларга қарши қаратилганлигини айтганида маслаҳатчи Бродскийнинг чет тиллардан русчага таржима қилишини англаб етмаганди... Бироқ каттагина тажрибаси бўлган судья “жиловлаб қўйишга” ошиқди. Стенограммадан кўчирма келтираман — бу ҳолат қандай кечганлигини бир кўз олдингизга келтиринг:

СУДЬЯ. Агар сизга оддий одам савол берса, кулиш ўрнига жавоб беришингиз керак.

АДМОНИ. Мен унга Бродскийнинг поляк ва серб тилларидан русчага таржима қилишини тушунтиряпман.

СУДЬЯ. Судга қараб гапиринг, халққа эмас.

АДМОНИ. Уз сўрайман. Бу менинг касбимга хос одат — аудиторияга қараб гапиринг.

Бошқа таниқли адабиётшунос ва таржимон институтда дарс берувчи Ефим Эткинд ҳам судда гапириб, Бродский ўзининг юксак шеърли маҳоратига кўра агар ўзига жиндек талабчанликни сусайтириб, жуда кўп назмбозликка берилса, даромад ишлаши мумкинлигини айтди. Наталья Груднина эса — суднинг гашини келтириб — ўз фикрини қуйидагича ифода қилди: “Текинхўр ва ёш шоир орасида тафовут шундаки, текинхўр ишламайди ва тишлайди, ёш шоир эса ҳамиша ишлайди, лекин ҳамма вақт ҳам қорнини тўйғазолмайди”.

Шу ўринда юқорида номи зикр этилган маслаҳатчи яна ўзини кўрсатди.

ТЯГЛИЙ. Сиз ўзингиз ҳеч қачон кўрганмисиз, унинг шеър устида тер тўкаётганлигини, балки у бошқаларнинг меҳнатидан фойдаланар?

ГРУДИНИНА. Мен Бродскийнинг қандай ўтириб, қандай ёзаётганлигини кўрган эмасман. Шунингдек, Шолоховнинг ҳам ёзув столида қай тахлит ўтиришини ва қай тахлит ёзишини кузатмаганман. Ҳар ҳолда муҳими бу эмас...

СУДЬЯ. Бродскийни Шолоховга тенглаштириб бўлмайди...

Ўша куни — суд мажлиси залида (?) — ҳозир Нобель совриндорлари рўйхатида ёнма-ён турган бу икки ном илк бор бир-бирига пайваста келди. Бу Наталья Груднинанинг башорати эдими?

Дмитрий ШОСТАКОВИЧ томонидан расман судга йўлланган, лекин жараёнда ўқиб эшиттирилмаган телеграмма:

“Мен суддан Бродский ишини кўрган чоғида қуйидаги ҳолатларни инobatта олиншини ўтиниб сўрайман: Бродский катта истеъдод эгасидир. Бродскийнинг ижодий қисмати ва тарбияси ҳақида Уюшма қайғуриши керак. Шубҳасиз, суд ана шундай қарор чиқариши керак”.

Ҳар бир гувоҳ, ўз сўзини шундоқ бошларди: мен Бродский билан таниш эмасман, уни суд залида биринчи марта кўриб турибман, лекин шунга қарамасдан...

Мен мазкур гувоҳлар орасидан бирини — Эрмитаж директорининг хўжалик ишлари бўйича муовини, эндиликда нафақахўр Ф.О.Логоуновни излаб топдим. У бўлиб ўтган ўша судни қувватламайди, зеро унда — бир неча бор у шу гапни такрорлади — Бродский ҳақида ҳеч қандай ёмон гап гапирмаган (стенограммага кўра, Логонов ҳақиқатан Бродскийга қора чапламаган, унга ўқишда ҳам, ишда ҳам Олег Шестинскийдан ўрнат олишни қатъий туриб маслаҳат берган). Судга у қаёқдан келиб қолган? Уни Дзержинский район партия қўмитасига чақиритиб, Бродскийнинг бир пайтлар Эрмитажнинг хўжалик бўлимида ишлаганлигини айтишган ва у рад қила олмаган... Фёдор Осипович, сизнинг ўз журъатсизлигингиздан бугун уялганлигингизни ёзаётганлигимдан мамнунман.

Бродскийни “шарманда эпиграммалар муаллифи” деб атаган Ёзувчилар уюшмаси аъзоси Воеводин ҳам (юқорида эслатганман — Прокофьевга ёзилган ўткир эпиграмма ҳеч бир асоссиз Бродскийга тўнқалган) судда ёш ижодкорлар билан ишлаш комиссияси номидан ўз-ўзидан сўзга чиққан, ҳозир у марҳум. Лекин ўшанда суд тугаши биланоқ Грудининага комиссия номидан чиқишга Прокофьев томонидан кўрсатма олганлигини гапирган. “Менга айтишди, адо этдим, мен солдатман”, деган.

Тахмин қилишим керакки, бошқа айбловчи гувоҳлар ҳам худди шу тарзда танланган. Кувурётқизувчи Денисов ишчилар номидан гапириб, Бродскийнинг номини ҳеч ким билмаслигини, яъни у “Ленинград оқшом”ни ўқиб, кутубхонама-кутубхона юрганлигини, лекин Бродский китобларини тополмаганлигини айтган... Мудоффа уйи бошлиғи Смирнов Бродскийни моддий бойликларни тўпласликда айблаган ва агарда фуқаролар Бродскийдан намуна олиб, “тўплаш” билан машғул бўлмасалар, коммунизмни қуришимиз жуда чўзилиб кетади, деган таъвишини билдирган... У айбланувчи “ўзининг анчагина фикрларини” ўзгартириши керак дея уқтирган. Бродский бу гувоҳдан бундай дейиши учун унга ким ҳуқуқ берганлигини сўрайди.

“СМИРНОВ. Мен сизни шахсий кундаликларингиз билан танишиб чиқдим.

БРОДСКИЙ. Қандай асосга кўра?

СУДЬЯ. Мен бу саволни рад қиламан”.

Бошқа бир гувоҳ, пенсионер Николаев, Бродскийни ўқиб, унинг ўғли ҳам ишлашни хоҳламай қўйганлигини, Бродский шеърлари “шармандали ва советларга қарши” эканлигини таъкидлаган. Бироқ судья бу гувоҳни ҳам фош бўлишидан асраган:

“БРОДСКИЙ (Николаевга). Менинг советларга қарши шеърларимни кўрсатиб беринг. Лоақал биронта сатрни айтиб беринг.

СУДЬЯ. Шеърлардан мисол келтиришни рад қиламан”.

Мухина номидаги билим юртиниинг марксизм-ленинизм бўйича ўқитувчиси Ромашева Бродский шеърларини мудҳиш ва ёшларни йўлдан оздирувчи шеърят дея атади. Уша “мудҳишлигидан” адвокат саволига жавоб бериш ўрнига: “Уларни тилга олиш ножоиз деб ҳисоблайман!” дея қичқирган.

Бу найранг жамоатчи-айбловчи Сорокиннинг чиқиши билан якунланган. У ўз ибораларидан уялмай (унинг биринчи жумласи: “Бродский фирибгарларни, текинхўрларни, шилталарни ва такасалтанларни ҳимоя қилади!”), шоирнинг қахрамон шаҳардан чиқариб юборилишини талаб этади.

Бу олдиндан ҳал қилиб қўйилганди, суд адвокат сўзларини шунчаки расмиятчилик юзасидан эшитади...

Игорь ИНОВ, шоир, таржимон:

— Мен Фонтанка кўчасидаги қачонлардир россиялик Бенкендорфнинг қидирув идораси жойлашган суд залининг буклама ўриндиқларида (ғалати ворисийлик — масалан, бу сариқ бинода декабризм музейини ташкил қилиш ҳам мумкин эди-ку!) безовта ва ташвишманд кўринган қайси кимсалар билан ўтирганимни аниқ эслай олмайман. Лекин у ерда ҳозир дунёдан ўтган Н.Долинина ва кейинчалик “фош қилинган” Солженицин асарларини асровчиси, Европа адабиёти билимдончи, ажойиб услуб эгаси ва нотик, таржимон, “турғунлик” даври шароитида Сарбонна профессори бўлган Е.Эткинд ҳам бор эди...

Бизнинг кўз ўнгимизда якунини аввалдан сезиш қийин бўлмаган фожиавий найранг кўрсатилган эди. Бу олдиндан чиқариб қўйилган хулосани ҳис этиб туришлик ҳар қанақа далиллар келтирилмасин, уларнинг айбланувчининг ўзи сингари ночор ва ожизлиги ҳамда айб қўювчилар ҳолатининг сохта ва ғайритабиийлиги мени ичдан жунбушга келтирар, жамики ясама ёлғон ва бўҳтонлардан ўша пайтда-

ги ўнлаб ёш ёзувчилар, рассомлар, муסיқачилар қалбида уйғонгандек, менинг ҳам юрагимда нафрат туйғулари жўш уриб бош кўтарганди.

Зоя ТОПОРОВА:

— Бродский ўз сўзини ажойиб яқунлади. Унда шундай жумла бор эди: “Мен текинхўр эмасман, аксинча ўз Ватани шарафини улуглайдиган шоирдирман”. Шу паллада судья, маслаҳатчилар ва деярли ҳамма хахолаб юборди. Жараённинг бошдан-охиригача қизгин ўтганлигини алоҳида таъкидлаш керак. Бир томонда — судга келтирилган ёш йигитчалар луқмалар отишарди (айниқса улар энг номақбул ўринларда сурон кўтарардилар, масалан, Бродский сўзма-сўз таржимадан русчага ўгириши ҳақида гапирганида — негадир уларда ғалати жонланиш бошланганди), шунингдек, ҳамдард ва хайрихоҳларнинг қичқириқлари ҳам эшитилиб қолар, натижада улардан айримлари залдан чиқариб юборилди. Хусусан, Бродскийнинг актёр холасини ҳам залдан чиқариб юборишди. Бир неча одамни “қора қарга”ларда олиб ҳам кетишди.

Бироқ Бродский ўзини жуда яхши тутди. У, бирон марта бўлсин, довдираб қолмади, ҳаддидан ҳам ошгани йўқ, ўзининг шоирлигини ҳар вақт мағрурланиб таъкидлади.

Беш йиллик сургун ҳақидаги мудҳиш ҳукм чиқарилганда аллақачон кеч кириб қолганди. Залнинг ярми ҳукмни олқишлади, бошқалар баланд овозда норозилик билдиришди. Айни шу аснода ўзаро жанжал, муштлашув бошланиб кетди. Меник содир бўлган ҳодисадан қаттиқ эзилганим учун бу ёғини ғира-шира эслайман. Бари бир мен Бродский ёнига бориб, шундай дедим: “Иосиф Александрович, бу ҳукм ўз кучида қолмайди, у бекор қилинади” (бу хатти-ҳаракатим туфайли бошимга кейин ғалвалар солинди). У менга: “Мен ҳам бунга ишонаман”, дея жавоб қилди. Мен тагин: “Биз ҳаммасини қиламиз, ёзамиз, ишончингиз комил бўлсин, бу ҳукм шундоқлигича қолмайди”, дедим. Сўнг уни олиб кетишди. Мазкур шармандали суд шу аснода яқунланганди.

Кейин югур-югурлар бошланди. Биз Иосифнинг отаси, Александр Иванович Бродский билан биргаликда (у фотомухбир бўлиб ишлаган, ҳозир ҳаётдан кўз юмган) шаҳар суди раисига мурожаат қилдик. Бироқ у Александр Ивановичга: “Москвага боринг, эҳтимол адолатга эришарсиз”, деган жавобни айтди. Бундан чиқадики, ҳатто шаҳар суди раисининг ҳам обком кўрсатмаси ниҳоятда қаттиқ бўлганлиги туфайли, оёқ-қўли боғлаб ташланганди.

Корней ЧУКОВСКИЙнинг СССР бош прокурорига ёзган хатидан:

“Бизнинг зиёлиларимизни қаттиқ безовта қилган иш адолатли яқун топишига умид қиламан. Мен, Фарб билан муносабат қилиб турувчи одам сифатида адолатли совет суди мавқеининг чет эллик дўстларимиз кўз ўнгида “Бродский иши” туфайли катта путур топганлиги ҳақида қайғурмасдан сира иложим йўқ”.

Е. ЭТКИНДНИНГ А. ПРОКОФЬЕВГА хатидан:

“Суд бўлиб ўтган куннинг эртасига, 14 мартда, “Ленинград оқшоми”да мен ва бир қатор бошқа ўртоқларнинг текинхўрни “оғиздан кўпик сочиб” ҳимоя қилганлигимиз ҳақида ёзилган. 15 мартда чиққан “Смена”да эса, мен ва бир қатор гувоҳларнинг “ҳар қандай йўл билан Бродскийни оқлашга ҳаракат қилганлигимиз, уни судга жабрланаётган даҳо сифатида кўрсатишга уринганлигимиз” ҳақида баён қилинган. Шу таъкидлардан сўнг “Смена”да шундай жумла келади: “Қандай гапларни тўқиб-бичмадилар улар!” Мен ҳеч ёлғон-яшиқларни тўқиб-бичмадим — агар шундай бўлганда эли, мени Жиноят Кодексининг 181-моддасига кўра, судга ёлғон гувоҳлик берганлигим учун жиноий жавобгарликка тортишган бўларди... “Ленинград оқшоми” ва аниқса “Смена”даги баёнларнинг менинг судга айтганларим бўйича билдирган фикрларини мутлақо бир ёқлама ёритилган ва жамоатчиликда нотўғри кайфият уйғотади, деб ҳисоблайман...”

Наталья ГРУДИНИНА:

— Ёзувчилар, яъни ҳимоячи гувоҳларга суд хусусий ажрим чиқарди. Бу биздан яшириқча тарзда амалга оширилганди. Котибиятда Прокофьев бизнинг судда берган кўрсатмаларимизни кимнингдир томонидан ғирт сохталаштирилгани асосида-

ги ҳужжатларни ўқиб берди, — ва бизга ҳайфсан эълон қилинди, мени эса “Светлана” заводидаги ва Пионерлар уйи қошидаги “Жасорат” клубида ёшлар билан ишлаш мутасаддилигидан озод қилишди.

Бироқ бу пайтда Ахматова Партия Марказий Қўмитасига хат ёзганди. Гранин эса, ёшлар билан ишлаш комиссияси раиси сифатида СССР Бош прокурорига мурожаат қилиб, хатида Бродскийнинг шахсияти ва ижодига оид комиссия ҳеч қандай салбий муносабат билдирмайди, дея таъкидлаган.

Фрида Вигдорова ўз стенограммасини адабий журналлар редакцияларига йўллаганди, ўша вақтда биронга нашр уни босишга муваффақ бўлолмаган. Ёки, сирасини айтганда, ҳеч бири ботина олмаган.

Прокофьев бир вақт Расул Ҳамзатов олдига келиб, у ерда Твардовскийни ҳам учратади ва қандайдир бир “текинхўр”ни деб бошига балолар ёққанини, ёзувчилар унга қарши кайфиятда юришганини айтиб, унга шикоят қилади (ҳатто Жан Поль Сартр ҳам Бродский иши бўйича ёзишмаларга бош қўшганди). Твардовский унга: “Сен шоирлар қавмига хиёнат қилдинг”, дейди. Бунга Яков Козловский шохид бўлган.

Бродский аллақачон сургунда эса-да, Бош прокурор унинг ишини сўраб олиб, ўзида тутиб турарди. Шу вақтда мен Москвага бориб, Николай Грибачёв ҳузурига кирдим, у менга хат билан партия Марказий Қўмитаси маъмурий органлар бўлими мудири Мироновга мурожаат қилишимни маслаҳат берди. Менинг рангим оқариб кетди. Унга Ленинград шаҳар прокуратурасига Мироновнинг шундай гапни айтганлигини: оз беришибди, шунисига ҳам шукур қилсин, беш йил-ку, ўн йил эмас бу, деганини эшитганимни гапирдим...

Мироновга эса хатни жанговар тарзда бошладим: “Бродский иши бўйича билдирган сизнинг хулосангиз прокурорлик назоратининг жамики адолатли йўллари-ни ёлиб ташлади, зеро сиз ўзингизни Ленинград ёшларига катта гоъвий путур етказганликда айблагингиз мумкин”. Хатнинг давомида ишнинг қисқа мазмунини баён қилиб, очигини айтсам, ҳеч бир умидсиз Ленинградга қайтиб кетдим. Ва кутилмаганда менинг хонадонимда Марказий Комитетдан кўнғироқ бўлиб қолди: “Сиз билан ўртоқ Миронов гаплашади”... Ё, худо, у менга шунақанга ўшқирдики: “Ҳаммасига мени гуноҳкор қилиб кўрсатишга қандоқ ҳаддингиз сиғди! Бу ишдан хабарим бўлмаган! Толстиковингиз, Поповингиз бор, нега уларга эмас, менга мурожаат қиласиз?” Мен унга: “Чунки улар, мени бу иш бўйича қабул қилишмаяпти”, дедим. Миронов яна ўшқирди: “Нега сиз фақат ўзингизнигина ҳақ деб ўйлайсиз! Тергов ўтказилди, прокурор кўрди. Демак, уларнинг ҳаммаси ноҳақ, биргина сиз ҳақсиз, шундайми?!” Мен жавоб бердим: “Биласизми, сизга кимдир нотўғри ахборот етказган. Ахир, у қонунга асосан эмас, Фармонга кўра судланди. Терговдан бу Фармон мустасно. У прокурордан ҳам мустасно. Мана, шунинг учун ҳам ҳеч нарса содир бўлмаган, бўхтон қилинган, холос”. Биласизми, шунда унинг нафаси бўзига тикилиб қолди: “Ие, қанақасига Фармонга кўра? Биз қонун бўйича деб ҳисобот бердик-ку!”

Миронов билан бўлиб ўтган гапдан бир неча кун кейин Маляров (Бош прокурор ўринбосари) кўнғироқ қилди. Мен Москвага келдим. У мендан шуни сўради: “Айтинг-чи, сизнингча Бродский шеърлари Советга хосми ёки унга қаршими?” Мен униси ҳам, буниси ҳам эмас деб жавоб бердим. Улар дунёвийдир. “Менга ҳам шундоқ туюлади, — деди, — кўпчилиги кўнғилга ёқади”. Мен, бу машғум ишга чек қўйиш керак, дедим. Ёшларгаки шу муносабат қилинар экан, тез орада барча ёзувчиларни текинхўрликда айблаб қамаб юбормасликларига кафолат борми? У ўзини менинг бу каби таънаю иддаоларимни эшитмаганликка олди ва шундай деди: майли, бир неча ёзувчи, Бродскийни тарбиялаймиз, унинг томонидан бошқа ҳуқуқбузарлик бўлмайди, ўзимиз кафилликка оламиз деган маънода хат ёзишсин. Сўнг биз уни қўйиб юборамиз.

Мен, қанақасига? — дея ажабландим. Мурасизлик эди бу. Маслаҳатлашиб келаман дедим-да, Лидия Корнеевна Чуковская олдига бордим, кейин ундан Корней Чуковский ҳузурига ўтдим. Чуковский хатга қўл қўйиб, Паустовскийга йўллади. Хатга ҳаммаси бўлиб ўн иккита одам қўл қўйди: Ахматова, Копелев, Семёнов, Гранин, Маршак — у ҳам Вигдора сингари Бродскийнинг озод этилганлигини кўрмай, ҳаётдан кўз юмиб кетди...

Шундоқ қилиб, биз мазкур хатни ёзиб, охири нима билан тугаркин деб, кута бошладик. Бу вақт орасида Миронов автомобиль ҳалокатидан вафот этди. Бироқ икки ҳафтадан кейин Ленинградга уч кишилиқ — иттифоқ прокуратураси, СССР Олий суди, иттифоқ КГБси вакилларидан иборат комиссия келди. Шундан сўнггина узоқ вақт кутилган, ўтаган муддати билан чекланган ҳолда Бродский озод қилинсин, деган қарор қўлимизга тегди.

Зоя ТОПОРОВА:

— Иосиф менга кейинчалик бориб тушган жойида уни жисмоний юмушлар билан қийнашмаганини, аксинча кўп ёзганлигини гапириб берди. Такдирнинг чарҳини қарангки, ўша йиллар унинг учун энг сермахсул давр бўлди. Суд ҳам унинг номини дунё бўйлаб таралишига ҳисса қўшди. Судга қадар ҳатто ота-онаси ҳам унга омадсиз одамга қарагандек қарашган. Унинг ҳимоясига ёзувчилар кириша бошлагандан кейин улар фарзанди кимлигини тасаввур қилишган. Иосифни сургунда дўстлари йўқлаб боришади, хатлар ёзишади. Бир йилу икки ойдан сўнг Бош прокурорнинг раддияси чиқади, унинг моҳияти шундай эди: у ҳали ёш, меҳнат фаолиятига эга, лекин бу, албатта, етарлича эмас. Ҳукм жуда қаттиқ бўлган, шунга кўра ўталган муддат билан чекланиш лозим. Шунақа ярим-ёрти раддия. Озод қилинсин, лекин оқланишсиз.

Наталья ГРУДИНИНА:

— Ҳукмнинг бекор қилинмагани сабаби шундаки, агар у бекор қилинганида Толстиков бошчилигидаги Ленинград области партия раҳбарияти жуда ноқулай аҳволда қолган бўларди. Зеро Толстиков партия фаоллари йиғилишида Бродский ҳақида нималар деса деганди...

Бродский озодликка чиққанидан кейин меникига шеърларини ўқиш учун келди. У хоҳлаган вақтида келарди: шунчаки шеър ўқиш учун. Ўша куни қизим қаттиқ иситмалаб ётганди, нима касаллигини шифокорлар аниқлашолмаганди. Мен уни эртасига касалхонага ётқизиш тараддудида эдим. Оська қизимнинг аҳволини кўриб, деди: “Мен кетаман, кетаман, ҳозир шеър кўнгилга сиғмайди, шеърнинг мавриди эмас”. Ва кетди. Кейин эса менга тун бўйи қандайдир профессорлар кўнғироқ қилишди. Оська кечаси одамларнинг уйқусини бузиб: “Мен Бродскийман (Бродскийни эса ҳамма биларди), бир аёлга ёрдам бериш керак. Унинг қизи оғриб ётибди”, дея кўнғироқ қилган. Кўп ўтмаёқ уйимга юксак малакали шифокор кириб келди. У қизимнинг ўпкаси қаттиқ шамоллаганлигини аниқлади ва жуда ўткир дори билан эмлади. Агар сал ҳаяллаб қолганда, қизимдан айрилиб қолган бўларканман.

Оська Бродский ана шунақа одам.

Ким томонидан ва нима мақсадда жиноий иш қўзғатилганлигини аниқлай олдими? Аниқлангандек кўринади. Лекин хусусий текширувими чуқурроқ олиб борганим сайин, фақат Лернернинг ўзигина нима сабабдан Бродскийни таъқиб қилганлиги тўғрисида “гувоҳлик бериши” мумкинлигига амин бўла бошладим. Лекин етмишларни қоралаши керак бўлган Лернернинг ўзи ҳозир ҳаётмикин?

Шаҳар маъмурий идораси шундай жавоб қилди: Яков Михайлович Лернер Ленинградда яшамайди. Менинг милициядаги эски бир танишим хизмат картотекасидан (судланганлар картотекаси) етмиш ёшли Яков Моисеевич Лернерни топиб берди. Балки у ўша бўлиб чиқса-чи? Мен манзилни ёзиб олиб, Лернерни кига қараб йўл олдим. Эшикни қари аёл очди.

— Кечирасиз, Яков Михайловични кўрсам бўладими?

Мен унинг отаси исмини чалкаштириб юборганлигимдан заррача ҳайрон бўлмай, у жавоб қилди:

— У ҳозир йўқ, дружинада навбатчиликда.

Ақл бовар қилмайдиган, мисли кўрилмаган ҳодиса бу — Яков Михайлович чорак аср кейин ҳам худди илгаригидек, содда қилиб айтадиган бўлсак, тартибни кўриқлаш вази-фасида эди...

Кооператив уй зинасида мен кўкси қатор орденларга тўла савлатли кишини учратдим.

— Яков Михайловичсиз-а? — сўрадим, адашмаганимни аниқ ҳис этиб.

— Марҳамат, ичкарига кирайлик, — мулозамат билан эшикни очди у.

Худо ҳаққи, менда у келишимни узоқ йиллардан бери кутган деган ҳиссиёт пайдо бўлди... Айни чоғда Яков Михайлович гувоҳномамни синчиклаб кўздан кечирди...

Ҳа, у ўша иш ҳақида кўп нарсаларни гапириб беришга тайёр. Боз устига, унинг қўлида ҳамма ҳужжатлар сақланган... Бродскийнинг Нобель мукофоти олганлиги эса, кўп нарсани белгиламайди, буни ҳали келажак кўрсатади. Ҳамма ерда уни рус шоири деб ёзишпти. Ахир, Ватандан нафратланарди-ку! Кундаликларининг нусхаси, ёзган хатларидан кўчирмалар шундан шаходат бериб турибди. Яна бошқа материаллар ҳам бор... Агар пешонамга тўппонча тираб турсангиз ҳам — барибир, Бродский Советларга ёт одам деган фикримда қоламан. Уни шеърлари боис эмас, мана шу сабабдан суд қилишган. Ахир, унинг орқасидан қанча дружина ва унинг ўзи сарсон кезмаган. Уни ҳар қанча тарбиялашмасин, у бари бир дўстлари билан кўчага чиқиб, Рус музейи майдонида советларга қарши шиорларни бақириб айтган. Унинг Карл Маркс ҳақида айтганлари эсдан чиқибди дейсизми... Мен Лернернинг сўзини бўлмадим, қайтариб ташламадим (менга маълум эдики, Бродский ҳатто ҳорижда ҳам ўз Ватанига қора бўёқлар сурмаган) — майли, кўнглидагини охиригача айтиб олсин.

Лернер менга семиз папкани кўрсатди. “Ҳужжатлар”, — деди. “Маълумотнома”-га ёпиштирилган қандайдир шеърларни у Бродскийники деб таъкидлади. Уларни ўқиб, танг қоламан: қайси назмбоз ёзди экан буларни? Лекин суҳбатдошим: “Булар Бродскийнинг ижоди”, деб туриб олади. Бошқа материаллар орасида яқиндагина “Ленинград оқшоми”да босилган, Бродский иши ҳақида ҳақиқатни баён қилган мақола ҳам кесиб олиб ёпиштирилган. У бошдан-оёқ Лернернинг қайдлари билан бежаб ташланган.

Қаранг, мақола муаллифи Мазо нима деб ёзди (Лернер тутақади), Бродскийни озод қилиш учун кураш бошланганда Чукковский ва бошқа шунга ўхшаган ёзувчилар бир-бириникига бориб, хат ташкил қилишганмиш. Ҳақиқатда эса... бизлар, 12-дружина, Бродскийни озод қилишга муваффақ бўлганмиз. Мана марҳамат, кўринг, 1965 йил 12 майдаги шаҳар прокурори номига ёзилган ариза. Унинг муддатидан олдин озод бўлишига ҳисса қўшган бизлар бўламиз. Кечикиброқ дейсизми? Йўқ, айни вақтида. Биз шунинг учун бу ишга киришгандикки — уни тўғри йўлга тушиб кетар деб уйлагандик. Айни чоғда биз, “сохта стенограмманинг тарқалишига оид материалларнинг ҳам текширилишини сўраганмиз. Ҳозир ҳам Вигдорова стенограммасининг сохталигини исботлай оламан. Ҳаммаси менда плёнкага ёзилган. Ҳозир улар қўлимда эмас — баҳорда... Олий Советга Громико номига жўнатганман. Мана, унинг қўлига текканлиги ҳақида қоғоз. Хуллас, ҳали ҳаммаси шундоқлигича қолиб кетмайди! Ҳозир мени шоирни қувғин қилган одамга айлантиришмоқчи, мен эса сизга мана бу ҳужжатларни кўрсатаман: марҳамат — 1963 йил 23 майдаги Дзержинск район прокурорининг СССР Ёзувчилар уюм-маси жамоатчилик суди номига кўрсатмаси. Бунда Лернер нима қилади? Мана, буни кўринг — жамият учун фойдали меҳнатдан бўйин товлаган “Фуқаро И.А.Бродскийнинг Ленинграддан сургун қилиниши ҳақида кўрсатма”. Ундаги аниқ хулосага эътибор қилинг: “Бродский ахлоқидаги жамиятга қарши саъи-ҳаракатларни инobatга олиб, у махсус манзилгоҳга сургун қилинсин”. Бу эса Ленинград комсомол тез ҳаракат отряди бўлими мудири Г.Ивановнинг менинг номимга “керакли ҳужжатларни тайёрлаш ва Бродский устидан жамоатчилик судини ўтказиш” борасида илтимосномаси. Мана бу ҳужжатда 1963 йилнинг 23 октябри қайд этилган. Бу эса Прокофьев раислик қилган Ёзувчилар уюм-маси котибияти мажлиси баённомасидан кўчирма. Биринчи: Дзержинский район прокурори кўрсатмаси ўқиб эшиттирилди. Иккинчи: Я.Лернер Бродский ҳақида гапирди. Я.Лернер судда иштирок этиши учун 4-6 ёзувчи ажратилишини сўрайди. Қарор қилинди: прокурор фикри маъқуллансин, фалончилар ажратилсин ва ҳ.к. Мана шундай бўлган. Ҳозир эса ҳамма айбни Лернерга тўнкашга уринишмоқда.

Мен Бродскийнинг океан ортида нималар ёзаётганлигини яхши биламан, у билан ҳали, албатта, ҳисоб-китоб қилишади. Ушанда... У вақтда тилни билмасди-ку! Қандоқ таржима қилиши мумкин эди?! Қандоқлигини мен айтиб бера қолай... Кимгадир нулини тўлаган... Кейин унга таржима қилиб беришган... Лекин пул қаёқдан келарди? Ҳа, унда пул бўларди — бўлгандиям... ў-ҳў! Бир куни судга яқин қолганда Бродский тинч қўйсангиз бас дея менга ...20 минг таклиф қилди. Олиш керак эди, кейин — прокурорга... Тирғилмадим, болақайни аядим. Мен у билан кўп сарсон бўлдим, тарбиялашга уриндим. Энди эса ҳамма мағзавани менга ағдаришпти, аблаҳ эмишман. Биз ҳаммиша у билан мулоим муносабатда бўлганмиз, у эса бизни болаҳонадор қилиб сўкиб қоларди. Ҳатто судда ҳам ўзининг, ҳаммаларингга тупураман! — деган сеvimли ибo-

расини кўп марталаб такрорлади. Бу стенограммада йўқ! Айтянман-ку, уни фирт сохта деб! Кўплар уни тўғри деб ўйлашади-да? Адвокат ва бошқа қатнашчилар ҳам, а? Ҳечқиси йўқ, менда ҳаммаси ёзилган магнит тасмаси бор, мен ҳам одамларнинг кимлигини танишиб қўйишим мумкин!

Суҳбатимиз асносида Яков Михайловичга кимдир бир неча бор қўнғироқ қилди. Ғушакни қўяркан, Лернер — редакциядан, бош муҳаррир ўринбосари, дерди. Ёки, мени генерал безовта қилди, деб қўярди. Буларнинг ҳаммаси оддий ўйин эканлиги аён сезилиб турарди.

Лернер йиққан ҳужжатлар орасида мен ноёб фотосуратларни учратдим: унинг теграсидагилардан кимдир шоир устидан бораётган судни муҳраганди. Ҳаммасидан ҳам... Яков Михайлович суратни нусха олишим учун берди. Агар уни эълон қилгудек бўлсам, албатта, сурат Лернерники, дея қайд этишлигимни тайинлади. Афсуслар бўлсин, Яков Михайлович, сизнинг илтимосингизни қондира олмайман. Уларнинг бири-да ўзингиз ҳам акс этиб турибсиз: ҳар қалай, ўзингизни ўзингиз суратга олмагандир-сиз? Бироқ сурат учун — раҳмат!

Хайрлашув олдидан Яков Михайлович унинг Москвада китоби “кетаётганлигини” айтди. Умуман, Бродский ҳақидаги бор ҳақиқатни унинг ўзи ёзмоқчи. Ёзади ҳам — унга қора чаплаётганларга жавоб қилади. Шу билан биз ажрашдик. “Микрорайон уруш ва меҳнат фахрийлари Кенгаши раиси Я.Лернер” деган ёзув осилган эшик ёпилди.

Лернер менга кўп вақтдан бери излаб юрганам — судья Савельева ҳаёт эканлиги ҳақида хабар қилди. Ҳаммасидан ҳам, у Савельева билан учрашув ташкил қилиб беришини ваъда қилди, яқинда унинг синглиси билан гаплашган экан...

Лекин бир кун телефоннинг ёнидан кетмай, Савельева синглиси билан ўзим боғландим. Бир ҳафтадан кейин эса ниҳоят Екатерина Александрованинг ўз овозини эшитишга муяссар бўлдим. Учрашувдан у бош тортди — телефонда суҳбатлашди. Савельева, ҳозир нафақада, сўзининг бошидаёқ жараён — суднинг мутлақо адолатли ўтганлигини айтди. Унга ва судга ҳеч ким тазйиқ ўтказмаган. Ишда Бродскийнинг топган тулларига кун кечирши мумкин эмаслигини исботловчи ҳужжатлар бўлган. Шунингдек, унинг “Гипершахта” дружинасига келтирилганлиги ҳақида баённома ҳам бор. У бу суд унга фойдали бўлган деб ҳисоблайди. Ҳатто у ҳозир Нобель мукофотига ҳам сазовор бўлибди — қандини урсин!

Мен 1963 йилдан 1982 йилгача Ленинград прокуратурасини бошқарган адвокат С.Е.Соловьёв билан ҳам шундоқ “самарали” суҳбатлашдим. У мени, Бродский ишини эслай олмайман, унақа фаолиятни сира учратмаганман, дея ишонтирмоқчи бўлди...

Бу жараёни ўша вақтдаги обком котиби Василий Сергеевич Толстиков ҳам дафъатан эсига туширолмади. Менинг таширифим уни қувонтирмади — ўн дақиқа асносида — остонада туриб гаплашдик. У бари бир Бродскийни Нобель мукофоти олганлигини шарҳлашдан ўзини тиймади.

— Бўлмасам-чи — биламан, эшитдим! Лекин сиз менга айтинг-чи — бу мукофотни кимларга беришади? Мана, Солженицин олди — у, ахир сотқин-ку, немисларга асирга тушган. Мана, нима учун мукофотни беришади! Бродскийнинг ўша даврлардаги шеърларини ўқиганман! Маршак, Чуковский, Шостаковичлар юксак баҳолашганди дейсизми? Қай тарзда бунга эришилганди... Шостаковичнинг олдига боришган — мана шу ёш истеъдодни қўллаб-қувватлаб, шу хатга имзо чекиб юборсангиз. Ва у имзо чекиб юборган. Мана, Горбовский ҳақиқатан яхши шеърлар ёзарди! Ўшанда менга Гранин, Кетлинская ва яна кимдир келганди. Биз ўқиб чиқдик ва эълон қилиш лозимлигини дарҳол анладик. Сўнг эълон ҳам қилдик! Бродский эса ота-онасининг бўйнига ўтириб олганди, шеърлари ҳам шеърга ўхшамасди...

Фақат Дзержинск райони собиқ прокурори ўзининг хотираси ёмонлашганидан шикоят қилмади.

У Фармон бўйича Ёзувчилар уюшмаси жамоатчилик суди номига тавсия йўллаб, унда Бродскийни суд қилиб, шаҳардан суреун қилиш баён этилганлиги борасида узоқ сукут сақлаб ўтирмади. Бу бешафқат тавсияни прокурор қайси ҳужжатлар асосида тузганди? Маълумотлар турли манбалардан келган. Дзержинск район ИИБда Бродскийнинг анча муддат ишламаганлиги ҳақида текшируви бор эди. Яна бир ҳолатни ҳикоя қилади. Александр Александрович — ўша пайтдаги ахлоққа кўра жамоатчилик фикри қонунда устувор бўлган. Айтайлик, Лернер ва, хусусан, ўзи ҳам ҳамма жойда ҳозир нозир бўлган — райкомларга бемалол, жумладан райком котиби Косарева ҳузурига кириб боравершишган. Уларда ҳужжатларнинг турли-тумани бўлган — прокурор-

нинг жамоатчи-ёрдамчиси, шунингдек, терговчининг ҳам ва ҳ.к. Бир муддат ўтиб уларнинг барини мен бекор қилдим. Улар мутлақо ғайриқонуний эди. Жумладан, Лернернинг дружиначилари устидан жиноий иш қўзғатилди. Баъзан бу шахслар талончилик, тўнаш ишлари билан шуғулланган. Айниқса райкомнинг қўллаб-қувватлаши орқасида Лернер ва унинг ҳамтовоқлари гуллаб-яшнаган. Шу сабабдан, кўринишидан ишонч ҳам, хайрихоҳлик ҳам уйғотмайдиган одамларга рўпара бўлишимга тўғри келган. Лернер ўша пайтда менга Бродский устидан маълумотлар келтирган. Яна шуни ҳам дангал айтишим керакки, менга райком, Ёзувчилар уюшмаси, Давлат хавфсизлиги Комитетидан ва ҳатто ўша пайтдаги Ленинград прокурори муовини Караськов томонидан тазйиқлар қилинган. Бу “фитна-фасодлар” менга ёқмаган, бироқ... Суд куни аниқлангандан кейин шаҳар прокурори ўринбосари Караськов менинг унда қатнашишимни, обрўмавқеим билан жараёни қўллаб-қувватлаб туришимни илтимос қилди. Лекин мен бошқа муҳим ишларни рўқач қилиб, бош тортишга журъат қилганман... Костакоев фикрига кўра, шоир устидан уюштирилган суд ва унинг кейинчалик мамлакатдан “ит-қитиб юборилгани” битта занжирнинг бўғинлари эди.

Зоя ТОПОРОВА:

— Унинг кетиши жуда оғир бўлган. У латта туфлида онаси берган икки дона апельсин билан кетган. Бу ҳолат унинг юрагида қаттиқ изтироб уйғотган, чунки кетишни хоҳламаган эди у.

Чинакам шоир ҳамиша тузумни ёриб чиқади, унга муте бўлиб қололмайди. Муроса йўли ҳам бор. Бродский бу йўлни инкор қилган. Бор ҳақиқат бу: ким қалби амри билан иш тутса, ҳар қандай монеликларга қарамасдан виждонан яшайверади...

Юридик фанлари номзоди Александр КИРПИЧНИКОВнинг шарҳи:

— Бродскийни айблаган жараёни суд деб аташ қийин. Бу мурасиз одамнинг — шоирнинг устидан ўтказилган зуғумдир, бошдан-оёқ аниқ режалаштирилган спектаклдир. Агар 1964 йил эмас, айтайлик, 1948 ёки 1937 йил бўлганида Бродский лагерларда йўқолиб кетган бўларди. Бироқ давр бошқача бўлиб, “Хрушчев илиқлиги” бор эди. Гарчи сталинчилар аввалгидек таъсир кучига эга бўлсалар-да, бироқ энди улар эски усуллар билан ҳаракат қила олишмасди. Мана шунақа судларни ташкил қилиш улар учун бирдан-бир чора эди.

Прокуратура эса қонун устидан назорат бурчини ўтай олмади. Ленинградда ўша вақтда адолатга эришиб бўлмасди. Анча вақтдан сўнг РСФСР Олий суди беш йиллик сургун муддатини ўталган вақт билан чекланиб (1 йилу 5 ойга) қисқартирди. Бу мужмал қарор эди. Бугун Бродский ишини қонун нуқтаи назаридан қайта кўриб чиқмоқ зарур. Нобель мукофоти лауреати бу оқловга муҳтож эмас. Лекин бизнинг қонунчилигимиз-чи?..

“Юность” журналининг
1989 йил 2-сонидан
олинди.

Қиссалар, ҳикоялар, масаллар

Хитой адабиёти дунёдаги энг қадимий адабиётлардан биридир — уларнинг тарихи тахминан уч минг йиллик даврни ўз ичига олади. Шуниси эътиборга лойиқки, шу давр мобайнида яратилган кўпгина қадимий асарлар қўлёзма ҳолида сақланиб қолган ва сўнги асрларда китоб ҳолида нашр этилган. Тўғри, бу асарларнинг аксариятини ёзган муаллифлар номаълум, маълумларининг ҳаёти ва ижоди ҳақидаги маълумотлар эса етарли эмас. Лекин бу ҳол қадимий хитой насрининг гоёвий ва бадиий қимматини пастга туширмайди. Биз эътиборингизга I-XVI асрларга мансуб айрим китоблардан қисқа-қисқа намуналарни ҳавола этмоқдамиз. Тўғри, улар қадимги хитой насрининг ҳамма бойлиги, турфа хил ранглари, эстетик қиммати ҳақида тугал тасаввур бера олмайди, шундай бўлса-да, бу кичик-кичик миниатюраларни ўқиб, унинг хусусиятлари ҳақида муайян тушунчага эга бўлиш мумкин. Диққатингизга ҳавола қилинаётган парчалар турли-туман китоблардан олинган бўлиб, моҳиятига кўра ҳикоялар ва қиссалардан иборатдир. Уларнинг ҳаммаси учун муштарак сифатлар бор, улар жуда содда, ихчам, баён услуби гоётда раво. Парчалар ҳозир ҳам худди кеча ёзилгандай енгил ўқилади. Уларда ҳаёт ҳақиқати фантастика билан, олам ҳақидаги диний тасаввурлар билан бирикиб кетган. Ҳар ҳолда кўпгина ҳикояларда Конфуций таълимотига асосланган хитойча дунёқараш яққол сезилиб туради. Қадимги хитой насрининг яна бир ибратли томони шундаки, хитойлар ҳам кўп асрлар мобайнида ўз адабиётларида инсонийлик, олижаноблик, садоқат, дўстлик ва аҳиллик каби қадриятларни улуғлаб келган ва бахиллик, очкўзлик, хоинлик, енгилтақлик каби иллатларни қоралаганлар. Бу фақат яна бир марта бутун дунёдаги оддий одамларнинг ҳаёти ва муаммолари бир-бирдан кўп ҳам фарқ қилмаганини, қувончу шодликлар ҳам, дарду аламлари ҳам бир-бирига ўхшаб кетганини кўрсатади. Бу эса адабиётнинг асрлар мобайнида турфа хил эллар ва элатларни бир-бирига яқинлаштириб келганидан далолат беради.

ЧЖАО Е

АЛВОН ЯШМА ЛАҚАБЛИ ҚИЗ
ҲАЁТИНИНГ БАЁНИ

У салтанатининг ҳукмдори Фучнинг кенжа қизини Цзиюй, яъни “Алвон Яшма” деб аташарди. Ун саккиз ёшга етганда Цзиюй турфа хил истеъдодларга эга соҳибжамол қиз сифатида танилди. Уша юртда Хань Чжун деган йигит ҳам яшар эди. У Цзиюйга тенгқур бўлиб, дао санъатидан таҳсил олган эди¹. Йигит қизга ёқиб қолди ва улар бир-бирларига махфий мактублар ёза бошладилар. Мактубларда бир-бирларига муҳаббатларини изҳор қилар эдилар ва бора-бора улар турмуш қуришга ҳам аҳду паймон қилишди. Хань Чжун Ци деган жойда-ми ёки Лу деган жойда-ми — ҳар қалай аллақайси олис ўлкада таҳсил кўрар экан, йигит қайтиб кетишидан олдин ҳукмдорнинг ҳузурига борибди ва Цзиюйга уйланишига ижозат беришини сўрапти. Бундан ҳукмдор бағоят дарғазаб бўлиб, йигитнинг илтимосини рад этипти. Аламига чидаёлмаган Цзиюй жонига қасд қилиб, оламдан кўз юмипти. Уни тобутга солиб, шаҳар ташқарисига дафн қилишипти.

Орадан уч йил ўтиб, Хань Чжун қайтиб келипти. Уйига келган заҳотиёқ ота-онасидан қизни сўраб-суриштирипти. Улар бўлган воқеани айтиб беришипти:

— Ҳукмдор ғазаб отига мингач, Цзиюй вафот этди. Қиз шўрлик аллақачон гўрда ётипти.

Хань Чжун фарёд чекиб, йиғлаб-сиқтайди, кейин Цзиюйнинг қабрига йўл олади. У қабр тепасига қурбонлик қилгани гўшт, қоғоз пул олиб боради ва марҳумани хотирлаб узоқ йиғлайди. Шунда Цзиюй қабрдан чиқиб келади. Хань Чжунни кўриб, унинг ҳам кўзларидан дув-дув ёш қуйилади. Қиз бошидан кечанларни йигитга гапириб беради:

— Сиз кетишингиз биланоқ ота-онам мени вазир маслаҳатчисига беришмоқчи бўлишди. Улар мендан сиз билан боғлиқ улуғ орзуларимдан воз кечишини талаб қилишди ва маслаҳатчига тегасан деб туриб олишди. Тақдирим шунақа бўлади деб ўйламаган эдим. Эвоҳ! Иложим қанча?! — Шундай деб у бошини чап томонга бурди-да, қайғули кўшиқ куйлай бошлади...

Цзиюй кўшиқни айтиб бўлиб, яна хўнг-хўнг йиғлади. Кейин у Хань Чжундан ўзини қабрга кузатиб қўйишни илтимос қилди. Унинг илтимосига Хань Чжун бундай деб жавоб берган:

— Тириклар ва ўликларнинг йўли бир-бирига ўхшамайди. Гуноҳ қилиб қўйишдан қўрқаман, шунинг учун буйруғингни бажаришга журъат қилолмайман.

Шунда Цзиюй ундан яна илтимос қилди:

— Тириклар ва ўликларнинг йўли бир-бирларига ўхшамаслигидан хабарим бор. Лекин ҳозир биз бир-биримиздан мангуга ажралишмоқдамиз. Бегим, сиз афтидан, менинг жасадсиз руҳим бошингизга кулфат келтиради деб қўрқипсиз шекилли. Ишонаверинг, менинг бирдан-бир истагим шуки, мен чин юракдан бегимнинг кўнглини олмоқчиман, холос.

Хань Чжун унинг гапидан ғоятда мутаассир бўлди. У Цзиюйни қабрга кузатиб қўйиб, қабр бошида уч кечаю уч кундуз ўтиришди. Улар шаробдан тотиниб, эру хотинлар ўртасида бўладиган ҳамма расм-русумларни тўлалигича амалга оширдилар. Хань Чжун кетадиган фурсат етиб келганда эса Цзиюй унга йириккина бир жавахирни тухфа этди-да, видолашатуриб шундай деди:

— Менинг номимга доғ тушди, орзуим ушалмади. Мангу ғам-ғусса чекиш қисматим бўлди. Ота-онамнинг хонадонига йўлингиз тушиб қолса, аъло ҳазрат падари бузрукворим Фучга мендан салом етказинг.

Хань Чжун Цзиюйнинг отаси ҳузурига борди ва бўлган воқеаларнинг ҳаммасини унга айтиб берди. Бироқ ҳукмдор яна дарғазаб бўлди.

¹ Даосизм қадимги Хитойдаги асосий фалсафий таълимотлардан бири. “Дао” — йўл, солиқ маъносини билдиради.

— Менинг қизим ўлган. Сен ёлгон гапларни тўқиб бичяпсан. Мархумани ёмон-отлик қилмоқчисан. Қабрни ўзинг кавлаб, ағдар-тўнтар қилиб, ундаги дуру жавоҳирларни ўмаргансан-у, менга уни арвоҳдан олдим деб алдаяпсан. — Шундай деб у мулозимларига йигитни ушлашни буюрди. Хань Чжун зўрга қочиб улгурди. У Цзиюннинг қабри тепасига бориб, аёло ҳазратнинг қилмишидан арз қилди.

— Хафа бўлманг, — деди Цзиюй. — Отамнинг ҳузурига ўзим бораман.

Қизи Цзиюй ҳузурига кириб келганида, подшоҳ Фуч ясаниб, сочларини тараётган эди. Қизини кўриб ҳайрон қолди ва кўрқиб кетди. Унинг чеҳрасида бир ғусса булутлари пайдо бўлса, бир қувонч нишонлари жилва қилармиш. У қизидан сўради:

— Нечук сен қайта тирилдинг, қизим, сўйла!

Цзиюй отаси қаршисида тиз чўкди.

— Бир вақтлар Хань Чжун деган йигит падари бузрукворимдан қизининг кўлини сўраган эди. Аммо падари бузрукворим рози бўлмаганди. Эндиликда Цзиюйнинг номига доғ тушди, у ота-онаси олдидаги бурчини бажармади. Хань Чжун олис юртлардан қайтиб келиб, Цзиюйнинг оламдан кўз юмганини билди. У қабр тепасига бориб, Цзиюйни хотирлаб дуо ўқиб, қурбонликка олиб келган қоғоз пулларини ёқди ва аламли кўз ёшлари билан қайғусини изҳор қилди. Мен унинг адоқсиз марҳаматларидан ғоятда таъсирландим ва унинг кўз ўнгида намоеъ бўлдим, чунки у билан кўришгим келди. Эсдалик бўлсин деб унга мана шу жавоҳирни бердим. Гапимга ишонинг, Хань Чжун қабримни ағдар-тўнтар қилгани йўқ. Энди уни талончиликда айбламасиз деб умид қиламан.

Қизининг овозини эшитиб, оромгоҳидан шоҳнинг хотини чиқиб келибди ва уни кучмоқчи бўлибди. Аммо Цзиюй аллақачон бир парча булутдай ғойиб бўлган экан.

“ЖИНЛАР ҲАҚИДАГИ ҚАЙДЛАР” КИТОБИДАН

ҚОРА АЖДАР

Чжан Жань Куйцзидаги Цзюйчжан уездида туғилиб ўсган экан. У пойтахтда жазо муддатини ўтаётганидан анчадан бери уйда бўлмаган экан. Уйда ёшгина бефарзанд хотини билан хўжалик юритиб турадиган қули қолган экан. Нима бўлибди-ю, кул хўжайинининг аёли билан дон олишиб қолипти. Пойтахтда Чжан Жаннинг Улун деган ити бор экан. Улун — Қора аждар дегани бўлиб, ит ҳам исми жисмига монанд зийрак экан. Чжан Жаннинг уйга қайтар вақти етганда хотини билан қули тил бириктириб, уни ўлдирмоқчи бўлиштипти. Ниҳоят, Чжан Жан уйига қайтиб келибди, хотини унга овқат пишира бошлабди. Энди ўтириб, бирга овқатлана бошлашган ҳам эканки, хотини унга гап қотибди:

— Катта ҳижрон қисмати кутмоқда бизни. Олинг, олинг, еб ўтиринг!

Хотини шундай деб кулиб юборибди.

Чжан Жан овқатланадиган чўпларни қўлга олиб улгурмай остонада ўқ-ёй ушлаб олган кул кўринибди. У садокдан ўқни олиб улгурган экан. Кул ўқ-ёйини тайёрлаб, Чжан Жаннинг овқатланиб бўлишини кута бошлабди. Чжан Жан йиглаб юборибди, тамадди қилишдан тўхтаб. У итига бир бурда гўшт ташлабди-да, илтижо қилибди:

— Неча йиллардан бери сени боқиб келдим. Ҳозир менинг ажалим етди. Мени ўлимдан қутқара оласанми?

Ит гўштни искаб кўрибди, лекин емабди ва тамшанганича, қимир этмай, қулга тикилиб қолибди. Чжан Жан итининг ниятини фаҳмлабди. Кул Чжан Жанни қистаб, бир лаҳза тескари ўгирилган экан, Чжан Жан тиззасига бир шапатилабди-да, баланд овозда буюрибди:

— Улун! Ол уни!

Буйруққа бўйсуниб ит қулга ташланибди ва унинг нозик жойидан тишлаб олибди. У ўқ-ёйини қўлидан тушириб юборибди ва ерга йиқилибди. Чжан Жан пичоқни қўлига олиб, қулни ўлдирибди, хотинини эса уезд қозисига жўнатиб юборибди. У ерда аёлни қатл этибдилар.

“ГУНОҲИ АЗИМНИНГ ОҚИБАТИ”

Кунлардан бирида Цяньтанлик Ду деган одам қайиқда сузиб бораркан. Кун охирлаб, оқшом тушибди, қор бўралаб ёға бошлабди. Тўсатдан Ду соҳилда бўз кўйлакли қизни кўриб қолибди. Ду унга дебди:

— Менинг қайиғимга тушмайсанми?

Қиз қайиққа қадам кўйиши ҳамон йигит у билан зино қила бошлапти. Қиз Дунинг қайиғида анча вақт қолиб кетипти, сўнг бир думалаб, оқ турнага айланипти-да, учиб кетипти. Ду эса қилган ишидан ўзи ижирганиб, кўнгли беҳузур бўлипти, Тоби қочиб ётиб қолипти-да, орадан кўп ўтмай вафот этипти.

ҚИЗ БОЛАНИ ИЛОНГА ЭРГА БЕРИШГАНИ

Цзинь хонадони ҳукмронлик қилган “Улуғ ибтидо” йилида бир олим одам яшаган экан. У кўшни қишлоқда истиқомат қилувчи аллақандай бир кимсага қизини эрга беришни ваъда қилипти. Ниҳоят, келинни куёвниқига узатадиган фурсат етиб келипти. Қизнинг ота-оналари сафар жабдуқларини тайёрлаб, энагага қизга ҳамроҳ бўлиб боришни буюришипти. Улар қишлоққа етиб бориб, жуда кўп иморатлару дарвозаларни кўришипти. Бу ер қишлоқ эмас, зўр бир бадавлат бойнинг уйига ўхшармиш. Уларни айвонда қўлига машғала ушлаган икки бети қип-қизил бир ўсмир бола кутиб олипти. У уйнинг аёллари истиқомат қиладиган қисмини қаттиқ кўриқлаб тураркан. Бу эрга бағоят чиройли дарпардалар осилган экан. Қоронғи тушиши билан қиз энагасини қучоқлаб олибди, у тилдан қолгандай бирон сўз айтаолмас, кўзларидан дув-дув ёш оқа бошлабди. Энага астагина қўлини дарпарда орқасига узатибди, у ерда эса қучоққа сиғмайдиган харидай йўғон илон турган экан. Илон қизни бошидан оёғигача ҳалқа-ҳалқа бўлиб ўраб олибди. Энага кўрқиб кетиб, жуфтакни ростлаб қолибди. Хоналарни кўриқлаб турган ўсмир болага қараса, у ҳам илоннинг боласи экан. Машғалага қараса, машғала ҳам илоннинг кўзлари экан.

ГЭ ХУН

ВАН ЯО

Лақаби Боляо бўлган Ван Яо Поян вилоятида туғилиб ўсган экан. У уйланган, лекин фарзанд кўрмаган экан. Ўзи эса ҳар хил хасталиқларни муолажа қилишда ғоят моҳир экан. У даволай олмайдиган хасталиқнинг ўзи йўқ экан. Даволаганда ҳам бирон жониворни сўйиб қон чиқармас, дуолар ўқиб кўчириқ қилмас, бирон тумор тутатар, сув, игна ёхуд бошқа дори-дармонлардан фойдаланмас экан. Беморларни муолажа қилганида бор-йўғи узунлиги саккиз чи келадиган бўз рўмолдан фойдаланаркан. Рўмолни эрга ёзаркан-да, унга беморни ўтқазиб кўяркан. Ҳар қандай дори-дармонсиз кўз очиб-юмгунча бемор дардидан фориғ бўларкан-да, ўрнидан туриб, жўнаб кетавараркан.

Маккор инсу жинсларнинг кирдикорлари одамларга кор қилган ҳолларда эса Ван Яо эрга зиндоннинг сувратини чизиб, инсу жинсларни ўша жойга чорларкан. Инсу жинслар зиндонга тушишлари биланоқ уларнинг иблисона қиёфалари ҳаммага ошкор бўларкан. Тулкилар, бўрсиклар, тимсоҳлар ёки илонлар жинсига мансубларини бошларидан жудо қилиб, оловда ёндирааркан — шу билан дард ўтиб кетаркан.

Ван Яонинг узунлиги бир неча цунь келадиган бамбукдан тўқилган қутиси бўлар экан. Шунингдек, унинг Цянь деган шогирди ҳам бор экан. У бир неча йил мобайнида Ван Яодан ажралмай юрибди, лекин бирон марта ҳам қутини очганини кўрмабди.

Кунлардан бирида қаттиқ жала қуяётган зулматли тунда Ван Яо Цянга бу қутини тўққиз бўғинли бамбук ёғочга илиб кўтариб олишни буюрибди. Ўзи

шогирди билан бирга уйдан чиқибди. Устларидан ёмғир челақлаб қуйиб турган бўлса-да, на Ван Яонинг, на шогирдининг кийимига бир томчи ҳам нам тегмабди. Улар бу йўлдан илгари сира ҳам юрган эмас эканлар, аммо олдинда милтираб турган икки чироқ уларни ўз ортидан эргаштириб бораётгандай экан.

Шу тарзда ўттиз лидан ортиқроқ йўл босишибди. Унча баланд бўлмаган бир тоққа кўтарилишибди, аллақандай бир гиштин уйга киришибди. У ерда икки киши ўтирган экан. Ван Яо уларнинг ёнига бориб, шогирди кўтариб келган қутини олиб ерга қўйибди-да, қопқоғини очибди. Қутининг ичида бамбукдан ишланган учта найча бор экан. Ван Яо ерга ўтириб олиб найлардан бирини олиб, чала бошлабди, иккита найни эса уйда ўтирган икки кишига берибди. Улар бирга ўтириб, най чалишга тушишибди. Бу аҳвол анча узоқ давом этибди.

Ван кетмоқчи бўлиб хайрлашгандан кейин, найларни олиб, қутига солибди-да, қутини Цянга кўтариб олишни буюрибди. Гиштин уйнинг ичидаги икки киши уларни кузатиб чиқибди. Улар Ванга дейишибди:

— Тез-тез келиб туриг, муҳтарам зот. Бу дунёда туриб қолиш ярамайди.

— Ҳадемай бутунлай келаман, — деб жавоб берибди Ван Яо.

Улар уйларига қайтиб келгач, юз кун ўтгандан сўнг яна жала ёғибди. Тун ярмида Ван Яо тўсатдан йўлга отлана бошлабди. Бир вақтлар унинг дағал матодан тикилган астарсиз чакмони ва шу матодан тикилган бош кийими бўларкан. Эллик йилдан ошибдики, у уларни киймас экан. Бу тунда эса у чакмонни ҳам, бош кийимини ҳам кийиб олибди.

Хотини ундан сўрабди:

— Мени ташлаб, ўзинг кетмоқчимисан?

Ван Яо жавоб берибди:

— Кўпга кетаётганим йўқ.

— Цянни бирга олиб кетасанми? — деб сўрабди хотини.

— Ёлғиз кетаман, — деб жавоб берибди Ван Яо.

Шунда хотини йиғлаб юбориб, дебди:

— Нега бу гал ҳам уйда жуда кам бўлдинг?

— Мен дарров қайтаман! — деб жавоб берибди Ван Яо.

Шундай деб қутини орқалаб чиқиб кетибди. У бошқа қайтиб келмабди. Орадан ўттиз йилдан ортиқроқ вақт ўтгандан сўнг шогирди устозини Мадияшан, яъни От туёғи тоғида кўрипти. Унинг чеҳраси ҳамон ёш йигитнинг чеҳрасига ўхшар эмиш. Унинг ер юзида яшаб қолган мангу ўлим билмаслар тоифасига мансублиги шунда аён бўлган экан.

БАНЬ МЭН

Бань Мэннинг қанақа махлуқ экани ҳеч кимга маълум эмаскан. Баъзилар уни аёл киши деркан. Учиб юриб, қуёшнинг буёғидан кириб, нариги ёғидан чиқа олар экан. Ёлғиз ўтирганда ҳам гўё ёнида бирорта одам ўтиргандай, бемалол суҳбатлашаверар экан. У ернинг тағига ҳам кира олар экан. Қандай қилиб дейсизми? Олдин ерга оёқлари кирар экан, кейин гавдаси кўкрагигача ботар экан. Шу тариқа ботиб бораверар экан, энг охирида фақат бош кийимигина кўринадиган бўлиб қолар экан. Анча вақт ўтгандан сўнг, у бутунлай ерга ботиб, кўздан ғойиб бўлар экан.

Бармоғини ерга ботирса, ўша жойда қудуқ пайдо бўлар экан. Унинг сувини бемалол ичса бўлар экан. Одамлар яшаб турган уйларнинг томига ётқизилган сопол ёпқичларни бир пуфлаб учуриб юборар экан — ёпқичлар одамларнинг устига учиб тушар экан. Бир куни Мэн бир неча минг тут дарахтини бир пуфлаб илдиз-пилдизи билан кўчириб ташлапти — улар ҳаммаси бирлашиб, битта тоғдай катта дарахт бўлиб қолипти. Ўн кун ўтгандан кейин яна бир пуфлаган экан, ҳамма дарахт ўзининг аввалги жойида пайдо бўлиб қолипти.

Бундан ташқари у лунжини тўлдириб, оғзига сиёҳ солиб олар, олдига қоғозни ёйиб қўйиб, унга сиёҳни пурқар экан. Бир зумда қоғоз бошдан-оёқ ёзувга тўлиб кетар экан. Бу ёзувларда катта маъно бўлар экан.

У шаробга бўёқ қўшиб ичар экан. Бань Мэн тўрт юз ёшга кирганида ҳамон ёшлигини тарк этмаган маъсум ҳолда Тайчжи тоғининг бағрига сингиб кетган экан.

ЛЮ ИЦИН

ЗУЛМАТ ВА НУР ВОҚЕАЛАРИ

ОВ ЛОЧИНИ

Чу подшоси Вэнь-ван ёшлигида жуда ҳам шикорга ишқибоз бўлган экан. Кунлардан бирида аллаким унга лочин совға қилипти. Вэнь-ван уни суқланиб томоша қилипти: тирноқлари бирам ўткир, қадди-қомати келишган, ҳеч қаери жўн қушларга ўхшамаскан.

Юньмэн деган кўл бўйида шикор учун тўрлар ёйилипти, майсаларни ёқишипти. Унинг дуди бутун осмонни тутипти, гала-гала овчи қушлар бири олиб, бири қўйиб ўлжаларга ташланибди. Туҳфа қилинган лочин бўлса, бўйинини чўзиб, осмонга тикилганича қимир этмай тураверибди, — ўлжага ташланиш хаёлига ҳам келмабди.

Подшо депти:

— Менинг лочинларим аллақачон юзлаб қушларни ўлжа олди, сеники бўлса қанотларини ёзишни ҳам истамаяпти. Нима бало, мени алдаганинг йўқми?

Совға қилган одам жавоб берипти:

— Агар у фақат қуёну тустовуқларни овлашдан бошқа нарсага ярамаганда, камтарин қулингиз уни сизга совға қилгани ботинармиди?

Бирдан булутлар этагида алланечук бир махлуқ пайдо бўлибди — қордай оппоқ, шаклу шамойили галати. Уни кўрибди-ю, лочиннинг қанотлари тенг ёйилибди ва у шиддат билан осмонга кўтарилибди. Бир лаҳза ўтиб, патлар осмонда қордай тўзибди, ерга ёмғирдай тўкила бошлабди, баҳайбат қуш ерга йиқилибди. Унинг қанотларини ўлчашибди — эни бир неча ли келаркан. Одамлар орасида ҳеч ким бу мўъжизанинг сири нима эканини айтиб беролмабди.

Ўша кезларда бир яхши одам яшаб ўтган экан, кўп нарса биладиган донишманд экан. Шу одам айтибди:

— Бу Пэн деган қушнинг жўжаси. Пэн деганимиз баҳайбат Хумо бўлади.

Буни эшитиб подшо лочин совға қилган одамга ҳиммат кўрсатиб, туҳфалар берибди.

МУТТАҲАМ ШАЙТОН

Иньчуанлик Чэнь Цинсун деган одамнинг уйи ортида муқаддас дарахт ўсар экан. Кўпгина одамлар бахт тилаб, дарахтни тавоф қилишаркан. Кейин ўша жойга ибодатхона қуришиб, отини “Самовий руҳ эҳроми” деб аташибди. Чэньнинг қора ҳўкизи бор экан. Кунлардан бирида Чэнь осмондан овоз эшитибди:

— Менким, самовий руҳ, сенинг ҳўкизингни ёқтириб қолдим. Агар уни менга бермасанг, келаси ойнинг йигирманчи кунини ўғлингни ўлдиришга тўғри келади.

Чэнь жавоб берибди:

— Ҳар ким худо берган умрини яшайди. Уни ўзгартириш сенинг қўлингдан келмайди.

Орадан йигирма кун ўтиб, Чэньнинг ўғли ўлибди.

Кўп ўтмай у яна осмондан овоз эшитибди:

— Агар менга ҳўкизингни бермасанг, бешинчи ойда хотинингни ўлдираман. Бу гал ҳам Чэнь Цинсунь ҳўкизини бермабди. Белгиланган вақтда унинг хотини вафот этибди.

Учинчи марта осмондан садо келибди:

— Ҳўкизингни бермасанг, кузда ўзингни ўлдираман.

Куз келибди, лекин у ҳамон ҳаётдан қўз юммабди. Кутилмаганда руҳ унинг ҳузурига келиб, тавба-тазарру қила бошлабди:

— Сиз метиндай букилмас одам экансиз — сизга ҳар жиҳатдан катта бахт насиб бўлади. Лекин сиздан илтимосим шуки, бўлиб ўтган воқеалар тўғрисида оғиз очмасангиз. Агар ер юзида ва самода бу гаплар ошкор бўлса, менинг

жазога мустаҳиқ бўлишим муқаррар. Мен бор-йўғи кичкина бир шайтонмен. Тақдирлар ҳукмдорининг хизматида эдим, вафот этганларнинг жонига ҳамраҳлик қилардим. Мен сизнинг, хотинингиз ва ўғлингизни умри тугайдиган мулатни кўриб олган эдим. Шундан фойдаланиб, сизни алдамоқчи бўлдим. Ўн кечиришим учун бирор нарсалик бўлиб қолай дегандим. Шу, холос! Сизнинг шафқатингизга муҳтожман. Ҳаёт китобида сизнинг умрингиз саксону яна ун йил деб белгиланган, хонадонингизда ҳамма нарса хоҳишларингизга мувофиқ бўлади. Жинлар ва арвоҳлар сизга ҳомий бўлади, айтганингизни бажо келтиради. Мен ҳам сизга қулдай хизмат қилишга тайёрман. Шундан кейин руҳ ергага эгилиб таъзим бажо этибди.

МУРДАНИНГ ФАРЗАНД КЎРГАНИ ҲАҚИДА

Цяо вилоятида истиқомат қилувчи Ху Фучжи Ли шаҳрида туғилиб ўсган аёлга уйланипти. Ўн йилдан ортиқроқ вақт ўтса-да, улар фарзанд кўришмапти. Ниҳоят, хотини вафот этипти. Қайғуга ботган Ху кўзида ёши билан шундан депти:

— Ўзингдан кейин сени эслаб қайғурадиган тирик жон қолдирмадинг, фарзанд кўрмадинг. Бундан ҳам ортиқ бахтсизлик бўладими?

Тўсатдан хотини ётган жойидан кўзгалиб, тўшақ устига ўтирипти.

— Бегим, сизнинг изтиробларингиз ва қайғуларингиз менга жуда қаттиқ таъсир қилди, — дебди у. — Бунинг оқибатида вужудим ҳозиргача ҳам бузилмай аслидагидай турипти. Менинг ёнимга келинг-да, фонус ёки шамни ёқмай, бутун ҳаётимиз мобайнида қилган ишингизни қилинг — мен билан қовушинг. Шундай қилсангиз, сизга ўғил туғиб бераман.

Шундай деб гапини тугатгач, яна ўрнига ётибди.

Фучжи унга айтилганидек, қоронғида турганиб-суртиниб, майитнинг ёнига борибди-да, у билан қовушибди. Кейин хўрсиниб дебди:

— Ўликларнинг биронта иши тирикларникига ўхшамайди. Мен унинг қулбасини ажратиб берай, майли, ётаберсин. Ўн ой кутаман. Кейин дафн этаман.

Фучжи аста-секин хотинининг жасади илий бошлаганини пайқабди. Гўё сира ўлмагандай. Ўн ой ўтганидан кейин эса хотини чиндан ҳам ойдек бир ўғил туғиб берибди. Болага Линчань деб от қўйишибди. Линчань — “мўъжиза билан туғилган” деган маънони билдираркан.

ИН ЮН

“МУХТАСАР ҲИКОЯЛАР”

КОНФУЦИЙ ВА ШОГИРДЛАРИ ҲАҚИДА ИККИ ҲИКОЯ

Конфуцийнинг Янь Юань ва Цзилу деган иккита шогирди дарвоза олдида ўтирган эдилар. Тўсатдан уларнинг қаршиларида арвоҳ пайдо бўлди ва Конфуцийни кўрмоқчи эканини айтди. Арвоҳнинг кўзлари иккита куёшдек порлади, бутун қиёфасидан улуғворлик ёғиларди. Цзилунинг мияси говлаб кетди, тил танглайига ёпишиб қолди. Янь Юань эса оёғига туфлисини кийиб, қиличдан қинидан олди ва арвоҳга ташланиб, қорнидан кучоқлаб олди. Арвоҳ бир зумат илонга айланди, Янь Юань уни икки бўлак қилиб ташлади. Конфуций бу ҳолати гомани кўргани чиқди ва хўрсиниб деди:

— Довюрак одам кўркувни билмайди, доно одам иккиланишдан йироқдир. Сонпарвар одам, албатта, довюрак бўлади, аммо довюрак одам ҳамма вақт инсонпарвар бўлавермайди.

Кунлардан бир куни Конфуций тоғда сайр қилиб юрган экан. У Цзилунинг сув келтиришга юборибди. Булоқ бошида у йўлбарсга дуч келиб қолиб, у билан олиша бошлабди. Цзилу йўлбарснинг думидан ушлаб олипти, уни тортиқиб олизиб олибди-да, қўйнига тиқиб яшириб қўйибди.

Сўнг булоқдан сув олиб, Цзилу Конфуцийнинг ҳузурига қайтиб келибди ва ундан сўрабди:

— Асл довьорак одам йўлбарсни қандоқ ўлдиради?

Устоз жавоб берибди:

— Асл довьорак одам йўлбарснинг бошини мажақлайди.

— Ўртача довьорак одам йўлбарсни қандай ўлдиради?

— Ўртача довьорак одам йўлбарсни қулоғини чангаллаб олади.

— Чала довьорак одам йўлбарсни қандай ўлдиради? — деб сўрабди Цзилу.

— Чала довьорак одам йўлбарснинг думидан тортқилайди.

Цзилу қўйнидан думни олиб ерга улоқтирипти-да, ғазаб ичида Конфуцийга депти:

— Булоқ бошига йўлбарс келиб туришидан хабардор бўла туриб, устоз мени ўша жойга йўлладилар. Бинобарин, устоз менга ўлим тилаган эканлар-да?!

Устозидан дарғазаб бўлган Цзилу қўйнига тош солиб олибди. Кейин устозидан сўрабди:

— Асл довьорак киши одамни қандай ўлдиради?

— Асл довьорак киши одамни мўйқаламнинг учи билан ўлдиради.

Цзилу яна савол берибди:

— Ўртача довьорак киши одамни қандай ўлдиради?

— Ўртача довьорак киши одамни тили билан ўлдиради.

Цзилу яна сўради:

— Чала довьорак киши одамни қандай ўлдиради?

— Чала довьорак киши одамни қўйнидаги тош билан ўлдиради, — деб жавоб берди устоз.

Буни эшитиб, Цзилу қўйнидаги тошни улоқтириб юборди ва шундан сўнг устозини чин юракдан самимий ҳурмат қила бошлади.

ШАҲЗОДА ЦЯОНИНГ ҚАБРИ

Шаҳзода Цяо пойтахт ёнидаги адирга дафн қилинган эди. Аллақайси ғалаён вақтида бир ўғри қабрни бузиб кўрибди, лекин ундан ҳеч нарса тополмабди. Фақат битта қилич осмонда муаллақ турган эмиш. Ўғри қиличга қўл узатган экан, қилич аждаҳодай увиллаб, йўлбарсдай ириллаб юборибди. Қиличга қўл теккизишга ўғрининг юраги бетламапти. Қилич осмонга учиб кетипти. “Аҳли-само китоби”да бундай дейилган: “Ўлим билмас одам бу дунёни тарк этганида, кўпинча қиличи ерда унинг ўрнини босади. Беш юз йил ўтгач, қилич билан ҳар хил мўъжизалар рўй бера бошлайди. Мана шундоқ бўлди ҳам”.

БОШСИЗ ҲУКМДОР

Уди деган ҳукмдор замонасида Хан сулоласи даврида Цаньудан чиққан Цзя Юн деган одам Юйчжан вилоятига ҳукмдор бўлиб қолипти. У турфа хил сеҳру жодулардан хабардор экан. Бир куни у кўшни қабилаларнинг устига бостириб боришти. Барбарийлар уни ўлдириб, қалласини кесишипти. Бироқ Цзя Юн шу ондаёқ сапчиб туриб отига минибди-да, қароргоҳига қайтиб келипти:

— Жангда омадим келмади — жароҳатландим. Қани, менга қараб ўзинглар айтинглар — бошим борида келишганроқмидим ёки бошсиз ҳам чиройлиманми?

Тобеинлар дув-дув кўз ёш тўкиб, чуввос солишди:

— Бошингиз борида чиройлироқ эдингиз.

Цзя Юн эътироз билдирди:

— Йўқ, бошсиз ҳам чакки эмасман.

Шундай деди-ю, жони узилди.

ДУНФАН ШО ИЗОҲ БЕРАДИ

Император Уди кунлардан бирида ўрмонда сайр қилиб юриб баҳайбат бир дарахтни кўрибди-да, Дунфан Шодан унинг номини сўрабди у жавоб беришти:

— Унинг номи — гуллаш.

Давлатпаноҳ ҳеч кимга билдирмай дарахтни кесиб ташлашни буюрипти, орадан бир неча йил ўтгандан кейин эса Дунфан Шодан яна дарахтнинг номини сўрапти. У жавоб берипти:

— Унинг номи сўлиш.

Давлатпаноҳ айтипти:

— Нега бунақа муғомбирлик қиласан? Битта дарахтнинг номини ҳар хил айтасан?

Дунфан Шо жавоб берипти:

— Ёши катта отни — от, кичкинасини тойчоқ дейишади. Ёши катта хўроз-хўроз, кичкинаси жўжа, ёши катта хўкиз-хўкиз, кичкинаси новвос бўлади. Инсон кичкина гўдак бўлиб туғилади, улғаяди, кейин кексайиб қари бўлади. Аввал гуллаб-яшнаган бўлса, кейин сўлади. Қари нарса йўқ бўлиб кетади — ўрнига навқирон нарса туғилади. Оламда нимаики бўлса, ҳаммаси йўқликка кетиб, сўнг янгидан пайдо бўлади. Шундоқ экан, мангу ўзгармаслик ҳақида нима деб бўлади?

ДОНИШМАНД ЖУАНЬ ДЭЖУ ҲАҚИДА ИККИ ВОҚЕА

Ҳар гал Жуань Дэжу тарки дунё қилмоқчи бўлганида оила аъзолари уни қайтармоқчи бўлиб, дарвозага кўндаланг қилиб арқон боғлаб қўйишар экан. Жуань Дэжу арқонга тегиб, орқасига қайтар экан. Одамлар машҳур олимни овсар деб ҳисоблар эканлар.

Кунлардан бирида Жуань Дэжу ҳожатхонада шайтонга рўпара келиб қолипти. Унинг бўйи баланд, бадани қоп-қора, кўзлари бақрайган, устида оппоқ юпқа қўйлак, бошига латта боғлаб олган. Шайтон шундоққина ёнида турган бўлса ҳам, Жуань Дэжу пинагини бузмапти. У беписанд жилмайиб, шайтонга гап қотишти.

— Шайтонлар жуда жирканч бўлади дейишарди. Рост экан.

Буни эшитиб шайтон хижолат чекибди-да, кўздан ғойиб бўлибди.

УСТОЗ ВА ШОГИРД

Бир куни ярим кечада Кун Вэньцзюй кўққисдан бетоб бўлиб қолипти. У шогирдига ўт ёқишни буюрипти. Тун жуда зулматли — ҳеч нарсани кўриб бўлмас экан. Шогирди энсаси қотиб, минғирлабди:

— Шунақа ҳам қийин ишни буюрадими одам? Ҳамма ёқ қоп-қора лақдай қоронғи бўлса! Менга чироқ тутиб, чақмоқтошни топишимга ёрдам бермай-сизми, кейин ўт ёқишимни талаб қилмайсизми?

Бунга жавобан Кун Вэньцзюй дебди:

— На илож? Модомики, ўзганинг ишини мушкуллаштирган эканман, ўзимни унинг талабларига мосламасдан бошқа чора йўқ.

ЛЮ ИЦИН

“МАШҲУР РИВОЯТЛАРНИНГ ЯНГИЧА БАЁНИ” ТЎПЛАМИДАН

ТОПҚИР ЛЮ ЛИН

Лю Лин бир куни эрталаб уйқудан уйғониб, бош оғригини босмоқчи бўлиб, хотинидан шароб сўради. Хотини эса шаробни ерга тўкиб идишини уриб синдирди ва кўзда ёшлари билан эрига дашном бера бошлади:

— Олди-кетингизга қарамай ичганингиз ичган, соғлигингизни ўйламайсиз. Ичишни йнғиштирсангиз бўларди.

— Майли, айтганинг бўлақолсин, — деди Лю Лин. — Лекин ўзимча ташлашим қийин бўлади. Аввал худолар ва ўтган азиз-авлиёларга ибодат қилиб, тавба-тазарру қилайин, ичмайман деб сўз олайин. Бунинг учун жиндай шароб билан гўшт керак.

— Бажону дил буйруғингизни бажо келтираман, — деб жавоб берипти хотини ва меҳробга худолар учун дастурхон ёзиб, шароб билан гўшт қўйди-да, эрини яхшилаб ибодат қилишга ундади.

Лю Лин тиз чўкиб ибодат қила бошлади.

— О осмон, сен мени яратдинг ва мени ичадиган қилиб донғимни таратдинг. Бир ўтиришда анча-мунча шаробни ичиб ташлайман, бош оғриғига ҳам ўшанинг ярмини кўрдим демайман. Хотинимнинг жаврашига эса эътибор бермай қўяқол.

Шундан кейин шаробни ичиб, гўштни газак қилди ва яна ўлардай маст бўлиб, уйкуга кетди.

ЖУАНЬ СЯНЬ РАСМ-РУСУМГА РИОЯ ҚИЛАДИ

Жуань Сянь ва унинг амакиси Жуань Цзи вилоятнинг жанубий қисмида, бошқа Жуанлар эса шимолий қисмида истиқомат қилишарди.

Шимолий жуанлар бадавлат эди, жанубий жуанлар бўлса фақирликда ҳаёт кечиришарди.

Еттинчи ойнинг еттинчи куни бадавлат Жуанлар ҳар хил нафис ва гулдор зарбоф матолардан тикилган кийим-кечакларини офтобга илиб, шабадалата бошлашибди. Жуань Сянь бўлса, бўз иштонини ҳовлисидаги дорга илиб қўйипти. Уни кўриб, одамлар унга дашном бера бошлаган экан, у жавоб берипти:

— Қўйинглар, лоақал иштоним осиглиқ турсин. Расм-русумингизга хилоф иш қилолмайман!

ВАН ЦЗИЮ ВА БАМБУК

Кунлардан бирида Ван Цзию кимнингдир вақтинча бўш қолган уйда истиқомат қила бошлапти. У янги жойга ўрнашиб улгурмасдан, ҳовлисига бамбук ниҳолини экишни буюрипти. Бунни кўриб кимдир депти:

— Сиз бу ерга вақтинча ўрнашдингиз-ку, шунақа ташвишларни бўйнингизга олиб нима қиласиз?

Жавоб бериш ўрнига Ван анча вақтгача хуштакда аллақайси куйни чалиб турипти. Сўнг бамбукка ишора қилиб депти:

— Лоақал бирор кун ҳам дўстсиз яшаб бўладими?

ВАН ЦЗИЮ ВА ҚОР

Ван Цзию Шаньинда яшаб юрган кезларда бир куни кечаси қаттиқ қор ёғди. Ван Цзию уйғониб кетиб, эшикларини ланг очиб қўйди-да, шароб беришларини буюрди. Бир зумда теварак-атроф оппоқ оқариб кетган эди. Ван Цзию Цзо Сининг дарवेशона турмушнинг қувончлари ҳақидаги шеърларини хиргойи қилиб, кезина бошлади. Кейин Шань сойининг бўйида яшайдиган Дай Аньдао деган ўртоғи эсига тушиб, дарҳол қайиқда унинг ёнига йўл олди. Суза-суза тонг отай деганда етиб борди, сўнг дарвоза тагига бориб, орқасига қайтди. Ундан, “нима сабабдан бунақа қилдинг?” деб сўрашганда, у жавоб берди:

— Кайфиятим чоғ вақтида йўлга отландим. Кайфи чоғлигим ўтиб кетганда орқага қайтдим. Кўнглим тусаманганда Дао билан учрашиб нима қиламан?

ВАН ЦЗИЮ ХУАНЬ ЧУННИНГ ХИЗМАТИДА

Ван Цзию суворилар бошқармасида Хуань Чунинг кўлида хизмат қиларди.
— Қайси бошқармада хизмат қиласан? — деб сўради кунлардан бирида Хуань Чун.

— Билмайман, — деб жавоб берди Ван Цзию. — Баъзан отларни совутиб юришганини кўриб қоламан. Отларга дахлдор бирор бошқармага ўхшайди.

Хуань Ваннинг ихтиёрида нечта от борлигини суриштирди.
— Отларга қизиқмайман, — деб жавоб берди Ван. — Уларнинг нечталигини қаёқдан билай?

Хуань, “отлар кўп нобуд бўлиб турадими?” — деб сўради.
— Тирикларини билмайман-у, ўликларини қаёқдан билай? — деб жавоб берди Ван.

ТАЖАНГ ВАН ЛАНЬТЯНЬ

Ван Ланьтянь тажанг табиатли одам эди. Бир куни тухум емоққа ўтириб, калтакча билан тухумнинг пўчоғини синдира олмапти. Ланьтяннинг фиғони фалакка чиқиб, тухумни ерга улоқтирипти. Тухум чирпирак бўлиб айлана бошлапти. Ланьтянь сапчиб туриб, тухумни тепкилашга тушипти, лекин пачақлай олмапти. Шунга бутунлай тутақиб кетиб, шартта тухумни оғзига олипти-да, ғажиб, мажақлаб туфлаб ташлапти.

Бу воқеани эшитган Ван Сичжи анча вақтгача роса кулибди-да, кейин депти:

— Унинг отаси Аньциннинг табиати ҳам шунақа эди, ҳеч нарса қилиб уни тўғри йўлга солиб бўлмасди. Шундоқ бўлгандан кейин ўғли тўғрисида нима ҳам дейиш мумкин?

ХОУ БО

“ТАБАССУМ УЛАШУВЧИ ЁЗУВЛАР” ТУРКУМИДАН

МАСХАРАВОЗНИНГ ЖАВОБИ

Император Цинь Шихуаннинг масхаравози Ючжань жуда доно ва закий одам эди. Цинь Шихуан ҳаддан ташқари катта бир боғ барпо қилмоқчи бўлипти. Унинг бир боши шарқда Ханьгугача, ғарбда эса Чэньцангача етиб бормоғи керак экан. Буни эшитиб, Ючмань шундай депти:

— Жуда ҳам соз! Бу боғда беҳисоб қушлару сон-саноксиз жониворлар бўлади. Агар қароқчилар пайдо бўлиб қолса, кийиклар билан буғиларга буюрилса бас, ҳаммасини сузиб, таъзирини беради. Тамом вассалом!

Подшо унинг гапларини эшитиб, ниятидан қайтипти.

Цинь Шихуаннинг ўғли Эршихуан тахтга чиққанда бутун мамлакатни ўраб олган деворни лакламоқчи бўлиб қолипти.

— Жуда ҳам соз! — деб хитоб қилипти Ючжань. — Халқ ўлпонлардан қийналса қийналавермайдими!? Бунинг эвазига жуда гўзал деворга эга бўламыз. Сип-силлиқ, теп-текис, биронта қароқчи ундан ўрмалаб чиқолмайди. Лекин бир жиҳати бор-да — уни куёш нурларидан ёрилиб кетмаслиги учун тепасига соябонни қандай қуриб бўларкин?

Эршихуан кулиб юборипти ва ниятидан қайтипти.

ПАСТКИ ЖАҒ

Хусянь уездида истиқомат қилувчи бир одам ёнида пули билан бозорга борипти. Аллақандай фирибгар уни кўриши биланоқ сезибдики, хусянлик бу одам фаросатсиз. Унинг ияги туртиб чиқиб турганини кўриб, шўрлик ландавурнинг кўлидан тутиб қичқираверипти:

— Нега сен эгаримнинг қошини ўғирладинг? Мана у, иягингнинг ўрнига қўйиб олибсан.

Шундай деб уни маҳкамага судрамоқчи бўлипти. Ландавурнинг ўтакаси ёрилиб, ундан қутулмоқ учун ёнидаги бор пулини чиқариб берипти. Уйига қоқ қуруқ бўлиб кириб борипти. Хотини нима бўлганини суриштирипти. У ҳаммасини айтиб берипти. Хотини ҳайрон бўлипти:

— Эгарнинг қоши қанақа нарса эканки, иякнинг ўрнига ўрнатиб бўлса? Маҳкамага боравермайсанми, улар текшириб ҳақиқат қилишарди. Сени қўйиб юборишарди. Бекорга пулни совуриб келибсан.

— Аҳмоқ! — деб ғазабланди эр. — Маҳкамадаги амалдор, “қани, иягингни бу ёққа бер-чи, бир кўрай!” деб сўраб қолса нима бўларди? Наҳотки, сенга менинг иягимдан кўра пул афзалроқ бўлса?

ЧЭНЬ САРОЙИНИНГ ЭЛЧИСИ

Чэнь саройи Суй ҳукмдорининг тўйига совға-саломлар билан элчи жўнатипти. Ҳукмдор элчининг суҳандонлигидан беҳабар экан. У донишманд Хоу Бога элчини жулдурвоқи кийимларда фақир киши қиёфасида кутиб олишни буюрипти. Элчи Хоу Бони чиндан ҳам фақир одам деб ўйлапти ва унга жуда беписанд муомала қилипти: у билан ёнбошлаб ётиб, орқасини ўгириб олиб, ел чиқариб гаплашипти. Хоу Бо қаттиқ ранжипти. Элчи сўрапти:

— Хўш, қалай, сиз томонларда от қимматми?

Хоу Бо ундан аламини олмоқчи бўлиб жавоб берипти:

— От дегани ҳар хил бўлади. Шундан уларнинг нарх-навоси ҳам фарқ қилади. Масалан, оёқлари бақувват яхши йўрға ўттиз боғлам танга ҳам бўлиши мумкин. От кўримсиз бўлса-ю, лекин минишга яраса, йигирма боғлам танга туради. Агар оғир карвон, семиз, бесўнақай бўлса, юк ташишдан бошқага ярамаса, тўрт-беш боғлам танга туради, холос. Бордию туёқлари майишган, ҳар қадамида ел чиқаришдан бошқага ярамайдиган бўлса, бунақа отга биров сариқ чақа ҳам бермайди.

Элчи ҳайрон қолиб, бу фақирнинг исмини сўрабди. Унинг Хоу Бо эканини билиб хижолат ичида узр сўрапти.

ТЕНТАКЛАР ҚИШЛОҒИ

Хуоянь уездида Дунцзишанцунь қишлоғида яланг тентаклар яшар экан. Ўша ерлик бир чол ўғлини Чаньянга бозорга қул сотиб олгани жўнатипти. Ўғли йўлга тушиш олдидан тайинлапти:

— Чаньянда савдогарлар қулларини сотмоқчи бўлсалар, аввалдан сезиб қолишмасин деб уларни яшириб қўяр эканлар. Сен қулни тузукроқ ахтариб топгин-да, яхшилаб савдолашиб ол.

Ўғил бозорга бориб, кўзгу растасини айланипти. Унча бўйдор бўлмаса-да, бақувватгина экан. Савдогар шу ерга яширган экан деб ўйлапти йигит. Қўли билан кўзгуга ишора қилиб сўрапти:

— Бу матоҳингга қанча сўрайсан?

Савдогар қаршисида турган одамнинг лақма эканини пайқабди-да, бир нарсалик бўлиб қолишни мўлжаллаб дебди:

— Ҳар бири минг тангадан ўн боғлам берсанг бўлади.

Йигит пулни тўлапти, кўзгуни қўлтиғига қистириб, уйга равона бўлипти. Дарвозанинг олдидан унга отаси пешвоз чиқипти:

— Қани қул?

Ўғил жавоб берипти.

— Қўлтиғимда.

— Қани, кўрай-чи, тузукми ишқилиб?

Отаси кўзгуни олиб қараса, соч-соқоли, мўйлови оппоқ, кўзларининг тева-раги — ажин. Жаҳли чиқибди.

— Наҳотки мункиллаган чол ўн минг танга турса?

У ҳассасини ўқталиб, ўғлини урмоқчи бўлди. Ўғли қўрқиб, қичқириб юборибди. Онаси қўлида қизи билан югуриб келибди.

— Қани, бир кўрай-чи!

Кўзгуда ўз аксини кўриб, эрини уришиб кетибди:

— Вой мияси айнаган чол! Бор-йўғи ўн боғлам тангага ўғлинг сенга она-болалик иккита оқсоч олиб келса, сен тагин ноз ҳам қиласанми?! Яна қиммат деб ношукурлик қилади-я!

Чол хурсанд бўлибди, ўғлини урмабди. Куллардан эса ҳамон дарак йўқ экан. Чол билан кампир кулларнинг нима эҳтиёжи борлигини, нимага кўзгудан чиқишаётганини билмоқчи бўлибди.

Уларнинг бир кўшниси бор экан. У башоратчи фолбин аёл экан. Қишлоқдагиларнинг ҳаммаси нима иши бўлса, маслаҳатга шу аёлга бораркан. Чол ҳам борибди.

— На сен, на аёлинг жинлар ва руҳларга совға-салом қиласизлар, шунча яшаб, давлат ортгирмабсизлар, куллар шунинг учун сизларнинг ҳузурингизга чиқишни истамаяпти. Бирор кунни танланглар-да, кўпроқ таом пишириб, кулларни чиқишга таклиф қилинглар, — дебди фолбин хотин.

Чол мўл-кўл дастурхон ёзибди, шаробни аямабди ва фолбин аёлни меҳмонга чақирибди. У келибди. Дарвозага кўзгуни илиб қўйиб, ҳаммалари кўшиқ айтиб, рақсларга тушишибди. Бутун қишлоқ йигилибди. Ҳар бир одам яшириқча кўзгуга қараб, ичида шундай деркан: "Хўп омадлари келипти-да! Яхши кул харид қилишипти". Зиёфат авжига чиққанда кўзгу тушиб кетиб, синиб, қоқ ўртасидан иккига ажралипти. Фолбин аёл кўзгу синиқларини қўлига олиб, ҳар бир паллада ўзининг аксини кўрипти ва жуда хурсанд бўлиб кетганидан шундай деб хитоб қилипти:

— Таваллоларимиз руҳларнинг қулоғига етиб борипти, бизга омад ёр бўлипти, қаранглар, битта кулнинг ўрнига иккита оқсочни юборишипти. — Шундай деб у кўшиқ айтишга тушипти.

VII-X АСР ҲИКОЯЛАРИ

ТАН ДАВРИ

ЧЭНЬ СЮАНЬЮ

ТАННИ ТАРК ЭТГАН ЖОН

"Тяньшоу" ҳукмронлигининг учинчи йили Цинхэлик Чжан И Хэнчжоуга мансабдор этиб тайинланди ва шу ерда истиқомат қила бошлади. У хушфёъл, меҳрибон одам бўлганидан дўст-ёронлари ҳам кўп эди. Аммо унинг ўғиллари йўқ, фақат иккита қиз кўрган эди. Уларнинг ҳам каттаси болалигида ўлиб кетган, кенжаси Цяньнянь эса бениҳоя гўзал ва хушахлоқ қиз бўлиб етишган эди.

Чжан И нинг хонадонида Тайюанлик Ван Чжоу деган йигит ҳам яшарди. У Чжан Ининг опасининг ўғли бўлиб, жуда хушбичим ва қобилиятли эди. Чжан И жиянини жуда ёқтирар ва тез-тез: "Вақти соати келганда Цяньнянни сенга бераман", деб қўярди.

Чжоу билан Цяньнянь бир-бирларини жуда яхши кўришар, бироқ қизнинг ота-онаси бундан бутунлай беҳабар эди. Бироқ кейинроқ қизнинг отаси уни бир мансабдорнинг ўғлига хотинликка беришга ваъда бериб қўяди. Буни билиб, қиз жуда қаттиқ қайғура бошлади, йигит ҳам ғамдан адо бўлди. У имтиҳон топширмоқ учун пойтахтга жўнаб кетишга ижозат сўрай бошлади. Чжан И жиянини ҳарчанд қайтармасин, бунинг иложи бўлмади. У катта зиёфатлар билан жиянини йўлга кузатишга мажбур бўлди.

Юраги ғам-аламга тўлган Чжоу кузатаётган қариндош-уруғлари билан хайр-хўшлашиб, қайиққа чиқди. У оқшом чўккунга қадар анчагина масофани ўтиб

... ва ниҳоят тоғлиқ соҳилга келиб тўхтади. Чжоу қирғоқдан ўтиб бораётган мурожаат қилди. У Цяньнянь экан. У яланг оёқ ҳолда қайиқнинг ортинга келмоқда экан. Кутилмаган бахтдан Чжоу эсини йўқотиб қўйган бўлди. У қизнинг қўлларини қўлига олиб, ундан нимага келганини сўради. — Мен ҳатто уйқуда ҳам сени унута олмайман, — деди у кўз ёши қилиб. — Сени бошқа бировга эрга тегишга мажбур қилишяпти. Биладан, сен мени бошқа яхши кўрасан. Шунинг учун сени деб ҳамманинг бахридан ўтмоққа аҳд қилдим. Шунинг учун ота-онамнинг уйини тарк этиб, сенинг ёнингга келдим. Хурсанд бўлганидан ва бахтиёрликдан йигит эсини йўқотиб қўйгудек бўлди. Сени у қизни қайиқнинг тубига яширди. Улар кечаю кундуз сузиб, бир неча кундан Сичуанга етиб боришди. Беш йил мобайнида Цяньнянь иккита ўғил эдилар, ота-онаси билан хат олиб-хат беришмади, лекин бир зум ҳам уларни билдан қочирмади. Бир куни у йиғлаб туриб, эрига шундай деди:

— Мен ҳар қандай одоб-ахлоқ қоидаларига хилоф ўлароқ сенинг хузуригга келдим. Беш йилдан бери ота-онамдан бир марта ҳам хабар олганим йўқ. Мен қўрқшаган ота-онасининг ҳурматини жойига қўймаган қиз учун ер юзи тор вафоси керак.

— Хафа бўлма, мен сени уларнинг хузурига олиб бораман, — деди эри унинг раволиқидан таъсирланиб. Шундай қилиб, у хотини билан бирга Хэнчжоунга йўл олди.

Чжоу Чжан Ининг уйига биринчи бўлиб кирди. Бўйинини эгиб, бўлиб ўтган кўчаларнинг ҳаммасини бирма-бир айтиб берди.

— Во ажаб! Нималар деяпсан! — деб ҳайрон бўлди Чжан И. — Цяньняньнинг тоби йўқ. Беш йилдан бери ўз хонасида тўшак устида азоб чекиб ётипти.

— Йўғ-е, у қайиқда ўтирипти! — дея хитоб қилди Чжоу.

Чжан Ининг ҳайрати янада ошиб-тошди, у хизматкорини соҳилга юборди. Қайиқда чиндан ҳам гуллаб-яшнаган ва мамнун Цяньнянь ўтирарди. Хизматкорини кўриб, у суриштира бошлади:

— Қалай, ота-онам эсон-омон юришиптими?

— Йол қолган хизматкор орқасига югурди ва уйга бориб, хўжайинига кўрган воқеасини айтиб берди.

Хона ичида ётган бемор қиз рўй берган воқеаларни эшитиб, тўшакдан туриб, уёқ-буёғини тартибга келтирди ва кийимларини ўзгартирди. Жилмайганича, бир оғиз сўз қотмай, ташқарига бошқа Цяньняньни кутгани чиқди. Кейин ҳамманинг кўз ўнгида иккала қиз бир-бирларини кучдилар-да, яхлит, бир бутун одамга айландилар — фақат уйларидаги қўйлақлари иккита эди.

Чжан И оиласи бу воқеани сир сақлади. Ундан фақат қариндошларгина хабардор эдилар. Эру хотин орадан қирқ йил ўтгач қазо топиб кетишди. Уларнинг иккала ўғиллари ҳам имтиҳон топшириб, қозига ёрдамчи бўлишди.

— Мен — Сюанью, бу воқеани ёшлигимда кўп эшитганман. Баъзилар уни бошқачароқ ҳикоя қилишади, бошқа бировлар уни тўқиб чиқарилган деб ҳисоблашади. “Дали” ҳукмронлигининг охирида менга Чжан Чжунсянь билан учрашини насиб этган эди. Лайуда қозилик қилган шу муҳтарам зот менга ана шу қаройиб воқеани гапириб берган. Қози Чжан Ининг жияни эди. У бу ғалати воқеани миридан сиригача билар эди.

ШЭНЬ ЦЗИ ЦЗИ

СЕҲРЛИ ЁСТИҚ

“Кайюань” ҳукмронлигининг еттинчи йили мангулик сирини эгаллаган Люй юань дао роҳиби Ханьданга кетатуриб, йўлда кичкина бир тамаддихонада тўхтади. Телпагини ечиб қўйиб, камарини бўшатиб, қопга суянганча ўтириб ҳордиқ оқдараб эди, кўкқисдан унинг ёнига Лу деган ёшгина йигит келди. Лу дағал матодан тикилган қўйлақ кийиб олганди. Чиройли арғумоқ миниб қишлоққа кетаётган Лу ҳам шу тамаддихонага кўнганди.

Роҳиб ўтирган бордонга чўкка тушиб йигит гап сотиб ҳазиллаша бошлади. Кейин ўзининг ночор кийимига қаради-да, хўрсиниб деди:

— Ҳаётда сира омадим келмади-да! Тақдирим шунақа шекилли!

— Турқингизга қараса — соғлом йигитсиз, қайғу-ғам нималигини билмай-сиз. Шундоқ бўлгач, шоду хуррам юраверишингиз керак. Сиз бўлсангиз хўрсинасиз, омадсизликдан нолийсиз. Нима гап ўзи? — деб сўради роҳиб.

— Шу ҳам яшаш бўлди! — деб хўрсинди Лу. — Зўрга кун кўряпман.

— Агар бу яшаш бўлмаса, яшаш деб нимани атайсиз? — деб сўради роҳиб.

— Эркак одам жасоратлар кўрсатиб, номини шарафламоқ учун дунёга келди, — деб жавоб берди йигит. — У саркарда ёхуд вазир бўлмоғи, элу юртга катта зиёфатлар бермоғи, ўзи яхши кўрган куо қўшиқларни тингламоғи, уругини фаровонлик сари етакламоғи, оиласини эса бадавлат қилмоғи керак. Ана шуни яшамоқ деб биламан! Мен билим олишга интилдим, сафарларда юриб билимимни мукаммаллаштирдим, имтиҳон топширишни орзу қилдим. Аммо мана куч-қувватга тўлиб турган фаслимда деҳқончилик қилишга мажбурман. Ахир, бу бахтсизлик эмасми?

Лу индамай қолди. Унинг кўзларини уйқу босабошлади. Шу чоқ тамаддихона эгаси тариқ қайната бошлаган эди. Роҳиб ўзининг хуржунидан ёстиқ олди-да, уни ёш йигитга узата туриб, шундай деди:

— Бошингни менинг ёстиғимга қўй, ҳамма орзуларинг ушаллади.

Ёстиқ зангори чиннидан эди¹. Унинг икки томонида тешик бор эди. Лунинг боши ёстиққа тегиши билан бу тешиклар аста-секин катталаша бошлади ва бир оздан кейин нурга тўлди. Йигит ўрнидан турди, ўша тешикка кирди ва бирдан уйига бориб қолди.

Орадан бир неча ой ўтди. Йигит Цинхэлик Цуй деган одамнинг бадавлат хонадонидан бир гўзал қизга уйланди. Лу бахтиёр эди, у ҳар куни либослари ва отини ўзгартирарди.

Янаги йили у цзиньши² унвонини олиш учун имтиҳон топширди, мирзохонада бир мансабни эгаллади ва мансабдор либосини кийди. Кейин уни Вэйнанга саркарда қилиб тайинладилар, у ердан кутилмаганда цензор лавозимига ўтказдилар, шундан кейин у янада юқорироқ мансабга кўтарилди — муҳим фармонларни тайёрлаб берадиган мирза бўлди. Бир неча муддатдан кейин у Тунчжоула хизмат қила бошлади, кейин уни Шэньси вилоятига ҳоким қилиб тайинладилар. Бу ерда у узунлиги саксон ли келадиган ариқ қаздирди. Бу ариқ аҳолига шу қадар катта фойда келтирдик, одамлар катта бир тошни ўрнатиб, унга Лунинг хизматларини ўйиб ёзиб қўйдилар. Шундан кейин У Бяньчжоуда ҳукмдор бўлди, жамоат тартибига қараб турадиган нозир бўлиб хизмат қилди ва ниҳоят пойтахт вилоятига ҳоким қилиб тайинланди.

Ўша йили император тасарруфидаги ерларни қайтариб олиш учун ёввойи Жун ва Ди қабилаларига қарши уруш бошлади. Бундан фойдаланган Туфань саркардаси Симолова Чжунлуь саркардаси Манбучжи Гуачжоу билан Шачжоуни босиб олишди. Худди шу кезларда ҳоким Ван Цзюнь Хуан ўлдирилди. Буларнинг бари империяни ларзага солди. Император Лунинг саркардалик истеъдодини эслади ва уни Хэсидаонинг бош цензори ҳамда ҳокими этиб тайинлади. Ҳаёт-мамот жангида Лу ёвдан етти минг кишини қиличдан ўтказди, улардан етти юз ли ерни тортиб олди, чегараларни муҳофаза қилмоқ учун учта катта девор олди. Бу ерларнинг аҳолиси унинг жасурликлари шарафига Цзюйян-шань тоғида тошдан ёдгорлик ўрнатдилар.

Лу саройга қайтди, унинг хизматлари солномаларга битилди, ўзи эса энг юксак иззат-икромларга сазовор бўлди. Уни фуқаролар ишлари бошқармасига, кейин солиқ бошқармасининг бошлиғи ва бир вақтнинг ўзида императорнинг солномачиси қилиб тайинладилар. Саройда унинг ҳурмати баланд эди, халқ ҳам уни яхши кўрарди.

Ҳасадгўйлар унинг тўғрисида иғво тарқатишди ва Луни Дуаньчжоуга ҳукмдор этиб тайинлашди. Уч йилдан кейин уни саройга қайтаришди ва импера-

¹ Бошдаги турмакни бузиб қўймаслик учун ёстиқ ўрнида ишлатиладиган махсус мослама.

² Кўҳна Хитойда энг олий илмий даража.

торнинг маслаҳатчиси қилиб тайинлашди. Орадан кўп ўтмай Лу император кенгашига бошлиқ бўлди ва ўн йилдан ортиқроқ вақт мобайнида мирзаси Сяова, маслаҳатчилар Сун Бэй ҳамда Гуан Тин билан биргаликда давлат ишларини юритиб турди. Баъзан шундай бўлардики, бир кунда у императордан учта-лаб махфий буйруқ оларди, ҳаминша унга доно маслаҳатлари билан кўмак берарди. Ниҳоят, уни бош маслаҳатчи қилиб тайинлашди.

Бошқа маслаҳатчилар ҳасад қилиб, унга туҳмат қилишди. Луни зиндонга солиш тўғрисида фармон берилди. Қўриқчилар уни қўлга олиш учун дарвозаси тагига келишди. Ночор қолган Лу ўғиллари билан хотинига шундай деди:

— Шандунда бизнинг оиланинг беш цим яхши ери бор эди. Шу ер ҳаммамизга етиб ортарди. Иззат-икромларнинг менга нима зарурлиги бор экан? Улардан бошимга шунча кулфат ёғилди. Кошки эди учқур арғумоғимни миниб, оддий либосда Ханданга борсам. Минг афсуски, бунинг иложи йўқ-да...

Қиличини қинидан чиқариб, уни ўзига санчмоқчи бўлди, лекин хотини бундай қилишига йўл қўймади.

Лунинг ҳамма тарафдорлари қатл қилинди, фақат Лугина қатл қилинмай омон қолди — эшик оғаларидан бири унинг жонига ора кириб қолди. Уни Хуаньчжоуга бадарға қилдилар.

Бир неча йил ўтгач, император Лунинг бегуноҳлигини билгач, уни сургундан қайтариб, ҳукумат кенгашининг бошлиғи қилиб тайинлайди, унга Янь қасабасини мулк қилиб совға қилади, яна бошқа турли-туман иззат-икромлар кўрсади.

Лунинг Изянь, Чуань, И, Вэй ва Ци деган бешта ўғли бор эди. Улар жуда истеъодли йигитлар эди. Цзянь деган тўнғич ўғли цзиньши унвонига эга бўлиб, мукофотлар бошқармасида хизмат қиларди; Чуань цензор эди; Вэй императорнинг ота-боболари ибодатхонасига мутасадди эди — Ваньнянда ҳоким эди. Ўғилларнинг ичида энг пишиғи И эди — у йигирма саккиз ёшида императорнинг ишончли маслаҳатчиси бўлишга эришган эди. Уларнинг ҳаммалари энг донгдор уруларнинг қизларига уйланишган. Лунинг неваралари ҳам аллақачон ўнтадан ошиб кетганди. Луни икки марта чегарага яқин олис жойларга жўнатиб юборишди ва яна саройга қайтариб олиб келишди. У гоҳ пойтахтда яшарди, гоҳ чет жойларда — авлоқда истиқомат қиларди. Эллик йилдан ортиқроқ умр кўрган бўлса, у гоҳ мукофоту ёрлиқлар олиб, масрур юрарди, гоҳ совуқ муомалалар кўриб, сургун азобларини кечирарди. Лекин Лу ҳаминша зўр саховат эгаси бўлиб қоларди. У ҳаёт лаззатларини жуда яхши кўрарди. Унинг хос хоналари ҳаминша соҳибжамол раққосалар ва гўзал хонандаларга тўла бўларди. Семиз, бўлиқ ерлар, чиройли қасрлар, соҳибжамол аёллар, учқур отлар — буларнинг ҳаммаси унинг хизматига шай эди. Сўнгги йилларда Лу қариб мункиллаб қолди, бир неча марта истеъфога чиқишга ижозат сўраб мурожаат қилди, аммо ҳар гал император унинг илтимосини рад этди. У хасталаниб қолди — унинг соғлигини сўраб келадиган император одамларининг кети узилмай қолди. Уни энг атоқли табиблар муолижа қилдилар, бироқ беҳуда бўлиб чиқди. Қазо фурсати яқинлаб келаётганини сезган Лу гапларини императорга етказишни илтимос қилди:

— Мен Шандунда туғилиб эдим. Шу ерда далалар ва боғларим бор эди. Уларда меҳнат қилиб юриб, шоду хуррамлик нима эканини танидим. Тасодиф билан мен рутбалик амалдорлар қаторидан ўрин олдим. Бу ўрнимда хўрликларни ҳам кўрдим, иззат-икромга ҳам сазовор бўлдим, мусофир юртларда саркардалик қилдим, кейин яна саройга маслаҳатчи бўлиб қайтдим. Фалак гардишининг бу ўйинларида йиллар қандай югуриб ўтиб кетганини билмай қолибман. Аммо императорнинг жамики муруватларига қарамай, мен ажалнинг устидан қолиб чиқолганим йўқ. Ҳаминша ташвишлар ичида яшаб, қарилик келиб қолганидан ҳам беҳабар қолибман. Бу йил мен саксонга кирдим, ҳали ҳам мартабам баланд, аммо кунларим битиб қолди. Мен қаридим, хасталиклар мени енгиб қўймоқда, мен ажалимни кутиб ётибман. Эндиликда мендан ҳеч қандай фойда йўқ. Мендан олий муруватингизни аямасангиз — менга истироҳатга чиқмоққа ижозат берсангиз. Мен сизнинг муқаддас даври-давронингиздан бутун-

лай бошимни олиб чиқиб кетардим. Сиздан беҳад миннатдор бўлиб, мангу садоқатимни арз қилган ҳолда, мурувватингизни ўтиниб қоламан.

Давлат мактубида бундай дейилган эди:

“Ҳазилатларингиз туфайли сиз биринчи маслаҳатчи унвонига мушарраф бўлдингиз. Жасорат билан жанг қилдингиз, ҳамини саройдаги тартиб-қоидаларга риоя қилдингиз, сиз туфайли қирқ йил мобайнида салтанатда тинчлик ва фаровонлик барқарор бўлди. Қизамиққа чалинган боладай, бир неча муддатдан кейин сиз хасталиқдан фориг бўласиз. Шундоқ экан, бунчалик куйиб, қай-гуриш жоиз эмас. Шу бугун сарқарда Гао Лишига сизни бориб кўриш ва саломатлигингиздан хабар олиш тўғрисида буйруқ берилган. У сизга игна билан тош олиб боради. Бу тош ила игна ўзимизнинг хизматимизда бўлган. Ҳеч шак-шубҳасиз, сиз тез орада бутунлай соғайиб кетасиз”.

Ўша куни тунда Лу вафот этди.

... Ёш йигит керишди-да, уйғониб кўзини очди. Унинг нигоҳи қаршисида ҳамон ўша-ўша тамаддихона, ёнида роҳиб ўтирипти. Тарих ҳали пишмапти — ҳамон қозонда қайнамоқда. Йигит ўрнидан туриб, деди:

— Наҳотки, буларнинг бари туш бўлса?

— Инсон ҳаёти шунақа, — деб жавоб берди роҳиб.

Лу сукут ичида анча ўйланиб ўтирди, сўнг миннатдорлик билан деди:

— Ниҳоят, мен номус ва шармандалик йўлини, камбағаллик ва бадавлатлилик қисматини, бойликлар орттириш ва талафот бериш қонуниятларини, ҳаёт ва ўлим сирларини англаб етдим. Сиз, устоз, менинг кўзимни очдингиз, орзу-истакларимнинг беҳудалигини кўрсатдингиз. Мен насиҳатларингизни ҳеч қачон унутмайман.

Шундай деб у роҳибга эгилиб таъзим қилди-да, сўнг йўлига равона бўлди.

ЛИ ГУНЦЗО

СЕ СЯОЭНИНГ ТАРИХИ

Асли уруғи Юйчжандан бўлган Се оиласидан чиққан Сяоэ сайёр савдогарнинг қизи эди. У саккизга тўлганда онаси вафот этди. Қизни Лиян уездига истиқомат қиладиган Дуань Цзюйчжэн деган бир қобил йигитга эрга беришди. Бу йигит анча мутақаббир, лекин инсофли одам эди. Унинг ошналари ҳам довжорак, саргузаштгалаб йигитлар эди.

Анча-мунча бойлик орттиргандан кейин Сяоэнинг отаси савдогар деган лақаб остидаги ҳақиқий исмини ошкор қилиб, жонкисига ҳар хил товарлардан тўлдириб олди-да, куёви Дуань Цзюйчжэн билан биргаликда хуфия савдогарлик билан ҳам шуғуллана бошлади.

Сяоэ ўн тўрт ёшга тўлиб, биринчи марта сочини балоғатга етган аёлниқига ўхшатиб турмаклагоқчи бўлганида, қароқчилар унинг отаси билан эрини ўлдириб, жонкидаги бор пуллари буюмларни ўғирлаб кетишди.

Улар ака-ука Дуань Цзюйчжэнларни, Сенинг жиянларини, ўн беш-йигирма хизматкорни чўктириб юборишди, оёғи синган ва кўксидан жароҳатланган Сяоэни эса тезоқар дарё оқизиб кетди. Анча оқиб боргач, аллақандай одамлар уни қутқариб қолишди. Шўрлик қиз фақат эрталабга борибгина ҳушига келди.

Сяоэ соғайиб кетганидан кейин тиланчилик қила бошлади. Шаньюаньда Мяоэ ибодатхонасидаги Цил У деган роҳиба уни асраб олди.

Отаси ҳалок бўлгандан сўнг орадан кўп ўтмай Сяоэ туш кўрди. Тушида отаси қизнинг ҳузурига келиб шундай депти:

— Мени ўлдирган — “аравадаги маймун, дарвозанинг шарқ томонида ўсган майса...”

Яна бир неча кундан кейин эри тушига кирипти.

— Мени ўлдирган — “бошоқлар оралаб борувчи бир кунлик эр”, — депти у.

Сяоэ бу сўзларнинг тагига ўзи етаолмапти. У бу сўзларни ёзиб олиб, билдирган одамларга кўрсатар ва улардан ёрдам беришларини ўтинар экан. Шу тарзда йиллар ўтипти, лекин ҳеч ким жумбоқнинг калитини тополмапти.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

“Юаньхэ” ҳукмронлигининг саккизинчи йили баҳорда мен Цзянсидаги хизматимдан фориг бўлиб, қайиқда шарққа йўл олдим; Цзянье деган қишлоқда соҳилга тушдим-да, Вагуань деган буддавий ибодатхонага кирдим. У ерда Ци У деган бир роҳиб бўлар эди. У жуда донишманд ва ўқимишли бўлиб, менинг яқин дўстим эди. У менга ҳикоя қилиб берди:

— Бу ерда бир бева бор, исми Сяоз. Ҳар гал ибодатхонага келганда менга иккита жумладан иборат бир жумбоқ кўрсатади. Бу жумбоқни ҳеч ким ечолма-япти-да.

Мен ундан топишмоқни бир варақ қоғозга ёзиб беришни илтимос қилдим, сўнгра ҳавога қўлим билан нималарнидир ёзган бўлиб, фикримни жамлаб ўйлай бошладим: Ци Унинг меҳмонлари зерикиб, диққинафас бўлмасларидан мен ибораларнинг маъносини чақиб бўлдим.

Югурдак болага дарҳол Сяозни чақириб келиш буюрилди. Сяоз келгач, мен уни саволга тутдим. У анча вақтгача кўз ёши қилиб турди ва ниҳоят тилга кириб, шундай деди:

— Менинг отам билан эримни қароқчилар ўлдириб кетишти. Бир куни тушимда отамни кўрдим. У менга “мени ўлдирган — аравадаги маймун, дарвозанинг шарқ томонида ўсган майса” деди. Яна бир куни эрим тушимга кирди. У, “мени ўлдирган — бошоқлар оралаб борувчи бир кунлик эр”, деди. Ушандан бери бир неча йил ўтди, лекин шу чоққача ҳеч ким бу сўзларнинг маъносини чақа олгани йўқ.

Шунда мен унга жавоб бердим:

— Агар шундоқ бўладиган бўлса, гап нимада эканини мен сизга батафсил тушунтириб бераман. Сенинг отангни Шэнь Лань деган бир кимса ўлдирган. Эрингни ўлдирган одамнинг номи Шэнь Чунь.

“Аравадаги маймун” иборасини битта иероглиф билан ёзайлик, “арава”ни ифодаловчи белгидан юқори ва қуйи чизиқларини олиб ташлайлик, шунда “шэнь” белгиси пайдо бўлади. “Шэнь” белгисига “маймун” мос келади, шунинг учун ҳам “аравадаги маймун” дейилган. Энди “майса” белгисининг тағига “дарвоза” белгисини ёзамиз, “дарвоза”нинг ичига эса “шарқ” белгисини қўямиз. Натижада, “лань” белгиси ҳосил бўлади.

Бундан кейин: “бошоқлар оралаб борувчи” дегани “дала орқали бормоқда” деган гапнинг ўзи эмасми? Ундай бўлса, “дала” белгиси орқали чизиқ тортилса, унда яна ўша “Шэнь” белгиси ҳосил бўлади. Энди “бир кунлик эр” деган иборага ўтайлик. Хўш, унинг маъноси нима бўлади? “Эр” деган белгини ёзамиз, унинг устига “бир” белгисини қўямиз, остига эса “қуёш” белгисини чизамиз. Оқибатда “Чунь” белгиси ҳосил бўлади. Буларнинг баридан келиб чиқадик, отангни Шэнь Лань, эрингни эса Шэнь Чунь ўлдирган. Бу ойдай равшан.

Шу пайтдан бошлаб эркакча кийиниб олган Сяоз майда сайёр савдогарларга хизматкорликка ёлланиб, улар билан кеза бошлади. Бир йилдан кўпроқ вақт ўтди. Кунлардан бирида Синьян вилоятига бориб қолганида Сяоз бир уйнинг бамбук эшигида “Хизматчилар керак” деб ёзилган лахтак қоғозни кўриб қолди. Сяоз уйнинг эгаси ким эканини сўради. Шэнь Лань экан. У бева аёлни уйига олиб кирди. Сяознинг қалби ғазабга тўла эди, лекин у бирор имо-ишора билан ҳам ичидагини билдирмади. Янги хизматкор жуда ҳам беозор, мутеъ ва итоаткор экан. У Шэнь Ланнинг уйидагиларга маъқул келиб қолди. Унинг хонадонига келадиган тилла-ю жавоҳирлар Сяознинг қўлидан ўтадиган бўлиб қолди. Орадан икки йил ўтди, лекин ҳеч ким унинг аёл эканидан хабардор бўлмади. Се хонадонининг буюмлари — бир вақтлар Шэнь Лань ўғирлаб келган олтинлар, қимматбаҳо тошлар, гўзал кашталар, кийим-кечак ва бошқа буюмлар шу ерда сақланарди. Сяоз ҳар гал уларни қўлидан ўтказар экан, кўз ёшларини тия олмас эди.

Шэнь Ланнинг укаси Шэнь Чунь бу пайтда Улуғ дарёнинг шимол томонида Душу қўлтигининг соҳилида истиқомат қилар ва ақаси билан тез-тез учрашиб турарди. Баъзан ака-ука биргалиқда бутун бир ойга аллақасқларга ғойиб бўлиб кетишар ва қайтишганда ўзлари билан жуда кўп ўлжа олиб келишарди. Бунақа “сафар”ларга кетган пайтларида Шэнь Лань доимо хотинининг ёнига Сяозни

— Шундай кун келадики, сиз жаъмики мурувватларингиз эвазига мукофот оласиз.

Мен иккита қароқчининг номини топиб бердим. Сяоз қотиллардан ўч олишга муваффақ бўлди. Йўқ, буларнинг ҳеч қайсиси беҳуда эмас эди. Муқаддас ҳақиқатнинг йўли равшан, ҳаққа эришмоқ мумкин.

Сяоз тўғри сўз, самимий, покиза ва ақлли эди, у адашганларни тўғри йўлга солабиларди, ўз қасамига ҳам содиқ қолди ва уни амалга оширди. Буддавий роҳиба бўлиб олгандан кейин у шоҳи-атлас кийгани йўқ, ёғлиқ, қоврилган овқат истеъмол қилмади, намунали ахлоқ қоидаларига ва будда динининг қонунларига хилоф бирон оғиз гап гапиргани йўқ.

Бир неча кундан кейин мен Ньютоуга қайтиш тўғрисида кўрсатма олдим.

Қайиқда Хуай дарёсидан сузиб ўтиб, жанубга йўл олдим. Ўшандан бери Сяозни кўрганим йўқ.

Олижаноб бирор инсон бу воқеа муносабати билан шундай дерди: “Отаси ва эрининг қотилларидан ўч олиш ҳақидаги қасамига содиқ қолиш — садоқат намунаси. Одамлар кўз ўнгида эркак бўлиб юриш, ўзининг аёллигини ошкор этмаслик — покизалик намунаси. Бошидан охиригача ҳамма нарсада садоқатли ва покиза бўлиш — олий фазилатли одамларгагина хос хусусиятдир. Бу ёруғ дунёда ёлгон йўлга қадам қўйганлар ва тартибларни бузаётганларни тарбияламоқ учун Сяознинг мисоли кифоядир. Сяоз садоқатли хотин ва эҳтиромли қизнинг намунаси бўлиб хизмат қилмоғи мумкин.”

Мен бу қадар муфассал ҳикоя қилиб берган воқеа, жумбоқлар, ўликлар ва тирикларнинг учрашуви — ибрат бўлсин учун тўқиб чиқарилган.

Яхши хатти-ҳаракатлардан воқиф бўлсанг-у, уларни қоғозга тушириб абдийлаштириб қўймасанг “Чуньцю”да айтилган асосий қоидаларга хилоф иш қилган бўласан. Шунинг учун ҳам мен Сяозни муносиб тақдирлаш мақсадида бу воқеаларнинг барини қоғозга туширдим.

ПЭЙ СИН

ҚИЛИЧЛИ АЁЛ

Не Инъян Вэйбо шаҳридаги саркарданинг қизи эди. “Чжэньюань” ҳукмронлиги даврида қиз ўн ёшга тўлганда унинг отасининг уйига бир тиланчи роҳиба кириб келди. Инъян роҳибага шу қадар ёқиб қолдики, у қизнинг отасидан ўзи билан бирга кетишига ижозат беришини сўради. Не Фэннинг аччиғи келди ва кўполгина қилиб, “йўқ” деб жавоб берди.

— Қизингни темир сандиққа солиб қўйсанг ҳам уни ўзим билан олиб кетаман, — деди роҳиба.

Ўша кун кечасиёқ қиз ғойиб бўлди. Уни қидириб топишга бўлган барча уринишлар ҳеч қандай самара бермади. Қизнинг ота-онаси қаттиқ қайғуриб, йиғлаб-сиқташди — у шўрликларнинг шундан бошқа иложи қолмаган эди.

Орадан беш йил ўтди — роҳиба Инъянни қайтариб берди.

— Мен ўзим ниманики билсам, ҳаммасини қизингга ўргатдим, — деди роҳиба Не Фэнга. — Мана, қизингни қайтариб ол.

Шу сўзларни айтиб бўлиши билан у ғойиб бўлди. Бутун хонадон қизнинг қайтиб келганига ўзида йўқ хурсанд бўлди. Роҳибадан нималарни ўргандинг деб қиздан сўрашганда Инъян шундай жавоб берди:

— Мен фақат қадимги китобларни ўқиб, сеҳр, жоду дуоларини ёд олдим, холос. Бошқа ҳеч нарса қилганим йўқ.

Отаси унинг гапига ишонмади ва бор ҳақиқатни айтиб беришни талаб қилди.

— Барибир менинг гапимга ишонмайсизлар, — деб жавоб берди Инъян.

Аммо Не Фэн қистаб туриб олди ва қизи унга қуйидагиларни гапириб берди:

— Роҳиба мени ўғирлаб кетган тунда қайси томонга қанча йўл босиб борганимизни билмайман. Тонг ёришганда баланд тоғдаги баҳайбат бир ғорга етиб бордик. У ерда одам зоти йўқ эди, фақат сон-саноксиз маймунлар бор эди.

Горда иккита қиз бор экан. Улар ўн ёшда эканлар. Иккови ҳам доно ва гўзал, қорин тўйғазишга эҳтиёжлари йўқ экан, тик қояларга абжирлик билан чиқишар ва бир чўққидан иккинчисига учиб ўтишар экан. Дарахтга маймундан чаққонроқ ўрмалаб чиқишар, йиқилиш нималигини билишмас экан.

Роҳиба менга бир дона буғдой билан қилич берди. Қиличнинг узунлиги икки чи келиб қоларди. У шунақа ўткир эдики, мабодо бир тола соч учиб тушса, қоқ иккига бўлиниб кетарди.

Қизлар менга қояларга ва дарахтларга чиқишни ўргатиб қўйишди ва аста-секин менинг гавдам қоқи гулдай енгил бўлиб қолди.

Бир йилдан кейин мен бемалол маймунларни ўлдирадиган бўлдим, кейин йўлбарслар ва қоплонларни ҳам қйрата бошладим. Мен уларнинг калласини кесиб, горга қайтиб келардим. Уч йилдан кейин мен қилич сермаб, бургутлар ва лочинларни бехато уриб оладиган бўлдим. Қилични осмонга отганимда борган сари кичрайиб борар ва шўрлик қушлар нимадан зарба еганларини билмай ҳам қолардилар.

Тўртинчи йили иккита одамни горга пойлоқчи қилиб қолдириб, роҳиба мени нотаниш бир шаҳарга олиб кетди. У ерда менга аллақандай бир одамни кўрсатди ва унинг қилган жиноятларини бирма-бир санаб: “Бор, унинг бошини танасидан жудо қил; кўрқма, бу қушни уриб тушириш қийин эмас”, деб буюрди. Шундан кейин мен куппа-кундузи бу одамнинг бошини қиличдан ўтказдим ва мени ҳеч ким кўргани ҳам йўқ. Мен унинг калласини хуржунга солиб, истиқомат қиладиган кулбамизга қайтиб келдим. Бу ерда роҳиба аллақандай дори ёрдамида каллани сувга айлантирди.

Бешинчи йилга ўтганда роҳиба деди: “Битта қатга амалдор гуноҳ ишларга ботиб кетди, у ҳеч қандай сабабсиз одамларга озор беряпти. Кечаси хонасига киргин-да, калласини ол”. Мен ханжарни қўйнимга яшириб, эшикнинг тирқишидан билинтирмай амалдорнинг хонасига кирдим ва дераза қатига яшириниб олдим. Мен унинг калласини олиб келганимда, роҳиба дарғазаб бўлиб менга ўшқирди: “Нега бунча кеч қолдинг?” “Амалдор ишда гўзал бир бола билан гурунглашиб ўтирган экан, қилич сермашга қўлим бормади”, — деб жавоб бердим мен. “Мабодо бундан кейин яна бир марта шунақа аҳволга тушиб қолсанг, — деб буюрди роҳиба, — аввал ўғлини қиличдан ўтказ, сўнгра отасини”.

Мен роҳиба буюргандай қилишга ваъда бердим.

Шундан кейин роҳиба бундай деди: “Мен бўйнингни ёраман-да, у ерга ханжарингни яшириб қўяман. Бундан сенга зарар етмайди. Қачон сенга ханжар зарур бўлиб қолса, бўйнингдан чиқариб олаверасан. — Кейин яна қўшиб қўйди: — Сен менинг хунаримни тўла эгалладинг. Энди уйингга қайтаверсанг ҳам бўлади. Роппа-роса ўн икки йилдан кейин биз яна учрашамиз.

Қизининг ҳикоясини эшитиб Фэн жуда кўрқиб кетди. Кечалари қиз ғойиб бўлиб қолар ва фақат тонгга яқин қайтиб келарди. Отаси қизидан қаерда юрганини суриштиришга журъат қилмасди. Бора-бора у қизининг ташвишини чекмай қўйди.

Кунлардан бирида Инъян бир йигитни учратди. У кўзгуларни жилвирлар экан. “Шу йигит менинг эрим бўлади”, деди қиз. Инъян хоҳишини отасига маълум қилди, отаси юраги бетлаб эътироз билдирмади, шу тарзда йигит ва қиз оила қуришди.

Йигит кўзгулар юзини силлиқлашдан бошқа нарсани билмас эди, уларнинг кийим-кечаги, еб-ичиши ва пул-мулига қизнинг отаси қарашиб турарди.

Фэн вафот этгандан кейин бир неча йил ўтгач, Вейто ҳокими Инъяннинг баъзи ишларидан хабардор бўлгани учун уни эри билан бирга хизматга олди. Улар ҳокимнинг хонадонидан бир неча йилни ўтказишди.

“Юаньхэ” ҳукмронлик қилган йилларда Вейбонинг ҳокими Чэньсюйлик Лю деган ҳоким билан низолашиб қолади ва уни ўлдириб келишга Инъянни жўнатади: Инъян эри билан ҳомийсини уйда қолдириб, Чэньсюй пойтахтга йўл олади.

Лю деган ҳоким назаркарда одам эди — у Инъяннинг келишини олдан билган эди. У ўзининг лашкарбошиларидан бирини чақириб, унга буйруқ берди:

— Эрталабдан шимолий дарвозага жўна. Уларни кутиб ол.

Улар саҳарлаб етиб келишди — эри қора эшак миниб олган, хотини оқ эшакда эди. Шаҳар дарвозаси олдида ола қарға қағиллаб шовқин кўтарди. Эри ўқ-ёйни олиб, ўқ узди, лекин ўқи хато кетди. Хотин унинг қўлидан ўқ-ёйни олди-да, бир ўқ билан ола қарғанинг овозини ўчирди.

Лашкарбоши уларнинг истиқболига пешвоз чиқиб ҳокимнинг буйруғи билан уларни муборакбод қилгани келганини айтди.

— Сени бу ерга юборган одам сеҳри жодудан хабардор экан. Акс ҳолда, у бизнинг келаётганимизни қаёқдан биларди? Биз ҳокимнинг ўзини кўрмоқ истаймиз, — деди Инънян.

Лю уларни очиқ чеҳра билан қарши олди. Ўзларининг ёмон ниятларидан пушаймон бўлган эр-хотин унга бор гапни айтиб беришди:

— Биз сени ўлдирмоқ учун юборилганмиз.

— Сиз ўзингизни гуноҳкор деб ҳисобламанг, — деб жавоб берди Лю. — Ҳар бир одам ўз хўжасига хизмат қилади. Суючжоунинг Вэйбодан нимаси ёмон? Шу ерда қолақолсанглар чакки бўлмас эди.

— Биз сенга хизмат қилишни истаймиз, — деди Инънян миннатдорлик билан. — Биз ўзимиз кўриб амин бўлдик. — Сеҳр-жодули кучлар сенга тобеъ экан ва сен Вейбо ҳокимидан донороқ экансан.

Лю уларнинг нимага эҳтиёжлари бор эканини сўради, эр-хотин кунига икки юз тангадан олиб туришса, уларга етарли бўлишини айтишди. Лю рози бўлди.

Эр-хотин миниб келган эшаклар тўсатдан ғойиб бўлиб қолди. Уларни ҳеч қардан топиша олмади. Бир кун Лю келгиндиларнинг хуржунини кўздан кечириб, уларда қоғоздан қирқилган икки эшакнинг сувратини кўрди. Уларнинг бири оқ, иккинчиси қора эди.

Бир ой ўтгандан сўнг Инънян Люга деди:

— Вэйбонинг ҳокими уни тарк этганимизни билмайди. Бориб уни кўриб келиш керак. Мен бир тутам сочимни кесаман-да, уни қизил шоҳи билан боғлаб, ҳокимнинг ёстуғи устига қўйиб келаман: бу билан бошқа ҳеч қачон қайтиб келмасимизни маълум қилган бўламан.

Лю рози бўлди.

Инънян тўртинчи соқчиликда қайтиб келиб, Люга шундай деди:

— Мақтуб жўнатилди. Бугун тунда Вэйбо ҳокимининг буйруғи билан Цзин Цзинэр мени ўлдирмоғи ва сенинг каллангни олмоғи керак. Лекин кўрқинишнинг ҳожати йўқ, мен уни, албатта, доғда қолдираман.

Довюрак Лю заррача ҳам кўрқмади. Тун яримдан оғгандан кейин у шам ёруғида иккита байроқчани кўрди. Уларнинг бири оқ, иккинчиси қизил бўлиб, унинг каравоти атрофида ҳавода айланиб юрарди. Уларни кўрган одам икки одам бир-бири билан олишяпти деб ўйлаши мумкин эди. Бир неча дақиқадан кейин битта байроқча ерга тушиб кетди ва калласи кесилган аёлнинг жасадига айланди. Шу пайтда Инънян пайдо бўлди.

— Цзин Цзинэр ўлди, — деди Инънян, — Вэйбонинг ҳокими бу ерга Кун Кунэрни жўнатади. Бу аёлнинг сеҳру жодуси сирларидан ҳали-ҳануз ҳеч ким воқиф бўлолгани йўқ. У шунақа тез учадик, ҳатто руҳлар ҳам уни қувиб етолмайди. У бир зумда кўкка чиқиб кетади, нариги дунёга бораолади, кўздан пинҳон бўлиб, ўзининг соясини маҳв этиб юборади. Бу аёлнинг маҳорати меникидан зўрроқ. Биз қилишимиз мумкин бўлган бирдан-бир чора шуки, бўйнингни нефрит билан ўраб оламиз. Мен бўлсам чивинга айланаман-да, сенинг ичингга кириб оламан ва ўша ердан туриб нима бўлишини кузатаман. Бошқа ҳеч нарса ни ўйлаб тополмаяпман — Кун Кунэрдан яшириниш жуда қийин.

Лю худди шундай қилди. Учинчи соқчилик вақтида у эндигина кўзи илинган эди, аллақандай нарса жаранглаб кетди-да, даҳшатли куч билан бўйинга урилди. Инънян унинг оғзидан учиб чиқди-да, уни табриклашга тушди.

— Ортиқ ҳеч нарсдан кўрқмаса ҳам бўлади. Бу аёл каптар овлаётган лочинга ўхшайди. Лочин ҳамласи хато кетса, ортиқ бу каптарга тегмайди ва ўзининг муваффақиятсизлигидан хижолат чекиб, бир ёқларга учиб кетади. Ҳозир у бу жойлардан камида минг ли нарида юрипти.

Нефритни кўздан кечиришганда унда ханжар зарбидан ҳосил бўлган чуқур изни кўрдилар.

Шу пайдан бошлаб Лю Инънянни чексиз бир эҳтиром билан хурмат қила-бошлади.

“Юаньхэ” ҳукмронлигининг саккизинчи йили у император хузурига ташриф буюрмоғи керак эди. Инънян унга ҳамроҳ бўлишни истамди.

— Эндиликда, — деди у, — мен тоғларга чиқиб кетмоқчиман, ҳақ жамолига эришган одамларни излайман. Сендан илтимос — эримнинг ҳолидан хабардор бўлиб турсанг.

Лю ваъда берди. Шундан кейин у Инъняннинг номини бошқа эшитмади.

Лю вафот этганида Инънян эшагини миниб пойтахтга келди ва Люнинг тобути устида роса кўз ёши тўкди, сўнгра яна ғойиб бўлди. “Кайчэн” ҳукмронлиги пайтида Люнинг Цзун деган ўғли Линчжоунинг ҳоқими этиб тайинланди. Бир куни у тоғ сўқмоғида Инънянга рўпара келиб қолди. Бу йиллар давомида у ҳеч қанча ўзгармапти, ҳозир ҳам ҳар доимгидек оқ эшагини миниб олган экан. Инънян учрашувдан беҳад хурсанд бўлди, ёнидан аллақандай доривор олиб, унинг битта уруғини Цзунга берди, йўқ деганига қарамай, уни уруғни ютишга мажбур қилди.

— Агар кулфатлардан амин бўлишни истасанг, — деди Инънян, — янаги йилга мансабингдан кечиб, Лоянга қайтиб кет. Ҳозир ютганинг доривор сени фақат бир йил мобайнидагина муҳофаза қилади.

Цзун унга ишонмади. У Инънянга гулдор шоҳи мато совға қилди, аммо аёл уни олмади. Улар кўпгина шароб ичишди ва Инънян жўнаб кетди.

Цзун мансабидан воз кечмади. У бир йилдан сўнг Линчжоуда вафот этди. Ўшандан бери Инънянни бошқа ҳеч ким кўргани йўқ.

ЛИ ФУЯНЬ

ТАКАСАЛТАНГ ВА СЕҲҲГАР

Шимолий Чжоу сулоласининг сўнгги йилларида ва Суй сулоласининг биринчи йилларида Ду Цзи-чунь деган ёшгина такасалтанг яшаган экан. Ўзининг уйи, моли мулки тўғрисида сира ўйламас, маишатпарастлик ва кайфу сафо билан ҳаёт кечирар экан. Бора-бора қиморга ўрганипти, кўз очиб юмгунча бор-будини созуриб тамом қилипти. Қариндош-уруғлари Цзичундан кўлларини ювиб, қўлтиқларига уришипти. Негаки у ишлашни хоҳламас экан.

Бир куни қаҳратон қишда у юпун кийимда, бўш қорин билан Чанъань кўчаларида дилдираб изгиб юрган эди. Кун охирлаб бораётган бўлса ҳам у ҳали туз тотгани йўқ, борадиган жойининг ҳам тайини йўқ. Совуқдан дилдираб, очликдан қалтираб у Шарқий бозорнинг фарбий дарвозаси олдида тўхтапти-да, осмонга қараб оғир хўрсинипти.

Унинг олдида ҳасса таянган бир чол келиб, сўрабди:

— Нечун хўрсиняпсан?

Цзичунь чолга ичидаги бутун дардини тўкиб солди, меҳрсизликлари учун қариндош-уруғларини қаттиқ койиди. Уни ҳаяжонга солган туйғулари шундоқ-қина юзида зуҳур этиб турарди.

— Муҳтожлик тортмай яшамоғинг учун сенга қанча пул керак? — деб сўради чол.

— Ўттиз-эллик минг бўлса, менга кифоя қилар эди, — деб жавоб берди Цзи-чунь.

— Етмас-ов... — деди қария.

— Юз минг.

— Бу ҳам кам.

— Миллион.

— Кам.

— Уч миллион.

— Ҳа, энди етиб қолар, — деди чол. У энгидан бир уюм танга чиқариб, уни Цзичунга берди. — Бу сенга бугунги тунни ўтказишинг учун. Эртага пешинда мен сени Фарбий бозорда форслар ҳовлисида кутаман. Кеч қолиб юрма!

Эртаси куни Цзичунь белгиланган вақтга етиб борди. Чол унга уч миллион танга берди-да, ҳатто ўзининг исмини ҳам айтмай ғойиб бўлди.

Бадавлат бўлиб олган Цзичунь яна мол-дунёсини совуришга тушди. Унинг назарида қашшоқлик энди ортиқ қайтиб келмас эди. У зўр аргумоқлар сотиб олди, қимматбаҳо либосларга бурканди ва ҳамтовоқлари билан бирга вақтини маишатхоналарда ўтказа бошлади. У заррача ҳам эртанинг ғамини эмас, ашула айтиб, ўйин тушгани тушган эди.

Икки йил ўтиб пуллар тамом бўлди. Учқур аргумоқлар билан қимматбаҳо либосларни сотиб, ўрнига мундоқроқларини олишга тўғри келди. Орадан кўп ўтмай энг охири мундоқроқ от ҳам сотилиб, ўрнига эшак олинди, эшак ҳам гум бўлгандан кейин пиёда юришга ўтилди. Цзичунь аввалгидай яна қашшоқ бўлди-қолди. У яна нима қилишини билмай, хўрсиниб, тақдиридан нолиб, бозор бошига йўл олди. Қадам товушлари эшитилди, қария намоён бўлди. У Цзичуньнинг қўлидан тутиб хитоб қилди:

— Ҳа, нима бўлди? Яна аввалгидай шип-шийдаму куп-қуруқсан-ку?! Айт, сенга қанча пул керак? Майли, мен ёрдам берай.

Цзичунь уялганидан лом-мим деб оғиз очмади. Чол ҳарчанд уринмасин, у хижолат ичида сукут сақларди.

— Эртага пешинда аввалги жойга кел, — деди чол.

Цзичунь уятини енгиб, айтилган вақтда тайинланган жойга борди. Чол унга ўн миллион берди. Цзичунь бу пулни олишдан аввалоқ бутун яшаш тарзини ўзгартиришга қарор қилган эди. У бирор иш билан шуғулланиб, қадимги дунёдаги машҳур бўлган бадавлат одамлардан ўзиб кетишга аҳд қилган эди. Аммо қўлига нақд пул тушиши биланоқ унинг ҳамма яхши ниятлари қоқи гулдек тўзиди-кетди ва у яна бир замонлардагидек айш-ишратга берилди. Орадан уч йил ўтди ва у аввалгидан бешбаттар қашшоқ бўлиб қолди. Бир куни эски жойда у яна чолга рўпара келди. Уятдан юзи шувит бўлган Цзичунь икки қўли билан бетини яшириб, ғойиб бўлмоқчи бўлди. Лекин чол унинг этагидан ушлаб олди-да, шундай деди:

— Ишларинг роса чаппасига кетипти-ку! — Шундай деб чол ўттиз миллион танга берди-да, илова қилди: — Агар шу пул ҳам сенинг дардинга даво бўлма-са, унда қашшоқликдан қочиб қутулолмас экансан.

Цзичунь ўйлади:

“Мен жуда бебош ҳаёт кечирдим, тез-тез қашшоқлик азобини тортдим, лекин қариндошларимдан ҳеч ким менга ёрдам бергани йўқ. Бутунлай бегона бир одам мени уч марта кулфат чангалидан холос этди. Мен унинг мурувватига қандай жавоб бераман?” Шу хаёллар билан у чолга мурожаат қилар экан, деди:

— Бу пуллар муносиб бир иш билан шуғулланишим учун кифоя қилади. Уларнинг ёрдамида мен қашшоқ қариндошларимни ҳам барча зарур нарсалар билан таъминлай оламан. Шундай йўл билан зиммамдаги бурчимни ўтайман. Мен сиздан жуда ҳам миннатдорман. Ишларим жиндай юришиб кетиши билан ҳамма айтганингизни бажо келтиришга тайёрман.

— Мен худди шу гапингни эшитишни истаган эдим, — деб жавоб берди чол. — Сен ишларингни жилдиравер, ўғлим! Биз янаги йилда еттинчи ойнинг ўн бешинчи куни Лао-цзи ибодатхонаси ёнидаги иккита қора арча ораллигида уч-рашамиз.

Цзичуньнинг кўпчилик қариндошлари Хуай дарёсидан жануб томонда истиқомат қилишарди. Шунинг учун Цзичунь Янчжоу теварақларида ўн минг му серҳосил ерлардан сотиб олди, у жойларда катта иморатлар қурди, катта йўлларга яқин жойларда эса юздан ортиқ чоғроқ уйчалар ўрнатди. Бу уйларга камбағал қариндошларини жойлаштирди. Тоға-жианларнинг бир-бирларига уйланадиганларининг никоҳ тўйларини ўтказди, кейин ҳар хил жойларга дафн қилинган қариндош-уруғларининг хокини бобокалонлар қабристонига олиб келди. Ўзига ёрдам берганларга муносиб тухфалар тортиқ қилди, душманлари билан ҳам ҳисоб-китобини тўғрилаб олди. Бу ишларни битиргач, у чол билан учрашадиган жойга йўл олди, чунки белгиланган муддат ҳам келиб қолган эди.

Чол қора арчанинг соясида ўтирар эди. Улар бирга Юньтай чўққисига кўтарилишди, кейин тоғлар бағрига йўл олишди, қирқ лидан ортиқроқ йўл юриш-

гач, ер юзида бўлиши мумкин бўлмаган бениҳоя гўзал бир ибодатхонани кўришди. Уларнинг бошлари узра нурли булутлар сузиб юрар, умрида хуркиш нимадигини билмаган турналар осмонда парвоз қиларди. Урта хонада ҳаддан зиёд катта бир қозон турипти. Унинг ичида аллақандай дори қайнапти. Қозонни бир томондан зангори аждарлар, иккинчи томондан оқ йўлбарслар кўриқлаб турарди. Деразалар ва деворларда ўчоқдаги оловнинг қизғиш шуълалари ўйнардди. Қозоннинг гирдида тўққизта фаришта турарди.

Кун ботаётган деб қолганди. Чол устидаги одми либосини ечиб, роҳиб жандасини кийди, бошига сариқ қалпоқчасини кўндирди. Кейин у Цзичунга учта думалоқ дори берди-да, уларни ютиб, устидан бир пиёла шароб ичиб юборишни буюрди. Цзичунь унинг айтганини бажо келтирди, кейин чол ҳарбий девор ёнига йўлбарснинг терисини ёйиб, унга Цзичунни юзини шарққа қаратиб ўтқазиб қўйди.

— Овозингни чиқармай ўтир, — деб огоҳлантирди у Цзичунни. — Ҳатто худоларни ва алвастиларни, дўзах элчиларини, йиртқич ҳайвонларни ёхуд қийноқлар остида фарёд чекаётган яқинларингни кўрсанг ҳам билгилки, буларнинг бари фақат зоҳирда, холос. Сен қимирлама, сира кўрқма, сенга ҳеч қандай зарар етмайди. Гапларимни яхши эслаб қол.

Шундай деб қария чиқиб кетди. Цзичунь хонани кўздан кечириб чиқди, аммо сув тўла қозондан бошқа ҳеч нарса кўрмади.

Қария чиқиб кетгандан кейин орадан кўп ўтмай, тоғлар ва водийлар дупур-дупурдан ларзага келди — бу томонга байроқларини қилпиратиб сон-саноксиз жанговар аравачалару қуроқларини ялтиратиб суворийлар елиб келмоқда эди. Жанговар хитоблар еру кўкни тутиб кетганди. Олдинда лашкарбоши, унинг ўзи ҳам, оти ҳам зарҳал совут кийган, у кўзларни қамаштириб ялтирайди. Лашкарбошининг ёнида бир неча юз аскар — улар қиличларини яланғочлаб, ўқ-ёйларини ўқталиб, хонага жойлашишмоқда.

— Сен кимсан? — ўшқирди лашкарбоши. — Менга қарашга нечук ҳақдинг сизди?

Ҳар томондан Цзичуннинг устига аскарлар ёпирилди — улар бақириб-чақириб унинг кимлигини суриштиришар ва бу ерга қандай келиб қолганини сўрашарди. Цзичунь эса лом-мим деб оғиз очмасди. Фазабга минган аскарлар уни қийма-қийма қилиб ташлаймиз, баданингни илма-тешик қилиб юборамиз деб дағдаға қилишарди. Уларнинг овози баайни момогулдуракдек эди. Цзичунь жавоб бермади. Ҳаддан ташқари дарғазаб бўлган лашкарбоши аскарлари билан чиқиб кетди.

Кейин кўпдан-кўп даҳшатли йўлбарслар, дарғазаб аждарлар, арслонлар, заҳарли илонлар ёпирилиб келди. Улар вишиллаб, ириллаб Цзичунга ташланиб, уни тилка-пора қилиб ташламоқчи бўлишди. Бироқ унинг юзида битта мускули ҳам қимир этмади. Шундан кейин кўп ўтмай кўрқинчли махлуқлар ғойиб бўлди.

Тўсатдан жала қуйиб юборди, чақмоқлар чақнаб, зулматни тилка-пора қилди, момақалдироқ гулдиради. Теварак-атрофга олов парчалари учиб туша бошлади, чақмоқлар чарс-чарс қилиб чақнарди, уларнинг ёруғлигидан кўзни очиб бўлмаётган қолди. Цзичунь кўзларини қисди. Бир зумда у ўтирган хона белигача сувга ботди, тўлқинлар чақмоқдай тез, момагулдуракдай гулдираб, шиддат билан ёпирилиб келарди. Орадан кўп ўтмай сув Цзичунь ўтирган жойга ҳам етиб борди. Аммо у хотиржам ўтираверди ва унга ҳеч нарса қилмади.

Лашкарбоши яна қайтиб келди. Бу гал у ўзи билан дўзах жаллодларини бошлаб келганди. Бу махлуқларнинг боши кўтосникига ва бошқа йиртқич ҳайвонларникига ўхшарди. Улар Цзичуннинг олдида ёғ тўла баҳайбат қозон қўйди-лар. Ҳар томондан Цзичунга узун найзалар ва тўқмоқлар ўқталиган эди.

— Агар у ўзининг исмини айтса, уни қўйиб юборинглар, — деб буюрди лашкарбоши. — Айтмаса, найзага илиб кўтаринглар-да, қозонга ташланглар.

Цзичунь бу гал ҳам лом-мим деб оғиз очмади.

Шунда жаллодлар унинг хотинини судраб келиб, зинага улоқтиришди-да, унга ишора қилиб дейишди:

— Исмингни айтсанг, хотинингга шафқат қиламиз.

Цзичунь индамади.

Жаллодлар аёлни дарралар билан уришди, унга ўқ-ёйлардан ўқлар узишди, пичоқ билан гавдасини тилкалашди, устидан қайноқ ёғ қуйишди, баданига қизиган темирлар ботиришди. Ниҳоят қонга беланган аёл шундай деди:

— Мен оддий бир аёлман, сизга муносиб эмасман, лекин мен ўн йилдан ортиқроқ сизнинг хизматингизни қилдим. Бу иблисларнинг қийноғи остида чидаб бўлмайдиган даражада азоб чекалман. Ўзингизни хор қилиб, уларга сўз қотишингизни истамайман. Майли, менга шафқат қилмай қўя қолишин. Лекин атиги биргина сўзингиз билан мен омон қолишим мумкин-ку! Шунчалик бағри тошмисиз?! Бир оғиз сўзни айтиш ҳам малол келадими?!

Аёл уни таъна-дашномларга кўмиб юборди, унга лаънатлар ёғдирди, унинг кўзларидан ёши дарё бўлиб оқди.

Цзичунь лоақал бир марта унга қарамади ҳам.

— Нима, мен хотинингни ўлдиролмайманми? — деб сўради лашкарбоши.

Шундай деб лашкарбоши аёлнинг оёғидан бир парча гўштни кесиб олишни буюрди. Шўрлик хотин оғриққа чидаёлмай жон ҳолатда қичқирди.

Цзичунь хотинига қайрилиб ҳам қарамади.

— Бу аблаҳ жуда абжир сеҳргар экан, — деди лашкарбоши, — унинг бу дунёда омон қолишига йўл қўйиб бўлмайди.

Шундай деб у Цзичунни ўлдиришни буюрди. Цзичунни ўлдирдилар ва унинг руҳи дўзах сардори Яньсоннинг ҳузурида намоён бўлди.

— Юньтай чўққисидаги сеҳргар шуми? — деб сўради дўзах сардори. — Қийнанг уни!

Цзичуннинг оғзидан кўрғошин эритиб қуйишди, тиканли симлар билан савалашди, мешга солиб туйишди, тегирмон тоши орасида эзгилашди, тагида гулхан ёниб турган ўрага ташлашди, қайнаб турган сувга пишиб олишди, пичоқ қадалган йўлдан тоққа ҳайдашди, ўрмон янглиғ қиличлар орасидан ўтказишди. Хуллас, у тотиб кўрмаган биронта ҳам қийноқ қолмади. Шунча қийноқларга дош берар экан, у бирор лаҳза ҳам роҳибнинг насиҳатини кўнглидан чиқармади ва унинг лабларидан бирон марта ҳам “ихх” деган инграш чиқмади. Шунда жаллодлар “ҳамма қийноқларга солиб кўрдик, унга қўлламаган биронта ҳам қийноқ қолмади”, дейишганда, дўзах сардори бундай деди:

— Бу аблаҳ яна эркак бўлиб қайта туғилишга арзимади. Майли, у Сунжжодаги Шаньфу уездида истиқомат қилувчи қози Ван Цюаннинг оиласида хотин киши бўлиб қайта туғила қолсин.

Цзичунь қиз бола бўлиб туғилди. Қизалоқ жуда кўп касал бўларди — бирор кун йўқ эдики, уни қай бир тарзда даволашмасин. Бир кун у ўчоққа йиқилиб тушди, бошқа бир кун катдан қулаб тушди, лекин аъзойи бадани чидаб бўлмас даражада оғриётганига қарамай, бир марта ҳам инқиллаб-синқилламади. У улгайиб, жуда гўзал бир қиз бўлиб етишди, лекин сира гапирмас эди, уйдагилар уни туғма соқов бўлса керак деб ўйлашарди. Қариндош-уруғлари ҳар қадамда уни камситишга уринишар, лекин қиз ҳеч қачон уларга жавоб бермас эди. Ўша уездда истиқомат қилувчи Лу Чуй деган йигит соқов қизнинг гўзаллигини эшитиб, унинг уйига совчи юборди. Қизнинг уйдагилари унинг соқовлигини баҳона қилиб, қизни узатмаймиз деб туриб олишди. Шунда Лу Гуй деди:

— Агар у яхши хотин бўладиган бўлса, гапириш иқтидори не керак унга? Тили бир қарич, жағи очиқ хотинларга ўрнатилган бўлади у.

Ота-оналари тўйга розилик беришди ва белгиланган муддатда ҳамма маросимларга рия қилган ҳолда тўй бўлиб ўтди.

Бир неча йил мобайнида эру хотин хушнуд ва масрур ҳаёт кечирди. Хотин кўчқордай ўғил туғиб берди. Бола икки ёшидаёқ ўзининг пишиқлиги ва ақли билан ҳаммани ҳайрон қолдира бошлади. Лу Гуй болани кўлида кўтариб турганича, хотинини лоақал бир сўз айтишга мажбур қилишга уринарди, бироқ унинг ҳамма ҳаракати беҳуда кетди. Қулардан бирида қаттиқ ғазабланган Лу Гуй деди:

— Бир замонларда вазир Цзянинг хотини сира тишининг оқини кўрсатмас эди. Чунки у эрини ёмон кўрар эди. Бироқ у бир кун эри ўқ-ёй билан тустовуқларни уриб олаётганини кўриб, унинг маҳоратига тан бериб, беихтиёр жиламайпти. Мен ўзимни унга қийсламайман, чунки адабиёт тустовуқ ови эмас.

Сенинг мен билан гаплашгинг келмайди. Онаси ўглининг отасини ёмон кўрса, унда ўғилнинг нима кераклиги бор?

Шундай деб ўғлининг оёғидан ушлаб кўтарди-да, боши билан тошга урди. Мажақланган бошдан тирқираб оққан қон теварак-атрофдаги бир неча қадам жойни булғади. Боланинг онага муҳаббати шу қадар чўнг эдики, у ҳамма панд-насихатларни унутиб, “Вой!” деб хитоб қилди. Бу хитоб ҳали тиниб улгурмасдан Цзичунь яна аввалги жойида ўтирар эди. Унинг қаршисида роҳиб турарди. Бешинчи соқчилик давом этмоқда эди. Ибодатхонада ялт этиб олов пайдо бўлди, аланганинг баланд тиллари юқорига ўрлади, бир зумда бутун хонани олов чулғаб олди.

— Сен менинг орзуларимни чиппакка чиқардинг, — деди роҳиб хўрсиниб. Сўнг Цзичунни сочларидан ушлаб олди-да, зўрлаб сувли тоғорага тикди. Бу пайтда унинг кийимлари тутай бошлаганди. — Сен ўзингдаги шодлик ва ғазаб, қайғу ва кўрқув, нафрат ва умид каби туйғуларни енга олдинг, ўғлим. Фақат муҳаббатнигина енгиб, йўқ қилолмадинг. Ҳозир қичқириб юбормаганингда, менинг маъжуним тайёр бўларди. Унда сен ҳам мангу яшовчилар тоифасига кирар эдинг. Мангуликни излаш учун ишончли ёрдамчилар топиш нечоғлик мушкул-а! Мен маъжун тайёрлашдаги уринишларимни яна бошидан бошлайман, сен эса бандалар сафига қайтасан! Алвидо!

Шундай деб роҳиб Цзичунга йўл кўрсатиб қўйди.

Цзичунь ўзини теварак-атрофга аланглаб қарашга мажбур қилди. Қозон бузилиб қолган эди, унинг ўртасидан билакдек узун темир сўппайиб чиқиб турарди. Роҳиб уни пичоқ билан кеса бошлади.

Бандалар дунёсига қайтгач, Цзичунь валинеъматига ёрдам беролмагани учун қаттиқ қайғурди. У роҳибни қидириб топишга ва яна унинг хизматини бажо этишга уриниб кўрмоқчи бўлди. Бироқ у Юнотай тоғига кўтарилганда у ерда ибодатхонанинг изи ҳам қолмаган эди. Цзичунь бутун вужуди ғуссага тўлиб, орқасига қайтди.

ФАН ЦЯНЬ ЛИ

ЯН ДЕГАН САТАНГ ТАРИХИ

Ян деган сатанг Чанъандаги маишатхоналари кўп маҳаллаларда донг таратган гўзал аёл эди. Унинг чехраси бениҳоя жозибадор, латофати зўр, кийимларини ҳам дид билан чертиб-чертиб танлаб киярди. Сардорлар, рутбалик аслзодалар, мусофир сайёҳлар уни ўз ҳолига қўймай, устма-уст зиёфатларга чақирган эди. Ҳатто мутлақо ичмайдиган одамлар ҳам унинг шарафига қўлларидаги қадахни оқ урардилар. Чанъаннинг жамики ёш-яланглари унинг уйидан нари кетмас, унинг биргина имо-ишораси билан бутун бор-будини заррача ачинмасдан совуришга тайёр эдилар. Бор-буди нима экан, улар Ян учун жонларини беришдан ҳам тоймас эдилар. Соҳибжамолнинг исми пойтахтда ҳам кенг шуҳрат топди, пойтахтдагиларнинг ҳам кўпчилиги уни кўришга иштиёқманд бўлиб қолди.

Ўша кезларда Чанъанда Линнангдан чиққан машҳур бир одам саркарда эди. У жуда ҳам айш-ишратга берилган эди. Ўша жойларда тугилиб-ўсган хотини эса ўлгудай рашкчи эди. У аллақачон эрининг ноҳўя ишларидан хабардор бўлганидан, бошқа хотиннинг этагидан тутиб кетадиган бўлсанг, ўзимни ўзим ўлдираман деб огоҳлантириб қўйган эди.

Эри бўлса оқсуяклардан бўлгани учун ёшлигиданоқ сатанглар билан хонандаларни кига бориб туришга кўникиб қолган эди, эндиликда эса хотинини мудом хафа қилиб бўлса-да, ўзини шайтон йўлидан сира қайтара олмасди.

У Янни сатанглар рўйхатидан ўчирмоқлари учун яширин равишда катта миқдорда пул тўлади, эндиликда Нанъхай деган қўшни шаҳарда бир уйни харид қилиб, жувонни ўша ерга кўчириб қўйган эди. Саркарда хизматдан бўшаган вақтларини Ян билан ўтказар, уйига эса ярим кечадан ошганда келарди.

Ян ақли аёл эди, у садоқат ва эҳтиром билан саркарданинг хизматини қилар, ҳеч қачон одоб-ахлоқ қоидаларини бузмай, ўзини муносиб хотиндай тутарди.

Ян хушторининг ҳамма яқинларини совға-саломлар билан кўнглини олишга ҳаракат қилар ва улар ҳам саркарданинг кўнглини қизга ийдирганлари ийдирган эди. Шунинг учун саркарда борган сари жувонга кўпроқ боғланиб борарди.

Улар биринчи бор учрашгандан бери бир йилча ўтди. Кунлардан бирида саркарда қаттиқ оғриб қолди ва тўшакдан туrolмади. У лоақал бир марта бўлса-да, Янни кўргиси келган эди, лекин хотинидан кўрқарди. Шунда у ўз истагининг тобеларидан бирига айтди. Бу одамни ўзига яқин кўриб юрарди.

Бу одам саркарданинг хотинига деди:

— Эрингизнинг аҳволи оғир. Менингча, унинг ёнида эртаю кеч бирон моҳир ҳамшира ўтирмаса, тузалиб кетмоғи анча қийин кўринади. Мен кўз остимга олиб кўйган бир оқсоч қиз бор. Ўзи тагли-жойли хонадондан. Хизматни ўрнига кўяди. Беморни шунақа парвариш қиладики, кўяверасиз. Ижозат берсангиз, шу жувонни олиб келсам, эрингизни парвариш қилса. Бунга нима дейсиз?

— Агар у тагли-жойли хонадонларда хизмат қилган бўлса, демак, унга ишонса бўлади. Унинг парваришидан ҳеч қанақа зиён-заҳмат етмаса керак. Майли, чақира қолинг уни.

Саркарданинг қўлида ишлайдиган одам Янга оқсоч қиёфасида беморнинг ҳузурига келишни буюрди. Бироқ улар ниятларини амалга ошириб улгурмасларидан сирлари очилиб қолди.

Рашкчи аёл бақувват-бақувват оқсоч аёлларини чақириб, уларнинг қўлига калтак тутқазиб, тахт туришни буюрди, даҳлизга доғ бўлиб турган ёғи билан катта қозонни ўрнатди-да, Яннинг келишини кута бошлади. У кундошини қозонга ташламоқни ўйлаб кўйганди. Бемор буни билиб даҳшатга тушди, ўша лаҳзадаёқ Янни огоҳлантириш учун чопар юборди, унга зинҳор-базинҳор келмасликни тайинлади.

Чопарни жўнатар экан, унга яна шундай тайинлади:

— Менинг истагимни бажо келтираман деб, бошига катта фалокат тушишига сал қолди. Яхшиямки, мен ҳали ўлганим йўқ ва уни бу алвастининг қўлидан кутқариб қолдим. Акс ҳолда, жуда ёмон бўларди.

У Янга жуда ноёб ва қимматбаҳо бир жавоҳирни туҳфа қилди, хизматкор болага бирон енгил қайиқни ёллаб, Янни ўзи туғилиб ўсган жойларга — олис шимолга олиб бориб кўйишни буюрди. Ўша пайтдан бошлаб ғам-ғусса унинг юрак-бағрини тўхтовсиз кемирди; ўн кун ҳам ўтмай, у жон таслим қилди.

Худди шу пайтда Ян Хунчжоуга етиб борганди. Хушторининг вафот этганини билиб, Ян унинг ҳамма совға-саломини қайтариб юборди, уйдаги меҳроб олдига хотира жадвалини кўйиб, нола-фигон билан шундай деди:

— Сен мени деб нобуд бўлдинг, сенсиз яшаб нима қиламан! Ахир, мен бир ўзим ёлғиз қолаолмайман-ку?! — Шундай деб жадвални йиртди-да, ўз жонига суиқасд қилди.

Одатда ҳусн-чиройини бозорга соладиган сатанглар эркаклар билан фақат таъма йўлида учрашадилар. Ян эса хушторига миннатдорлигини намоён этиш учун ўлимни бўйнига олди. Мана буни садоқат деса бўлади! У хушторининг ҳамма совға-саломларини қайтарди — мана буни беғаразлик деса бўлади. Гарчи сатанг бўлса ҳамки, бошқалардан қандай ажралиб туради-я!

Х-ХІІ АСР ҲИКОЯЛАРИ

СУН ДАВРИ

ЧЖАН ЦИСЯНЬ

АКА-УКА БАЙЛАР ВА ҚИЛИЧБОЗ

Ваньчжоу вилояти ҳукмдорининг фамилияси Бай, исми Тинхуэй бўлиб, иштейфодаги мансабдор Бай Бэнькэнинг тўнғич ўғли эди. У аслида император мулклари ва боғларининг бошқарувчиси лавозимида ишлар, айна чоқда босқинчи — қароқчиларга қарши курашга ҳам раҳбарлик қиларди. У Шу вилоятида

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

муваффақият билан тартиб ўрнатди ва хизматлари вазидан Ваньчжоу вилоятининг ҳукмдори лавозимини эгаллади. Кейинчалик у истеъфога чиқиб, Цзиннанда вафот этди.

Табиатан у ҳар қанақа ғаройиб нарсаларни яхши кўрар ва даосларнинг таълимотига катта ҳурмат билан қарарди.

Унинг жияни Тинжан лашкарда хизмат қиларди. Аммо ўзининг сардорлик вазифасини яхши бажармас, маишатни ёқтирар, кайф-сафо билан вақт ўтказарди. Кунлардан бирида унинг нонхўр улфатларидан бири сўради:

— Эшитдингми, одамлар аллақандай қиличбоз тўғрисида гапириб юришипти.

— Эшитдим, — деб жавоб берди Тинжан.

— Уни кўрганинг йўқми?

— Йўқ, кўрмадим, — деб жавоб берди Тинжан.

— Бўлмаса, билиб қўй. Тунли маҳалласининг ёнида мусофирхонада бир одам туради. Ҳамма уни Қаландар деб чақиради. Аслида шу одам қиличбоз. Бир бориб кўриб келмаймизми?

Тинжан рози бўлди ва эртасига ошнаси билан бирга мусофирхонага йўл олди. Аллақандай бир одамнинг теварагида бўйра устида беш-олтита меҳмон ўтирипти. Ҳалиги одамнинг кўзлари ичига ботиб кетган, қошлари куюқ, қип-қизил яноқларини малла соқол қоплаган. Тинжан уларга яқинлашганда ҳамма ўрнидан турди, фақат малла соқолгина жойида ўтираверди.

Тинжан эҳтиром билан таъзим қилди. Малласоқол беписандлик билан унинг саломига алик олган бўлди ва мутакаббирлик билан сўради:

— Қайси уруғдан у?

— У вилоят ҳокимининг жияни бўлади, — деб жавоб берди Тинжаннинг улфати. — Бу ерга мен билан бирга келди. Сизни муборакбод этиш ниятида, жаноб Қаландар.

— Сен билан бирга келган бўлса, майли, ўтириб, биз билан шароб ичсин, — деб жавоб берди Қаландар жилмайиб.

Орадан кўп ўтмай каттақон ёғоч тоғора олиб келишди. Қаландар унга бир неча шиша ичкилик куйди. Ўтирганларнинг ҳар қайсисининг олдига чинни пиёла куйди. Кейин қоврилган эшак гўшти билан тузалган дастурхон олиб келишди.

Меҳмонлардан аллақайсиси пичоқни олиб, гўштни йирик-йирик тўғради. Меҳмонлар бирин-кетин ёғоч чўмични олиб, пиёлаларига тўлдириб шароб куйиб олишди. Ҳар бирларининг олдига гўшт тўла лаган қўйилди.

Тинжан бу тайёргарликларни кузатиб ўтирар экан, ҳайрон бўлганини яшира олмади. Қаландар пиёласини қўлига олиб, уни бир кўтаришда бўшатди. Қолганлар ҳам унга эргашишди. Кейин ҳаммалари гўшт ейишга киришишди. Улар гўштни лаганлардан қўллари билан олишар, олаётганда ер остидан Тинжанга кўз қири билан қараб қўйишарди. Тинжан ўзини зўрлаб, зўрға ярим пиёла шароб ичди-ю, бир-икки тўғрам гўшт еди. Бундан ортиғига ҳарчанд қилса ҳам кучи етмади.

Ниҳоят, ҳамма шаробни ичиб, гўштни еб бўлинди. Меҳмонлар кетишга чоғланди. Тинжан уларга синчиклаб разм солиб, буларнинг хашаки касб одамлари эканини пайқади. Улар қиличбозлар, полвонлар эди. Ниҳоят, ҳамма кетиб, Тинжан билан унинг бирга келган ошнаси қолди, холос.

Тинжаннинг ошнаси қиличбозга мурожаат қилиб, гап бошлади:

— Жаноб Бай санъатингизни ўрганиш иштиёқида. Ундан эътиборингизни дариг тутмасангиз, жаноб Қаландар.

Малласоқол илиб қўйилган калта қилични олди, уни қинидан суғурди, қўлида айлантириб кўрди. Кейин тирноғи билан қиличнинг даммини кўрди, енгилгина жаранлаган овоз эшитилди. Тинжан қаршисидаги одам чиндан ҳам моҳир қиличбоз эканига ишонч ҳосил қилди ва ўрнидан туриб унга уч марта таъзим қилди.

— Сизни учратганимдан бахтиёрман, Қаландар жаноблари. Сизга шогирд тушсам дегандим.

Бунга жавобан малласоқол деди:

— Бу қилич билан шу пайтгача мен олтмиш ё етмиш кишини ўлдирдим. Уларнинг бари хасис одамлар ё халққа зулм ўтказган золимлар эди. Бу ярамасларнинг бошини қайнатиб, еб юборганман. Таъмига кўра улар чўчқанинг ё кўйнинг бошини ўхшарди.

Тинжаннынг баданлари жимирлаб кетди, у қўрқиб кетиб, дарҳол жўнаб қолди. Уйига қайтиб келгач, воқеани акаси Бай Тинхуэйга айтиб берди.

Қадимдан зодагон уруғлардан келиб чиққанлар фаройиб ва ажойиб одамларни дунёда ҳар нарсадан ортиқ қадрлашган. Ҳукмдор дарҳол сўради:

— У билан қандай учрашсам экан-а? Ошнанг билан бир гаплашиб кўр-чи! Тинжан ошнаси билан гаплашиб кўрди. У шундай деди:

— Шароб билан газак тайёрлаб, кутиб туринглар-чи.

Чиндан ҳам эртаси кун эрталаб Тинжаннынг ошнаси малласоқол билан кириб келди. Ака-ука Байлар уларга пешвоз чиқишди, таъзим қилиб Қаландарни муборакбод этишди ва уйга таклиф қилишди. Шунга қарамай малласоқол тақабурлигини қўймаган эди. Улар еб-ичиб қоринни тўйдиргач, у ака-укага хитоб қилди:

— Уйларингда яхши қилич топиладими?

— Топилади, — деб жавоб берди ака-ука.

Улар меҳмоннинг олдига анча-мунча қилични ёйиб ташлашди. Меҳмон уларни бирма-бир кўриб чиқди.

— Буларнинг бари оддий темир қилич.

Шунда Тинхуэй деди:

— Менда яна иккита қилич бор, ҳозир кўрсатаман.

Малласоқол уларнинг бирини кўлга олди.

— Буниси ҳам аъло эмас, — деди у ва қилични ерга ташлади.

Лекин иккинчи қилични кўргач, деди:

— Мана буниси ярайди. — Шундай деб қилични чархлашни буюрди.

Шундан сўнг Қаландар оташкуракни олиб келишни буюрди ва қилич сермаб, уни иккига бўлиб ташлади. Қиличнинг тиғи жиндай заҳаланмади ҳам.

— Бу қилич ярайди, — деб такрорлади меҳмон.

У машқ қилаётгандай бир неча марта қилични отиб, илиб олди. Бир неча муддат шундай қилиб тургач, йўлга отлана бошлади.

Меҳмоннинг санъатига қойил қолган Бай Тинхуэй ундан яна бир-икки кун қолишни илтимос қилди. Қаландарни меҳмонхонага ўтқазиб, ҳар жиҳатдан иззат-икромни ўрнига қўйишди.

Меҳмон турқи совуқ, камгап одам экан. Унга бирон гап гапиришса, у истаристамас тўмтоқчина жавоб бериб қўяқоларди.

Бир кун меҳмон аллақайга бориб келадиган иши борлигини айтиб, уй эгаларидан тузукроқ от топиб беришларини сўради. Бир неча кундан кейин у отсиз, пиёда қайтиб келди-да, шундай деди:

— От ҳуркиб қочиб кетди.

Ўн кунлар ўтгач, бир одам отни ушлаб етаклаб келипти.

Орадан яна бир ойдан мўлроқ ўтди. Малласоқол Бай Тинжанга мурожаат қилиб деди:

— Сизлардан жиндай пул, чарм хуржун, яхши от ва иккита мулозим сўрамоқчиман. Мен Хуйянга бориб келишим керак. Қайтиб келганимдан кейин отни ҳам, пулни ҳам қайтариб бераман.

Бай Тинжан ичида от ҳам, пул ҳам бермаганим тузук эди деб ўйлади, бироқ Қаландарнинг анча-мунча хасисларни қиличдан ўтказгани ҳақидаги гаплари эсига тушиб, унинг айтганларини бажо қилишни ўйлай бошлади. Шу билан бирга у меҳмоннинг қайтиб келмаслигидан ҳадиксирар ва узил-кесил бир қарорга келолмай гаранг эди. Қаландарнинг жаҳли чиқди, зарда билан кетишга отлана бошлади.

Ака-укалар узр сўрашга тутинишди.

— Пул билан от десангиз, марҳамат, ҳозироқ бажо келтирамиз. Лекин жанобларига маъқул келадиган мулозим топиб беролмаймизми деган хавотир-дамиз...

Охир-пировардида ака-укалар Қаландар айтган нарсаларнинг ҳаммасини муҳайё қилишди. Меҳмон отга минди-ю, хайр-маъзурни насия қилиб жўнаб кетди. Ака-укалар оғизлари очилганча ҳанг-манг бўлиб қолаверишди.

Бир неча кундан кейин мулозимлардан бири қайтиб келди.

— Шаҳар ташқарисидаги хандаққа етиб боришимиз билан, — деб гапириб берди у. — Қаландар мени “орқада қоляпсан” деб роса уришиб, орқага қайта-либ юборди.

Орадан ўн кунча ўтгач, иккинчи мулозим ҳам қайтиб келди.

— Биз Шаньжоуга етиб бордик. Қаландар мендан қаттиқ ғазабланиб, орқага қайтариб юборди.

Ака-укалар ҳатто ўзаро гаплашганларида ҳам Қаландар ҳақида бирон оғиз ёмон гап айтишга юраклари бетламас эди — улар бу гаплардан Қаландарнинг воқиф бўлиб қолишидан қўрқишар ва бирон фалокатга рўпара келиб қолмайлик деб чўчишарди.

Бир йилдан ортиқроқ вақт ўтди — қиличбоз ҳамон қайтгани йўқ. Тўсатдан бир куни ака-укаларнинг дарвозаси олдидан бир отлиқ савдогар ўтиб қолди. Қарасалар, от — ўша, бир вақтлар малласоқолга ўзлари бериб юборган от. Мулозимлар ўша заҳотиёқ отни танишиб, ака-укага хабар қилишди.

Савдогардан сўраб-суриштириша бошлашди. У отни Хуачжоуда саккиз юз минг тангага сотиб олганини айтди ва савдо васиқасини кўрсатди. Сотган одамнинг исм-шарифи тўқилган экан.

Шундай қилиб, ёлгон очилиб қолди.

Орадан уч йиллар ўтгач, малласоқолни Шаньжоуда кўришипти. У бор-йўғи бир темирчи экан. Лекин темирчиликда жуда моҳир экан.

Бай Тинхуэй ҳаддан зиёд бағри кенг, қўли очик, самимий ва кўнгилчан одам эди. Ўзини қиличбоз кўрсатиб, одамларни лақиллатиб юрган малласоқол уни ҳам алдаб кетган бўлса, бунинг ажабланидиган жойи йўқ.

Муаллиф, бу воқеаларни нима мақсадда ёздим деб сўрашлари мумкин. Бронза сепоярларда филлар ва гаройиб жонворлар тасвирланганини кўп кўргансиз. Тоғдаги ўрмонларга усталарни жўнатиб, филларни кўриб келишни буюришар экан. Кейин усталар уларнинг тасвирини ишлар эканлар. Ҳар қандай одам уларнинг тасвирига қараб, фил ёки бошқа жонворларни таниб олар экан. Қадим-қадим замонлардан бери донишманд ва назаркарда одамлар ҳар хил ёлгончиларнинг турфа хил найрангларини ёзиб қолдиришган. Бу ёзувлар ҳам бронза сепоярлардаги махлуқларнинг тасвирига ўхшайди. Бу ҳикояни ёзмоқдан кўзлаган мақсадим ҳам шунақа эди.

ШЭНЬ ФУЧ

(1763—1808)

МУСИБАТЛАР ВА ФУССАЛАР

Нега ҳаётингизга мусибатлар соя солади? Кўпинча бу мусибатлар қилган гуноҳларимиз учун юбориладиган жазодир, лекин бошимга тушган кулфатлар учун мен айбдор эмасман. Мен ҳамиша одамохун бўлганман, ҳамиша бировга сўз берсам уни муқаддас билиб, ваъдамга содиқ бўлганман, аммо менинг соддалигим ва ўз ҳисларимни жиловлаб олабилмаслигим бошимга кўпгина кулфатлар келтирди. Менинг отамни жаноб Цяйфу деб аташарди. Табиатига кўра у бениҳоя саҳоватпеша бир одам бўлган. Бошқалар ёрдамга муҳтож бўлса, у доим ёрдамга келар, ҳамиша кимларнингдир ишларини йўлга қўйишга кўмаклашар, ёшларнинг оила қуришларига мадад берарди. Ундан меҳрибонлик кўрганларнинг сон-саногини йўқ эди. Қўлида пул турмас, ўта сахийлик билан бегоналарга харжлаб юбораварарди.

Мен Юнга уйланганимдан кейин оиламиз муҳтожликка тушиб қолди, эплаб тирикчилигимизни ўтказиш учун буюмларимизни гаровга қўйиб қарз кўтаришга мажбур бўлдик. “Пул бўлмаса, ишинг ҳам ўнгмайди, шодлик ҳам сени тарк

этади” деган мақол бор. Бизнинг қашшоқлигимизни кўриб аввалига баъзи бир пасткаш одамлар бизга заҳарларини сочишди, кейин эса оиламиз аъзоларининг ҳам илмоқли таъна-дашномларига қолдик. “Аёл кишида истеъдоднинг йўқлиги — улугъ неъматдир” деган қадимги нақл бор. Шу нақл жуда ҳам тўғри экан-да... Оилада мен тўнғич эдим, лекин шунга қарамай учинчи ўғил ҳисобланар эдим. Узоқ-яқин қариндошлар ҳам, оила аъзоларимиз ҳам Юнни “учинчи сингил” дейишарди. Аммо орадан кўп ўтмай, уни “учинчи хола” деб қақирадиган бўлишди. Бу ҳазилни шунақа кўп такрорлашдики, бора-бора ҳаммамиз унга ўрганиб қолдик. Лекин бу ҳазил неғадир менга Юнни мазах қилишдек туюлар эди. Негаки Юн мендан ўн ойлик катта эди. Бошимизга ёғилган мусибатларнинг даракчиси шу эмасиди?

Давлатпаноҳ Цянлун подшолик қилган даврда бир куни отам билан Хайнин ҳокимининг маҳкамасига бордик. У ерда оиламиздан бизга келган мактублар ичида Юндан ҳам хат бор эди. Отам унинг хатини таниб, менга деди:

— Хотинингнинг туппа-тузук саводи бор, хат танийди. Қайнонасига хат ёзишда ёрдам бериб турсин.

Аммо кунларнинг бирида аллақандай ғийбатлар онажонимнинг қулоғига етиб боришти. Онам уйда бўлиб ўтган бир воқеани Юн бузиб юбормадимикин, деган шубҳага боришти. Шундан кейин келинига хат ёздирмай қўйишти. Бир куни отам хат Юннинг қўли билан ёзилганини пайқаб қолиб, мендан сўради:

— Хотинингнинг тоби қочиб қолмадимикин?

Шу куннинг ўзида мен Юнга мактуб йўллаб, нима гап эканини ёзиб юборишини илтимос қилдим. Жавоб бўлмади. Бир неча муддатдан кейин отам менга ранжиганини ошқора айтди-қўйди:

— Онанг учун мактуб ёзиб бериш хотинингга малол келганга ўхшайди.

Ниҳоят уйга қайтиб келганимиздан кейин мен бўлиб ўтган воқеалар тагида нима гап ётганини билиб олдим. Кейин нима бўлганини отамга айтиб бермоқчи эдим, Юн мени қайтарди. У шундай деди:

— Қайнонам билан орамиз бузилганидан кўра отангнинг қаҳрига учраганим яхшироқ.

Шундай қилиб мен отамнинг ғалати фикрларини тарқатиб юбора олмадим.

Кейинги йилнинг баҳор фаслида отам билан Нанкинга бордик. У ерда биз Юй Футин деган одам билан ёнма-ён жойлашдик. Бу одам Нанкин маҳкамасида отам билан бирга хизмат қилар экан. У оиласини ҳам бирга олиб келган экан. У билан суҳбатлашиб ўтириб, отам дардини тўкиб солди.

— Бутун умрим уйдан, оиладан узоқда кишига оғир юк бўладиган ташвишлар билан ўтди. Мен ҳамиша бир нарсани орзу қилардим — ёнимда бир одам бўлса, у менинг ташвишимни чекса, туриш-турмушимга қараса... Агар ўғлим мени чиндан ҳам иззат қиладиган бўлса, у менга бирон аёлни топиб бермоғи керак. Албатта, бу аёл ўзимизнинг томонлардан бўлса жуда соз бўларди, унда талаффузимизда ҳеч қанақа айирма бўлмасди.

Фу-тин отамнинг хоҳишини оқизмай-томизмай менга етказди, мен отам учун бирор жорияни кўз остига олиб қўйишни илтимос қилиб, Юнга махфий хат йўлладим. Орадан кўп ўтмай, хотиним маъқул бир жувонни топди. Унинг қизликдаги исми Яо бўлган экан. Бир тўхтамга келгунга қадар хотиним онамга бу иш тўғрисида батафсил гапириб ўтирмапти. Яо уйимизда пайдо бўлгандан кейин “бу — ҳамюртим, кўнгил ҳушига саёҳат қилиб юрипти”, деб қўя қолипти.

Орадан кўп ўтмай отам менга жорияни ўзининг хобхонасига олиб киришни буюрди. Унинг қилмиши туфайли жуда кўп миш-мишлар туғилди. Одамлар шундай ҳам дейишдики, гўё отам кўлдан буён шу жувон билан қўшилмоқчи ният қилиб юрган экан. Воқеаларнинг асл маъноси онажонимга аён бўлгандан сўнг, у Юнга деди:

— Сен бошқа гапни гапирган эдинг-ку, Яо кўнгилхушлик учун саёҳат қилиб юрипти дегандинг. Нега энди менинг эрим уни жорияликка қабул қилди?

Шундай қилиб, Юн билан онажоним ўртасига совуқлик тушди.

Жэнь-цзи йилида баҳорда мен Чжэн-чжоу шаҳрида турдим.

Янчжоуда Ханьцзян дарёси бўйлаб қилинган саёҳатдан кейин отам қаттиқ касал бўлиб қолди. Шу заҳотиёқ унинг ҳузурига йўл олдим, бироқ йўлда ўзим

ҳам касалга чалиниб қолдим. Шу кезларда отамнинг ҳузурига укам Ци-тан келди. Менга ёзган хатида Юн шундай депти: “Ци-тан кўшни аёлдан катта миқдорда пул қарз олди. У мендан унинг учун кафил бўлишимни илтимос қилди. Энди бўлса, кўшни аёл дарҳол қарзни қайтаришни талаб қилипти”. Мен укамдан бу гапнинг тўғри-нотўғрилигини сўрадим. Ци-тан, “келинойим бировнинг ишига бурун суқмай кўяқолсин, буларнинг бари бўлмаган гап”, деб туриб олди. Шунинг учун Юнга жавоб ёзиб юбордим: “Ҳозир икковимиз ҳам бетобмиз. Бунинг устига ёнимизда сариқ чақа ҳам йўқ. Укам қайтиб боргунча шошма туратур. Боргандан сўнг ўзи иложини қилар”. Орадан кўп ўтмай отам тузалди ва мен Чжэньжоуга жўнаб кетдим. Мен кетганимдан кейин Юндан жавоб хати келипти. Унинг хатини отамнинг ўзи очиб ўқипти. Кейинчалик билдимки, Юн хатида яна Ци-таннынг катта миқдорда қарз олганини ёзипти. Шундан кейин бундай сўзларни айтипти:

“Онангнинг айтишига кўра, чолнинг хасталигига жория айбдор эмиш. Чол қувватга киргач, мен Яога маслаҳат бераман — у чолга уйини соғинганини айтсин. Унинг ота-онасидан келиб, қизларини олиб кетишларини илтимос қилман. Бирдан-бир маъқул чора шу, холос”.

Хатни ўқиб отамнинг газаби кўзиб кетипти. Даставвал у Ци-тандан, қарз олганинг ростми? — деб сўрапти. Укам, “бунақа гапни биринчи марта эшитиб турибман”, — деб жавоб берипти.

Кейин отам менга хат ёзиб юборди: “Сенинг хотининг сендан яшириқча пул қарз олар экан. У укамга тўхмат қилипти. Бунинг устига-уштак, қайнонасини уялмай-нетмай “сенинг онанг”¹ депти, сенинг отангни — мендай табар-рук бир кекса одамни “чол” деб атапти. Бунақа номуносиб феълү атворни кўргач, газабланиб кетдим ва чопар юбориб, уни дарҳол уйдан ҳайдаб чиқаришни буюрдим. Агар сенда ақл деган нарсадан зиғирдек қолган бўлса, нима айбинг борлигини ўзинг тушуниб олмоғинг керак”. Бу мактуб мени чарақлаган ёруғ кунда гумбурлаган момақалдиқроқдек ҳанг-манг қилиб қўйди. Мен шу заҳотиёқ отамдан сўраб мактуб ёздим. Отни эгарлаб миндиму Юн ўзини-ўзи бир бало қилиб қўймасин, деган хавотирда уйга жўнадим. Мен уйдагиларга ҳамма гапни ётиги билан тушунтириб бераётганимда, отамдан хат келиб қолди. Хатда Юннинг феълү атвори ҳўб ёмонлаб ёзилган экан.

Юн хўнг-хўнг йиғлаб менга деди:

— Албатта, мен бунақа сўзларни ишлатмаслигим керак эди. Аммо мен буни билмай қилиб қўйипман. Қайнотам мени кечирақолсалар ҳам бўларди...

Бир неча кундан кейин отам менга янгича тўхтамга келганини маълум қилди. — Мен сизларни ҳаддан зиёд қаттиқ жазолашни истамайман. Аммо сизлар билан кўришмоққа сира тоқатим йўқ. Шунинг учун менинг уйимдан чиқиб кетинглар. Шундай қилсанглар, менинг қаҳримга учраб, қаттиқроқ жазо тортишдан халос бўласизлар.

Мен Юнни унинг ота-онасиникига жўнатмоқчи бўлдим. Аммо унинг она-жониси аллақачон ўлиб кетганди, укаси уйдан қочиб кетган. Юннинг ўзи ҳам қариндошларига қарам бўлмоқни истамади. Иттифоқо, менинг дўстим Лу Баньфан бошимизга тушган кўргиликларни эшитиб, бизни Сяошуанлоуга — ўз уйига таклиф қилди. Икки йилдан кейин отам ниҳоят бор ҳақиқатни билди.

Бу воқеа мен Линнандан қайтиб келганимдан кейин рўй берди. Отамнинг ўзи Сяошуанлоуга — бизникига келди. Ўшанда отам Юнга мурожаат қилиб шундай деди:

— Энди мен бор ҳақиқатни билиб олдим. Икковларинг ҳам уйга қайта қолинглар.

Уйга учовлашиб қайтиб келдик ва аввалги хонадонимизда шод-хуррамлик билан ҳаёт кечира бошладик. Оиладаги тотувлик қайтадан тикланган эди. Аммо хонанда Хань Юань билан боғлиқ воқеалар бошимизга янги мусибатлар ёғдиришини ким ҳам билипти дейсиз?

¹ Хитойларда бегонани “ўғлим” дейиш энг оғир ҳақорат ҳисобланганидек, бу ерда ҳам ҳақоратга ишора қилинмоқда (мух.).

Юн анчадан бери қон қусиш дардига мубтало бўлганди. Укаси ғойиб бўлгандан кейин ва ўглининг дардига чидаёлмаган онасининг вафотидан сўнг унинг хасталиги янада авж олиб кетди. Ўша кезларда у Хань Юань билан дўстлашиб қолди. Бир йилгача қон қусиши тўхтади. Унинг юрагида умид учқунлари йилтираб кўрингандай бўлди, хонанда билан дўстлик унга энг яхши малҳамдай таъсир кўрсатади деб ўйладик. Бу орада Хань Юанни бир дасти узун бадавлат одамга кўрсатишди. Бўлажак куёв келин учун минг тилла берипти. Агар шу пул бўлмаганда унинг онаси очликдан ўлиб кетарди. Хотинимнинг соҳибжамол дугонаси куёв билан Қашғарга кетиши керак эди. Бу янгиликни эшитдим-у, лекин Юнга айтишга юрагим бетламади. Аммо бир куни хотиним хонанданикига меҳмонга борганида, унинг ўзи Юнга ҳамма гапни айтиб берипти. Юн йиғисини тиёлмай, менга деди:

— Шўрлик Хань Юаннинг қисмати шунақа аламли бўлади, деб сира-сира ўйламаган эдим.

Мен унга жавоб бердим:

— Ўзингни қўлга ол. Зоти паст бир одамнинг қисмати, сенингча, қандай бўлмоғи керак? “Шоҳи-атлас кийиб, асл овқатлар тановул қилиб ўрганган одам ҳеч қачон бўз ишгону ёғоч тароққа кўника олмайди. Наҳотки, қашшоқликда яшаган яхшироқ деб ўйлайсан?

Камида уч бора унга таскин бериб, ўзини юпатдим. Бу воқеа Юнга қаттиқ таъсир қилди, яна қон қусишлар бошланди. На тўшакда ётгани, на дори-дармонлар қор қилди унга. Аммо ҳаётимизга кўланка солган нарса фақат шунинг ўзи эмас эди. Йил сайин қарзларимиз ортиб борар, оиламизнинг таққирлари эса жон-жонимиздан ўтиб кетмоқда эди.

Отам билан қариндошларимиз Юндан анча ранжишган эди, хонандага сингил тутингани учун унга таъна-дашномлар ёғдиришарди. Мен эса икки ўт орасига тушиб қолганимдан бахтли бўлишим мумкинлигини хаёлимга ҳам келтира олмадим.

Юн менга қиз туғиб берди. Унинг номини Цинь-цзюнь қўйдик. Мен ҳикоя қилаётган вақтларга келиб, у ўн тўртга кирганди. У хат танир, жуда зеҳни ўткир эди, судхўрларга тилла тароқлари ва кўйлақларини гаровга қўйиб, ҳаётимизнинг ҳамма мушкулотларидан эсон-омон ўтиб олиш йўлларини биларди. Менинг Фин-сэнь деган ўғлим ҳам бор эди. У ўн икки ёшда бўлиб, ўқиш ва ёзишни ўрганмоқда эди. Анча йиллардан бери ҳеч қерда хизмат қилгани йўқ. Шунинг учун рўзғор тебратиб туриш мақсадида бир кичик дўконча очиб, унда китоб ва ҳар хил сувратлар сота бошлади. Дўкондан уч кунда тушадиган даромад бир кун тириклик қилишга зўрға етарди. Ҳолимиз жуда-жуда танг бўлиб қолди. Ҳеч қайсимизда иссиқ кийим йўқ эди. Қаҳратон қиш кунларини сабртоқат билан ўтказишдан ўзга иложимиз йўқ эди. Цинь-цзюннинг усти юпун эди. У совуқдан дағ-дағ қалтираса ҳам, матонат билан:

— Совқотганим йўқ! — деб ишонтирмоқчи бўларди.

Қашшоқлигимизни кўриб, Юн бизга табиб чақиришни тақиқлаб қўйди ва дори ичишларни йиғиштирди.

У шу вақт мобайнида бор-йўғи бир марта тўшакдан турди. Бу воқеа жаноб Фунинг маҳкамасидан менинг дўстим Чжоу Чунь-суй келган куни рўй берди. Унинг қўлида “Қалб сутраси” деган қалин буддавий китоб бор эди. Шунинг муқовасига кашта тикиб берадиган чеварни қидириб юрган экан. Бунинг эвазига катта ҳақ тўламоқчи экан. Бунинг эшитган Юн каштани ўзи тикмоқчи бўлди. Бу ишни қилмоқчи бўлганига яна бир сабаб шунда эдики, у буддавий китобни безагани учун тақдир бизни мусибатлардан фориг қилиб, ишларимизни ўнглаб юборади деб ишонган эди. Менинг дўстим узоқ кутиб туролмас эди. Юн тўққиз кунда ишни тугатишга мажбур бўлди. Бунақа зўриқиб ишлаш унга саломатлигига ёмон таъсир қилди, унинг боши айланиб, орқаси санчиб оғрий бошлади. Шўрпешона бир одамдан Будда ўзининг меҳрини аяйди деб сира ҳам ўйламаган эдим!

Юннинг саломатлиги ёмонлашгани менинг ташвишларимга яна ташвиш қўшди. Энди у ҳар лаҳзада ё сув, ё чой сўраб турарди.

Менинг дўконимнинг ёнгинасида шаньсилик бир судхўр яшар эди. Аҳён-аҳёнда у менга сувратлар буюриб турарди. Шу йўсинда биз танишиб қолдик. Ошналаримдан бири бир кун ундан эллик тилла қарз олмоқчи бўлди ва мендан унинг кафилигини олишимни илтимос қилди. Мен унга йўқ дейишга хижолат бўлдим. Орадан кўп ўтмай бу ошнам ғойиб бўлиб қолди. Албаттаки, у бор пулни олиб кетганди. Судхўр қарзни мендан талаб қилди. Мен эса қарзни тўлаётганим йўқ, албатта. Шунда у мени чангитиб сўка бошлади. Мен қарзни сувратлар билан узмоқчи бўлдим. Бироқ орадан сал ўтмай, сувратлар тамом бўлди. Қарзни узиш учун беришга менда ҳеч вақо қолмаган эди. Ёзнинг охирида отам уйга қайтиб келди. Судхўр уйимизда шовқин-сурон кўтариб, қарзни тўлашни ундан талаб қила бошлади. Гап нимада эканини билгач, бировнинг кафилигини олганим учун отам мени койий бошлади. У менга деди:

— Биз мансабдорлар тоифасига мансубмиз, шунинг учун пасткаш одамларнинг қарзини тўлашни зиммамизга ололмаймиз.

Воқеа қандай содир бўлганини унга тушунтирмоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эдим, шу пайт Сишандан — Юннинг тутинган синглиси Хуадан одам келиб қолди. У Юннинг хасталигини эшитиб, атайин шу одамни юборган экан. Отам негадир бу одамни хонанда Хань Юань жўнатган деган фикрни миясига қўйиб олипти. У дарғазаб бўлиб менга деди:

— Сенинг хотининг ўзининг иззатини билмайди, шунинг учун хонанда аёлга тутинган сингил бўлиб ўтирипти. Сенинг ўзинг ҳам тузукроқ одамлар билан ошна-оғайнигарчилик қилиш ўрнига қардаги қаланғи-қасанғилар билан оғиз-бурун ўпишиб юрасан. Сени ўлдириб қўяқолай десам қўлим бормайди. Сенга уч кун муҳлат бераман — қилган гуноҳларинг учун тавба-тазарру қилгин. Акс ҳолда “отасини беҳурмат қилади” деган айбни қўйиб, сени судга бераман.

Буни эшитиб Юннинг кўзларидан шаррос ёш қуйилди ва у деди:

— Мени деб отанг шунчалар дарғазаб бўлди. Биламан, менинг вафотим сен учун оғир мусибат бўлади, бироқ мен ҳам сенинг фироқингга дош беролмайман. Хуа юборган одамни бу ерга чақир, у билан холи гаплашиб олмоқчиман.

Қизининг қўлларига суяниб Юн бошқа хонага чиқди ва Хуанинг олдидан келган одамдан сўраб-суриштира бошлади:

— Беканг сени чиндан ҳам менинг олдимга юбордимми ёхуд сен ўзинг кета-туриб йўл-йўлакай кирдингми?

Мулозим жавоб берди:

— Менинг бекам хасталигингизни эшитганига анча бўлди. Унинг ўзи келиб, сизни кўриб кетмоқчи эди, аммо шу пайтгача бир марта ҳам уйини тарк этмаган. Шунинг учун бу гал ҳам уйдан чиқишга журъат қилмади. Мен келаётганимда сизга айтадиган гапни тайинлаб юборди: агар қишлоқ жойдаги фақир бир хонадонда яшаш сизга малол келмаса, деҳқонча жўн овқатдан ҳазар қилмангиз, бекам сизни ўзларининг меҳмони тарзида кўришдан ғоятда бахтиёр бўладилар.

Гап шу ерга келганда мулозим Юнга бир нарсани эслатди: Юн унинг бекаси Хуа билан болаликларида бошларига мусибат тушган оғир кунларда бир-бирларига ёрдам беришга аҳд-паймон қилишган экан.

— Ундоқ бўладиган бўлса, тезроқ уйингга қайтиб бор-да, бекангдан илтимос қил — икки кундан кейин бизга яширинча битта қайиқ жўнатсин, — деб буюрди унга Юн.

Мулозим жўнаб кетгандан кейин Юн менга деди:

— Чиндан ҳам опа-сингилларнинг иттифоқини ҳеч ким бузолмайди — улар эт билан тирноққа ўхшайди. Агар сен ҳам Хуаникида туришга рози бўлсанг, бирга кетайлик. Қиз билан ўғлимизни бирга олиб кетолмаймиз, уларни қариндош-уруғларимизнинг ихтиёрида ҳам қолдириб бўлмайди. Шунинг учун икки кун мобайнида уларни бир илож қилиб жойлаштирмоғимиз керак.

Менинг Ван Цзинг-Чэнь деган дўстим бўлғувчи эди. У қизимга оғиз солиб, ўғли Вэнь-Шига сўратган эди.

— Қулоғимга чалинган эди, — деди Юн, — йигитнинг саломатлиги заифроқ экан, ярқ этиб кўришиб турадиган қобилиятлари ҳам йўқ экан. Жуда ёрлақганда Ван отасининг измидан чиқмайдиган итоаткор ўғил бўлади. Аммо отаси-

нинг келгусида оиланинг фаровонлиги учун қайғурадиган бошқа ҳеч кими йўқ. Ван оилада ёлғиз ўғил. Бу оилада ўқиган одамларни қадрлашади, илми ҳурмат қилишади. Қизимизни берсак, чакки бўлмас деб ўйлайман.

Мен шу заҳотиёқ Цзинь-Чэнга розилигимизни маълум қилдим.

— Вэй ва Ян дарёлари ўртасида қандай яқинлик бўлса, — дедим мен унга, — менинг отам билан сизнинг ўртангизда ҳам шундай аҳиллик бор, жаноб. Сиз Цин-цзюньни ўғлингизга хотинликка сўраган эдингиз, биз розимиз. Аммо ҳозирги шароит шунақа бўлиб қолдики, биз хотиним билан Сишанга жўнаб кетяпмиз. Қизимизнинг расмана узатадиган ёшга етишини кутиб ўтиролмаимиз. Шунинг учун сиздан илтимос — менинг ота-онам билан гаплашиб ишни битирсангиз-у, қизимни уйингизга олиб кетсангиз.

Хурсанд бўлган Ван Цзинь-Чэнь розилигини билдирди.

Ўғлимни Ся-И-Шань деган яхши оғайнимнинг ихтиёрига топширдим — у ўғлимни савдо-сотикқа ўргатмоқчи бўлди. Хуа жўнатган қайиқ етиб келганида биз ҳамма тайёргарлигимизни кўриб бўлган эдик. Бу воқеа гэн-шэнь йилининг ўн иккинчи ойида, йигирма бешинчи куни содир бўлди.

— Агар биз ҳозир дарвозадан чиқиб кетадиган бўлсак, кўни-қўшниларнинг таъна-дашномларига қоламизми деб қўрқаман, — деди Юн. — Судхўр ҳам бизни кўриб қолиши мумкин. Шунинг учун эртага азонда ҳамма ухлаб ётган пайтда йўлга чиққанимиз маъқул.

Мен ундан сўрадим:

— Сен, ахир, хастасан. Бу қадар эрта туроласанми?

— Ўлим ҳам, тириклик ҳам — ҳаммаси тақдирнинг қўлида, — деб жавоб берди Юн. — Нима бўлса шу бўлади-да...

Қароримиз ҳақида отамга айтдим. У маъқул деди. Шу куни кечаси елкамга обкашни олиб, буюмларимизнинг бир қисмини қайиққа олиб бориб қўйдим. Ўғлимга барвақтроқ ухлашни буюрдим. Цин-цзюнь онасининг ёнида ўтириб йиғлаб чиқди. Юн қўлидан келганича унинг кўнглини кўтарди.

— Тақдир бизга бепарво бўлса, нима қилай? Ўзим ҳам баъзан бориға қаноат қилмай туйғуларимга эрк бериб юборардим. Шунинг учун ҳам биз мана шунақа фақир аҳволга тушиб қолдик. Яна бахтим бор экан, отанг мени бошига қўяди. Сен учун зарра ташвишим йўқ. Икки-уч йилдан кейин ишларимиз, албатта, унглиниб кетади. Ўшанда бутун оила яна бир жойга жам бўламиз. Эрининг ота-оналарига яхши келин бўлишга ҳаракат қилгин, менга ўхшаган бўлмагин. Биладан, қайнонанг билан қайнотанг сени бошларига кўтариб, эъозлашга тайёр. Бизнинг хуржунларимиз ва сандиқларимизда қолаётган нарсаларнинг ҳаммаси сеники. Буюмларни ўзинг билан олиб кет. Уканг ҳали жуда ёш, ҳозирча у ҳеч нимани билмай қўя қолгани яхши. Кетишдан олдин унга: “Табибга кўрингани кетяпман, бир неча кундан кейин келаман”, дейман. Қайиғимиз олислаб кетгандан кейингина унга ҳақиқатни айтсанг бўлади. Бобонгдан ундан бохабар бўлиб туришни илтимос қил.

Бир кекса аёл бизга ҳамроҳ бўлмоқчи бўлди. У бизнинг ёнимизда ўтирар ва бутун хайр-маъзуримиз давомида тинмай кўзларидан қуйилаётган ёшларини артарди. Тонг ёришай деб қолганда атала иситиб, ҳаммамиз бирга еб олдик. Зўр-базўр юзига мамнунлик тусини бериб, Юн ҳазиллашган бўлди:

— Авваллари аталани учрашув олдидан ер эдик, мана энди айрилиш олдидан еб ўтирибмиз. Агар ҳикоя ёзаман десанг, сарлавҳаси тайёр: “Атала еганимиз ҳақида мактублар”.

Ғўнғир-ғўнғир гаплашаётганимизни эшитиб, Фин-сэнь уйғонди.

— Нима еяпсизлар, ойи? — деб уйқусиради у. Юн унга жавоб берди:

— Мен табибга жўнамоқчи бўлиб турибман.

— Ҳали жуда эрта-ку?

Юн деди:

— Йўл жуда олис. Сен опанг билан уйда қоласан. Бувинг билан бобонгнинг жаҳлини чиқармай ўтир. Мен отанг билан бирга кетаман. Бир неча кундан кейин қайтаман.

Шу пайт тонг отганидан дарак бериб, хўроз уч марта қичқирди... Хўнг-хўнг йиғлаб, ҳамроҳ аёлни қўлларига таяниб Юн эндигина орқа эшикдан чиқишга отланган ҳам эди, тўсатдан Фин-сэнь бор овози билан дод-вой кўтарди.

— Биламан, онам энди қайтиб келмайди, — деб қичқирарди у.

Цинь-цзюнь уйдагиларнинг ҳаммасини уйғотиб юбормасин деб шоша-пиша қўли билан оғзини тўсди, кейин юпатишга тушди. Назаримда, мени ўғлим билан боғлаб турган аллақайси ришта узилиб кетгандай бўлди. Бирон оғиз гап айтишга ҳолим келмади, фақат ундан бақиринини бас қилишини сўраёлдим, холос. Цинь-цзюнь орқамиздан эшикни занжирлаб олди. Юн ўн қадам ҳам қўйишга улгурмай, бутунлай ҳолдан тойди. Мен уни опичлаб олдим, бизга ҳамроҳ бўлган кекса аёл эса олдимизда фонус кўтариб борди. Биз қайиққа яқинлашганимизда, бизни соқчилар тўхтатди. Бахтимизга, ҳамроҳ хотин Юнни қизим, мени куёвим, қизим хасталаниб қолди, деди. Қайиқчилар шов-шувни эшитиб, истиқболимизга югуриб чиқишди ва қайиққа тушиб олишимизга қўмаклашишди. Юннинг кўзида ёши шашқатор эди. Кўнглининг ёмон бўлаётгани бежиз эмас эди — у чиндан ҳам ўғли билан бошқа кўриша олмади.

Жаноб Хуанинг Да-чэн деган исми ҳам бор эди. У Усида истиқомат қилар, уйи Дунгао тоғларига қаратиб қурилганди. У ўзи жуда содда, ҳалол ва меҳнаткаш одам эди. Пешинга қолмай манзилимизга етиб олдик. Жаноб Хуанинг аёли дарвоза олдида турган экан. Узоқдан қайиқ яқинлашиб келаётганини кўргач, у иккита жажжигина қизини ёнига олиб қирғоққа келди. Иккала хотин бир-бирини кўргандан бошлари осмонда эди. Юн дугонасининг ёрдамида қайиқдан соҳилга чиқди. Бизни жуда илиқ кутиб олишди. Теварак-атрофдан хотин-халаж ва бола-бақра йиғилиб келди. Бир хиллар янгиликларни суриштиришди, ҳар хил саволлар беришди, бошқалар яхши гаплар билан кўнглимизни кўтаришди. Яна баъзилар шунчаки танишиб олмоқчи эдилар. Дўстимнинг уйи шовқин-суронга тўлиб кетган эди. Ҳаммани безовта қилиб қўйганини кўриб Юн дугонасига деди:

— Мен ўзимни Шафтоли булоққа¹ тушиб қолган балиқчидек ҳис қиляпман. Хуа унга жавоб берди:

— Бундай деб ҳазиллашманг, сингилжон. Албатта, бизнинг қишлоқ аҳли дунё кўрмаган оми халқ. Шунинг учун унга кўп нарса ғаройиб туюлди.

Меҳмондўст мезбонларимиз уйда Янги йилга қадар тотув ва иноқ яшадик. Биринчи ойнинг ўн бешинчи кунини — Фонуслар байрами етиб келди. Юн бир оз ўзига келди. Энди у бировнинг ёрдамисиз ўзи бир неча қадам кўя оларди. Кечаси ҳаммамиз фонус томошасини ва аждар юришини кўриш учун йўл олдик. Томошалар буғдой янчадиган катта майдонда бўларди. Юннинг кўриниши анча дуруст бўлиб қолганини пайқадим. Буни кўриб анча хотиржам бўлдим, кўнглимда баъзи бир режалар пайдо бўлди.

— Биз бу ерда умрбод туролмаймиз-ку, — дедим мен Юнга. — Аммо жўнаб кетмоғимиз учун пул керак. Нима қиламиз энди?

Юн жавоб берди:

— Онангнинг эри Фань-Хуэй-лай ҳозир Цзинцзянда туз конлари маҳкамасининг бошлиғи бўлиб ишляпти. Эсимда бор — ўн йилча аввал биздан ўн тилла қарз олган эди. Ушанда шу пулни топиб бераман деб тилла тақинчоғимни сотишга мажбур бўлгандим.

Мен жавоб бердим:

— Ҳа-я, тўғри айтасан, бутунлай эсимдан чиқиб кетган экан.

Юн менга маслаҳат берди:

— Цзинцзянь шаҳари бу ердан унча олис эмас экан деб эшитдим. Бориб кела қолсанг нима қилади?

Мен унинг маслаҳатига кўндим ва син-ю йилининг биринчи ойида ўн олтинчи кунини йўлга отландим. Ҳаво илиққина эди. Устимда чийдухобадан чопон ва энги калта куртка бўлса-да, сира совқотганим йўқ. Сишанга бориб меҳмонхонада тунаб қолдим. Устимга юпқагина ёпинчиқни ташлаб ётдим. Эрталаб туриб қайиқ ёлладим. Сафар анчагина оғир бўлди. Қаршидан тўхтовсиз шамол эсарди, кейин ёмғир севалаб ўтди. Кечқурун Цзиньин соҳилига етиб боргани-

¹ Тао-Юань-миннинг “Шафтоли булоқ” достонига ишора. Достонда шундай жойи бор: “Шу ердан ўтиб кетаётган ва далада меҳнат қилаётган эркаклар билан аёллар шундай кийинган эдиларки, улар балиқчига хорижийларга ўхшаб кўринди”.

мизда мен жуда ҳам совқотиб қолгандим. Жиндай исиниб олиш учун чўнтагимдаги охирги пулимга шароб сотиб олдим. Туни билан ухлаёлмай, ўрнимда бесаранжом ағдарилиб чиқдим, кемага тўлаш учун ич кўйлагимни гаровга кўйсаммикан деб ўйлаб чиқдим. Биринчи ойнинг ўн тўққизинчи кунига келиб шамол кучайди, қалин қор тушди. Совуқ бадан-баданимдан ўтиб, мени жуда қийнаб кўйди. Бунга чидаёлмай йиғлаб юбордим. Яна бир марта тунаш ҳақи ва кеманинг кира ҳақини чамалаб кўриб, билдимки, бир қадаҳ шароб сотиб олишни хаёлимга келтирмай кўя қолсам ҳам бўлар экан. Шунда мен оёғига енгил чувак илиб олган, бошига деҳқонча кигиз қалпоқ кийган кекса бир одамни кўрдим. У икки букилгача елкасида сариқ сандиқни кўтариб кетаётган экан. У мени кўриши биланоқ дарҳол таниди, мен ҳам уни танидим.

— Муҳтарам жаноб! Сиз Тайчжоуда истиқомат қиладиган Цао эмасмисиз?

— Ўшанинг ўзиман-да, — деб жавоб берди кекса киши. — Сиз бўлмасангиз мен аллақачон бирон чуқурдами, ариқ-парикдами ўлиб кетган бўлардим. Менинг кенжа қизим тез-тез сизни эслаб туради. Сиз билан учрашамиз деб сира ўйламаган эдим. Қандай шамоллар учириб келди сизни бу ўлкага?

Шу ерда тушунтириб ўтмоғим керак — мен бу одам билан тайчжоу маҳкама-сида хизмат қила бошлаганимдан бир неча йил аввал танишган эдим. У пайтларда Цао жуда қашшоқ ҳаёт кечирарди. Унинг қизи жуда ноёб хусни жамолга эга эди. Уни мен танитайдиган бир одамга унаштириб кўйишганди. Аммо Цао пул қарз бериб юрадиган бир дасти узун мансабдор ундан нафақат қарзини ундириб олмоқчи, балки бир йўла қизини ҳам қўлга киритмоқчи бўлипти. Шу мақсадда уни судга берипти. Мен бу ишни тинчителишга ёрдам бердим ва қизни бўлажак эрининг хонадонига жўнатдим. Шундан кейин Цао менга совға-салом кўтариб келди ва таъзим бажо келтириб, анчагача менга миннатдорлик изҳор этди.

Ҳозир у билан учрашиб қолиб, сингисининг эриникига кетаётганини, аммо қалин қор ёғиб қолгани учун сафаримни тўхтатишга мажбур бўлганимни айтдим.

— Агар эртага ҳаво очилиб кетса, — деди Цао, — мен сиз билан бирга жўнайман. Чунки менинг йўлим ўша томондан ўтади.

У чўнтагидан бир неча танга олиб, шароб харид қилди ва шу билан менга хурмат-этиборини изҳор этди.

Йигирма иккинчи куни тонг палласида қўнғироқлар биринчи занг урган пайтда мен кемачининг йўловчиларни чақириб ҳайқирганини эшитдим. Мен дарҳол ўрнимдан туриб, Цаони ҳам мен билан бирга кемага боришга чорладим. Бироқ у менга деди:

— Шошманг. Келинг, аввал тамадди қилиб олайлик. Кейин кемага борармиз.

У мен учун тунаганим ҳақини ҳам, бошқа чиқимларимни ҳам тўлади ва кўярда-кўймай мени овқатланишга ундади. Аммо мен бекорчиликдан роса толиққан эдим, нима қилиб бўлса-да, тезроқ нариги қирғоққа ўтиб олишга шошилардим. Шунинг учун овқат томоғимдан ўтмади. Зўр-базўр бир-икки тиш-лам нонни чайнаб ютдим. Биз кемага чиқишимиз билан, шамол юзлаб найзалар билан баданимга қалалди ва мен совуқдан яна қалтирай бошладим.

Цао менга деди:

— Бу кемани аллақандай бева аёл ёллаган экан. Унинг эри Цзинцзянда ўзини осиб кўйипти. Уни кутишга тўғри келади.

Анчагина кутганимиздан кейин ниҳоят йўлга тушдик. Цзинцзянга етиб борганимизда қош қорая бошлаган эди. Цао деди:

— Цзинцзянда иккита маҳкама бор. Сизнинг қариндошингиз шаҳарнинг ўзида хизмат қиладими ёки унинг ташқарисида?

— Очигини айтсам, билмайман, — дея жавоб бердим мен тушкун кайфиятда унинг кетидан судралиб борар эканман.

— Ундоқ бўладиган бўлса, тунашга жой ахтарайлик, — деб таклиф қилди Цао. — Унинг олдида эртага эрталаб борармиз.

Биз меҳмонхонага кирдик. Менинг пойафзалим билан пайпоқларим жиққа ҳўл, лой бўлиб кетганди. Уларни қуритиш учун ўчоқнинг ёнига кўйдим. Ўзим-

ни мажбурлаб жиндай овқат еган бўлдим. Жуда қаттиқ чарчаганим учун дарров ухлаб қолдим. Эрталаб уйғониб қарасам, пайпоғимнинг ярми куйиб кетипти. Цао бу гал ҳам мен учун меҳмонхона ҳақини тўлаб юборди. Ниҳоят, биз куёвим Хуай-лайнинг уйини қидириб топиб бордик. У шаҳарнинг ўзида яшар экан. Биз борганда Хуай-лай ҳали ўрнидан турмаган экан. Менинг келганимни эшитиб, у апил-тапил кийиниб олдимизга чиқди. Менинг аянчли аҳволимдан ташвишланиб суради:

— Сизга нима бўлди? Қандай қилиб шу аҳволга тушиб қолдингиз?

Мен унга аҳволимни гапириб ўтирмадим-у, шундай дедим:

— Ҳозирча мендан ҳеч нарсани сўраманг. Агар ёнингизда пулингиз бўлса, менга икки тилла қарз бериб туринг; менга ҳамроҳ бўлиб келган одамдан қарзим бор, шуни узмоғим керак.

Хуай-лай ҳар бири бир юанлик иккита кумуш танга берди, мен уларни Цаога узатдим, лекин у пулни олгани сира унамади, фақат мен қистайвериб қўйганимдан кейингина бир юанни олиб чиқиб кетди. Шундан кейингина куёвимга бошимга тушган ишларнинг ҳаммасини бир бошдан айтиб бердим. Гап охирида нима мақсадда келганимни ҳам айтдим. Хуай-лай деди:

— Биз сиз билан яқин қариндошлармиз. Мабодо бир вақтлар сиздан пул олмаган бўлганимда ҳам, барибир, мен сизга қўлимдан келган ёрдамни бермоғим керак эди. Аммо минг афсуски, бизнинг туз ортган кемаларимиз қароқчиларнинг қўлига тушиб қолди. Ҳозир пулдан жиндай сиқилиб турибман. Менинг қарзим ҳисобидан йигирма юан олиб туришга рози бўлмайсизми?

Мен ундан ортиқроқ пул ундиришни хаёлимга ҳам келтирмаган эдим, шунинг учун эътироз билдирмадим. Ҳаво очилиб кетишини, кунлар бир оз илишини кутиб, уникида икки кун қолиб кетдим. Кейин уйга жўнадим. Биринчи ойнинг йигирма бешинчи кунни жаноб Хуанинг уйига қайтиб келдим.

Юн келишим биланоқ саволга тутди:

— Йўлда қорга қолиб кетдингми?

Мен бошимдан кечган ҳамма воқеаларни унга айтиб бердим. Юн гусса билан деди:

— Қор қаттиқ ёғиб кетганда, сени Цзинцзянга етиб боргансан деб ўйлагандим. Сен эса дарёда сузиб кетаётган экансан. Яхши ҳамки, йўлда сенга кекса Цао учраб қолипти. Чиндан ҳам само яхши одамлардан меҳрини аямайди.

Бир неча кундан кейин биз Цзинцзюндан мактуб олдик. Мактубдан унинг укаси дўстим Ишаннинг дўқонида хизмат қила бошлаганини билдик. Менинг ота-онамнинг розилиги ва фотиҳаси билан биринчи ойнинг йигирма тўртинчи кунни Цин-цзюннинг қизи янги уйга қадам қўйипти. Фарзандларимдан тинчидим деб ҳисобласам ҳам бўлаверарди, аммо уларнинг ҳижрони юракларимизни зир-зир қақшатарди. Уларнинг аҳволи ҳам унча энгил бўлмаган бўлса керак.

Иккинчи ойнинг бошларида кунлар илиб қолди. Куёвимдан олган пулларни киссамга солиб, ҳамюртим Ху-Кэнь-таннинг ҳузурига йўл олдим. У Янчжоуда туз кони маҳкамасида хизмат қиларди. Унинг ёрдамида мен божхонада мирзалик лавозимини эгалладим. Турмушим аста-секин изга туша бошлаганини ҳис қилдим. Жень-суй йилининг саккизинчи ойда Юндан мактуб олдим.

“Мен хасталиқдан бутунлай халос бўлдим, — деб ёзипти у. — Биз қариндошларимизга ёки ошна-оғайниларимизга оғир юк бўлишни ҳеч қачон хаёлимизга ҳам келтирган эмасмиз. Мен жону дилим билан Янчжоуга борар ва беқиёс гўзаллиги билан донг чиқарган Пиншань тоғларини томоша қилар эдим”. Мен зудлик билан бир уйни ижарага олдим. Бу уй Навбаҳор дарвозаси олдида, нариги соҳилда жойлашган бўлиб, иккита хонадан иборат эди. Шундан кейин ўзим Юнни олиб келиш учун Хуанинг олдига жўнаб кетдим.

Хуа хоним А-шунан деган бир болани бизга дастёрликка берди. У бизга овқат пиширишда ва уйни супуриб-сидиришда ёрдам берарди. Биз уларга энг теран дўстлик туйғуларимизни изҳор қилиб, ўзларини меҳмонга чақирдик. Аммо ўнчинчи ойда Пиншанда совуқ тушиб қолган бўлади, шунинг учун улар билан кўришувимизни янаги баҳорга қадар кечиктиришга тўғри келди.

Кундалик ташвишлар оғусидан холи бўлган тинч осуда ҳаёт Юннинг сиҳат-саломатлигини бутунлай тиклашга ёрдам беради деган умид пайдо бўлди. Шу

умид далдасида оиламиз яна қайтадан бир жойда жам бўлади деб орзу қила бошладим. Аммо орадан бир ой ҳам ўтмасдан мен хизмат қилаётган маҳкама ходимларини қисқартиришга жазм қилди. Элликтача одамни ишдан бўшатишди. Уларнинг орасида мен ҳам бор эдим, чунки менинг бирон-бир дасти узун таянчим йўқ эди. Юн нима қилишим кераклигини қўлогимга қуйиб турди; у ҳар на бўлса-да, қувноқ кўринишга ҳаракат қиларди. У бирон марта менга таъна қилгани йўқ, бирон марта хафа бўлганини ошқора этгани йўқ, аксинча, қўлидан келганича мени юпатишга интилди. Биз бир амаллаб гуйхай йилининг баҳорига етиб олдик. Баҳорда Юннинг дарди янгидан кўзгалди. Мен яна Цзинцзянга куёвимнинг олдига ёрдам сўраб боришга қарор қилдим. Аммо Юн мени йўлдан қайтариб, деди:

— Қариндошлардан кўра яқин дўстлардан мадад сўраган яхши.

— Бу гапинг ҳам тўғри, — деб жавоб бердим мен. — Аммо дўстларим ҳар қанча менга содиқ бўлмасин, ҳозир уларнинг ишлари юришмай турипти, ўзлари ҳам биронинг ёрдамига муҳтож.

Юн менинг гапимга қўшилишга мажбур бўлди.

— Бахтимизга ҳозир об-ҳаво илиқ. Йўлда қорга дучор бўлмасанг керак. Шунинг учун тезроқ жўнай қолу тезроқ қайт. Мендан кўнглингни тўқ қилавер.

Бу вақтга келиб ёнимда ҳемири қолмаган эди. Юнни ташвишга солмай кўяқолай деб, гўё бориб хачир ёллаб келгандай кўриндим, ҳолбуки ўзим пиёда жўнашга қарор қилган эдим. Бир нечта нонни белимга тугиб, жануби-шарқ томонга йўл олдим. Йўлда иккита кичик бир дарёни кечиб ўтдим, чамаси саксон ё тўқсон ли йўл босганидан кейин мутлақо кимсасиз бир жойга бориб қолдим. Вақт ўтиб борар, қаршимда эса бепоён сариқ қумлар уммони ястаниб ётарди. Кун ўтиб, оқшом чўка бошлади. Мен юра-юра бир ибодатхонага рўпара келдим. Уни шу ерларга ҳомийлик қиладиган бир худонинг шарафига барпо этишган экан. Унинг баландлиги беш чи¹дан ошмас эди. Тевараги пастаккина пахса билан ўралган. Дарвозасининг олдида иккита сарв ўсиб турипти.

Мен ибодатга тиз чўкдим ва бу жойларнинг худосига шундай илтижо билан мурожаат қилдим:

— Мен сучжоулик Шэнман, қариндош-уруғларимникига кетаётган эдим, аммо йўлни йўқотиб қўйдим. Бир кеча ибодатхонанга тунаб кетсам дегандим. Мендан марҳаматингни дариг тутма.

Шундан кейин мен меҳробдаги тош шамдонни бир чеккага суриб қўйдим-да, бўшаган жойга сиқилиб кириб олишга уриндим. Аммо жой жуда тор эди. Шунинг учун ерга ўтириб, қалпоғимни бостириб кийиб олдим. Тиззаларим ташқарига чиқиб турарди. Мен кўзларимни юмиб, уйқута кетишга ҳаракат қилдим. Ибодатхона атрофида шамолнинг ғувиллашигина эшитилар эди. Танам ҳам, руҳим ҳам роса толиққани учун бир лаҳза ўтиши билан донг қотиб ухлаб қолибман. Уйғонганимда шарқ томонда уфқ ёришиб кетганди. Пастак девор ортида қандайдир қадам товушлари ва кимнингдир гўнғир-гўнғир гапиргани эшитилди. Мен бир зумда ётган жойимдан чиқдим ва маҳаллий деҳқонларни кўрдим. Улар бозорга кетаётган эканлар. Мен улардан йўлни суриштирдим. Улар менга шундай дейишди:

— Тўппа-тўғри жанубга қараб кетаверинг. Ўн лидан кейин Тайсинсян келади. Шаҳарчадан ўтганингиздан кейин жануби-шарққа бурилинг. Яна ўн лидан кейин тупроқ дамбаларга дуч келасиз. Саккизинчи дамбадан ўтганингиздан кейин катта йўл келади. Шу йўл сизни тўғри Цзинцзянга олиб боради.

Деҳқонлар билан хайр-хўшлашиб, ибодатхонага қайтиб кирдим ва тош шамдонни жойига қўйдим. Сўнг тиз чўкиб, худога шуक्रоналар қилдим-да, яна йўлимга равона бўлдим. Тайсинсянда битта арава ёлладим ва шэнь вақтида Цзинцзянга кириб бордим. У ерда фурсатни бой бермай, қариндошимникига йўл олдим.

Хизматкорга ташрифномамни бергач, хўжайини мени қабул қилишини анчагина кутиб қолдим. Ниҳоят, хизматкор чиқиб, менга шундай деди:

— Жаноб Фань хизмат юмушлари билан Чанчжоуга кетганлар.

¹ Чи — узунлик ўлчови, 0,32 метрга тенг.

Унинг хижолат чекаётганидан билдимки, ёлгон гапиряпти, шундоқ бўлса-да, хўжайинининг қачон қайтишини сўрадим.

— Билмайман, — деб жавоб берди у.

Шунда мен қатъий оҳангда дедим:

— Шу ерда бир йил қаққайиб турсам туравераманки, лекин хўжайининг билан барибир кўришаман.

Менинг нима мақсадда келганимдан воқиф бўлгач, хизматкор мендан аста сўради:

— Фань хоним ростдан ҳам сизнинг синглингиз бўладиларми?

Мен жавоб бердим:

— Агар у менинг синглим бўлмаганда, мен жавоб Фаннинг қайтишини кутиб ўтирармидим?

Шундан кейин хизматкор деди:

— Бирпас кутиб туринг.

Уч кун ўтгандан кейин жавоб Фаннинг Цзинцзянга қайтганини менга айтишди.

Шу заҳоти менга йигирма беш тилла беришди. Мен дарҳол бир эшакни ёллаб, уй сари йўл олдим.

Уйда Юн йиғлаб-сиқтаб ўтирган эди. Киришим билан унинг айтган гапидан ханг-манг бўлиб қолдим:

— Кеча кечкурун А-шуан қочиб кетди. Ҳамма буюмларимизни олиб кетипти. Мен қўшнилاردан болани қидиришни илтимос қилдим, аммо уни топиша олмади. Буюмларга эмас, боланинг ғойиб бўлганидан кўпроқ хафа бўляпман. Биз бу ёққа келаётганимизда унинг онаси уч марта ялиниб-ёлвориб, ўғлимдан тузукроқ кўз-қулоқ бўлиб туринглар деб тайинлаган эди. Агар у уйига кетган бўлса, Янцзи дарёси орқали ўтишига тўғри келади. Дарёда бирон фалокатга учрамасин-да, илоҳим. Ёки ота-оналарининг ўзи болани бирон панага яшириб қўйиб, биздан, “ўғлимни топиб берасан”, деб туриб олишса-я! Унда нима қиламиз? Тутинган синглимнинг кўзига қайси бетим билан кўринаман?

Мен унга дедим:

— Ўзингни бос! Кел, ҳаммаси тўғрисида хотиржам мулоҳаза юритайлик. Болани фақат бир мақсадда яшириб қўйишлари мумкин. Шу йўл билан биздан пул ундиришмоқчи бўлишади. Аммо ҳаммага яхши маълумки, ҳар биттамизнинг иккитадан қўлимиз, биттадан оғзимиз бор. Ундан ортиқ ҳеч нарсамиз йўқ. У бизнинг уйимизда ярим йил турди. Биз уни боқдик, кийинтирдик, шу вақт мобайнида унга бир марта ҳам қўл кўтарганимиз, жазолаганимиз йўқ. Буни бутун вилоят билади. Менимча, бу ярамас анчадан бери шум қилиқлар қилиб юрган-у, аҳволимиз тобора ёмонлашиб бораётганини кўриб, бор-будимизни кўтариб, жуфтакни ростлаб қолган. Сенга тутинган сингил бўлмиш Хуа хоним масаласига келсак, бу ярамасни бизга қўшиб юборгани учун сен эмас, у хижолатга тушмоғи керак. Унинг қочиб кетгани ҳақида дарҳол маҳкамага хабар бериш керак. Шундай қилсак, анча-мунча нохуш воқеалардан фориғ бўламиз.

Менинг гапларимни эшитиб Юн бирмунча тинчланди. Шундай бўлса ҳам у тез-тез тушларида йиғлаб чиқар ва алаҳсирарди.

— А-шуан қочиб кетди! Нечук Хань менинг устимга шундай оғир юкни ортиб қўйдийкин?

Унинг аҳволи кундан-кунга оғирлашиб борарди. Мен табибга одам юбормоқчи бўлдим, лекин Юн бунга кўнмади.

— Ўзинг биласан-ку, — деди у, — менинг дардим оғир мусибатлар туфайли бошланган. Аввал укам қочиб кетди, унинг кегидан онажоним вафот этдилар. Устимизга бирор бахтсизлик ёпирилган сари ҳар гал дардим кучайиб борди. Бутун умрим давомида мен ўзимни нотўғри хатти-ҳаракатлардан тийиб яшадим, чин кўнгилдан яхши келин бўлишга ҳаракат қилдим. Аммо қўлимдан ҳеч нарса келмади. Дард бутун вужудимни қамраб олган, энди ҳеч қандай табиб менга ёрдам беролмайди. Шунинг учун сендан илтимос қиламан — пулни беҳуда совурма. Йигирма уч йил бир ёстиққа бош қўйиб, аҳил ва иноқ яшадик. Биламан, ҳар қандай нуқсонларимга қарамай, сен мени яхши кўрасан.

Майли, бошимга кўп ғавғолар тушди, лекин тақдир менга сендай эрни, сендай дўсту махрамни раво кўрган. Либосларимиз одми бўлса ҳам бут бўлганида, мен фариштадек бахтиёр эдим. Кўрпа-тўшагимиз бут эди, уйда гурунч билан сабзавот етарли эди. Шу йиллар иттифоқ бўлиб умр кечирдик. Биз Цанлан боғи теваракларидаги ва Сяошуанлоу атрофидаги жойларнинг гўзаллигига маҳлиё бўлиб, жилғалар ва тошлар орасида сайр қилиб юрганимизда мен фариштадек бахтиёр эдим. Лекин биз оддий бандалармиз, биз фаришта бўла олмаймиз, уларга ўхшаб дунё сирларини билиб, бир неча авлодга етадиган қилиб умримизни узайтира олмаймиз. Бахтиёрлигимизни кўриб, тақдирнинг ўзи бизга ҳасад келди ва бизни оғир синовларга рўпара қилди. Сенинг бошинга тушган ҳамма мусибатларга мен айбдорман. Шундоқ экан, менга кўнгил кўймай кўяқолсанг ҳам бўларди.

Шу ерга келганда у сукутга чўмди, кейин тўлиб келган йиғисини аранг бошиб, сўзлай кетди:

— Инсон умри юз йил давом этмоғи керак. Биз бўлсак қисматимизга тушган йўлнинг ярмини ҳам ўтмай туриб, бир-биримиздан айриляпмиз. Умримнинг охирига қадар кўлимни қосов, сочимни супурги қилиб сенинг хизматингни адо этолмаслигимни ўйласам, Фин-сэннинг тўйини ўз кўзларим билан кўролмай ўтиб кетишим эсимга тушса, юрагим лахта-лахта қон бўлиб кетади.

Унинг юзидан йирик-йирик кўз ёшлари оқиб туша бошлади. Мен унга таскин беришга уриндим.

— Дард чекаётганингга ҳам саккиз йил бўлди. Бу муддат ичида бир неча марта анча енгиллашдинг. Нега энди айна шу бугун бу қадар тушқунлик билан гапиряпсан?

Юн жавоб берди:

— Бир неча кундан бери бир хил туш кўряпман: отам билан онам мени ёнларига олиб кетиш учун қайиқ юборишти. Кўзимни юмган кезларда эса ўзимни булутлар ва туманлар устида юрган фариштадек енгил ҳис қиламан. Афтидан, менинг руҳим учиб кетиб бўлган-у, бу ерда фақат жисмим қолганга ўхшайди.

— Сен беморсан, сен шифобахш дори-дармонлардан ичиб туришинг керак, — дедим унга. — Шундагина сен хотиржам бўласан, кўнглинг тинчийди, хасталигинг ҳам чекина бошлайди. Имомим комил, сен бутунлай тузалиб кетасан.

Аммо Юн пиқиллаб йиғлашда давом этар экан, менга эътироз билдирди:

— Лоақал ўргумчак ипидай нозиккина бир ип мени ҳамон ҳаёт билан боғлаб турганида, мен бу гапни гапиршишга журъат этолмас эдим. Кўпи кетиб ози қолди, ҳадемай зулмат йўлига қадам кўяман. Кўнглимда бор гапнинг ҳаммасини бугун айтиб қолмасам, эртага кеч бўлади. Биламан, мен туфайли сен қариндош-уруғларингнинг меҳр-муҳаббатидан бенасиб бўлдинг, ҳаётда кўп муваффақиятсизликларга учрадинг. Менинг вафотимдан кейин ота-онангнинг сента муносабатлари ўзгаради. Отанг билан онажонинг анча қариб қолишди, шунинг учун уларнинг қошига тезроқ қайтиб бор. Агар менинг жасадимни юртимга олиб бориб кўмишнинг иложи бўлмаса, тобутим ҳозирча шу ерда тура турсин. Имкон топганингда олиб борарсан. Умид қиламанки, мендан кейин ўзингга муносиб хотин топарсан. У ҳам хулқ-атвори, ҳам ҳусни билан гўзал бўлади. У менинг ўрнимни эгаллаб, ота-онангнинг хизматини қилади ва менинг етимчаларимнинг бошини силайди.

Юрагимда чидаб бўлмайдиган оғриқ кўзғолди, ортиқ ўзимни эпюлмай қолиб, йиглаб юбордим. Мен Юнга дедим:

— Мабодо мен сендан йўл ўртасида айрилиб қолсам ҳам, ҳеч қачон уйланмайман. “Баҳри уммонни кўрган одам кичик бир жилғани не қилсин? Ушань тоғидаги булутни кўрган одам парча булутни нима қилади?”¹

Юн яна нимадир демоқчи бўлиб, менинг кўлимни кўлига олди. Лекин оғзидан зўр-базўр бир жумла чиқди, холос:

— Боқий дунёга кетяпман...

Бирданига нафас олиши ўзгариб, ҳансирай бошлади, лаблари юмилди, кўзлари бақрайиб қолди. Мен ҳар қанча унинг отини айтиб чақирмай, ундан ҳеч қандай садо чиқмади. Икки бетидан кўз ёшлари шашқатор оқарди. Лекин бир

неча муддатдан сўнг ёшлар тинди, ҳар нафас олганда кўтарилиб тушишда тўхтади.

Шундай қилиб, Юннинг жони ҳеч қанча зўриқмай унинг танини тарк этиш ва коинот бўйлаб мангу юришини бошлади. Бу гуй-хай йилининг учинчи ойида ўн учинчи куни воқе бўлди.

Шамнинг ғира-шира шуъласи ёритиб турган хонада мендан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Мен бармоқларимни мушт қилиб қаттиқ қисиб олдим. Юрагим бу азобларга дош беролмайди деган хавотирда эдим. Ҳасратимнинг поёни йўқ эди.

Ху Кэнь-тан деган қадрдон ошнам менга ўн тилла берди. Буларнинг ёнига буюмларимни сотишдан тушган пулларни қўшдим. Бу пулларнинг ҳаммаси хотинимни дафн қилишга кетди. Эвоҳ! Эвоҳ! Юн кенг феълликда унча-мунча эркақдан юқори турадиган аёл эди. У менинг уйимга қадам қўйганидан кейин мен кийим-кечакка ва озиқ-овқатга етарли пул топиш мақсадида тез-тез уни уйда ёлғиз қолдириб, ўзим сафарга кетардим. Хотиним фақир ҳаёт кечирган, ҳатто оч қолган кунлари ҳам бўлган, лекин бирон марта ҳам у бирон оғиз гапириб шикоят қилган эмас. Мен уйдалигим пайтида бизнинг сеvimли машғултимиз адабиёт ҳақида мулоҳаза юритиш бўларди.

Юнни хасталик адоий тамом қилди, у қалбида алам ва дард билан оламдан кўз юмди. Бунинг ҳаммаси учун мен айбдор бўлмай, ким бўлсин? Энг қадрдон, энг вафодор маҳбубам олдидаги бурчимни қандай ўтамоғим керак? Оила кураётган жамики эркақлар ва хотинларни огоҳлантириб қўймоқчиман: юрагингизга нафрат уруғини сепадиган ҳар қандай нарсадан узоқроқ юринг. Ҳаддан зиёд муҳаббат тузоғига илиниб қолишдан ҳам кўрқинг. “Севгини энг олий неъмат деб эъозлайдиган эру хотинлар умрларининг сўнгига қадар бирга яшамайдилар”, деган мақол бежиз айтилмаган. Менинг шум тақдирим уларга ибрат бўлсин!

Халқда бир ишонч бор: дунёдан кўз юмган одамнинг жони бу дунёни бутунлай тарк этишдан аввал бир марта уйига қайтиб келади. Шунинг учун уша куни уйни йиғиштираётиб, уни марҳумнинг ҳаётлигида қандай бўлган бўлса, шундай ясагиб қўйишади. Кат устига марҳумнинг уст кийимини ташлаб қўйишади, пойафзалини шу ернинг ўзига — ерга қўйишади. Буларнинг бари марҳумнинг арвоҳи қайтиб келиб, уйи билан сўнгги бор видолашиб кетмоғи учун қилинади.

Менинг ватаним Сучжоуда бу одатни “марҳумнинг кўзини юмиш” деб аташади. Ибодат қилмоқ учун руҳонийни таклиф этишади. Роҳиб арвоҳни чақириб, жон таслим қилган тўшагини кўришни таклиф қилади, кейин арвоҳни қайтариб юборади.

Халқ ўртасида буни “арвоҳ билан учрашув” деб аташади. Янчжоуда эса хонадагиларнинг ҳаммаси марҳумнинг хонасига нозу неъматлар тўла идишларни ва шароб қўйилган қадаҳларни қўйиб чиқишади-да, кейин “бирон кулфатга дуч келмаслик” учун ўзлари чиқиб кетишади. Кўпинча шундай бўладики, қаровсиз қолган уйни ўғрилар шип-шийдам қилиб кетишади.

Юннинг арвоҳи қайтадиган куннинг арафасида мен турган уйнинг эгаси чиқиб кетди. Қўшнилар ялиниб-ёлвориб мени ҳам совға-саломларни қолдириб, чиқиб кетишга ундашди. Аммо мен уйни тарк этмоқчи эмас эдим. Мен Юннинг арвоҳи билан учрашмоқчи эдим. Чжан-Юй-Минь деган қўшним анчагача мени бу ниятимдан қайтаришга уриниб кўрди.

— Сизни ажина чалиб кетиши мумкин, — деди у. — Тўғри, бунақа воқеаларни ўз кўзим билан кўрган эмасман. Лекин шундоқ бўлса-да, бунга ишонаман. Мен унга жавоб бердим.

— Мен ҳам арвоҳларга ишонаман, шунинг учун ҳам уйни тарк этмоқчи эмасман.

— Арвоҳнинг уйга қайтиб келишига халақит бериш мумкин эмас, — деб эгироз билдирди у. — Бу ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин. Бу ҳатто сизнинг рафиқангизнинг арвоҳи бўлганда ҳам, нур дунёси билан зулмат дунёси бирлашмайди. Кўрқаманки, сиз барибир хотинингизни кўра олмайсиз, бекорга ажиналар сеҳру жодусига йўлиқиш хавфига дучор бўлганингиз қолади.

Аммо мен савдойи одамдек, айтган гапимда қаттиқ туриб олдим.

— Яшамоқ ҳам, ўлиб кетмоқ ҳам — ҳаммаси тақдирнинг иши. Агар мен учун шунчалик ташвиш чекаётган бўлсангиз, сиз ҳам мен билан бирга қола қолмай-сизми?

Охир-пировардида Чжан рози бўлди.

— Майли, мен эшик орқасида тураман, бўлмаса, — деди у. — Агар бирор галати нарсани сезиб қолсангиз, шу заҳотиёқ мени чақиринг.

Шундай қилиб, мен қўлимда чироқ билан хонага қадам қўйдим. Хона Юн мени ташлаб кетган куни қандай бўлган бўлса, шундай ясатилган эди.

Севимли хотинимнинг ўлими ҳақида ўйлар эканман, беихтиёр йиғлаб юбордим, аммо шу заҳоти кўз ёшларимни тийдим — кўзимни ёш тўсиб қолиб, арвоҳни кўролмай қолмай деб кўрқдим.

Тўшакка ўтириб, кута бошладим. Бехосдан хотинимнинг кўйлагига тегиб кетдим. Бу кўйлақдан ҳали ҳам хотинимнинг ҳиди келиб турарди. Ҳушимдан кетиб қолибман. Қанча вақт хушсиз ётганимни билмайман. Ниҳоят, ўзимга келиб, кўзимни очиб, теварак-атрофимга қарадим. Пастаккина хонтахтада иккита шам липиллаб ёниб турипти. Тўсатдан уларнинг оқиш алангаси жуда кичирайиб, нўхатдек бўлиб қолди. Сочларим тиккайиб кетди. Мен пешонамни артиб, алангага қарадим. Аланга авж олиб борган сари юқорига кўтарилиб борарди. Мана, унинг баландлиги беш чига етди, у қоғоз ёпиштирилган шифтни алай бошлади. Мен апил-тапил теварагимга қарадим. Бирдан аланга пастга тушиб кетди. Юрагим қинидан чиқиб кетаёзди, аъзойи баданимда қалтироқ турди, мен эшик ортида пойлоқчилик қилиб турган қўшним Чжанни чақирмоқчи бўлдим, аммо бундай қилишга юрагим бетламади — бу билан арвоҳнинг келишига халақит беришдан кўрқдим. Мен фақат паст овозда Юннинг отини айтиб чақирдим ибодат қилдим. Хона бутунлай зулматга чўмган эди, кўзим ҳеч нарсани илғаб ололмасдим. Кейин шамнинг алангаси яна катталаша бошлади, аммо бу гал шифтгача етмади. Мен хонадан чиқиб, ҳаммасини Чжан Юй-минга айтиб бердим. У мени довжорак баҳодир деб ҳисоблади, ҳолбуки мен, бор-йўғи ақлдан озган ожиз банда эдим, холос.

Мен хотинимни дафн этганимдан кейин шоир Линь Хецзин ёзган мисралар хотирамга келди:

“Хотинимга олхўри новдасин тақдим этаман, Лайлак эрур ўғилларимга тортиқ”. Шунинг учун мен номимни Мэй-и деб ўзгартирмоқчи бўлдим. Мэй-и “Олхўри новдасидан кўкка учган” деган маънони билдиради.

Мен Юннинг иззат-ҳурматини тўла бажо келтирган ҳолда Янчжоуда ғарбий дарвоза олдида дафн этдим. Бу жой Олтин тепа деб аталади, лекин халқ ўртасида уни “Хэ уйининг ибодатхонаси” деб юритишади. Ўша ердан мен қабр учун жой сотиб олдим, шу билан хотинимнинг сўнгги иродасини бажо келтирдим. Онажоним Юннинг вафоти ҳақидаги хабарни эшитиб қаттиқ қайғурди. Мотам либосини кийиб олган фарзандларим Цин-цзюнь билан Фин-сэнь хўн-хўн йиғлаб олдимга келишди. Қулай фурсатни топиб Ци-тан менга деди:

— Биласан, отанг ҳали ҳам сендан хафа. Ҳозирча сен Янчжоуга кетавер. Отанг уйга қайтиб келганида мен у билан гаплашиб кўраман-да, гуноҳингдан ўтишини сўрайман. Шундан кейин сенга ёзиб юбораман, бемалол уйга қайтаверасан.

Мен онамга таъзим қилдим ва кўзда ёшим билан фарзандларим билан яна хайрлашдим. Янчжоуда расм чизиб, уларни сотиб тирикчилик қила бошладим. Юннинг қабрини тез-тез зиёрат қилиб турардим, унинг тепасида яккаю ёлғиз ўтириб, ғамим алангасида ўзим ўртанардим. Бир вақтлар биз истиқомат қилган эски уйнинг ёнидан йўлим тушиб қолган кезларда бутун дардим янгиланарди.

Саккизинчи ойнинг саккизинчи кунинидаги ҳайит арафасида ҳамма қабрлар устидаги майсалар қовжираб қолди. Фақат Юннинг қабригина яшилликгича қолди. Қабристон қоровули менга деди:

— Бу жойлар табаррук жойлар. Бу жойда ернинг руҳи яшнаб туради.

Шу куни мен Юнга илтижо қилдим:

— Куз шамоли бадан-баданымдан ўтиб кетди. Устимда юпқагина кўйлагим бор, холос. Бирор лавозимни эгаллашимга кўмаклашиб юбор, токи мен ум-

римнинг охиригача бемалол яшаш имконига эга бўлай. Ҳозирча эса ота-онамнинг қўлига қараб қолганман.

Шундан кейин орадан кўп ўтмай Цзянду маҳкамасида мирза бўлиб ишлайдиган Чжан Юй-ань деган одам Чжэцзянга ота-онасини дафн этгани кетадиган бўлиб қолди. Кетишидан аввал у мендан ўрнида уч ой ишлаб туришимни илтимос қилди.

Шундай қилиб бир амаллаб қишки совуқлардан чиқиб олдим. Баҳор келиб, кунлар илигач, менинг ваколатим тамом бўлганда Чжан менга унинг уйида қолишни таклиф қилди. Аммо орадан кўп ўтмай, у ҳам жойидан маҳрум бўлди.

— Икковимиз биргаликда янги йилгача етиб олишимиз қийин бўлар-ов... — деди у менга. Бу гапни эшитишим биланоқ мен унга ёнимда бор пулнинг ҳаммасини — йигирма тиллани узатдим-да, шундай дедим:

— Мен бу пулларни сарфлаб, Юннинг тобутини ватанига кўчирмоқчи эдим. Уйга қайтишим олдидан бу пулни менга қайтариб берарсиз.

Янги йил байрамини Чжаннинг оиласида қарши олдим. Кунлар бирин-кетин ўтиб борар, уйдан эса ҳеч қандай хабар йўқ эди.

Ниҳоят, цзя-цзи йилининг учинчи ойида Цин-цзюндан хат келди. Хатни ўқиб, отамнинг бетоблигини билдим. Мен Сучжоуга қайтмоққа тайёр эдим, лекин отамнинг газабига дучор бўлишдан кўрқдим. Мен борайми-бормайми деб ўйлаб бўлгунимча, қизимдан яна бир мактуб олдим. Унда отамнинг оғир хасталикка учраб вафот этганини хабар қилишипти. Мен бўлсам у билан видолашмай ҳам қолдим.

Самога қилган таваллоларим беҳуда эди — фурсат ўтган эди. Эндиликда имкон борича, тезроқ уйга етиб бормоқ керак эди. Мен кечаси ҳам, кундузи ҳам йўл юриб, уйга равона бўлдим. Уйга етиб боргач, тобут олдида бошимни ерларга уриб йиғладим...

Аммо бу бефойда эди. Отамнинг турмуши енгил кечгани йўқ, хизмати туфайли у тез-тез уйини тарк қилиб туришга мажбур эди. Мен эса нобоп ўғил бўлгандим, қадрдон отажоним саломатлигида ҳеч нарса билан унинг кўнглини ололмадим, бетоб бўлиб қолганда эса оғзига дори томизолмадим. Дарҳақиқат, гуноҳим жуда оғир эди...

Менинг қайғумни кўриб, онажоним сўрадилар:

— Отангнинг бетоблиги ҳақида хабар топишинг билан нега етиб келмадинг?

Мен жавоб бердим:

— Агар неварангиз Цин-цзюнь хат ёзмаганда мен ҳеч нарсани билмас эдим.

Бу сўзларни эшитиб онажоним Ци-таннинг хотинига ярқ этиб қарадилар, лекин ҳеч нарса деб оғиз очмадилар.

Етти куну етти кеча мен отамнинг тобути олдидан кетганим йўқ. Шу пайт мобайнида биронта ҳам қариндошимиз бирон оилавий иш юзасидан ёхуд дафн маросими муносабати билан менга мурожаат қилгани йўқ. Фарзандлик бурчимни ўтай олмаганимдан хижолат чекиб, мен ўзим ҳеч кимдан ҳеч нарсани сўраб-суриштиролмадим.

Бир кун уйимизнинг дарвозаси олдида аллақандай одамлар тўпланди. Улар шовқин-сурон кўтариб, мен гўё қарз олган пулларни қайтаришимни талаб қилишди. Мен уларнинг ҳузурига чиқиб дедим:

— Албатта, сизлар мендан қарзларни тезроқ узишимни талаб қилишга ҳақлисизлар. Аммо отамнинг жасади ҳали совимаё туриб, шунчалик бақириб-чақирининглар олобданми? Сизларда виждон борми, ўзи?

Шунда улардан бири менга шипшиди:

— Бизни ҳам тушунинг, барака топгур, биз бу ерга бир одамнинг илтимоси билан келдик. Майли, сиз бизга кўринмасқ кўйинг, қарзни тўлашни бизни бу ерга жўнатган одамдан талаб қиламиз.

Мен уларга жавоб бердим.

— Ҳамма қарзларни мен ўзим тўлаб қўйганман. Сизлар бораверинглар. Мен билан баҳслашиб ўтирмай, улар эҳтиром билан хайр-маъзур қилишди-да, чиқиб кетишди.

Мен шу заҳотиёқ очқиқчасига гаплашиб олиш учун Ци-танни чақирдим.

— Сенинг аканг анча таъна-дашноларга сазовор бўлса ҳам, — дедим мен унга, — у ҳали ҳеч қачон одамлар белгилаб қўйган қонунларни бузгани йўқ. Сен нима демоқчисан? Меросхўр бўлиб, сенинг қарзларингни тўлаб қўяйми? Бутун умрим давомида мен оилавий пуллардан сариқ чақа ҳам олган эмасман. Наҳотки, отамнинг дафн маросимига шошиб етиб келганимнинг сабаби сен билан мерос бўлишмоқчи эканим деб ўйлайсан? Мард эркак бировнинг садақасига муҳтож эмас. Мен бу ерга қуруқ қўл билан келганман, қуруқ қўл билан кетаман.

Кўнглимда бор гапни айтиб бўлгач, мен тобутга юз ўгирдим ва кўзларимдан яна ёшлар қуйилди...

Мен онажоним билан хайрлашдим ва қизимга сочимни қирдириб, монахликни қабул қилмоқчи эканимни — авлиё Чунсун-цзининг гапларига амал қилиб, тоғларга чиқиб кетиб, тоат-ибодатга берилмоқчи эканимни айтдим. Цин-цзюнь мендан бунақа қилмаслигимни сўраб йиғлаб-сиқтади. Унинг ёлборишларига бир нечта дўстим ака-ука Сялар ҳам қўшилди. Уларнинг бири Нань-сюнь бўлиб, Дань-ань деган тахаллус билан ном чиқарган эди. Иккинчиси эса И-шань деган ном билан машҳур бўлган Фэн-тай эди.

— Оила аъзоларингнинг бунақа совуқ муомаласини кўриб газабинга эрк берганинг учун сени айбламоқчи эмасмиз, — дейишди улар. — Лекин отанг қазо қилган бўлса-да, онажонинг ҳали ҳаёт, хотининг вафот қилган бўлса-да, ўглинг ҳали қаровга муҳтож. Агар сен узлатга чекинадиган бўлсанг, ҳаммасидан кўз юмиб, хотиржам юра оласанми?

— Нима қилай бўлмаса? — деб сўрадим мен.

Дань-ань менга шундай жавоб берди:

— Мен сизларни ўзимнинг фақирона кулбамга таклиф қилмоқчиман. Бунинг устига яна бир гап қулоғимга чалинди. Жаноб Ши Чжотан истеъфога чиқиб, уйига қайтмоқчи эмиш. У қайтиб келадиган бўлса, у билан бир гаплашиб кўрсангиз бўларди. Менимча, у сизга биронта муносиб лавозимни топиб бериши мумкин эди.

Мен укаларимга дедим:

— Бунинг иложи бўлмас-ов... Ҳали отамга аза тутганимга юз кун бўлгани йўқ, онажонингиз ҳам аввалгидай сизлар билан бирга яшаяптилар.

И-шань бунга жавоб берди:

— Сиз бунинг ташвишини қилмай қўя қолинг. Менинг отам ҳам уйига кетмоқчи бўляпти. Агар бизнинг уйимиз сизга маъқул бўлмаса, уйимизнинг ёнгинасида монахлар истиқомат қиладиган ибодатхона бор. Унинг мутаваллийси кўпдан бери биз билан дўстона муносабатларда. Жуда бўлмаса, ўшандан бошпана сўраса бўлади.

Мен рози бўлдим. Хайрлаша туриб Цин-цзюнь менга шундай деди:

— Бувам бизга кам деганда уч-тўрт минг тилло мерос қолдирган. Агар сиз меросдаги ўз улушингиздан воз кечсангиз, лоақал саёҳатларингиз вақтида ўзингиз олиб юрадиган хуржунни олинг. Мен уни топиб, сизга жўнатаман.

Хуржундан бошқа мен яна отамга тегишли уч-тўртта китоб билан расмларни олдим, озгина қора бўёқ билан мўйқалам қўядиган қаламдон ҳам менга тегди.

Мутавалли мени “Улуғ меҳрибонлик” деб аталган айвонга жойлаштирди. Унинг олд томони жанубга қараган эди. Унинг шарқ томонида Будданинг тасвири бор эди. Мен айвоннинг ғарб томонидаги хужрага жойлашдим. Унинг ой шақлида деразаси бор бўлиб, у ҳам ўша томонга қараган эди. Ўзини Будда хизматига бағишлаган одамлар одатда шу ерда садақа йиғишарди, менинг кулбам эса ҳовлининг ўртасида эди. Шу ернинг ўзида уруш худоси Гуань-Юйнинг ҳайкали турарди. Қўлида қилич ушлаб турган худонинг авзойи чиндан ҳам кўрқинчли эди. Танаси уч қулоч келадиган баҳайбат ўрик бутун айвоннинг устига соя ташлаб турарди. Кечаси енгил шабада эсганида дарахт астагина оҳ ургандек бўларди. И-шань шароб билан мева-чева кўтариб, тез-тез олдимга келиб турарди.

— Сиз бу ерда ёлғизсиз. Бир ўзингиз кўрқмаяпсизми? — деб ҳазиллашарди баъзан дўстим.

Мен унга жавоб берардим:

— Мен ҳалол одамман. Бунинг устига иримчи ҳам эмасман. Нимадан кўрқай?

Мен бу ерга келиб жойлашганимдан кейин кўп ўтмай, ёмғир мавсуми бошланди. Ёмғир эртаю кеч тинмай бутун бир ой ёғди. Баъзан мени ваҳима босарди: назаримда дарахт сувнинг забтига чидаш беролмайдигандай бутун шох-шаббалари билан қулаб, кулбамни босиб қоладигандай кўринарди. Аммо худолар асради. Уларнинг меҳр-шафқати билан балолар бизни четлаб ўтди. Ҳолбуки, монастирдан ташқарида ёгингарчилик туфайли анча нохуш кўнгилисизликлар бўлди — кўп уйлар қулаб тушди, шолিপояларнинг деярли ҳаммаси сув тагида қолди. Мен теварак-атрофда бўлаётган нохушликларга заррача эътибор бермай, уззукун мутавалли билан расм чизиб ўтказардим.

Еттинчи ойнинг бошларига келиб, ёмғир тинди, ҳаво очилиб кетди. Дўстим И-шаннинг отаси бор эди, унинг номи Шунь-оян эди. Бир куни у хизмат юзасидан Цзун-мин оролига борадиган бўлиб қолди. Мени ўзига шахсий мирза қилиб бирга олиб кетди. Менинг хизматимга йигирма тилла берадиган бўлди. Мен уйга қайтиб келганимда отамнинг сағанаси битай деб қолган эди.

Ци-тан Фин-сэнь орқали менга илтимосини етказди: “Отанг дафн харажатлари учун йигирма тилла берсин. Жуда бўлмаса, ўн тилла берса ҳам майли”.

Мен киссамда бор пулнинг ҳаммасини бермоқчи бўлдим, лекин И-шань бундай қилишимга йўл қўймади, керак миқдорнинг ярмини тўласанг кифоя деб туриб олди. Цин-цзюнь билан бирга мен дафн маросимининг бошида бориш шарафига ноил бўлдим.

Дафн маросими тугагач, мен “Улуғ меҳрибонлик” айвонига қайтиб келдим.

Тўққизинчи ойнинг охирида И-шань Юнтай соҳили деган жойга ижара ҳақини ундириб келгани бормоқчи бўлди. Мен унга ҳамроҳлик қилмоқчи бўлдим.

Сафаримиз икки ойга чўзилиб кетди. Биз қайтиб келганда авжи қиш эди. Дўстимнинг уйига кўчиб ўтишимга тўғри келди. Унинг уйи “Турналар ини” деб аталарди. Янги йил байрамини шу ерда кутиб олдим. И-шань кўнглимни олмоқ учун менга кўп ахшиликлар қилди. Бунақа меҳр-оқибатни энг яқин қариндошларимдан ҳам кўрганим йўқ эди.

И-чоу йилининг еттинчи ойида жаноб Чжо-тан пойтахтдан уйига қайтиб келди. Сирасини айтганда, Чжо-тан унинг лақаби, холос. Унинг асл номи Юньюй, Чжи жу деган лақаби эса “Дурга ўхшаган нарсани ушлаб тургувчи” деган маънони билдиради. Биз у билан болалиқдан таниш эдик.

Давлатпаноҳ Цянлун ҳукмронлигининг гэн-суй йилида у биринчи бўлиб императорга имтиҳон топширди ва Чунцин, Сичуан шаҳарларида маҳкама бошлиғи бўлди. Оқ нилуфар таълимотининг тарафдорлари кўтарган исён вақтида у шуниси билан шуҳрат қозондики, уч йил мобайнида исёнчиларга қарши муваффақиятли кураш олиб борди. Биз у билан кўришганимизда икковимиз ҳам бу учрашувдан жуда хурсанд бўлдик.

Тўққизинчи ойнинг тўққизинчи куни у оиласи билан яна Чунцинга хизматга жўнайдиган бўлди. Бу гал ҳам у мени ўзи билан кетишга чорлади. Мен яна онажоним билан хайр-маъзур қилдим. Энди онажоним Лу Шан — унинг уйида истиқомат қиларди. Негаки, отамнинг уйи аллақачон сотилиб кетган, эндиликда у ерда бегона одамлар турарди.

Лу Шан-у бўлса тўққизинчи синглимнинг эри эди. Онам менга насиҳат қилди:

— Уканг ҳамиша мазаси йўқ палағда бир инсон бўлган. Шунинг учун сен кучингни аямай оиламизнинг шуҳратига шуҳрат қўшмоғинг керак. Бирдан-бир умидим сендан...

Мени Фин-Сэнь кузатиб борди. Ярим йўлга етганда ўғлим бирдан хўнграб йиғлаб юборди. Мен уни уйга қайтариб юборишга мажбур бўлдим.

Қайиғимиз Цзинкоуга етиб борганда Чжо-тан Ван Си-фу деган эски қадрдонини кўриб кетмоқчи эканини айтди. Бу одамнинг “сяолян-жень”, яъни “ота-онасининг оқ фотиҳасини олган” деган фахрли унвони бор экан. У Янчжоу шаҳрида туз маҳкамасида хизмат қилар экан. Уни кўриб ўтмоқ учун Чжо-тан белгиланган катта йўлдан чиқиб, анча айланма йўллардан юришга мажбур

бўлди. Шу баҳонада Юннинг қабрини зиёрат қилиб келмоқ учун мен ҳам ундан ажрамадим.

Орадан кўп ўтмай, биз яна қайиққа қайтдик-да, Янцзи дарёси бўйлаб юқорига сузиб кетдик. Йўлимиз гўзаллиги билан донғи чиққан жойлардан ўтарди. Ху бэй вилоятидаги Цзиньчжоу деган жойга етиб борганимизда дўстимнинг Дуньхуанда янги лавозимга тайинлангани ҳақида хабар олдик. Чжо-тан Янги йилни кутиб олиш учун Чунцинга кириб чиқмоқчи ва у ердан ўзининг янги хизмат жойига — Чэнду шаҳарига йўл олмоқчи бўлди. Шу вақт ичида мендан ўғли Дун-фу ва оиласи билан бирга бўлиб, Цзиньчжоуда қолиб туришимни илтимос қилди.

Янаги йилнинг иккинчи ярмида бутун оила унинг орқасидан Сичуанга йўл олди. Фанчжагача биз қайиқда бордик, бу ердан нари эса куруқликдан кетдик. Сафар анча давом этди ва катта харажатни талаб қилди, чунки биз билан бирга жуда кўп одам ҳамда аравалар бор эди.

Отлар йўлга чидаёлмай бирин-кетин қулашар, араваларнинг ўқи синар эди. Бир қараганда, йўлда тортаётган азоб-уқубатларимизнинг охири йўқдай эди. Фақат учинчи ой дегандагина Дуньхуанга етиб бордик, аммо бу пайтга келиб, Чжо-танни Шаньдун вилоятига назоратчи лавозимига тайинлашипти.

Ёнимизда бир чақа пулимиз қолгани йўқ. Ҳамёнлар қоқ-қуруқ. Чжо-таннинг оиласи унинг кетидан бора олмади, ҳаммамиз Дуньхуандаги билим юртига жойлашишга мажбур бўлдик.

Фақат ўнинчи ойнинг охирига борибгина дўстим Шандун маҳкамасида ўзига тегишли маошни олди ва пулни бир одамдан бизларга бериб юборди. Пул билан бирга Цин-цзюндан мактуб ҳам келди. Мактублар Фин-сэннинг шу йилнинг тўртинчи ойида ўлгани тўғрисида хабар қилинган эди. Шунда бирдан англадимки, ўғлим мени кузатаётиб бежиз хўнг-хўнг йиғламаган экан — у мен билан видолашган экан. Эвоҳ!

Юн менга фақат битта ўғил туғиб берган эди. Келиб-келиб шу ўғил дунёдан кўз юмса-я!

Энди бизнинг шажарамизни ким давом эттиради?

Чжо-тан ўғлимнинг вафотига мен билан бирга аза тутди. Бирмунча вақт ўтгач, у менга бир жория совға қилди ва бу билан мени ҳаётнинг баҳорий уйқусига чўмдирди. Ўшандан бери мен яна ҳаёт долғаларига тушиб қолдим ва қачон вақт-соати келиб, кўзим очилади — билмайман.

*Русчадан
Озод ШАРАФИДДИНОВ
таржималари.*

Озарбойжон халқ иждоди

БАЁТИЛАР

* * *

Ошиқман, у ёр маним,
Ғам бағрим ўёр маним.
Маккамдир, Мадинамдир,
Қаъбамдир у ёр маним.

* * *

Ошиқман, уён¹ тоғлар!
Ол қона буён тоғлар!
Бу ён зулматхонадир,
Қандайдир у ён тоғлар!

* * *

Азизим, кетар қолмас,
Оқар сув кетар, қолмас,
Вафолига жон қурбон,
Бевафо кетар, қолмас.

* * *

Бу тоғда маролим бор,
Ўқ тегмиш, яролим бор,
На кечалар уйқум бор,
На кундуз қарорим бор.

* * *

Бўстонда тоғим йиғлар,
Босма, япроғим йиғлар,
Мен ўлсам бу дард ила,
Қабр тупроғим йиғлар.

* * *

Мен ошиқман, куларлар,
Кулдуларлар, куларлар,
Дарё ақли бўлса ҳам,
Йўқсил бўлса куларлар.

* * *

Хуш кўрдик, ой кўноқлар,
Меҳмонсиз ой кўноқлар,
Дема, йўқсудир Ошиқ,
Сизни бир ой кўноқлар.

* * *

Қушим, кел эй, қушим кел,
Қаноти синмишим кел.
Ўлим — айрилиқ бўлса,
Тирик айрилмишим, кел.

¹ Уён — уйғон.

*Озарбойжончадан
ўзбекчага
Мақсуда
РАУФ қизи
уйғунлаштирди.*

Баётилар — Озарбойжон халқ оғзаки иждодининг наслдан-наслга, оғиздан-оғизга ўтиб, минг йиллардан бери яшаб келаётган намуналаридир. Баётилар қофияланиш жиҳатидан бизнинг мумтоз адабиётимиздаги туюқларга ўхшаб кетади. Вазни эса улардан фарқли ўлароқ етти ҳижоли бармоқда бўлади. Мазкур баётилар журналхонларга ўзбек халқ кўшиқлари, термалари каби манзур бўлади, деган умиддамиз.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

* * *

Қулча олиб ойналар,
Кун жамолинг ойналар.
Вафосиз ёр йўлида
Налар чекдим, ой налар.

* * *

Ошиқман, гула боқди,
Булбуллар гула боқди.
Гўзал кулгани замон
Оғзидан гулоб оқди.

* * *

Ошиқнинг сандалиси,
Кўзларнинг сан далиси.
Севгилим зулфларингдан
Келмоқда сандал иси.

* * *

Мен ошиқ, ким сайёда,
Ким тарлон, ким сайёда.
Кўзда, кўнгулда сенсан,
Тушарми кимса ёда.

* * *

Кўзларинг кими¹ кўзлар,
Ким билар кими кўзлар.
На қошларингдек қош бор,
На кўзинг кими² кўзлар.

* * *

Хуш келдинг, сафо келдинг,
Бизга ҳам сафо келдинг.
На ман ўлиб қутулдим,
На сен инсофа келдинг.

* * *

Берма хазара мани,
Йўллар бозора мани.
Ётга каниз бергунча,
Йўлла³ мозора мани.

* * *

Бандаман, оллоҳим бор,
Бошимда кулоҳим бор,
Кўз кўрди, кўнгул сезди,
Маним на гуноҳим бор?

* * *

Ошиқман, гула⁴ боқдим,
Булбулман гула⁵ боқдим.
Ёр ваъда берди,
Шод бўлиб, кул, о бахтим.

* * *

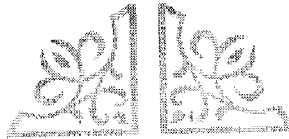
Ошиғингман, ой Турсун,
Ҳулқар ётсин, ой турсин.
Ўлганда қабрим узра,
Сочларингни ёй, турсин,

* * *

Ошиқман юз кун йиғлар,
Қош, кўзи сузгун йиғлар.
Ёрдан айрилган ошиқ
Бир кулса, юз кун йиғлар.

* * *

Кетарман йўлим тоғдир,
Ажиб соябон боғдир,
Ёддан чиқармам сени,
Токи бу жоним соғдир.

¹ Кимни.

² Каби.

³ Юбор.

⁴ Кулиб.

⁵ Гулга.

М. КАРЛ ЯН

Амир Темур ва аёллар

Амир Темур энг катта жаҳонгирлардан ҳисобланади.

У ҳам империя бунёд этиш ғояси билан яшади. Шу ниятда Ўрта Осиёда туркий уруғларнинг бошини қовуштирди, ўз орзуларини ниҳоясига етказа оладиган издошлар ва ёрдамчиларни атрофига тўплай олди.

Амир Темур шахси ва ҳаёт тарзида кўчманчи қавмларга хос одатлар ва айни замонда бой маданият эгаси бўлган Мовароуннаҳрнинг ўтроқ аҳолисига хос юксак анъаналар ажойиб тарзда уйғунлашиб кетган эди. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, Темур билимга ўта чанқоқ бўлган, ўз даврининг эътиборли олимлари билан мураккаб муаммоларни муҳокама қилишни, баҳс-мунозаралар ўтказишни яхши кўрган. У муқаддас ва табаррук зиёратгоҳларни қуриш, ҳозиргача юксаклик ва маҳобат касб этиб турган ёдгорликларни кўплаб бунёд этиш учун куч-ғайратни ва зарур маблағларни аямаган.

Темурнинг болалиги тўғрисидаги манбаларда аниқ маълумотлар кам. Кейинчалик етиб келганларининг аксарияти ҳам афсонавий бўёқлардан холи эмас. Унинг туркий оқсуяклар авлодига мос келадиган тоза, қузатувчан, қаттиққўллик ва пухталикка асосланган тарбияси зое кетмади. Темурнинг отаси барлослар амири Тарағайга ва бизга фақат номигина маълум онаси Текина хотунга муносабати тўғрисида манбаларда кам ёзилган. Соҳибқирон она шаҳри Кеш (Шаҳрисабз)да қурдирган улкан мақбара унинг ота-онасига ҳурмати ва иззат-икромни тимсоли сифатида баҳоланишга лойиқ.

Саркарда ўз тарбиясида муҳим роль ўйнаган катта онаси Қутлуғ Туркан оғани ҳар доим эъзозлаган. 1362 йили Темур хон Қутлуғ Темур таъқибидан қочиб юрган кезлар у Самарқанддаги ўз уйидан 48 кун бошпана бериб, унинг ҳаётини сақлаб қолади. Бу муруватни Темур юксак қадрлаган. Қутлуғ Туркон оға вафотига қадар (1482) соҳибқирон саройида Қутлуғ бека сифатида иззату икромда умр кечиради.

Машҳур Шоҳи Зинда ансамблидаги Қутлуғ Туркон оға мақбарасини жаҳонгир ҳар сафар ўз қароргоҳи Самарқандга қайтганда зиёрат қилишни канда қилмаган.

1372 йили вафот этган қизлари бўлмиш Шоди Мулк оға учун барпо эттирган мақбара ҳам меъморчилик дурдоналаридан ҳисобланади. Уйғониш даврида афсонавий Қусам ибн Аббос шарафига қад ростлаган бу мақбара мўғуллар истилоси тугаганидан сўнг Темур ва набираси Улугбек ҳукмронлиги даврида вужудга келган. Темурнинг Туман оға ва 1385 йилда вафот этган Ширин Бека оға исмли опалари ҳам мана шу мақбарага дафн этилган. Уларнинг қабрига қўйилган мрамар тошлар маҳобати бўйича бошқаларидан сира қолишмайди. Темур ҳарбий юришлардан қайтгандан кейин бу жойни зиёрат қилишни асло канда қилмаган. 1383 йилда вафот этган хон қизи — Дилшод оғанинг қабри манбаларда тилга олинган эмас. Шунингдек Темурнинг хотини Туман оға қайси мақбарага дафн этилгани ҳам тўла-тўқис аниқланмаган. Ҳукмдорнинг хотинлари ўзига нисбатан анча ёш бўлганликлари учун,

табiiйки, ундан кўпроқ яшаганлар ва Темур вафотидан кейин шароит тақозосига кўра қисматлари турлича кечган бўлиши мумкин.

Темур шариат қонунларига қаттиқ риоя қилишни талаб қилар эди.

Ибн Арабшоҳнинг гувоҳлик беришича, Темур мусулмонлик ақидаларига катта аҳамият берган. Самарқандга 1404 йил кузида келган кастилиялик элчи Ауди Гонзалес де Клавихо ҳукмдорнинг 8 та хотини бўлганини айтиб, уларни номма-ном санаб берган. Клавихонинг ёзишича, улар орасида “катта хотин”гина муҳим роль ўйнаган. Темурнинг шайрий биринчи хотини, дунёдан эрта кўз юмган ўғли Жаҳонгирнинг (1355-1375) онаси Нормиш оқо номи билан маълум ва машҳур бўлган. Бу никоҳ Темур ҳаётининг осойишта, сиёсий ниятларини пишиштиш даврига тўғри келган. Кейинги хотини Ўлжой Таркан ақога (Балх амири Ҳусайннинг синглиси) уйланиши (1362) ўз қудратли давлатининг тамал тоши — пойдеворини қўйиш даври ҳисобланади. Бу маликанинг ҳаётдан эрта кўз юмиши билан (1366) тезда Ҳусайн билан Темур ораларидаги муносабатларга дарз кетди, 1370 йилга келиб эса, ўзаро алоқалар барҳам топди. Темур Ҳусайннинг синглиси Ўлжой Таркан ақо туфайли ижтимоий муваффақиятларга эришди. Ҳусайн ҳарамидаги аёллардан бўлмиш Чигатой хони Қозонхоннинг қизи Сарой Мулк хонимни никоҳига олиши эса Темурга янада юқорироқ мартаба эгаллаш имконини берган. Темур жуда катта сиёсий мавқеига қарамасдан, “хон” унвонига ўзини муносиб деб билган эмас. Унга мулозимлар доимо “амир”, 1378 йилдан бошлаб эса “султон” деб мурожаат қилишган. У Сарой Мулк хонимни никоҳига олгандан кейин Кўрагон, яъни хоннинг куёви унвонига сазовор бўлган. Худди шундай унвонга 1374 йилда Мўғулистон хони Қамариддиннинг қизи Дилшод ақога, кейинчалик, Хидир хўжа хоннинг қизи (1397) Тўқал хонимга уйланганида ҳам эришган эди.

Аммо бундай устма-уст уйланишлар “катта хотин” бўлмиш Сарой Мулк хонимнинг мавқеига даҳл қилмасди. Темур охириги хотини — хон қизини “кичик хотин” сифатида никоҳига олиб, шу билан кифояланишни лозим топди. Темур ва авлодларининг ҳаёти батафсил ёритилган китоблар ва солномаларда сарой аёллари тутган мавқе ҳақида ҳам ёзиб борилган, чунки ислом муаррихлари учун муҳим воқеа ва далилларнинг қисқача шарҳини қайд этиб қўйиш одатий ҳол ҳисобланган. Улар муҳим масалалар қаторида, маликаларнинг турмуши бошқа минтақалардаги сарой бекалари ҳаёт тарзидан қанчалик фарқ қилиши тўғрисида ёзиб қолдиришни лозим кўрганлар. Сарой Мулк хоним шахси ҳақида сўз юритадиган бўлсак, унга Темурнинг бошқа хотинларидан фарқли равишда, “катта хотин” сифатида чуқур эҳтиром изҳор этилган. Унинг қилган ишлари бизгача етиб келган қўлёзмаларда тўла қайд этилган. Сарой Мулк хоним бутун умри мобайнида Темурнинг чуқур ҳурмат-эҳтироми ва чексиз ишончидан баҳраманд бўлган. Темур ўзининг жондан ортиқ кўрган зурриётлари — кичик ўғли Шохруҳ ва ноёб қобилият эгаси — набираси Улуғбекнинг тарбиясини хон қизи Сарой Мулк хонимга ишониб топширгани бунга яққол мисолдир.

Аммо бу ёки бошқа тафсилотларни юзаки тушунтириш у.ун ҳам биз старли маълумотларга эга эмасмиз. Бизда иккинчи даражали манбаъ сифатида Темур ва унинг саройида хизмат қилган, шунингдек, саройдан четда яшаган кишилар ёзиб қолдирган манбаълар йўқ.

Биз Шарқий ислом, қолаверса Ўрта ва Шарқий Осиё тарихини яратган асл воқеалардан тўла хабардор эмасмиз, лекин мўғуллар асридан кейинги даврлардаги давлатлар, уларнинг аҳолиси ҳақида саёҳатчилар, дипломатлар, миссионерлар, шунингдек, савдогарлар кўплаб маълумотлар йиғишгани ва бу ибратли маълумотлари билан шарқ тарихига, қолаверса жаҳон тарихига катта ҳисса қўшганликларидан миннатдормиз. Булар испаниялик Руи Гонзалес де Клавихо, монах Иоганн П., султониялик архиепископ ва асли дамашқлик, лекин 1401 йилда, яъни ёш болалик пайтида Темур аскарлари томонидан Самарқандга мажбуран олиб кетилган Ибн Арабшоҳлардир.

Иоганнес Пнинг хабар беришича, Самарқандга ташриф буюрган уч эркакдан фақат Клавихога Темур ва унинг аёллари билан суҳбат қуриш шарафига муяссар бўлган. Унинг ўзи эса фақат ҳукмдор ва эркак мулозимлар билан учраша олган, холос. Ибн Арабшоҳнинг Амир Темур вафотидан сўнг дунё юзини кўрган “Темурнома”си (1435)да унча ишончли бўлмаган тарихий манбаларга асослангани сезилиб қолади. Муаллиф манбаларга мурожаат этганда, кўпинча тарихий воқеаларни

салбий тарзда ёритишга мойилдек тасаввур қолдиради. Испаниялик элчилар — кас-тилиялик Хайнрих III (1390-1407), мадридлик рицар Руи Гонзалес де Клавихо ва диншунослик (теология) магистри Аланцо Паз де Санта Мария кўп кунлик куттишлардан сўнг, ниҳоят илк бор 1404 йил 8 сентябрда Самарқанд дарвозалари яқинида жойлашган Дилкушо саройида ўз қиролларининг мактубини ва совғасини тақдим этиш учун қабул қилиндилар. Темур уларни катта қониқиш билан кутиб олди. Темур ўзи ёқтирган ибора билан айтганда, ўз ўғли Испания қироли ва дунёнинг бир четида истиқомат қилувчи унинг халқига саломларини етказишни сўрайди ва элчилар ташрифидан мамнулигини изҳор қилади. Анқара яқинида Усмон султони Боязид I устидан қозонган ғалабасидан сўнг (1402) Темурда кунботар мамлакати қиролига қизиқиш анча совиган ва ғарб билан фақат савдо алоқаларини кенгайтириш хоҳиши сақланиб қолган эди, холос. Шу боис унинг элчиларга илтифотини расмий ҳурмат белгиси сифатида баҳолаш мумкин. Элчилар, табиийки, Темурнинг бойликлари, мол-давлатлари, ўзларига қилинган турли-туман инъомлардан кўра, ўша пайтда юқори чўққига кўтарилган унинг ҳарбий маҳорати, стратегия ва тактикасини билиш ва ўрганишни хоҳлар эдилар.

Элчиларга Амир Темурнинг катта хотини ва бошқа маликалар билан учрашув маросими ташкил этилди. Бу хорижий меҳмонлар билан юзма-юз суҳбат эди. Учрашув пайтида Темурнинг катта хотини ўз мавқеига муносиб равишда ўзига ва Темурга аталган қимматбаҳо совғаларни — оқ-қизил рангли ноёб матоларнинг катта қисмини қабул қилиб олди. Элчилар билан бўладиган кейинги учрашувгача яна бир ой ўтиши керак эди. Бундай имконият (6 октябрдан 9 октябргача) Темур томонидан Дилкушо саройидан унча узоқ бўлмаган Конигул атрофидаги мевазор боғда уюштирилладиган йиғин, яъни Қурултой пайтида пайдо бўлди. Бу тантаналар чоғида катта майдонга беҳисоб шоҳона чодирлар тикилган эди. Маросимга ҳукмдорнинг қариндош-уруғлари, хотинларигина эмас, давлатнинг барча кўзга кўринган амалдорлари, сарой мулозимлари ва айниқса, турк зодагон бойлари, ҳарбий саркардалар қатнашиши шарт эди. Бир неча кун давом этган тантанали йиғиннинг энг кўзга кўринган воқеаси 1404 йилнинг 9 октябрида ўтказилган Темур набиралари — Улугбек ва Иброҳим Султоннинг тўйи бўлди. Тўй маросимига тахт вориси Пирмуҳаммад ҳам ўз тасарруфидаги афгон вилоятидан етиб келди. Тўй куни элчиларга Хонзода номи билан таниш бўлган ҳукмдор келини, яъни Мироншоҳнинг чингизийлардан бўлган хотини байрам зиёфатига таклиф этилди. Тўй тантаналари меҳмонларда катта таассурот қолдириши керак эди. Сарой Мулк хоним ва Хонзода улкан соябон ўрнатилган чодир эшиги олдидан жой олдилар. Элчилар учун маликаларга қарама-қарши томонда жойлашган чодирдан жой тайин этилган эди.

Клавихо таомилга кўра, маликалар дастурхонида ҳам турли хил қадаҳларда шароблар тортилгани ҳақида ёзади. Бу ичимликни Клавихо бўза деб номлайди¹. Қадимги кўчманчилик маросими “Қушдостон” деб аталган. Маросимдаги тadbирлар Клавихо томонидан барча тафсилотлари билан баён этилади. Базм интиҳосида Сарой Мулк хоним элчиларини ўз хузурига чорлайди ва уларга ўз қўлида олтин қадаҳларда шароб тутлади.

Майхўрлик шундай манзара касб этадики, айрим эркаклар маст бўлиб, катта хотин олдидаги майдонда йиқилиб қоладилар. Бу хурсандчилик аломати деб қабул қилинади. Клавихонинг ёзувида, ширакайф эркаксиз хурсандчилик бўлиши мумкин эмас, деб уқтирилган. Шаробдан сўнг қовурилган кўй, от гўшти тортилади, йиғилганлар қийқириқ ва ҳазил-мутойиба билан таомларни тановул қиладилар. Шу куни у (Клавихо) кўплаб эркин очик аёлларни кўришга гувоҳ бўлганлигини ёзади. Бундан ташқари сайёҳ ўзига аёллар билан ҳеч қандай қаршиликсиз юзма-юз бўлиш, уларнинг шоҳона либосларини кўриш ва завқланиш имкони берилганлигини ҳам қайд этади.

Клавихо ҳукмдорнинг бош хотини — малика кийимларини барча тафсилотларигача тавсифлайди. Малика узун, енгсиз кўйлақда бўлиб, қизил шоҳи матога зар иплар билан пардоз берилган, ўн беш канизак либос этаklarини кўтариб бордилар. Оро берилган юзлар, нозик елкалардан пастдаги тим қора сочлар тўққинланиб боради. Еқут, зумрад ва гавҳар каби қимматбаҳо тошлар билан безатилган бош ки-

¹ Бўза — гуруч, сўк ва бугдойдан бижғитиб тайёрланган кўчманчилар ва ярим кўчманчилар ичимлиги, деб изоҳ беради муаллиф.

йимнинг ўртасидаги қимматбаҳо ҳалқага оқ нафис патлар ўрнатилган. Патлардан бири малика киприкларига қараб эгилган. Уч канизак кўз-қулоқ бўлиб турибдилар. Сарой Мулк хоним кўзларни қамаштириб, 200 канизак ҳамроҳлигида Темур чодир томонга одимлайди ва ҳукмдорга яқинроқ ерда жойлашади. Унинг изидан худди шундай шоҳона либослар кийган кичик хотин ўз канизаклари билан бориб, қуйроқдан жой олади.

Шундан сўнг Темур нутқ сўзлаб, меҳмонлар (элчилар) шарафига қадаҳлар кўтаришни таклиф этади. Теология магистри (Аланцо Паез де Санта Мария хоним) бошқалар қатори ҳукмдор қўлидан шароб олади ва бир неча қадам тисарилиб, уни охиригача сипқоради ва яна бир бор тиз чўкиб, ўз ташаккурини изҳор қилади.

Клавихо маликани яна икки маротаба кўриш шарафига муяссар бўлди. У аввал 27 октябрда малика уюштирган катта тантананда иштирок этади. Зиёфат муносабати билан малика уни ўз чодирига таклиф этиб, Темур инъом этган қимматбаҳо буюмларни кўрсатади. Кейинги сафар у Темур Ўрдада, шаҳар ташқарисида 29 октябрда уюштирган зиёфатда ажойиб либослар кийиб ороланган аёлларни кўради.

30 октябрда Темур Анадўлида ҳалок бўлган набираси Муҳаммад Султон учун қурдирган Самарқанд яқинидаги қароргоҳга кўниб ўтади. Марҳумлар хотирасига бағишлаб уюштирилган катта маърака кунинда элчилар ҳам қатнашадилар, чунки улар учун Темур томонидан хайрлашув маросими белгиланган эди¹. Бу пайтда Темур бетоб бўлиб, Клавихонинг сўзларига қараганда, хотинлари ҳамда сарой хизматкорлари орасида андак саросималик ҳукм сурар эди.

Темур ўша пайтда Хитойга юриш қилиш мақсадида ҳарбий тайёргарлик кўраётган бўлиб, буни элчилардан пинҳон тутиш ниятида эди. Шу боис улар 1404 йил 18 ноябрда Самарқандни тарк этиб, ватанларига равона бўлишлари лозим эди.

Темур каби ҳукмдор ва толиқмас саркарданинг ҳаёт тарзи ўз аёнлари ва хотинлари орасида яққол кўзга ташланиб турар эди. Аёллар Темурни юришларга кузатиб бориш² ва байрамларда у билан бирга иштирок этишдан ташқари ҳукмдорнинг чодирдаги ҳаётидан ҳам кўз-қулоқ бўлиб туриши лозим эди. Темур хотинларига бағишлаб қурдирган ажойиб боғ-роғлар, қасру кўшқлар ва афсонавий чодирларнинг сифати ва жилоси Клавихо хотираларида муҳрланган.

Шундай боғлардан дастлабкисини Темур 14 ёшида уйланган Чигатой Амири Мусо Нишоннинг қизи Туман ақога атаб 1378 йилда қурдирди. Шу ерда — Боғибихишда 1388 йилда Темурнинг кенжа ўғли Шоҳруҳ ва набираси Муҳаммад Султон ҳамда Пирмуҳаммадларнинг тўйлари тантанали нишонланган. 1396 йили Темур Мироншоҳнинг қизи Бика Султонга атаб Боғи-шимол қасрини қурдиради. У катта санъаткор Абдулла ҳожи нақшлари билан зийнатланади. Шундан бир йил ўтар-ўтмай (1397), Темур кичик хотини Тўқал хоним шарафига Боғи Дилқушони барпо эттирди. Бу ва бошқа иншоотларнинг умри боқийлиги тўғрисида бир асп ўтгач, буюк саркарда Бобур ҳам ёзган эди.

Темурнинг катта хотини ноёб қурилишларга ихлос қўйиб, уларнинг яратилишига бош-қош бўлди. Унинг раҳнамолигида қурилган, ҳозирги кунда қаттиқ шикастланган мадраса Темур Ҳиндистон юришларидан (1399) қайтиши шарафига бунёд этилган эди³. Клавихонинг сўзларига қараганда, онаси хотирасига қурилаётган жомеъ масжиди сайёҳ Самарқандлик пайтида ҳали поёнига етмаган эди. Бундан олдинроқ Темур қайнонаси учун мақбара қурдирган эди. Қурилиши ниҳоясига етмаган бу қаср элчилар ва юксак мартабали меҳмонларни қабул қилиш учун мўлжалланган эди.

Темур 1405 йилнинг 18 февралда Сирдарё соҳилидаги Ўтрор шаҳрида тўсатдан вафот этади. Қўшин устидан қўмондонликни ўз қўлларига олган амирларнинг хоҳишига биноан маликалар ёш шахзодалар Улугбек ва Иброҳим Султон билан бирга Самарқандга қайтадилар. Улар йўлда тахтга Ҳалил Султон ўтиргани ҳақида хабар топадилар. У Мироншоҳнинг ўғилларидан бири бўлиб, соҳибқирон васиятига зид

¹ Яздийнинг ёзишича, тантаналарда Миср, Франция, Ҳиндистон, Олтин Ўрда ва Мўғулистон элчилари ҳозир бўлганлар.

² Улар асосан ёш маликалар бўлиб, Темурнинг 1391–1393 йиллардаги юришларида 1390 йилда ўз никоҳига олган Чўлпон Мулк ако унга ҳамроҳлик қилган. Ироқ ва Шероз юришларида кичик хотинлар Дур Султон ако ва Нигора ако ҳукмдорни кузатиб борганлар. Шомий (Тауер, 117, 129, 176-бетлар).

³ Гап Бибихоним мадрасаси ҳақида бормоқда. Ҳозир у тўла таъмирланган — муҳ.

ўларок, Тошкентда ҳукмдор деб эълон қилинган эди. Темурнинг хоҳишига қарши уйланган Халил Султоннинг суюкли ёри Шоди Мулк хоним ўзини камситган маликалардан қасос олади. Халил Султон ўз бобосининг хотинлари ва канизақларига амирлар, сарой аъёнлари ва пастроқ лавозим эгалари уйланишлари кераклиги ҳақида фармон чиқарди. Бу Шоди Мулк хонимнинг таъсирида бўлган эди. Темурнинг иккита бош хотини тақдири ҳақида расмий манбаларда маълумотлар йўқ. Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, улар Шоди Мулк томонидан заҳарланган, лекин бу аниқ исботланган эмас. Темур хотинларидан Туман ақони лашкарбошилардан бири бўлмиш Саид Нуриддин ўз никоҳига олади. Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, кенжа хотин кейинчалик Самарқандга қайтиб келган ва 1436 йилда Маккага ҳаж қилмоқчи бўлган.

Темурнинг ўз хотинларига муносабати, чинакам давлат бошлиғига хос тўғри режалар соҳиби бўлганлигини яққол кўрсатади. Улар биринчи навбатда ўз насаблари билан Темурнинг обрўси, шон-шухрати ва саркардалигига ёрқин тус бериб турганлар. Темурийлар сулоласи барқарор бўлиши ҳақида қайғурганлар. Байрам кунлари муносиб равишда Темурнинг ёнида турганлар, сафарларда бирга бўлганлар, ислом аёлларига берган эркинликдан фойдаланганлар. Аммо бу эркинликнинг чегараси бор эди. Ҳукмронлик ва ҳокимият тўлалигигача Темур измида эди. Бунинг устига аёллар ўзини тутиш қоидалари, урф-одатлар, расм-русумларга қатъий амал қилганлар. Бу қонун-қоидаларни Темур ўзига нисбатан ҳам татбиқ этган, ён-атрофдагилар ҳам бундан истисно эмас эдилар. Ибн Арабшоҳ ва епископ Иоганнес II нинг хабар беришларича, “айрим пайтда юз берадиган шаҳвоний ўзини тийиб тура олмаслигига қарамай, унинг ҳарамида ҳаёт бутунлай муайян тартиб асосида эди”. Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, Темур шаърий хотинларидан бири Чўлпон ақони хиёнат қилганликда гумон қилиб, қатлга буюради. Аммо бу далилни Клавихо рад этиб, Чўлпон ақони Темур аёллари ва канизақлари орасида кўрганлиги ҳақида маълумот беради.

Темур ўз хотинлари даврасида ҳам интизомли ва қаттиққўл саркарда, узоқни кўзлаган давлат арбоби сифатида гавдаланади.

У ўз шахсида исломий қадриятларни ҳамда туркона маданият ва маърифатни тўла мужассамлаштирган эди.

*Немис тилидан
Шавкат КАРИМОВ
таржимаси.*

Людмила ВОРОНЦОВА,

Сергей ФИЛАТОВ

Курашади икки оқим...

*Татаристондаги диний жараёнлар
хусусида баъзи мулоҳазалар*

Кейинги йилларда “Евросиё” ибораси турли тоифа сиёсатчи ва мафкурачилар томонидан тез-тез қўллана бошлади. У қандайдир аниқ маънога эгами? Ёки минбаъд мурасасиз зиддиятларни хаспўшлаш учун қўлланилаётган ниқоб, оддий шоирона тасвир, ушалмас орзуми?

Мабодо, Евросиё мавжуд бўлса, уни энг аввало ҳозирги мусулмон мамлакатларидан илгари Россияга қўшилган Татаристондан изламоқ жоиз. Қозон хонлиги Россияга қўшиб олинishi биланоқ, Москва ҳокимияти забт этилган ҳудудларга аниқ мақсадлар билан русларни кўчира бошлади. Шу боис руслар ва татарлар орасида доимий маиший, ижтимоий алоқалар Татаристонда 450 йиллик тарихга эга. Энг аввало, Татаристонда “Евросиёвийлик” амалга оширилиши, Россиянинг бошқа ҳудудларидан кўра айнан шу ерда икки қитъанинг: Европанинг Осиёга, Осиёнинг Европага ўзаро муқобиллашувини алоҳида намоён этиши лозим эди.

Олдиндан айтиб қўйишни истаймиз: биз евросиёвийлик деганда, унинг анъанавий маъносини, асримиз бошида юзага келган машҳур гоъвий оқим талқинини назарда тутмаймиз. Бу ҳақда кўп ёзилган ва мақсадимиз евросиёчи рус файласуфларининг маданиятшунослик ва сиёсатшуносликка оид назарияларини таҳлил қилиш ҳам эмас. Вазифамиз, евросиёликни — рус ва татар халқларининг бир-бирига ўзаро таъсирини ва шу нуқтаи назардан Татаристондаги диний, ижтимоий ва сиёсий вазиятни кўриб чиқишдир.

Модомики, Иван Грозний лашкарлари томонидан Қозоннинг забт этилишидан бошлаб то 1991 йилгача бўлган ўзаро таъсир ҳақида гапириш мушкул экан, бу даврларда татарларга рус ҳаёти тарзи, рус маданияти ва дини — православия зўрлаб киритилган дейиш тўғри бўлади.

Қозон хонлиги Россияга 1552 йили қўшиб олинган эди. 1555 йили эса, Москвада ғайриодатий тарзда Россия тарихида илк бора, Қозон архиепископи этиб тайинланган руҳоний — Гурияни тантанали равишда кузатиш маросими ўтказилди. Барча шаҳар черковларининг жомлари чалиниб, “салб юриши” уюштирилди. Бунинг ажабланарли ери йўқ: Қозон нафақат шу пайтгача Москва давлатининг асосий рақиб бўлиб келган хонлик пойтахти, балки аҳамиятига кўра мамлакатдаги иккинчи буюк шаҳарга айланди. Черков жомларининг жаранги дастлабки икки юз йил давомида забт этилган халқлар билан гўё “маънавий ҳамкорлик” тимсоли бўлди. Ўша пайтларда Татаристонда яшаган руслар ўзларини “евросиё” цивилизациясининг эмас, балки “басурманлар”¹ билан курашаётганларнинг форпост² вакиллари деб билганлар.

¹ Ўрта асрларда Россия ҳудудида яшаган салб юриши ҳаракатининг тарафдорлари бўлмиш славян халқлари мухолифлари мусулмон динига мансуб кишиларни “басурманлар” деб аташарди.

² Ўзлаштирилмаган ҳар қандай ёт ҳудудга чегарадош ерда тикланидиган ҳарбий истеҳком Форпост деб аталади. Бу ерда рамзий маънода ишлатилган.

Екатерина II даврида рус ҳукумати татарларни тўла руслаштириш мумкин эмаслигини англади. 1773 йили Муқаддас синод “Барча диндорларнинг сабр-тоқатли бўлиши ҳақида ва архиерейларнинг бошқа дин уламолари ишига ҳамда уларнинг ўз тартибларига кўра ибодатхоналар қуришларига аралашмаслиги, ушбу ишларни дунёвий ҳокимиятларнинг ихтиёрига қолдириш ҳақида” фармон чиқарди. 1788 йили Уфада бутун Россия учун мусулмонлар руҳониятининг расмий марказий муассасаси — муфтият ташкил этилди. Муфтилар ва уларга қарашли муллалар “Қозон татарлари билан” тайинланди.

Шу тариқа ҳукумат зўрлаб руслаштириш ва насронийлаштириш сиёсатидан воз кечади, аммо Татаристондаги рус ижтимоий оммаси вакиллари татар маданияти ва “маънавияти” томон умуман юз ўғирмади. XIX асрда очилган Қозон университети ва Қозон маънавият академияси Россиядаги энг нуфузли ўқув юртлари ҳисобланган. Бироқ кўп сонли черков ва жамоат арбоблари, олим, ёзувчи ва санъаткорлар (илгари зўрлик воситалари билан мақсадларига эришолмагач, энди миссионерлик эҳтиёжлари учун туркшунослик мактабини очганликларини инobatта олмаса) маънавий алоқалар ўрнатишга алоҳида интилишмади. Улар ўзларини Европа маданиятининг форпости деб ҳисобладилар. Евросиёвийлик ғоялари Россиянинг Осиё билан туташган худудда эмас, балки Осиёдан ҳам жуғрофий, ҳам маънавий йироқ бўлган Петербургда туғилди.

То асримизнинг тўқсонинчи йилларига қадар Татаристонда татарлар билан ёнма-ён яшаган рус ижтимоий оммаси, улардан руҳий жиҳатдан алоҳида бўлиб қолаверди. Биргаликда яшаш руслар онгига жиддий диний, маънавий, сиёсий таъсир кўрсатмади.

Биргаликда яшаш жараёнида Татаристондаги русларнинг диний ва сиёсий маданиятига бўлган ижобий таъсирни фақат бир нарсада кузатиш мумкин. Ҳозир расмий тарғиботда руслар ва татарлар асрлар давомида бир-бирлари билан тотув яшадилар, деган фикр тез-тез таъкидланади. Бу маълум бир маънода албатта тўғри: татарларга қарши қатагонлар фақат ҳокимият томонидан амалга оширилди. Кутилмаган халқаро тўқнашувлар, “татар қирғинлари” ҳеч вақт содир бўлмади. Собиқ Қозон хонлиги худудидagi руслар полиэтник ва поликонфессионал жамоатчиликда яшашга ўрганди. Уларидa бошқа маданият вакиллари билан иноқ яшашга кўникмалар ҳосил қилишди. Балки, шунинг учун ҳам, айнан Қозон, Симбирск, Саратов губернияларида асосан эскича урф (старообряд)чилар муқимлашиб, маҳаллий православ диндагилар эса ўзга диндагиларга сабр-тоқатда бўлишга ўрганиб қолишган.

XVI-XVII асрларда Татаристонда ислом ўзига хос тадрижий ўзгаришларга юз тутди. Мачитлар беркитилган ва очиқ тарғибот тақиқланган пайдан бошлаб ислом бутунлай шахсий ҳаётга, оилага кўчди. Исломнинг асосий сақловчилари аёллар эди, чунки ижтимоий ҳаётда иштироклари бўлмаганлиги боис, ҳукумат уларни ислом тартиботларини бузишга мажбур этолмади. Татарлар шариятнинг барча, шу жумладан беш вақт намаз ўқиш талабларини бажариш имкониятига эга эмасди. Улар орасида ислом тартибларини, шариятни тўла ижобат этиш шарт эмас, бу нарсалар иккинчи даражали, муҳими — Худога эътиқод қилиш, Қуръонга “маънан” топинишидир, деган тушунча қарор топди. Шу аснода, хусусан XIX асрда татарлар орасида тасаввуф тариқати кенг ёйилди.

XIX аср ниҳоясида татарларнинг диний ҳаётида чинакам тўнтариш содир бўлди. Таълим, фан ва маданият мусулмон жамоаси учун мисли кўрилмаган тарзда, юксак қадрланадиган бўлди. Инқилобдан олдин қозонлик татарлар сезиларли даражада билимли бўлганлар, атрофдаги руслардан кўра кўпроқ нашр маҳсулотлари чиқарганлар. Хусусий диний соҳада Европанинг сиёсий ва маънавий қадриятлари томон бу бурилиши жадидларнинг ислоҳотчилик ҳаракатларида акс этди. Жадидлар ҳаракати, исломнинг маърифат ва илм билан сиёсий соҳада демократик ва социалистик ғоялар билан мустаҳкам боғлиқлигини тасдиқлади. Жадид мадрасаларида Белинский, Чернишевский ва Герцен асарлари машҳур эди. Ҳаракатнинг сўл қаноти нафақат эсерлар, яна болшевиклар билан яқинлашиш нукталарини ҳам топди. Жадидчилик асримиз бошларида қозон татарлари орасида кенг тарқалди, бу айниқса 1917 йил май ойида эркин тарзда муфти сайлашда намоён бўлди. Унда муфти этиб жадид Г. Барудий сайланди.

Жадидлар гоёси таъсирида ўсиб чиққан татар сиёсий арбобларининг бир қисми болшевикларга қўшилди. Совет ҳокимиятининг биринчи йилларида россиялик мусулмонларга нисбатан сиёсатни Миллатлар Халқ Комиссарлиги қошидаги Россиядаги мусулмонлар иши Комиссариати амалга оширди. Уни собиқ ўқитувчи жадид Султон Галиев бошқарди. У, “диний ақидаларни мусулмон модернизмлари ўзгартиргани каби, жадидчиликдан ўсиб чиққан қизил муллалар жамиятдаги инқилобий ўзгаришни муваффақиятли амалга оширадилар”, деб ҳисоблади.

Болшевикларнинг дастлабки динга қарши юриши асосан православ черковига қаратилди. Татаристондаги, интеллектуал ривожланган ва бой епархия ҳаёти, “Насронийлик форпости” жуда пухталиқ билан суғуриб ташланди ва бу нарса нафақат аксилклерикал руҳдаги, балки православия тимсолида “босқинчилик сиёсати” белгисини кўрган татар жамоатчилиги орасида ҳам қониқиш уйғотди.

Бироқ мусулмонларнинг тантанаси узоққа чўзилмади: 1923 йили Султон Галиев вазифасидан четлатилиб, қамоққа олинди. Шу пайтдан бошлаб, исломни, боз устига “қизил муллалар”ни ҳам таъқиб этадилар. Ўттизинчи йилларда Татаристон даҳрийлаштирилди, насроний ва мусулмонларнинг диний ҳаёти рамзий белги даражасига туширилиб, сиқиб қўйилди. Шу даврдан бошлаб исломнинг тутган ўрни кўп жиҳатдан XVIII асрнинг қарқинчи йилларидаги ҳолатни эслатади — у яна фақатгина она доирасида сақланади ва амалга оширилади.

Қайта қуриш даврида дин яна ижтимоий ҳаётга қайтди, совет замонасида суғуриб ташлангандек туюлган инқилобдан олдинги диний анъаналар ва гоёвий оқимлар яна жонланди. Худди шулар Татаристон диний ҳаётининг ўзига хослиги, бошқа “РФдаги ислом суверен республикалари” ва МДХдаги ислом республикаларидан жиддий фарқини белгилаб беради.

1990—1993 йилларда Татаристонда миллатчилик ва сепаратчилик кайфияти авж олди. Бир қараганда улар собиқ СССРнинг бошқа ҳудудларида рўй бераётган воқеалардан кам фарқ қиларди. Қозон кўчаларига миллатчилик ва сепаратчилик шиорларини кўтарган минглаб намойишчилар чиқди. Намойишчилар орасида турган Татар миллий партиялари, Татар жамоатчилиги маркази (ТЖМ), норасмий Миллий Мажлис, ИТТИФОҚ татар жамоатчилигининг асосий фикрини ифодалагандек бўлди. Татар миллатчиларининг тили бурро етакчиси шоира Ф. Байрамованинг (“аралаш никоҳдан туғилган болаларни крематорияда куйдириш керак”, “Қозоннинг барча православ бутхоналари яқсон этилган масжидлар вайронаси устига қурилган, масжидларни қайта тиклаш зарур”, “Россия ва Фарбдан буткул ажралсагина татар миллатини қайта тиклаш мумкин”, деган ва бошқа) баъзи сўзлари нафақат Татаристондаги, ундан ташқаридаги русларни ҳам чўктириб қўйди.

Четдан кузатганда, қанча керак бўлса, шунча эркинлик олишга интилаётган Шаймиев режимининг Ф. Байрамова кабилар ошқора тарғиб этаётган курашчан миллатчиликни ўз мафқураси ва сиёсатига асос қилиб олганини пайқаш мумкин эди. Устига-устак, 1992 йили Набережня Челнадаги Татаристон мусулмонлари қурултойида Татаристон Республикасидаги мусулмонларнинг Маънавият бошқармаси (ТР ММБ) тузилади ва у Москвага содиқ Бутунроссия мусулмонларининг марказий Маънавият бошқармаси (БМММБ) билан ўз алоқасини узади. Бу даврда ТР ММБ фаоллари миллатчилик кайфиятидаги ташкилотлар билан яқин алоқалар ўрнатган эдилар.

Аммо келгуси воқеалар бу таассуротни бутунлай рад қилди. 1994 йил бошида Татаристон билан РФ ўртасида ваколатларни чегаралаш тўғрисида битим имзолангач, татар жамоатчилигининг асосий ҳамжиҳат кучлари тарқалиб кетади ва кўпчиликнинг гоёвий интилишлари тўқсонинчи йиллар бошидаги намойишчиларнинг кескин шиорларидан катта фарқ қилиши аён бўлади. Ўта миллатчи уюшмалар тез орада четга суриб чиқарилади, улар билан Шаймиев режими ҳамда ислом руҳонийлари ва татар илмий, маданий қатламидаги диндор илғор вакиллар барча алоқаларни кескин узадилар.

1997 йилга келиб Шаймиев режимининг мафқураси шаклланади. Унинг ўзига хос бетакрор белгиси — Татар совет мухтор республикаси, советлар даври билан ўзининг издошлигини таъкидлашидир. Ўша пайтдаги бундай муносабат, Москвадан имкон қадар кўпроқ мустақил бўлишга эришиш учун бир ниқоб, сиёсий ўйин сифатида қабул қилиниши мумкин эди. Аммо бу ниқоб эмасди. Ҳам Шаймиев, ҳам татар ижтимоий оммасининг сезиларли қисми совет ўтмишидан воз кечишни ис-

тамасди. Чиндан ҳам шундай. Бунинг изоҳларидан бири, татар зиёлиларининг кўн сонли вакиллари таъкидлаётганидан, тўрт юз йил ичида совет ҳокимияти биринчи бўлиб татар давлатини (майли у кемтик ва чўлтоқ бўлсин) тиклади, татарларнинг камситилишини бартараф қилди ва очикчасига рушлаштириш ҳаракатларига барҳам берди.

Аммо бундан ҳам чуқурроқ сабаб бор. Татар ижтимоий оммаси 1917 йилги инқилобнинг шунчаки томошабини эмасди. Совет ҳокимияти унинг учун ёт бўлмаган. Татарлар, бошқа халқлардан фарқли ўлароқ, оммавий онгнинг тадрижий ривожига таъсирида, болшевиклар инқилобининг фаол қатнашчилари бўлган. Бу ҳол уларнинг нафақат “империя” режимиға қарши кураши, шу билан бирга, ўн тўққизинчи асрнинг охири ва йигирманчи асрнинг бошида татар жамиятининг ғарб маданияти ва сиёсий қадриятлари томон кескин бурилиши билан ҳам изоҳланади. Марксизм татар ижтимоий оммаси онгидаги чуқур ўзгаришларнинг бошқа бир тарихий кўриниши бўлди. Буни совет ўтмиш даврига издош эканини таъкидлаган ҳолда, коммунистик сафсатадан фойдаланмасдан юмшоқ авторитаризм воситаларида замонавий ҳуқуқий демократик давлат қуришни эълон қилган Шаймиев режимининг ҳозирги мафқурасидан илғаб олса бўлади.

Миллатчилик тўлқинлари пасайгандан кейин, русларға бошқача муносабат шаклланимқда. Ҳозир Татаристоннинг суверенитети — бу асосий қисмини татар ва руслар ташкил этувчи турли этник миллатларнинг мустақиллиги демакдир. Бу ерда давлат эрки фақат татарларға тегишли эмас.

Руслар Татаристон аҳолисининг ярмини ташкил этади, бу билан эса татар мафкурачилари ҳисоблашишға мажбур. Эллик фоиз аҳолининг қизиқишларини менсимаслик республиканинг келажаги учун хавфли бўларди. Аммо гап амалий эҳтиёждагина эмас. Қозоғистон, Латвия ҳамда кўшни Бошқирдистон аҳолисининг ярмини руслар ташкил этса-да, ўша ерлардаги режим, расмий мафқураси муқим давлатлар тузишға асосланган. Бундай ҳодиса нима учун Татаристонда содир бўлмади? Бизға муфти Г. Галиуллин шундай деди: “Руслар билан бошқа халқларнинг қай бири икки юз, қай бири юз, қай бири етмиш йил бирга яшашти, улар русларға чапишиб кетмаган. Биз эса сизлар билан деярли беш юз йил ёнма-ён яшашти, рус муҳити биз учун табиий бўлиб қолган. Биз сизларнинг ёнимиздалигингиздан руҳий ноқулайлик сезмаймиз”.

Қозонлик зийрак олим, социолог Розаминда Мусина кейинги йилларда татар халқининг тафаккурига оид бир қатор чуқур тадқиқотлар ўтказди. Унинг маълумотларига кўра, татарлар русларға нисбатан нафақат “сабр-тоқат” кўрсатадилар, яна ўзларини мадапий ва маънавий яқин сезадилар.

Чамаси, тўқсонинчи йилларнинг бошларида Татаристонда мустақиллик учун кураш бошланганида, на Москванинг, на қозонлик русларнинг жиддий қаршилиқ кўрсатмаганликлари ҳам ўз ролини ўйнайди. Юзага келган тўқнашувлар тезда барҳам топди. Татарлар истаганларини курашсиз қўлга киритишди, шу боис нафратта ва жаҳлга ўрин қолмади.

Тўғри, ҳаётда ҳамма нарса баённомалардагидек силлиқ эмас. Миллий муносабатлардаги энг кўзга ташланаётган ҳуқуқ бузилиши — ҳокимият тизимларида татарлар сонининг ортиб бораётгани ва кўпчилигидадир. Бирок, шуни айтиш жоизки, Татаристондаги бу этнографик ҳолатлар “РФ таркибидаги суверен республикалар”ниқидан камроқ кўзга ташланади.

Ҳокимиятнинг диний сиёсатига келсак, уни охир-оқибат татар халқи дунёқарашинида илдиз отган Шаймиев режими мафқураси белгилайди. У изчил дунёвий давлат қуришға қаратилган. Федерация субъектларининг кўпчилик раҳбарларидан фарқли ўлароқ, М. Шаймиев узок вақт давомида ўз диний этиқодига оид саволға жавоб беришдан ўзини тийиб келди. Руҳонийлар — ҳам мусулмон, ҳам православлар — умумий таълим юртларига қўйилмайди. Татаристон ҳукумати (саноат ва молия идоралари масжит ва черковлар қуриш ҳамда уларни таъмирлаш учун зарур маблағлар ажратишға хайрихоҳлик билан қараса-да) диний ташкилотларға газнадан пул ажратмайди. Черков ва масжит бинолари диндорларға секинлик ва қийинчиликлар билан берилади, бу баъзан тўқнашувлар келтириб чиқаради. Тўғри, дин арбоблари одағда расмий тадбирларға таклиф қилинади, бундан ҳукумат диннинг фақат ижтимоий, ижобий томонларини кўра олади, деган фикр туғилади.

Қозонлик ҳукуматчилар, ўз назоратлари остига олишга интилаётганликлари боис, руҳонийларнинг мустақил фаоллигига ҳадиксираш билан қарашади. ТР ММБ муфтисининг мустақил йўл тутаётгани ҳукуматнинг нуқул гашига тегаяпти. Иш шу даражага бориб етдики, 1996 йил бошида муфтига истеъфога “яхшилик билан кетиш”ни таклиф қилишди. Рад этгач, ундан қутулиш мақсадида, Татаристон мусулмонларининг навбатдан ташқари қурултойини чақиритишга муваффақиятсиз уриниб кўришди. Республика ҳукумати билан православ черкови епископи Анастасий ўртасида ҳам, асосан руҳонийнинг черков биноларини қайтариб бериш ҳақидаги қаттиқ талаблари боис, доимо ихтилофлар келиб чиқмоқда.

1995 йили Татаристонда Эркин православ черкови епископ кафедраси рўйхатдан ўтди. Россия православ черкови епархияси унинг пайдо бўлишини, буткул ерлик православ руҳонийларини кўпроқ итоаткор этишга эришиш мақсадидаги ҳукуматчиларнинг сиёсий ўйини деб баҳолади. Чиндан ҳам шундайми? — айтиш қийин...

Ҳарҳолда бундай хавотирланишлар бежиз эмаслигини қуйидаги мисол тасдиқлайди. Православ черковини ҳукуматга итоаткор муассасага айлантиришни хоҳловчи татар суверенитетининг баъзи бир мафкурачилари, бошиданоқ москвалик патриарх турган Россия православ черкови поғонавий бошқариш тизимида ўз режалари йўлидаги ғояни кўрадилар ва Қозон епархиясини бекор қилиш фикрини ҳатто очиқ-ойдин айтадилар... Нафақат православ, шу билан бирга ислом руҳониятига ҳам тааллуқли бундай ҳаракатлар РФ таркибидаги мусулмон республикалари ва СССР таназзулидан кейин пайдо бўлган мусулмон давлатларига ҳам хосдир. Ушбу сиёсатни амалга оширишда Қозоғистонда ҳукумат энг кўп муваффақиятга эришган.

Назорат остидаги диний ҳаётни шакллантиришга қаратилган сиёсат православия ва исломгагина тааллуқли эмас. Айниқса ҳукумат чет эллик протестант миссионерлари ва харизм қарашларидаги черковларга қаттиққўллик қилади. Протестантлар сони кўп эмас, уларни жиловлаш осон. Уларга қарши кескин чоралар кўришни ҳам православия, ҳам ислом руҳонияти қўллаб-қувватлайди. Чет эллик миссионерларни таъқиб этиш 1994-1995 йилларда авжига минди. Ибодат маросимлари милиция ёрдамида тўхтатиб қўйилди ва шундан бери чет эллик дин тарғиботчиларининг Татаристонга келиши тақиқланган. 1994 йили “Ҳаёт йўли” харизм черковининг раҳбари Николай Соломоновга қарши жиноий иш қўзғатилди.

Татаристоннинг аксилклерикал сиёсати нима билан изоҳланади? Биринчидан, Шаймиевнинг авторитар режими барча ижтимоий кучлар ва ҳаракатларни ўз назорати остига олишга интилади. Масалан, 1997 йили қамчи ва ёғлиқ кулча услуби ёрдамида, республикадаги барча, у ёки бу даражада эътибор қозонган муҳолиф сиёсий уюшмалар тугатилди. Аксилклерикал сиёсатда янада чуқурроқ ғоявий-назарий негиз бор. Тузум мафкурачилари орасида ҳам, татар зиёлилари ичида ҳам ижтимоий-сиёсий ҳаётга диний уюшмаларнинг таъсири республикадаги осойишталикни сақлаш, жамиятни модернлаштириш сиёсатига халақит беради деган ишонч мавжуд...

Агар қозонлик амалдорлар нуқтаи назаридан ислом руҳонияти ҳақида фикр юритсак, улар қандайдир мутаассиб ва радикаллардан иборат экан деб ўйлаш мумкин. Бундай ўйлаш мутлақо нотўғри. Ислом руҳонияти барибир татар халқининг диний қарашларини ифода этади.

ТР ММБ ва унинг бошлиғи Г. Галиуллиннинг асосий ғоявий қарашлари ўн тўққизинчи аср охири, йигирманчи аср бошларидаги жадидлар ҳаракати бошлаган ислоҳотчилик йўналишларда ривожланмоқда. Татаристон мусулмонлари руҳонияти ўзини шунчаки диндорлар эмас, балки “маърифатчилар, тарихчилар, муаллимлар, ижтимоий тараққиёт ташувчилари” деб ўйлайдилар... Беш юз йил руслар билан яшаш исломга ва кенгроқ маънода, татар халқи дунёқарашига бўлган таъсир мусибат эмас, балки тарихий қисмат ва сақланиши зарур бўлган ижобий ҳолат деб қаралади.

Татар исломининг модернлаштириш хусусияти унинг Яқин Шарқ мамлакатлари исломи билан яқинлашувида ёрқин намён бўлди. Энг катта зиддиятлар маънавий таълим соҳасида юзага келди. ТР ММБда мадрасаларни сақлашга маблағ йўқ, уларнинг барчаси чет эллардан, кўпроқ Саудия Арабистонидан маблағ олади. Шунингдек, асосий муаллимларни етказиб берувчи ҳам чет элдор. Ўқув дастурлари ҳомийларнинг диний тушунчаларига монанд тузилган. Мадрасани тугатганлар, имом

бўлгач, ижтимоий ва маънавий ҳаётни арабча йўсинда қуришга уринадилар, шаклланган миллий-диний одат ва маросимларга аралашдилар, қавмларнинг маънавий ҳаётини араблар тартиботларига мос келтиришга интиладилар. ТР ММБнинг ғоявий йўл-йўриқлари халқ дунёқараши билан руҳоният ўртасида сезиларли тафовут ўсиб етилмоқда. Бу бошқарма раҳбариятини ташвишга солмоқда. Ҳозир чет элларда ўқиган муллалар билан бир йилга, Татаристонда ўқиганлари билан ярим йилга синов меҳнат шартномалари тузилади.

Татар исломининг ўзига хослигини сақлаб қолиш ниятида, Г. Галиуллин ТР ММБнинг пленумларидан бирида Татаристонда араб талқинидаги исломни тақиқлаш ҳақида қарор қабул қилинишига эришди. Расмий диний эътиқод этиб “Ханифия мазҳаби” тасдиқланади. Бошқарма раҳбарияти қулай фурсат туғилган заҳоти чет эл ёрдамидан воз кечиш ниятидадир, лекин аҳволни мустақил ўқув юртлари тарзида мавжуд мадрасаларга аниқ, шу жумладан, моддий таъсир кўрсата олсагина жиддий тўғрилаши мумкин.

Баъзи бир ёш фаол диндорлар татар исломининг “оилавий”, “шахсий” хислатини тутатиб, диний ҳаётни оиладан масжитга кўчиришга уринадилар. Аммо бу иш жуда мушкул кечмоқда, чунки коммунистлар даврида исломнинг бош эътиқодчилари уй бекалари бўлган. Татар исломида ва умуман татар диний ҳаётида аёлларнинг ўрни, мусулмонлар ҳақида шаклланган европача қарашлардан фарқли ўларок, етарли даражада юқоридир.

ТР ММБ православ черковига етарли чидам, сабр-тоқат, ҳатто хайрихоҳлик билан қарайди. Г. Галиуллин епископ Анастасий билан чин дўстона алоқалар ўрнатган. Муфти Россия Православ Черкови (РПЧ)га душманлик кайфиятидаги ўта миллатчи татар ташкилотлари билан, қисқа ҳамкорликдан кейин, алоқаларини узди ва православ динига хайрихоҳлиги туфайли уларнинг таъна-дашномларига учрамоқда...

Ҳокимиятнинг доимий таъйиқидан норози Қозон муфтилиги раҳбарияти 1996 йили Шайминев режимига мухолиф “Татаристон мусулмонлари” деб аталган мусулмон партиясини тузишга киришди. Унинг асосий йўл-йўриқлари қандай? Галиуллин ҳақиқий демократия, виждон эркинлиги, диннинг давлатдан ажратилиши учун курашиш зарурлигини, шу билан бирга, давлат маънавий ва ахлоқий қадриятларни қўллаб-қувватлаши шарт, ақс ҳолда, жамият ёввойилашиб кетади, деб ҳисоблайди. Умумроссия миқёсида Қозон муфтиси генерал А.И. Лебедга эргашади. Унинг фикрича, айнан ана шу сиёсатчи “кучли кўпмиллатли Россиянинг тикланиши”ни таъминлайди.

Айтиш керакки, жамиятнинг каттагина қисми дунёвий ва диний раҳбариятлар ўртасидаги тўқнашувларга бефарқ. Диний таъсирга берилмаган татар жамоатчилиги, айниқса зиёлилари, ҳатто замонавийлаштирилган, чекланган исломни ҳам қабул қилмайди.

Татаристонда масжитларга кам қатналади, ислом европалаштирилган хусусият касб этади. Зиё аҳли шарқий фундаментал исломга қарши чиқади ва унинг Европа маданиятининг соҳиби деб билади. Социолог Р. Мусина ўтказган тадқиқотларга кўра, зиё аҳлининг атиги 4 фоизи масжитга мунтазам қатнайди. Тўғри, татар талабалари орасида бу рақам сезиларли даражада юқори — 12 фоиз.

Аҳолининг интеллектуал қатлами ислом руҳониятига, унинг “Илмий савияси нисбатан юқори эмаслиги” учун шубҳа билан қарайди. Масалан, ойнаи жаҳонда мусулмон кўрсатувларини олиб боровчи киши ахтаришганида, ушбу вазифага муносиб бирорта диндор топилмади. Ниҳоят, дунёвий билимларга эга олим танланди.

Г. Галиуллин ТР ММБ раиси лавозимига сайлангандан кейин, татарларнинг юқори интеллектуал қатлами кирган муфти маслаҳатчилари кенгашини таъсис этди. Бу қадам муфтининг вазиятнинг чигаллигини тушунаётганидан далолат берарди. Бироқ маслаҳатчилар кенгаши дарров тарқалиб кетди.

Татар зиёлилари орасида уларнинг диний дунёқарашини англаувчи “евроислом” ибораси юради. Тўғри, уларнинг ичида ҳеч ким бу нима дегани эканлигини аниқ тушунтириб беролмайди... “Евроислом” етакчиларидан бири, мадраса ректори Исҳоқ Лутфулла инглиз журналисти Л. Юзель билан суҳбатда русларнинг татар онгига таъсири ҳақида ўз фикрини қуйидагича билдиради: “Руслар коммунистлар даврида коллективизм, деб аталган бошдан охиригача бузуқ жомепарастлик ғояси билан руҳий касалланган. Ушбу “жомепарастлик”ни қандайдир ижобий нарса сифатида талқин этадилар, аслида у масъулиятсизлик, дангасалик, ўғрилиқ ва ароқ-

хўрликни ожизона оқлашдир. Татар халқи ислом тикланишининг бош мақсадларидан бири — коллективизм-жомепарастликни энгишдир”. Ислом уламосининг ушбу сўзлари евросиёлик жанобларнинг умидларидан қандай фарқ қилади?!

“Евроислом” тушунчасига Шаймиев режимининг етакчи мафкурачиси Рафаэл Ҳакимов лўнда ва аниқ расмий таъриф беради: “Татаристонда ислом давлат ишларига аралашмайди, у конституцияга қатъий амал қилади, одамда индивидуализмни, бошланғич, ижодий кучни рағбатлантиради, ҳар қандай фаолиятни яратганга маъқул ва бозор иқтисодиётига ўтиш учун туртки ҳисобланади, деб қутлайди. У мусулмон кадриятларини либерализм ва демократия гоёлари билан узвий боғлади, шунинг учун уни “евроислом” деб аташ мумкин.

Шу нуқтаи назардан, Қозон кимё-технология институтида таниқли диншунос Гулнора Болтанова бошқараётган Диншунослик бўлимининг пайдо бўлиши ибратлидир. Факултетда исломга “удумпарастлик эмас, одамнинг ички руҳий ҳолати, Худо билан муносабати” деб қарашга ўргатилади. Эътибор тасаввуф ва жадидлар аъёналарига қаратилган. Болтанова қарашларининг негизи — “объективлаштириш”дир.

Ҳозирги татар исломини “европалаштириш” халқнинг умумий диний қарашлардан тозалаш билан бирга олиб бориляпти. Кўпгина ўқимишли ва саводсиз татарлар, худди руслар каби, сохта диний оқимлар билан қизиқадилар. Ҳаммасидан ҳам эътиборлиси, рерихчилик, баҳойлик ва аҳмадияга берилувчилар кўп. Ушбу диний таълимотлар, исломдан воз кечмаган ҳолда, аллақандай кўринишда насронийликнинг баъзи маънавий ва маданий кадриятларини қабул қилишга имкон беради. Дарвоқе, Қозонда рерихчилик ҳаракатини татар аёли ташкил қилган. Баҳойяга таниқли татар ёзувчилари, актерлари, кўшиқчилари кирган. Баҳойлар маҳаллий уюшмасининг раҳбари — Татаристондаги таниқли журналист Шамил Фатаховдир. Улар ҳатто республика олимлар уйида ҳам йиғилишиб туришади. Қачонлардир Англияга кўчиб кетган ва Би-Би-Сида ишлаган татар шоири Равил Бухарев қайта қуриш бошида Татаристонга Покистонда пайдо бўлган, Англияда тарқалган Аҳмадия мазҳабида қўлланиладиган ўзига хос таълимотни олиб келади. Кейинроқ у Татаристонда ҳам ёйилади. Бу таълимотнинг асосий хусусияти Исо Масиҳнинг илоҳийлигини тан олганидадир.

Шундай қилиб, Татаристонда ислом дини деярли беш юз йил евросиё йўналишида яшаб келди. 1991 йилдан бошлаб бу йўлга православия дини ҳам кирди. Тўқсонинчи йиллар бошидаги тинч инқилоб Қозонда татарларнинг хўжайин бўлишига олиб келади. Шундан бери русларнинг ҳам, Рус православ черковининг ҳам бутунлай бошқа сиёсий ва маданий вазиятга, бошқа руҳий муҳитга мослашишига тўғри келади. Айни вақтда, Татаристоннинг рус аҳолиси ўзига нисбатан, биқиниб яшашга ундовчи жиддий миллий таҳқирлашни сезмайди. Татар маданияти ва исломга чуқур қизиқиш, хайрихоҳлик Қозондаги рус зиёлилари ўртасида етарли даражада кенг тарқалган ҳолдир. Бироқ, славянни (ёки славян аёлини) мусулмонликка ўтиши ҳозир фақат аралаш никоҳдагина мумкин.

Қайта қуришнинг биринчи йилларида, Россия православ черкови бутун Россияда тантана қилаётганида, Қозон епархияси ташвишли кунларни бошидан кечиришига тўғри келди. Ўта миллатчи татар ташкилотлари кўп кишилик йиғинлар ўтказиб, “зобитлар динининг” таъзирини беришга чақирдилар. Бу тўлқин тўқсонинчи йиллар охирига келиб сусайган бўлса-да, суверинитет учун курашаётган татарлар ичида православияга нисбатан совуқлик йўқолмади.

Православлар ўз ҳуқуқларини қаттиқ ҳимоя қилдилар. Тўқсонинчи йиллар бошида Илоҳий Гурия Биродарлиги православлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишни ҳокимиятдан талаб қилиб, йиғинлар ва салб юришлари уюштирди.

Шу билан бирга гайриоддий (аммо экстремал бўлмаган) вазият епархия ҳаётининг ривожланишига, тўғри ташаббус ва ҳаракатларнинг пайдо бўлишига олиб келди. Мана эътиборли, бироқ изоҳ талаб қилмайдиган бир воқеа: Қозон епархияси — Рус православ черковидаги, эҳтимолки, бирдан-бир эркаклар епархиясидир. Унга аёллардан кўра кўпроқ эркаклар ибодат қилгани келишади. Роҳибликни қабул қилишни хоҳловчилар орасида аёллардан кўра эркаклар кўп...

Бундан ташқари, Қозон епархияси — энг либерал диний уюшмалардан бири. Истаган черковда А. Мен ва либерал муаллифларнинг китобларини харид қилиш мумкин ҳамда уларнинг ҳеч бирида миллатчилик руҳидаги адабиётлар учрамайди.

Архиерей Анастасий бошқа, лютеран ва католик каби насроний мазҳаблар раҳбарлари билан дўстона муносабатлар ўрнатган. Ҳозирги РПЧ учун беҳиёс бўлган бир мисол: Анастасий Қозон яқинидаги эгалари ташлаб кетган қаровсиз қишлоқ бутхонаси қолдиқларини эски урф (старообряд)чиларга тортиқ қилган, улар эса бутхона ўрнига ёзги болалар оромгоҳи ташкил этишди ва аёллар ибодатхонаси қуришни режалаштиришди.

Миллий мухтор ҳудудда жойлашган ҳар қандай епархий каби қозонлик архиерей олдида ҳам этноконфессионал муаммо турибди. Бунга ҳам у либералча нуқтаи назардан ёндашади. Анастасий — миллий тилда ибодат ўтказиладиган миллий православ жамоалари тузиш тарафдори...

Православия динига татарлар ҳам кирмоқда (православ руҳонияти ушбу ҳолни ислом руҳониятининг қаттиқ қаршилигидан хавотирланиб ва янги диндорлар эътиборидан ажралган, дахрийлар оиласидан келиб чиққан хавфли муаммо деб ҳисоблайди). Ҳеч ким расмий ҳисоб-китоб олиб бормади, бироқ кўриниб турибдики, бу кам учрайдиган ҳодиса эмас. Епархияда тўққизта татар-руҳоний бор, деярли ҳар бир Қозон бутхонасида татар-неофит¹ларни учратиш мумкин.

Шундай қилиб “Европа” ҳам “Осиё” томон қадам ташламоқда. Шаймиев раҳбариятининг аксилклерикал йўли православ ва мусулмон руҳониятини яқинлаштирди. Илоҳий Гурия Биродарлигининг асосчиси Олег Соколов айтганидек: “Бизда мусулмонлар билан муаммолар йўқ, аммо татар ва рус дахрийлари билан муаммолар мавжуд”. Епископ Анастасий ва муфти Габулла, қоида бўйича ҳар қандай эътиборли ташаббусларни, ҳар бири қиладиган ишни, бир-бировининг нафсониятига тегмаслик мақсадида, олдиндан муҳокама қиладилар. Уларни нафақат дипломатик муносабатлар, балки шахсий дўстлик ҳам боғлайди: иккови ҳам оғир вазиятда бир-бирига суяниши мумкин.

1995 йили Шаймиев режими билан муфти Галиуллин ўртасида содир бўлган йирик тўқнашув оммавий ахборот воситалари туфайли бутунроссияга овоза бўлди. Муфтининг кўрсатмаси билан мусулмон ёшлари “Ал-Маржоний” масжити биноси ва “Муҳаммадия” мадрасасини эгаллашди. Галиуллин ўз ҳаракатини, президент бу биноларни қайтариб бераман деган ваъдаси устидан чиқмади, деб изоҳлади. Милитсия ўраб олган бинога епископ Анастасий ташриф буюриб, ўзининг муфти тарафида эканлигини билдиради. Баъзи бир санъаткорлик хислатларидан холи бўлмаган Г. Галиуллин қўлларини ёзиб хитоб қилди: “Анастасий, айт, қайтариб берилмаган қайси бутхона сенга керак, менинг шогирдларим сенга уни олиб беришади”. Нима ҳам дейиш мумкин, ўшандан бери шогирдлар ушбу вазифани катта қониқиш билан бажариб келишмоқда.

Шундай қилиб, ҳақиқатан ҳам Татаристонда авторитар аксилклерикал модернчиларга қарши бўлган православ ва мусулмонларнинг консерватив-демократик иттифоқи табиий тарзда шаклланимоқда — “евросиёвийлик” юзага келмоқда. Аммо бу евросиёвийлик “евроислом” ва “европравославия” пайдо бўлганидан кейингина юзага чиқиши мумкин бўлди.

Бошқа томондан, “евросиёча”, айнан Шаймиевнинг давлат қурилиши лойиҳаси ҳам ғарб кадриятларига йўналтирилган...

Муфти Галиуллин Рим папасига Қозонга ташриф буюриш ва тинч-тотувлик ҳақида қисқа ибодат ўтказиш таклифи билан мурожаат қилди. Бу фикр православ руҳонийларининг маълум қисмида хайрихоҳлик уйғотди. Руслар ва татарлар ўртасидаги бир-бирини чинакам тушуниш европа кадриятлари билан кураш эмас, балки уларнинг кенг тарқалганлиги натижаси экан.

Кўшимча:

Ушбу мақолани чоп этгунимизгача ўтган вақтда Татаристонда маълум бир ўзгаришлар рўй берди.

Татаристон ҳукуматидагилар Галиуллиннинг тутган йўли ва ҳаракатларидан нозир ҳолда, кўпдан бери уни обрўсизлантиришга йўналтирилган сиёсат ўтказиб келадилар. Расмий оммавий ахборот воситалари муфтини миллатчи-экстремистлар билан алоқаларда, ҳукумат билан амалий муносабатларни ва зиёлилар билан мулоқотни ўрната олмаётганликда айбладилар. Бир вақтнинг ўзида М. Шаймиевни

¹ Неофит — янги диндош, мазҳабдош.

“республика мусулмонларининг маънавий раҳбари” сифатида тақдим этиш ҳаракатлари бошланди. Шаймиев ҳаж сафарига бориб келди ва ўзининг динга муносабатини яширмайдиган бўлди, яъни у энди диндор мусулмон бўлди.

Руҳониятнинг сарой вакиллари Шаймиев ҳақида, ислом ижтимоий оммасининг табиий раҳбари сифатида гапира бошладилар... Баъзи содиқ табиий овозлар Шаймиевни халифа деб эълон қилиш мақсадга мувофиқ демоқда!

1997 йили Галиуллинни четлаштиришга тайёргарлик бошланди. Республика мусулмонларини бирлаштиришга эришиш зарур деган шиор остида Татаристон мусулмонларининг Бирлаштирувчи съездини чақириш кераклиги эълон қилинди.

Съездни 1998 йил феввалида ташкил қилиш ва ўтказишни ҳукумат ўз зиммасига олди. “Татар академик театрига мусулмонларнинг бирлаштирувчи съездига йиғилганларда, президент Шаймиев съездни очиш учун минбарга йўналганда, таажжуб уйғонди. Ҳеч қачон дунёвий ҳукумат муфтият ҳаётига бу даражада густоҳларча аралашмаган эди. Президент, муфтини суриб, съездни очди, узун нутқ сўзлади ва бу ерда ҳам ўзи хўжайин эканига ишора қилди. Буни барча мусулмонлар, ҳукуматчилар истаганидек қабул қилмади”¹.

Президент Шаймиев барибир халифа бўлмади. Аммо бошдан-оёқ аввалдан уюштирилган съездда унга итоаткор Гусман Исҳақов Татаристоннинг янги муфтиси бўлди.

Съезддан кейин Галиуллин ҳазрат зиддиятли йўл тутди — гоҳ расмий идорага ёнма-ён бошқа муфтият ташкил этилишини эълон қилди, гоҳ ҳукуматга итоат қилишга мойиллик кўрсатгандек бўлди. Лекин унинг тутган йўлига қарамай, бир тараф мусулмонлар билан дунёвий ҳукумат ўртасидаги ихтилоф бу йил тугамайди, чунки ислом тарафдорлари бўлган татарлар орасида мустақил фикрловчи кишилар етарлича бор. Ҳарҳолда юзага келаётган ушбу тўфонлар тубида кечаётган, мақоламизда тилга олинган жараёнларнинг — икки кучли оқимнинг бир-бирига қўшилишини тўхтатолмайди.

*“Дружба Народов”
журналининг
1998 йил 1-сонидан
олинди.*

*Русчадан
Виктор АЛИМАСОВ
таржимаси.*

¹ Постнова В. Президент и муллы. — НГ — религии. 1998.18.03.

Виктор ЖИРМУНСКИЙ

“Алпомиш” ва “Одиссея”

1

Мамлакатимиз халқлари ўзининг дунёдаги энг бой қаҳрамонлик эпоси хазиnasi билан ҳақли равишда фахрланади. Нафақат рус билиналари ёки украин думалари, шунингдек, арманларнинг “Сосунли Довуд” ва грузинларнинг “Амиран”и, Шимолий Кавказ халқларининг нарт эпоси, ўзбекларнинг қаҳрамонлик ҳамда ишқий-романтик дostonлари, қозоқларнинг баҳодирлик қўшиқлари, қирғизларнинг “Манас”и, ёкутларнинг ва бошқа халқларнинг эпик ижоди бугунги кунда ўз Ватани ҳудудларидан ошиб ўтиб, мамлакатимиз қардош халқларининг умумий маданий бойлигига айланиб бормоқда. Ушбу эпосларнинг ҳар бири ўз халқининг тарихий ҳаёти, маданияти ва мафқураси хусусиятларини акс эттирувчи ёрқин миллий унсурларга эга. Шу билан баробар, уларнинг айримлари, жумладан, “Алпомиш” ва “Гўрўғли” асарлари бир-бирлари билан ўзаро ҳудудий боғланган ва тарихий тақдири туташи, маданий алоқалари муштарак бўлган турли қабилалар ва кўп тилли халқлар орасида машҳурдир. Ва энг муҳими, ушбу халқларнинг ҳар бири мазкур умумий маданий меросда ўзининг юрак изларини қолдирган.

Қаҳрамонлик эпоси асарлари юзага келишига кўра кўҳна даврларга мансублиги билан, ўзининг кўпгина унсурлари билан қадимги замонларга бориб тута-

*Нўмон
Раҳимжонов
таржимаси.*

Виктор Максимович Жирмунский (1891—1971) йирик адабиётшунос, тилшунос, фольклоршунос олим эди. У адабиёт назарияси, адабий алоқалар, халқ оғзаки ижодини тадқиқ этувчи юзлаб фундаментал киёсий-типологик асарлар яратган. Олим турли йилларда эълон қилган “Адабиёт назарияси. Поэтика. Стилистика”, “Байрон ва Қиёсий адабиётшунослик”, “Гёте рус адабиётида”, “Фарбий Европа адабиётлари тарихидан” каби йирик асарлари жаҳондаги барча йирик мутахассислар томонидан эътироф этилган.

Олимнинг бир қанча салмоқли асарлари ўзбек адабиёти ва халқ оғзаки ижодини ўрганиш масалаларига бағишланган. Унинг “Алишер Навоий ва Шарқ адабиётида Уйғониш масалалари” мақоласи ҳамон юксак илмий нуфузи ва аҳамиятини сақлаб келмоқда. “Турк қаҳрамонлик эпоси” номли улкан тадқиқотида эса туркий халқларнинг ўнлаб эпик асарлари, жумладан “Алпомиш”, “Дада Қўрқут” каби ноёб ёдгорликлар чуқур таҳлил этилган. Умуман, туркий халқлар дostonларини жаҳон халқлари эпик меросига киёслаб теран ўрганиш олим ижодида катта ўрин эгаллайди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

143

шади. Улар халқ хотирасида мозийнинг жонли мероси сифатида яшамоқда. Халқ томонидан яратилган ва қадимги замонларга ўтиб келаётган элнинг кўп асрлик шеърий аъналарига ҳозирги бахшилар, салоҳиятли бадиҳагўй шоирлар ўз ижролари жараёнида бадий шахсияти ва услубини, дostonчилик мактабларининг муҳрини ҳам ўтказиб келишмоқда.

Қадимги қаҳрамонлик эпосларининг бугунги кунда халқ орасида кўна афсоналар тимсолида яшаб келаётганлиги бизнинг фольклоршуносларимиз қаторида хориждаги етакчи халқ оғзаки ижоди мутахассисларининг ҳам диққат-эътиборини тортган. Шу ўринда биргина Чадвиковнинг (1932—1940) уч жилдлик мумтоз тадқиқотини далил тариқасида келтирмакчиман; унда рус олимлари томонидан жамланган манбалар (рус билиналари, Радлов томонидан ёзиб олинган туркий халқларнинг эпоси) нуфузли ўрин тутати. Қаҳрамонлик эпосини қиёсий ўрганиш бўйича энг янги изланишлар, тадқиқотлар сифатида инглиз Боур (1952) нинг китобини эслаш жоиз. У, асосан, 1930—1940 йилларда шўро матбуотида эълон қилинган маълумотларга — ёзиб олинган оригинал матнларга, рус тилига ўгирилган таржималарга ҳамда рус тилидаги тадқиқотларга асосланади. Ҳеч шубҳа йўқки, жонли эпосни ўрганиш, биринчи галда мамлакатимиз халқларининг оғзаки маданиятини таҳлил қилиш бугунги кунда қаҳрамонлик эпосининг шаклланиши ва тараққиётидек умумштарак тарихий проблемани тадқиқ этишда муҳим очқич вазифасини ўтайди.

Алпомиш ҳақидаги эпик дoston, ўзбек, қозоқ ва қорақалпоқларда (қўнғирот версияси) қаҳрамонлик эпоси шаклида машҳур; тоғлик олтойларда (“Алп-Манаш”) — қадимги баҳодирлик афсонаси сифатида шуҳрат қозонган; бошқирд ва қозон татарларида (“Алпомиш” ёки “Алпамша”) эса маълум маънода янгилик киритилган ва бир қадар замонавийлашган тарзда “кечмиш-кечирмиш”га оид оғзаки ҳикоялари тариқасида мавжуд; XV—XVI асрлардаёқ адабий жиҳатдан қайта ишланган ўғуз баҳодирлик қўшиқлари туркумида ёки машҳур “Дада Кўрқут ҳақида китоб” (“Кўрқут китоби”) таркибига кирган эпик афсоналар тарзида Озарбойжон ва Онадўлида “Кам-Буранинг ўғли Бамси Байрак ҳақида ҳикоя” номи билан ёзиб олинган ва шу пайтгача Онадўлида XIX асрнинг 30-йилларида ёзиб олинган халқ эртаклари тариқасида яшаб келади. Шундай қилиб, мазкур эпик дostonнинг турли хил версиялари бир томондан, Олтой ва Ўрта Осиёдан ошиб Волгагача, иккинчи томондан эса, Кичик Осиёгача жойлашган чексиз ҳудудлардаги туркий халқлар орасида маълум ва машҳур. Шу билан баробар, у ўзининг юзага келишига кўра ушбу халқ-

В.М.Жирмунский 2-Жаҳон уруши йилларида Тошкентда яшаб, илмий-педагогик фаолиятини давом эттирди. У бу йилларда атоқли ўзбек олими Ходи Зариф билан ҳамкорликда “Ўзбек қаҳрамонлик эпоси” номли тадқиқотини ёзиб тугатди. 32,5 босма табоқли ушбу улкан асар 1947 йилда Тошкентда рус тилида босилиб чиқди. Асар даврининг оғир синовларига дуч келди. Урушдан кейинги йилларда зиёлилар бошида эсан совук шамоллар бу ноёб тадқиқотни ҳам четлаб ўтмади. Бир гуруҳ чаласавод, чаламулла кимсалар томонидан “Алпомиш” эпосига отилган тухмат тошлари мазкур тадқиқотга ҳам келиб теги. “Халққа қарши асар” деб эълон этилган “Алпомиш” дostonини нашр этган ва кенг тарғиб қилган бир гуруҳ алломалар таъқибга учради. 1952 йилнинг 28-31 март кунлари Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида бўлиб ўтган “Алпомиш” эпосининг муҳокамасида қуйидаги оғир ҳукмлар ўқилганини афсус билан эслаймиз: “...“Алпомиш” дostonининг маддоҳларини ўзбек халқининг савияси ва ғоявий йўналиши учун ёт бўлган, халққа қарши асарни тарғиб қилишда айблаймиз! Биз Жирмунский, профессорлар Бертельс ва Климовичга, космополит Зариповга, ёзувчилар Мақсуд Шайхзодага, Собир Абдул-

ларнинг кўплаб эпик дostonлари орасида энг қадимийсидир, ҳатто энг кўҳна даврларга мансубдир.

Бу қадар бой ва қадимий оғзаки поэтик анъаналар тарзида сақланиб қолган мазкур халқ эпик ижоди асарининг кўп асрлик тарихини тиклаш учун ҳамда уларда акс этган мозий асрлар ва халқ хотираси қатламларини илмий таҳлил этиш учун унинг барча вариантлари ва версияларини эпик дostonнинг турфа “шаҳобчалари” ва “новдалари” сифатида тарихий-қиёсий ўрганиш лозим. Биринчидан, ўрганилаётган асарни мазкур халқлардан, уларнинг кенг жуғрофий ҳудудларидан ва бир тўп бахшилардан ҳамда турли хил бахшичилик — дostonчилик мактабларидан ёзиб олинган гоят кўламли вариантларини қиёслаш мумкин; иккинчидан, у турли халқларда тарихан яқинлик ҳамда ўзаро маданий ҳамкорлик алоқалари самараси сифатида мавжуд экан, мазкур эпоснинг хил-ма-хил версияларини қиёсий тадқиқ этиш жоиз.

Мазкур қиёслар ёки (агар ҳозир кенг тарқалган атамани истифода этсак), таққослаш оқибатида ўрганилаётган асар ўзлигини йўқотмайди. Хусусан, фақат турли хил версияларни қиёслаш натижасида улар ўртасидаги яқинлик ҳам, фарқли жиҳатлар ҳам аниқланиши мумкин — худди шу маънода мазкур миллий дostonчилик намунаси учун хос бўлган ижодий хусусиятлар халқнинг тарихий ўтмиши ифодаси, дунёқараши ва маданиятининг тажассуми ҳамдир. Бироқ шунчаки қиёслаш билан баробар унинг ёнида бошқа вазифа ҳам бор — том маънода тарихий-генетик хусусиятларини тажассум этиш. Мазкур ўрганиш усули билан тилшуносликдаги муттасил қиёслар натижасида қариндош тилларнинг юзага келиш илдизларини, кейинги босқичлари ва тараққиёт хусусиятларини изчил тадқиқ этувчи қиёсий-тарихий усул ўртасида маълум ўхшашлик бор. Ёки у ўрта асрлар ёзма адабиётига мансуб асарлар нашрини ва қўлёзма нусхаларини қиёсий таҳлил этиш усулига кўпроқ яқин. Бу хилдаги тадқиқотчилик (чунончи, рус солномалари мажмуини тадқиқ этган Шахматовга аён бўлганидек), асарларнинг ижтимоий ҳамда тарихий жиҳатдан асосланишига кўра ижодий тарихи ва қатламларини тиклаш имконини беради.

2

“Алпомиш” эпосининг ажойиб бахши Фозил Йўлдош ўғли томонидан ёзиб олинган ўзбекча нашри энг мақбул ва мукамал нусхасидир. Мазкур нашрнинг Ўзбекистон Фанлар Академиясининг фольклор архивида сақланаётган қўлёзма нусхаси 14 минг мисрадан иборат, шоир Ҳамид Олимжон қисқартириб тай-

лага, фольклоршунос Богдановага, доцент Афзаловга, шоир Пеньковскийга сиёсий айб қўямиз!” (Кўчирма Наим Каримовнинг “Алпомиш”нинг қатли ом этилиши” мақоласидан олинди. “Шарқ юлдузи” журнали, 1992, 12-сон, 163-бет).

“Тухматнинг умри қисқа” деганларидек, “Алпомиш” эпоси ҳам, унга бағишланган В.М.Жирмунский ва Х.Зариповларнинг тадқиқоти ҳам самандар янглиғ оловлар ичидан эсон-омон чиқиб, ўтиб олди. Ғаламис кимсалар давр ва эл-юрт олдида юзи қаро бўлиб қолавердилар...

Улкан аллома В.М.Жирмунский умрининг охиригача “Алпомиш” эпосини ардоқлаб ўрганишни давом эттирди, уни жаҳон халқлари эпик меъроси билан қайта-қайта қиёслаб, ажойиб мақолалар ёзди. Эътиборингизга ҳавола этилаётган мазкур мақола 1957 йилда ёзилган. У бир қанча хорижий тилларга таржима қилинган. Буюк “Алпомиш” дostonининг 1000 йиллик тўйи нишонланаётган бугунги байрам кунларида ўзбек дostonларининг толмас ва оташин тарғиботчиси бўлган улкан олим хотирасига ҳурмат ва эҳтиром рамзи сифатида ушба мақолани қабул қилинг, азиз журналхон!

ёрлаган ва чоп эттирган нашри 8000 сатрдан иборат; у шоир Л.М.Пенковский томонидан (менинг таҳриримда) рус тилига ҳам таржима этилди. ЎЗР ФА архивида “Алпомиш”нинг турли бахшилардан ёзиб олинган яна 12 та нусхаси сақланади — уларнинг бир кўп муҳим тафсилотларда у ёки бу фарқли жиҳатлари бор. Шунингдек, мазкур эпоснинг бошқа яна икки миллий — қozoқ ва қорақалпоқ нашрлари ҳам мавжуд; улар ҳам бир неча мартадан ёзиб олинган ва ўзбекча нусхасидан талайгина фарқли жойлари бор.

Алпомиш ва Барчин — Бойсун мамлакатада жойлашган ўн олти уруғли кўчманчи кўнғирот қабиласининг сарқорлари ака-ука Бойбўри билан Бойсарининг фарзандлари. Узоқ йиллик бефарзандликдан кейин оға-инилар худодан тилаб олган фарзандларини чақалоқлигидаёқ бешиккертти қилишади. Бироқ акаси билан келишмай жанжаллашиб қолган Бойсари қалмиқлар ўлкасига кўчиб кетади. Янги юртда Барчин қалмиқ шоҳи Тойчохоннинг алп паҳлавонлари қалбида ишқ-муҳаббат алангасини ёқади. Ҳийла-найранглардан эҳтиёт бўлиш ниятида, Барчин, кимўзар баҳсларида унинг тўртта (дастлаб учта) шартини бажарган ғолибга кўнғил беришини маълум қилади. Кимўзарнинг шартлари — от чопиш (пойга)да, камон тортиб ёй отиш санъати — нишонни аниқ мўлжалга олишда ҳамда курашда энгиш. Барчиннинг бор умиди қаллиғи, баҳодир Алпомишда; унга — Бойсун мамлакатига хабар юборади. Алпомиш олис юртларга отланаркан, Бойбўрининг қули ва лекин оиланинг тенг аъзоси, кекса дарбон Қултойдан сафарга ишончли тулпор танлаб беришни сўрайди. Уч марта чил-вир ташласа ҳам ҳар гал арқонга илинган, сиртдан қараганда кўримсиз ажива тойча, аслида тулпор — баҳодирларнинг қанотли оти эди. Ушбу қаҳрамонлик сафарига қалмиқ паҳлавонларидан бири — Қоражон Алпомишга ҳамсоя бўлади; у якка курашда Алпомишга энгилиб, душманликдан қаҳрамоннинг дўстига айланади. Гарчанд, қалмиқлар макр билан рақибини банди этишларига ва тулпорининг туёқларига миҳ қоқиб, майиб қилишларига қарамай, Қоражон Алпомишнинг баҳодир тулпори Бойчибарга миниб, барча ғанимларини ортда қолдиради. Қоражоннинг ўзи яна биринчи бўлиб қалмиқ паҳлавонларига қарши яккама-якка жангга киришади. Шундан сўнг Алпомиш уларнинг энг кучлиси, Қоражоннинг тўнғич акаси, алп Кўкалдошни энгиб, унинг ғалабаларини ниҳоясига етказди.

Шундай қилиб, Алпомиш барча олишувларда ғолиб чиқади, Барчиннинг ҳамма шартларини бажариб, кўнғилини олади. Қоражон билан биргаликда она юртига қайтиб келади. Оғаси билан ярашишни ўзига эп кўрмаган Бойсарининг оиласи эса қалмиқлар ўлкасида ёлғиз қолади.

Достоннинг иккинчи қисмида Тойчохоннинг қайин отасига ўтказаетган жабр-зулмларида хабар топган Алпомиш қирқ йигити билан яна қалмиқлар ўлкасига отланади. Ҳалок бўлган қалмиқ паҳлавонларининг онаси ҳийлагар Сурҳайл кампир қирқ пари-пайкар, гўзал қизлар билан уларга пешвоз чиқади, катта зиёфат уюштиради ва сархуш тортган баҳодирлар қаттиқ уйқуга кетади. Қалмиқ хонининг жангчилари баҳодирона уйқуга чўмган Алпомишдан бўлак барча йигитларини ўлдиради. Бойси, душман серписи — унга қиличи ўтмасди, отса — ўқи ботмасди. Алпомишни Бойчибарнинг думига боғлаб, судратиб келиб, ўлик уйқу ҳолида элтиб зиндонга ташлайдилар.

Алпомиш етти йил қалмиқ подшоҳининг зиндонига ҳибсда сақланади. Бандиликда ётган жойидан тасодифан хабар топган чўпон Қайқубод унга озик-овқат етказиб бериб туради. Бир кун у ўзининг қор-ҳолидан кўнғиротликларни воқиф этишга муваффақ бўлади; овчиларнинг ўқидан яраланган ёввойи ғоз у ётган зиндон бўлмасига учиб кириб қолади; Алпомиш ғоз ярасидан томаётган қон билан нома битиб, уни ўз юртига жўнатади. Мактубни олгач, Алпомишни зиндондан қутқазиб учун дўст-қадрони Қоражон қалмиқлар юртига отланади; лекин Алпомиш энг сўнги асноларда дўстининг ёрдамидан воз кечади: озодликка чиқишда у ўздан бўлак ҳеч кимга қарздор бўлишни истамайди.

Зиндонбанд Алпомишга қалмиқ шоҳининг гўзал қизи ошиқ бўлиб қолади: баҳодир Бойчибар тулпорини келтириб, унга қочишга кўмаклашади. Ҳибсдан озод бўлган Алпомиш Тойчохонни энгиб, қатл қилади; ўрнига чўпон Қайқу-

бодни тахтга ўтказди ва қалмиқ подшоҳининг қизи — маликани тўй-томоша билан унга олиб беради.

Алпомиш бедарак кетган пайтда Кўнғирот қабиласининг подшолигини Алпомишнинг кенжа укаси — Бойбўрининг чўри-жориясидан туғилган Ултонтоз (Ултон кал) эгаллаб олади. Янги ҳукмдор Алпомишнинг қариндош-уруғлари ва дўстларига жабр-зулм ўтказди, азоб беради; Қоражонни ҳайдаб юборади, кекса Бойбўрини ўзига хизматкор қилиб олади, Алпомишнинг синглиси Қалдирғочни дашт-биебонларга туя боқишга жўнатади. Ёш норасида ўғли Ёдгорни ўлдираман, деб Барчинга таҳдид солади ва шу тариқа унинг васлига эришмоққа интилади. Барчиннинг қатъий қаршиликларига қарамай тўй ҳозирликларини кўра бошлайди.

Алпомиш юртига қайтаётиб, йўлда карвонга дуч келади, улардан Кўнғирот элида содир этилаётган аҳволдан воқиф бўлади, кейин яйдоқ чўли-чўликда туялар уюрини боқиб юрган синглиси Қалдирғочни учратади; сўнгра ўзининг мураббийси ва мўйсафид қул, чўпон Қултойни кўради, уни елкасидаги тамғадан таниб қолади. Алпомиш Қултойнинг чўпонлик энгил-бошини кияди, ўз қиёфасини ўзгартириб, Қултой кўринишида тўй базмига кириб боради. Уни ҳеч ким танимайди; шу жойда у яқинлари ва қариндошларига Ултонтоз ўтказатган бедодликларнинг ҳаммасини ўз кўзи билан кўради, ўғлини ўлди, деб эшитган ва азасидан дили хун бўлган онасининг қайғу-аламларидан юрак-бағри доғ тортади; мўйсафид отаси билан ожиз, ҳимоясиз ўғлининг бошига солинаётган хўрликлардан зил кетади, вужуд-вужудидан қаҳр-тўфон кўзғолади, хизматкорларидан кимлар содиқ ва кимлар хиёнат қилганлигидан ҳам воқиф бўлади. Камондан ёй отиш бўйича кураш кетаётган жойга келади; паҳлавон жуссали ўғли Ёдгор кўтариб олиб келган Алпомишнинг эски 14 ботмонли мис камон ёйини фақат келгинди мусофиргина тортиб отиши мумкин. Қултой қиёфасида кийиниб олган Алпомиш тўй алёрлари (“ўлан”) айтишувида иштирок этади; бадихағўй тўртликлар айтади, дастлаб Ултоннинг кекса онаси билан бўлган айтишувида аччиқ заҳарханда оҳанг ичидан тўлқин уриб келади; кейин келин ёпинчиғидаги Барчин билан ўрталарида кечган бадихағўйликда лирик самимият кўнглидан эшилади. Ана шунда у ёрининг садоқатига ишонч ҳосил қилади, ўзининг етиб келганига ҳамда қасос лаҳзалари яқин қолганига ишора қилади. Ниҳоят, Қултой Алпомишнинг ўз юртига қайтиб келганлигини халққа билдиради. Қахрамон дўстлари билан Ултон тарафдорларини енгиб, янчиб ташлайди; унинг ўзини эса энг азобли ўлимга буюради — дорга тортади. Шу пайт Бойсари ҳам хеш-акраболари билан қалмиқ ўлкасидан қайтиб келади.

Достон иккига бўлинган Кўнғирот қабиласининг Алпомиш бошчилигида бишлаши ҳамда шодлик-хурсандчиликлар билан якунланади.

“Алпомиш” қахрамонлик достонининг ўзбек, қозоқ ва қорақалпоқ тилларидаги миллий уч нусхаси намунасининг яратилиш тарихини белгилашда сюжетларнинг тарихий-жуғрофий локализацияси¹ асос бўлиб хизмат қилди: қахрамонлар 16 уруғли Кўнғирот қабиласига мансуб, уларнинг Ватани — ҳозирги Ўзбекистон жанубидаги Бойсун, деган жой; Ўрта Осиёдаги туркий тилли халқлар билан қалмиқлар ўртасидаги жангу жадаллар тарихий фон — муҳит вази-фасини ўтайди (XV асрдан то XVIII асрларгача кечган буюк ойрот² ҳукмронлиги даври) қалмиқ подшоҳи Тойчохоннинг асл исми ҳам ойрот ҳукмдорларининг тарихий хун-тойча унвонига тўғри келади.

Ўзбекистонлик тарихчи проф. А.А.Семеновнинг таъкидлашига кўра, XVI—XVII асрларга тегишли ўзбек тарихий манбаларида Термиз шаҳрининг шимолроғида жойлашган ҳудудлар (“Термиз вилояти”) Бойсун беклигига мансуб экан, у Кўнғирот қабиласининг “юрти” (яъни, мулки, ерлари) деб аталади. Улар Ўрта Осиёга Шайбонийхон билан бирга келган (тақрибан, 1500 йилларда) ўзбек кўчманчи қабилалари ўртасида босиб олинган ҳудудларни тақсимланиши пайтида қўл остига киритишган. “...Темурийлар давлатининг ҳар бир минтақаси (Шайбонийхон бошлиқ кўчманчи ўзбеклар томонидан босиб олинган) у ёки бу

¹ Муайян жойга боғлиқлиги.

² Олтойли деган маънода.

ўзбек қабилаларига, жангари сардорлари ва амирлари тасарруфига мулк сифатида (юрт қилиб) бериларди...”

Мазкур шарт-шароит “Алпомиш”нинг Бойсунда тарқалган “қўнғирот” версияси санасини Шайбонийхон истилосидан кейин, деб белгилаш имконини беради. “Алпомиш” эпосининг қўнғирот-бойсун нусхаси (намунаси) XVI асрда Ўзбекистон жанубида шаклланди ва шу ердан Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудларига, Қорақалпоғистон ва жанубий Қозоғистонга тарқалди.

Шуниси эътиборлики, нафақат ўзбекча, шу билан баробар қозоқ ва қорақалпоқ тилларида ёзиб олинган нусхаларда ҳам Алпомиш доимо “ўзбек” деб аталади, Барчин — “ўзбек қизи”, Бойчибар — “ўзбек тулпори” деб юритилади. “Ўзбек” сўзи этник ва сиёсий термин сифатида булунган истифодадаги маънода эмас, албатта, аксинча, Шайбонийхон босиб олган ва Ўрта Осиёда вужудга келган “ўзбек хонликлари” давридаги маънода қўлланаётир.

“Алпомиш” патриархал-уруғчилик муносабатлари шароитида яшаган қўнғиротликларнинг қабилавий эпоси сифатида кўчманчи-чорвадор даштликлар орасида шаклланди. Эпос қўнғиротликларнинг кўчманчилик шароитидаги ҳаётига оид ёрқин хотираларни, унсурларни сақлаб қолган. Фозил Йўлдош ўғли айтган вариантда қўнғиротликлар ўз Ватанида зироатчиликдан, деҳқончиликдан беҳабар бўлганлиги боис ер эгаларининг далаларидаги экин-тикинларни яйловлар, ўтлоқлар, деб қабул қилади ва пайҳон қилиб ўтиб кетаверади. Тарихчилар шоҳидлигига кўра, Шайбонийхоннинг кўчманчи ўзбекларини Мовароуннаҳр ўтроқ аҳолиси орасига жойлаштиришда бу хилдаги тўқнашувлар, зиддиятлар оддий бир ҳол саналган.

Олтойларнинг “Алп-Манаш” асарида “Алпомиш” достонида кузатилганидек, унинг қаллоб-ганими чўри-жория (ёки чўри)нинг ўғли Ултон эмас, балки сотқин дўсти Оқ Қобандир; у тилга олинган акасини излашга жўнаб кетиб (зиндондан ғоз қанотида йўлланган мактубга кўра), унинг ўлганлиги ҳақида ёлгон хабар топиб келади (рус эртақларидаги Алёша Попович сингари) ва сақланиб қолган расм-русмга кўра беванинг қўнглини олиш учун куёвликка даъвогар сифатида намоён бўлади. Мавжуд сюжетларнинг шу шаклдаги ишлари ўғузларнинг “Бамси-Байрик”ида ҳам учрайди (алдоқчи Ёртачуқнинг адо этган вазифаси) ва “Алпомиш”нинг айрим версияларида, Қоражоннинг дўстини зиндондан озод қилиш учун иши ўнгидан келмаган, омади чопмаган сафарига оид ҳикояларда (Қоражон, назаримда, дастлаб хиёнаткор — дўст тимсолида гавланади).

Яна бошқа томондан, бошқирд (ундан ҳам кўра кўпроқ татар) эртагида кекса отбоқар Култоба (ушбу исм “Алпомиш”даги чўпон Култой исмига уйқаш) қаҳрамоннинг рақиби сифатида намоён бўлади. Паҳлавон ундан қаҳрамонлик курашида ғоят асқотадиган мўъжизакор тулпорни қабул қилиб олади; эвазига ўз қайлиғини ҳамда подшоҳлигининг ярмини беришга ваъда қилади.

Ушбу мавзу ғоят қадимийлиги, мозийга туташган илдизлари билан ажралиб туради: У қозоқларнинг “Алпомиш”га ёндаш ва туташ бўлган айрим баҳодирлик эртақларида ҳам учрайди (масалан, “Желкилдек”). Унинг изларини ўзбекларнинг “Алпомиш”ида ҳам учратиш мумкин; хусусан, баҳодир тулпорни қўлга киритишдан олдин ёш паҳлавон билан кекса йилқибоқар Култой ўртасида яккама-якка суҳбат бўлиб ўтади. Кекса йилқибоқар — Оқсоқол-Адучин: (у “мўйсафид йилқибоқар”, “йилқибоқарларнинг саркори”, “йилқибоқарларнинг улуғи” — аксарият ҳолларда қаҳрамон билан бир уруғга мансуб бўлади), академик Владимирцев ва проф. Санжевларнинг таъкидлашига қараганда, мўғул, шунингдек олтойларнинг баъзи баҳодирлик эртақларида ҳам муҳим роль ўйнайди. Навқирон қаҳрамон олис сафарга жўнаб кетишидан олдин унга мўъжизакор тулпорни танлаб беради, бундай ёрдамсиз паҳлавон олис сафарга жўнаб кетолмас эди. Қаҳрамон, мўйсафидга ўғилдек иззат-икром кўрсатар экан, кўпинча олис сафардан унга ғўзал бир қизни туҳфа қилиб келтиради. Мўйсафид йилқибоқар — бу кўчманчи ҳаёт шароитида патриархал-уруғчилик турмуш тарзида шаклланган образди.

Қаҳрамоннинг қайлиғини йўқлаб сафарга отланиши ҳам эртақларга хос (хусусан, баҳодирнинг унаштирилган қайлиғини излаб никоҳ сафарига бориши).

Алп-Манаш пешонасига битилган, ғойибона унаштирилган гўзал қиз исмини, ўз “қисматидаги келинчак”ни “ҳикмат китоби”дан билиб олади (“Менинг ўчоғимдаги олов унинг ўчоғимдаги олов билан қўшиб ёқилган, тўшагим унинг тўшаги билан ёнма-ён тўшалган” — олтой эртақларининг одатдаги андозасига мувофиқ келади). Гўзал қизнинг юрти дунёнинг нариги бир чеккасида, “осмон билан Ер туташган уфқлар ортида”: бу — шундай бир мамлакатки, орта қайтилмайди (“борса келмас бир юрт”). Ўша мамлакатга икки қирғоғининг чекичегараси йўқ дарё орқали ўтиб борилади ва лекин қанотли тулпорда ҳам унинг устидан учиб ўтиб бўлмас, етти эшакли қайиқда ҳам сузиб бориб бўлмас”. Мазкур эртакона образлар асосини эса, шубҳасиз, етиб бориб бўлмас сув сарҳадларининг энг охиридаги ўликлар мамлакати — “у дунё ҳақидаги” қадимги мифологик тасаввурлар ташкил этади. Қахрамонни ана шу дарёдан ўнғай ўтказиб қўювчи мункиллаган чолнинг қайин пўстлогидан ясалган қайиғи “қоятошга ўхшайди”, у шунчалар узунки, — “бир чеккасидан иккинчи чеккасига кечакундуз отда чопсанг ҳам етиб бориб бўлмас”. Бу нуроний қариянинг қаддибаста антик мифологиядаги шунга монанд Хирон образини эслатади.

Мазкур мамлакат сарҳадларидан ўтгач, қахрамон тўққиз ойга чўзилган афсонавий пинакка кетади. Уйқуда ётган қахрамонга ғанимлар лашкари хужум қилади, лекин ҳеч қандай қурол қилмайди, уни енголмайди: душман лашкари отган камон ўқлари “Алп-Манашнинг баҳодирлик зафарларидан гўё майсалар кулаётгандек”, “узунлиги беш саржинли шамширлар ва дудама қиличлар пайраҳадек бўлак-бўлакларга бўлиниб, сочилиб кетади. Алп-Манаш эса пинагини — уйқусини бузмайди”. Шундан кейин душман подшоҳининг фармони билан хизматкорлар тўққиз кеча-кундуз тўқсон саржинли ҳандақ қазийди ва унга уйқуда ётган баҳодирни судраб келтириб ташлайдилар. Мазкур ҳолатларнинг ҳаммаси ўзбек эпосида Алпомишнинг банди этилишига жудаям яқин, лекин қахрамоннинг афсонавий уйқуси эпосда — базмдан кейинги қаттиқ сарҳушлик билан асосланади.

Қахрамоннинг ғанимлари ҳам эртакона характерда: ўз қизларининг қаллиғларини ўлдирувчи ёвуз Оқ-Қан, ва айниқса, бесўнақай бўз буқасига миниб жангга кирадиган етти бошли улкан одамхўр Дельбеган, шомонлар мифологиясида — бу дунё ҳукмдори — Қора худо саройига мулозимликка ўтган ер ости дунёсининг энг катта баҳодирини сингари. Туркийлар ва мўғулларнинг шу типдаги баҳодирлик эртақларида қахрамон-одам ўзининг мифологик душманлари — ер ости подшоҳлигининг баҳодирларига асирликка тушиб қолади. У ҳибсда ётган ертўла (Олтой эртақларида — тўқсон саржинли ўра, “Алпомиш”да эса зиндон; яъни, феодал Ўзбекистоннинг ер ости қамоқхонаси), барчаси ер ости (“охират, нариги дунё”) олами ҳақидаги тасаввурлар қолдигидир.

Барча баҳодирлик эртақларида бўлганидек, Олтойларнинг “Алп-Манаш”ида иштирок этувчилар исми ва жуғрофий номлар тарихий эмас, эртакона тусда; кўнғиротларнинг “Алпомиш”идан фарқли ўлароқ муайян макон ва замонга дахлдор, деб белгилаб бўлмайди. Давлатчилик ҳали шаклланмаган даврлар, қахрамон ёлғиз ўзининг қабила-уруғи ва жасоратлари билан бирга яшайди; бу борада қайлиғини олиб келиш учун олис сафарга чиқиши эса ғоят муҳим ўрин тутайди. Олтойларнинг баҳодирлик эртақларида қаллиқлар ўзига унаштирилган ёр васлига етиш учун белгиланган шартларни адо этишади; аксарият ҳолларда учта (от пойгаси, камонда ёй тортиб нишонни аниқ мўлжалга олиш ва кураш тушиш) талабни бажаришади; бу нарсага қадимий урф-одат сифатида қаралади; (“кўёв бўлмиш — қаллиқлар ўртасида қон тўкилишининг олдини олиш мақсадида”) келиннинг наслига мансуб уруғдошларидан (васийларидан) бири ёки келиннинг ўзи томонидан шартлар ўртага қўйилади. “Кан-Толо” (Улагашевнинг ўша тўпламида ҳам таъкидланади): “Кимда-ким белгиланган учта шартдан иккитасида ғолиб чиқса, келиннинг кўнглини олган бўлади. Мусобақа шартлари қуйидагича: кимнинг ёйи аниқ нишонга тегса, оти учқур бўлиб, марга биринчи етиб келса, якка курашда ғолиб чиқса”.

Шундай қилиб, Олтойларнинг “Алп-Манаш” баҳодирлик эртаги Алпомиш ҳақидаги дostonнинг ғоят кўҳна версиялари хусусида маълум тасаввурлар беради; бироқ бир нарсани эслатиб ўтиш жоизки, Улагашев таҳририда чоп этил-

ган сўнгги нашр ўғиз ёки кўнғирот эпосининг асл манбаи эмас ва қатор ўринларда характерли маҳаллий хусусиятларни намоён этади; кейинчалик асл матндан — оригиналдан чекинишлар (четга чиқишлар), шунингдек, қадимий сюжетни акс эттиришдаги бузиб кўрсатиш ҳамда ярим-ёртилик кўзга ташланади; зеро, эпоснинг қадимий айрим тафсилотлари у ёки бу шаклда Ўрта Осиё матнига хос ғоят қадимий даврга мансуб намуналарда сақланиб қолган.

Бугунги кунгача маълум бўлган материалларга кўра Алпомиш ҳақидаги эпик достоннинг илдизи ва тарихи қуйидаги тарзда кўз ўнгимизда гавдаланади. Олтойларнинг бугунги замонавий талқиндаги “Алп-Манаш”и қадимий баҳодирлик эртақ шаклига эга; мазкур достон Олтой тоғ этакларида янги эранинг VI—VIII асрларида (турк хоқонликлари даври) мавжуд эди. У ўғузлар томонидан ана шу жойдан Сирдарё бўйларига олиб келинган. IX—X асрларга мансуб кўҳна тарихий манбалардаги маълумотлар (Мамишбекнинг хотини, баҳодир гўзал қиз Барчин мақбараси ҳақида Абулғоziхон берган хабарларга кўра), буни ёрқин тасдиқлайди. Ўғузларда ушбу достон паҳлавон Салор-Қозон ҳақидаги баҳодирлик қўшиқлари таркибида мустақил равишда тараққий этди. Шу ердан салжуқийлар (XI аср) даврида у Кавказ орти ва Кичик Осиёга кириб борди: кейинроқ “Кўркут китоби”даги “Бамси-Байрак ҳақида ҳикоя” XV асрда адабий жиҳатдан қайта ишланган ҳолатда, мазкур версия, феодал ҳаётнинг ёрқин инкишофи бўлиб зуҳур топди. Зеро, ўғуз версиясининг халқона шаклларини онадўли эртақлари ўз табиатида сақлаб келади.

Кипчоқ қабилаларининг ғарбга кўчиши муносабати билан мазкур достоннинг бошқа версиялари XII—XIII асрларда Қозоғистон, Бошқирдистон ва Волга бўйларига кириб борди (мазкур версия ғоят замонавийлаштирилган ҳамда демократлаштирилган ҳолда бугунги “оғзаки ҳикоялар” шаклида бизга маълум; бироқ яна бошқирд ва қозон татарларининг эртақлари мустақил қадимий белгиларини ҳам сақлаб қолган). Шайбонийхоннинг кўчманчи ўзбеклари билан (XVI аср бошларида) у Ўзбекистон жанубига ҳам тарқалди (Кўнғирот версияси — Бойсун беклигида); мазкур минтақада қадимги баҳодирлик қўшиқлари ёки эртақлари асосида кўчманчи кўнғиротликлар олиб келган Орол денгизи бўйларида “Алпомиш” қаҳрамонлик эпоси шаклланди; у кейинчалик ўзбек, қорақалпоқ ва қозоқлар орасида кенг ёйилди.

Қаҳрамоннинг қайлиғини олиб келиш учун “олис мамлакатга борса келмас томонга” сафарга отланиши ҳақида ҳикоя қилувчи қадимги баҳодирлик эртаги мазкур йўналишда, хусусан, халқларнинг патриархал-уруғчиликдан илк феодал давлат тузуми шаклига ривожланиб бориш жараёнида аниқ тарихий мазмун билан тўлдирилган ва бойитилган ҳолда қаҳрамонлик эпосига айланди. Ўрта Осиё эпосида қалмиқлар — “мажусийлар” Алпомишнинг ғанимлари бўлиб қолди; улар шунингдек, Кавказда эса — Гуржистондаги “кофирлар” (христианлар) туркий халқларнинг рақиблари эди; Бойбурд қалъасининг беки Бейракни ва унинг 40 йигитини макр-ҳийла билан асир олгач, уларни ўз қасри ер остидаги зиндонга банди этиб ташлайди.

Мазкур мисол асосида қадимги эпик достоннинг баҳодирлик эртагидан ўсиб қаҳрамонлик эпоси сари камол топиши жараёнини тиклаш мумкинки, у эпос назарияси учун муҳим аҳамиятга молик. Шу нарсани таъкидлаш жоизки, қаҳрамонлик эпоси сюжетларининг эртақлардан юзага келганлигини бир пайтлар Вундт ҳам, олмон эпоси учун хос хусусиятларни Панцер ҳам ёқлаган эди; ва бу нарса, асло универсал-муштарак моҳиятга эга эмас. Хусусан, русларнинг биллиналари, жанубий славянларнинг қаҳрамонлик эпоси ёки французларнинг chansons de gestes асари, гарчанд, уларда эртақларга туташ айрим мотивлар устиворлиги сезилса-да, генетик жиҳатдан қадимги баҳодирлик эртақларига бориб боғланади, дейиш учун ҳеч қандай асос йўқ. Бироқ Алпомиш ҳақидаги эпик достон (герман халқларидаги навжувон Зигфрид ҳақидаги, аждарга ўхшаган — қанотли калтакесак, хазина, никоҳ сафарига бориш ҳамда Зигфриднинг ҳалокатига оид достонга монанд) қадимги баҳодирлик эртагидан қаҳрамонлик эпопеясининг вужудга келиш ҳодисасини яққол намоён этади. Алпомиш ҳақидаги достонга келганда, эътибор ва қизиқишнинг зўрайишига сабаб, достоннинг иккинчи қисми (қаҳрамоннинг қайтиши ҳақидаги ҳикоя) ўзининг мазмунига

кўра, Ҳомер эпосидаги Одиссейнинг қайтишига оид ҳикояга бевосита боғлиқ. У ўз моҳияти билан “Одиссея”нинг яратилиши, юзага келиши масаласига ойдинлик киритади.

3

Қаҳрамоннинг кўп йиллар бедарак кетганидан кейин ўз юртига қайтишига оид ҳикоя ва шу билан баробар, унинг қутилмаган пайтда, танилмаган алпозда хотинининг қаллоб-ганими билан тўй базмига кириб келиши (“Эрнинг ўз хотини тўйида пайдо бўлиши”) — бир-биридан фарқланувчи новеллистик ёки романтик (Ғарбий) ва қаҳрамонлик (Шарқий) икки версияда сақланиб қолган. Новеллистик (романтик) версияси фольклорда ҳамда Европа халқларининг ўрта асрлар адабиётида гоят кенг тарқалган; лекин “Алпомиш”да эса у баҳодирлик эртакларига хос хусусиятларни йўқотган ва сезиларли тарзда замонавийлаштирилган шаклда келади.

Мазкур сюжет қанчалик кўп тафовутларга эга бўлмасин, унинг асосий мазмун-мундарижаси қуйидагича. Навқирон қаҳрамон тўйдан кейин орадан кўп ўтмай хотинини ёлғиз қолдириб олис-олис мамлакатларга сафарга отланади (жангу жадалга, салб юришларига, сафарга, зиёфатга жўнаб кетади). Хайр-хўшлашишдан олдин хотинидан уни маълум муддат (кўпинча етти, айрим ҳолларда тўққиз йил) қутишга ваъдасини олади ва ўзи ҳам ана шу белгиланган муҳлатда қайтишга ваъда беради. Олис ўлкаларда мусофирчиликда у ўз хоҳишига зид равишда тугилиб қолади (хусусан, душманлари қўлига асир тушиб қолади) ёки ўзи айтган муҳлатни унутади. Хотини эса шу орада эрининг ўлими ҳақида сохта-қалбаки хабар олади (аксарият ҳолларда — душман томоннинг алдовлари ўлароқ) хотинини эрга тегишга мажбур қилишади (қариндош-уруғлари, ҳомийлари ва дўст-ёронлари ёки қаллобнинг ўзи). Эри қутилмаганда, хотинининг бўлажак тўйдан бир неча кун олдин ёки тўй арафасида хабар топади; ана шу гоят қисқа фурсатда у сеҳрли мададор ёрдамида (пири-муршиди, олижаноб шайтон, сеҳргар, мўъжизакор тулпор, аждаҳо ва ҳ.з.) ғаройиб тарзда ўз юртига етиб келади; — мазкур сюжетнинг ғарбий вариантларида сақланиб қолган ёлғиз эртак мотиви ана шу.

Қаҳрамон ўз юртида биринчи учраган кимсадан (чўпон, деҳқон, камбағал ашулачи, тўйга келаётган меҳмон) бўлажак тўй ҳақида эшитилади. Айрим ҳолларда у бошига тушган азоб-уқубатлар ва очарчиликлар туфайли қиёфаси ўзгариб кетган ва таниб бўлмас алпозда қайтиб келади; кўпинча, тўй базмига ҳеч ким танимаган — билмаган ҳолда кириб олиш учун унинг ўзи қиёфасини ўзгартиради (камбағал, зиёратчи ёки ашулачи қиёфасига кириб кийиниб олади).

Айрим вариантларда эса, ушбу воқеаларга қўшимча равишда у қариндошлари билан учрашади (нуроний онаси, мўйсафид отаси ёки синглиси); шунингдек, улар ҳам бедарак кетган азиз кишисини дастлаб танимай қолишади. Устбошини алмаштирган қаҳрамон тўй базми кунини уй эшигини тақиллатиб келади; айрим ҳолларда у билан эшик оғаси — қоровул ёки янги хўжайиннинг хизматкорлари ўртасида ихтилоф-тўқнашув бўлиб ўтади; ҳеч ким танимаганлиги боис у малайлар, гадойлар қаторидан ёки мусиқачилар ёнидан жой олади; кўпинча, у ёш келинчақдан эшикни очишни ва вафот этган қаллиғи учун садақа беришни сўрайди. Бир-бирларини таниш ҳолати турлича кечади: аксарият, қаҳрамон илтимосига биноан келинчақ олиб келган жом ёки қадаҳ тўла шаробга узукни ташлаши орқали аёнлашади (баъзан — қаҳрамон ёри билан хайрлашиб, сафарга кетаётган аснода узукни иккига бўлиб, қолдирган ярим бўлагидан), ёки, тўй базмида дайди ашулачи қиёфасида айтган қўшиғидан, ёхуд, ниҳоят, бирон-бир жисмоний аломатларга кўра таниб қолади (хол, эски жароҳатдан қолган чандиқ ва шу сингари белгилар). Хотини кўз очиб кўрган эрининг кучоғига қайтади (славян версияларида хотини тексиз шодлик ичида тўкин-сочин дастурхон устидан сакраб ўтиб, эрининг бағрига отилади. Иши ўнгига чопмаган рақиби эса, агар у чиндан ҳам айбдор бўлса, тегишли жазосини олади; бошқа ҳолларда ҳамма воқеа тинч-тотув яраш билан яқунланади (у бирон-бир ҳадя олади ёхуд қаҳрамоннинг қизи ёки синглисига уйланади).

“Хотинининг тўй базмида ҳозир бўлган эр” сюжети бир нечта — француз, немис, инглиз, итальян, испан, скандинав, рус ва славян, венгер, румин, янги грек сингари ўнлаб халқлар фольклорида мустақил версиялар сифатида ҳам мавжуд. Уларнинг орасида фольклорнинг ҳамда ўрта асрлар адабиётининг барча жанрларида яратилган асарлар бор.

Достоннинг ғарбдаги ғоят қадимги ёзма қайдлари XI асрнинг бошларига мансуб (1010 ва 1026 йиллар оралиғидаги Раймунд-де Боскетнинг қайтишига оид лотинларнинг “Авлиё Веранинг кечмишлари”). Мазкур сюжетнинг кенг шуҳрат топганлиги салб юришлари даври билан боғлиқ; христиан рицарларининг, зиёратчиларнинг ҳамда савдогарларнинг Шарққа — “денгиз ортига” узоқ-узоқ давом этган сафарлари бунинг учун мақбул маиший омиллар яратган. Айнан шу даврда ўрта асрлар рицарлик романлари ва новеллистикасида (XII—XIV асрлар) ушбу сюжет кўплаб ғарбий версиялари учун характерли бўлган андозадаги шакл ҳамда романтик бўёқдорлик касб этди (қаҳрамоннинг олис сафарлари ва саргузаштлари, ишқ-муҳаббат романтикаси ва садоқати). Шуниси эътиборлики, қаҳрамоннинг узоқ сафардан қайтиши ҳақидаги ҳикоя ўрта асрлар ёзма ва оғзаки адабиётидаги бошқа машҳур романтик сюжетлар билан мураккаб тарзда уйғунлашди; чунончи, Буюк Карлнинг Қуддусга зиёратга бориши, султон Саладиннинг Европа бўйлаб сафарлари (“Мессер Торелло”), “Арслонли рицарнинг саргузаштлари” (“Бруневик”) ва ҳ.з. Мазкур сюжет тарихий номларни ўзига михлаб олди (Буюк Карл, Брауншвейг герцоги Генрих Лев, минне зингер Генрих фон Морунген — қадимги немис балладаларидан “Олижаноб Морингер”) ёки афсонавий ва эпик қаҳрамонларнинг номлари ҳам мустақкам ўрин олди (Добриня Никитич, Марко Кралевич, Бова ва бошқалар) Фауст ҳақидаги немис халқ китобида (XVI аср) қаҳрамоннинг ажойиб сафардан қайтиши ушбу машҳур афсунгар ёрдамида кечади.

Асосий эпизодларда сюжетнинг ўхшашлиги (вариантларнинг кўплигини инобатга олганда) унинг манбаи — илдизи битта, ва у ҳам бўлса бағоят қадимий дея тахмин қилишга ундайди; зеро, у XI асрнинг биринчи яримларида ёзма адабиётга кириб келди. Ўрта асрларга оид ёзма қайдлардаёқ мазкур сюжет вариантларининг кўплиги ва хилма-хиллиги, гарчанд шу пайтгача унинг келиб чиқишию туғилган жойи ҳам, вақти ҳам аниқланмаган бўлса-да, унинг манбаини халқ оғзаки аънаналаридан излаш лозим.

Мазкур “қаҳрамоннинг қайтиши”га оид ғарбий версия билан озарбойжон халқ романи “Ошиқ Ғариб” ўзининг келиб чиқишига кўра бевосита боғлиқ (Ошиқ Кериб”, 1837 — Лермонтовнинг ёзма қайдлари ва таржимаси); у ўз навбатида Озарбойжондан Туркманистонга ўтиб, бу жойдан “Шоҳсанам Ғариб” (“Ғариб ва Шоҳсанам”) номи билан Ўзбекистонга кириб келди. У, чамаси, Европа (новеллистик) версиясининг бир тармоғи бўлиб, генетик жиҳатдан “Алпомиш” билан боғланмайди.

“Қаҳрамоннинг қайтиб келиши” ҳақидаги достоннинг бизгача етиб келган ғоят қадимий версияси Ҳомернинг “Одиссея”сида бутунлай ўзгача характерда ифодаланган. Хусусан, у ўрта асрлар Ғарбий Европа версиялари билан эмас, кўпроқ “Алпомиш” ҳақидаги эпик достонга яқин.

Қадимги грек эпоси марказида қаҳрамоннинг ёш хотини билан айрилиқлари ва кейинчалик узук ёки қўшиқ воситасида бир-бирларини таниши ҳақидаги романтик мотив эмас, аксинча, ўз юртидан қувилган шоҳнинг она юртида йўқлиги пайтида тожу тахтини, уйини ва хотинини тортиб олган золимларга қарши қаҳрамонлик курашидан иборат.

Одиссей 20 йил мобайнида ўзга юртларда бўлади, дастлаб Троя деворлари бўйида, сўнгра узоқ уммонлар оша сарсон-саргардон юради; она юрти Итакка қайтиш маҳали эса эртакона саргузаштларни бошдан кечиради. Унинг садоқатли хотини Пенелопа эрини интиқ кутаркан, Итакнинг кўзга танилган номдор хушторлари таъқиби остида қолади; улар подшоҳнинг йўқлигидан фойдаланиб уйини тортиб олишади, мол-мулкни совуришади, ўз тасаввурларида гўё бева қолган аёлининг кўнглини олиш пайига тушишади. Одиссейнинг отаси мўйсафид Лаэрт қишлоқдаги уйда қуллар орасида камбағалликда кун кечиради; онаси қайғу-ҳасратлар доғида ўлиб кетади; ёш ўғли Телемах золимлар-

нинг зўравонлиги ва таҳқирлари остида қолади. Одиссей Афина худоси кўмагида Итакка қайтиб келади (феакийларнинг сеҳрли кемасида бир кечада она юртида пайдо бўлади); ҳомийсининг мададида гадой чол қиёфасига киради, ўз уйига етиб келганда уни ҳеч ким танимайди, хотинига хуштор бўлган Итак эрларининг қўполлигига ва таҳқирларига дуч келади, хизматкорлари билан уй ичи яқинларининг садоқатини синовдан ўтказади. Кекса кул, “илоҳий чўчқабоқар” Эвмей уни меҳмоннавозлик ила қарши олади. Нуроний кул жория Эвриклея эса оёғини юваётган пайтда эски ярадан қолган чандиқдан таниб қолади; лекин кекса аёлга сирини ошкор қилмасликни буюради. У ёлғиз ўғли Телемахга ўзини танитади, қаллоб-ганимларга қарши курашда у отасига кўмак беради. Қахрамонона кураш мавзуининг вариантларидан бири бўлган камондан ёй отиш баҳсларига келганда ҳамма тугун ечилади. Пенелопа Одиссейнинг баҳодирлик камонидан ёй тортиб, ерга кўмиб қўйилган 12 та жанговар болта сопи орасидан ҳеч нарсага теккизмасдан узукни аниқ мўлжалга олган кишига турмушга чиқишга рози бўлади. Хуштор йигитларнинг биронтаси ҳам Одиссейнинг камонини тортишга қулочи ҳам, қурби ҳам етмайди. Фақат кекса гадойгина Пенелопанинг шартларини адо этади, ўз эгасининг қўлида камон ўч олиш ҳамда қаллоб-хушторларга қирон соладиган қуролга айланади. Шундан сўнггина, ҳақ-ҳуқуқлари ва ифода-кучларини тиклагач, Одиссей Пенелопага ўзининг кимлигини билдиради: фақат икковига маълум бўлган ва сир сақланган эр-хотин кўрпасининг қаерга тахланганини билишидан Пенелопа ҳам Одиссейни дарров танийди.

“Алпомиш” да эса, сюжетнинг фарбий вариантларидан фарқли ўлароқ, бир қатор мотивлар “Одиссея”ни эслатади. “Алпомиш” да, “Одиссея” да ҳам камбағалликда ва таҳқирлар остида эзилиб яшаётган мўйсафид оталарга (Бойбўри ва Лаэрт), золимлар томонидан хўрланган ва ҳаёти хавф остида қолган, ҳали вояга етмаган қахрамонона ўғилларга (Ёдгор ва Телемах), қахрамоннинг дўст-ҳамсояси қадар яқин мададкори ва оила аъзосидек бўлиб қолган кекса чўпон қулига (Култой ва “илоҳий чўчқабоқар” Эвмей) дуч келамиз.

Шунингдек, яна бир қатор тафсилотларнинг ўхшашлиги ҳам эътиборни тортади; улар, қисман, умумий ҳолатлар муштараклигининг излари бўлиши мумкин.

Одиссей ўғлига кулларининг қанчалик садоқатини синаш ниятида ўзининг қайтиб келганлигини сир тутишни тайинлайди: “Уларнинг орасида қайси бирлари сен билан мени севиши ва ҳурмат қилишини, ҳамда бизни унутиб, баланд шаънимизни оёқости этаётганларни билиб оламиз”, дейди. Алпомиш ҳам Одиссейга ўхшаб, эл-улус орасида кимлар ганиму кимлар тарафдорлигини фарқлаш мақсадида ўзининг келганини яширади: “...ким дўст, ким душман, ўз кўзим билан кўрайин, бировнинг чорифига биров тойиб, ўлиб кетмасин”, дейди.

Мазкур мотив “Алпомиш”нинг бир неча вариантларида устивор такрорланади: Фозил Йўлдош ўғли айтган вариантда ҳам, қорақалпоқ версиясида ҳам, ўғузларнинг “Бамси-Байрак” вариантыда ҳам (“Ўғузлар орасида кимлар менга дўсту кимлар менга душман эканлигини ўз кўзим билан кўриб, билишим лозим”).

Одиссейни чўпон Эвмейнинг эски кулбасида меҳмон қилиниши Алпомишга чўпон Култой томонидан иззат-икром кўрсатиш ҳолатини эслатади (қорақалпоқ версиясида эса — Ёдгор ҳам иштирок этади).

Одиссейнинг фақир Иромни жазолаши Алпомишнинг тўй базмида қаллоб ганим ошпазларининг додини бериш саҳнасига ўхшайди — мазкур воқеа ҳам кўнғирот, ҳам ўғуз версияларида қайта-қайта тасдиқланади.

“Алпомиш” билан қиёслар гоят таъсирчан саҳналарга эга, хусусан, Одиссейнинг уйи олдидаги ахлат уюми ёнида чала ўлик бўлиб ётган, унутилган қари ит Аргус кекса гадой чол қиёфасида келган эгасини дарров танийди; ўрнидан бемажол туриб, унинг олдида судралиб келади, думини ликиллатади ва беҳол жон беради. “Алпомиш” да эса Қалдирғоч боқиб юрган уюрдаги қартайган бир туя эгаси йўқ маҳали етти йил мобайнида ўрнидан турмасдан яйловда ётади; эгасининг келаётганини сезиб, она юртига қайтиб келганлигини қутлагандек қутилмаганда ўрнидан даст туриб кетади.

“Алпомиш”нинг кўпгина вариантлари учун хос бўлган келиш ва унинг атрафини ўраган дугоналари билан қўшиқ баҳси — айтишувда иштирок этиш воқеаси “Одиссея”да учрамайди. Достоннинг ғарбий версияларида эртақ қаҳрамонни аксарият ҳолларда дайди ашулачи қиёфасида намоён бўлади; уни тўй базмида айтган кўшиғидан таниб қолишади.

Фақат “Одиссея” ва “Алпомиш” достонида қаҳрамонна ечим — “йигитнинг олис сафардан қайтиб келиши” воқеаси сақланиб қолган; қаллоб-хушторлар ҳамда тўйга келган меҳмонлар билан баҳодирлик камонида ёй тортишдан мусобақалашади; қизиғи шундаки, ўз юртига қайтган қаҳрамон — камоннинг эгасининггина ёй тортишга қурби етади.

“Одиссея”да мазкур тўй “ўйинлари” чиндан ҳам куёвликка даъвогар йигитлар ўртасидаги висолга эришиш баҳслари тусини олади (худди қаҳрамонна совчиликка бориш ҳолатини такрорлагандек); шу билан баробар, у узок сафардан қайтган уй эгаси — қаҳрамоннинг танилиши ҳамда шавкатли хислатларини намоён этиш воситаси ҳамдир. Яна баҳодирона камон-ёй ўз эгасининг кўлида қаллоб-ганимлардан ўч олиш қуролига ҳам айланади. Фозил Йўлдош ўғлининг “Алпомиш”ида учта шарт баҳслари ҳамда ўч олиш воқеалари йўқ; фақат, таниб олиш воситаси сифатида тўй “ўйинлари” сақланиб қолган; лекин унинг бошқа вариантлари билан қиёслаш шуни кўрсатадики, қаҳрамонна ечимда мазкур ҳолат тасвири энг муҳим ҳамда ҳал қилувчи рол ўйнайди.

Фозил Йўлдош ўғли айтган вариантда энгил-бошини алмаштириб, ўз қиёфасини ўзгартирган қаҳрамон тўйга келган бошқа меҳмонлар орасида Алпомишнинг буvasидан мерос қолган, 14 ботмон мисдан ясалган қадимги камонни кўтаради, ёй тортади ва нишонни аниқ мўлжалга олади. Тўйга келган меҳмонлар саросимада, Алпомишнинг ўзи қайтиб келиб қолмадимикан, дея шивирлашга тушади. Камонни ёшгина Ёдгор кўтариб олиб келади (“Алпомиш”нинг барча кўнғирот вариантларида). Достоннинг қозоқ версиясида Ёдгор қаллоб-хушторларга қарата камондан ўқ отади ва бирини яралайди. Жўрабоевнинг ўзбекча вариантыда эса Алпомиш ўзининг баҳодирона камонидан биринчи ўқ отиши билан Ултонтоз тарафга ўтиб кетган олчоқ ва сотқин Қоражонни ўлдирди; иккинчи марта камон тортганда эса — олтин қовоқни аниқ нишонга олади. Олтойларнинг “Алп-Манаш”ида қаҳрамон тўй базмига кириб келган пайтда рақиби — душмани лайлакка мурожаат қилади, унинг қанотига илашиб, ўтовнинг туйнугидан қочиб қутулмоқчи бўлади; айна шу пайтда қаҳрамон отган ёй уни қулатади (худди шу мотивнинг эртақ шакли). Ўғузларнинг “Бамси-Байрак”ида эса, юртига қайтган қаҳрамон тўй базмига келган меҳмонлар билан бўлган мусобақада ўзининг эски қадрдон камонидан ёй тортиб, қаллоб-ганимининг узугини аниқ мўлжалга олади, чил-чил бўлақларга бўлиб ташлайди (чамаси — ўч олиш мотивининг юмшатирилган варианты бўлса керак). Татарларнинг Алпомиш эртагида етти ботмон оғирликдаги залворли “баҳодирона қуроли”дан ўқ отиб, аскар-йигит подшоҳни ҳалок қилади. Қозоқларнинг “Эркем-Айдар” баҳодирлик эртагида шунга яқин образ бор; унда ҳам достондаги “қаҳрамоннинг сафардан қайтиши” бадий ечимига муштараклик мавжуд; қаҳрамон баҳодирона камонини кўлига олиб, бир ёй тортганда бир йўла 500 ганимини ўлдирди.

Шундай қилиб, ишонч билан айтиш мумкинки, “Одиссея”нинг ечимида кузатилганидек, “Алпомиш”да ҳам камон дастлаб ўч олиш қуроли сифатида қўлланилади. Кейинчалик ушбу мотивнинг четга чиқиб қолиши, чамаси, бахши томонидан ўша давр анъанавий-ахлоқий жиҳатларига кўпроқ эътибор қаратилиши билан боғлиқ бўлса керак; қаллоб-ганим, сохта-хуштор янаям қаттиқ, янаям шафқатсиз кўргуликларга дучор бўлади (турли хил қийноқлар, ёввойи отларга тортириб, тўрт пора қилиниши ва ҳ.з.). Қозоқ версиясида ечимнинг ҳар икки шакли бор: Ёдгор камондан ўқ узиб Ултонни ярадор қилади ва яна у шафқатсиз дорга тортилади.

“Одиссея”да кузатилганидек, достоннинг кўпгина вариантларида камондан ёй тортиш тўй базми мусобақалари сифатида сақланган. Снаўли туркларнинг Бейрек ҳақидаги эртагида ҳам худди шундай ўринлар бор; кимда-ким ёй тортиб нишонни аниқ мўлжалга урса, келиннинг кўнглини ҳам олган бўлади,

дея шарт қўйилади. Айниқса, бошқирд эртагида мазкур шарт ёрқин ифодаланган: “Кейин ўша жойда одамлар бир иш юзасидан тўпланишди; Алпамшанинг томорқасида йўғон тоғтерак бор эди; кимники Алпамша камонидан тортган ёйи ана шу тоғтеракни тешиб ўтса, Барсин-Хилуу ўшанга турмушга чиқади. Лекин Алпамшанинг камонидан ёй тортадиган марди-майдон уларнинг орасида йўқ эди. Қахрамон шундай дейди: “Қадим замонларда катта акам Алпамша баъзан камондан ёй отишга мени мажбур қиларди”. Шунда Қултоба дейди: “Бе, қўйсанг-чи, калбош, валақлайверма!” Сўнгра уни бу жойдан нарига ҳайдаб юборади. Лекин қариялар шундай дейди: “Уни ҳайдама, агар қурби етса, қулочи олса, камонни тортақолсин”. Шундан кейин Алпамша камонни даст тортиб, битта ёй отди, томорқасидаги тоғ теракни карч белидан тешиб ўтди. Шундан сўнг кўпчилик ўйга ботиб қолади: “Бу, асли, Алпамшанинг ўзи бўлса керак”. Қултоба шу заҳоти жуфтакни ростлаб, қочиб қолади.

Мазкур мотив ғоят қадимий; зеро, дostonда “қахрамоннинг қайтиши” ҳақидаги воқеада хуштор-йигитларнинг синовдан ўтиши, шу жиҳатдан, қахрамонона тўй базмида ҳам такрорланади.

Баҳодирлик камонининг қахрамонни синовлардан ўтказишдаги роли жанговар жангарилик асрининг реал урф-одатлари ва маиший тасаввурларини поэтик шаклда акс эттиради. Аксари ҳаддан ташқари улкан баҳодирлик камонини қўлга олиш ва ёй тортиш қахрамоннинг шунга монанд бетимсол куч-қуввати ва шижоатидан далолат беради ва муҳими, жанговарлик борасида қанчалик камолга етганининг махсус синови ҳамдир; ёй тортиб, ғалабага эришиш — баҳодирнинг илк жасорати тариқасида баҳоланиши ҳам шундан (ўзбекларнинг “Алпомиш”и ва бошқа кўпгина баҳодирлик эртаклари). Чамаси, камон жасоратли куч-қувват тимсоли сифатида тўй базми маросимларида алоҳида рол ўйнайди (чунончи, Геродотнинг массагетларнинг расм-русмлари, одатлари ҳақидаги шаҳодатли маълумотлари билан қиёслаш мумкин). “Одиссея”да ҳам, “Алпомиш”да ҳам бадиий ечимдаги камоннинг муҳим ўрни ва ролини тўй олдси синовларининг қадимий тимсоллари билан боғлиқ, дейиш мумкин.

Ниҳоят, “Одиссея”дагидек “Алпомиш”да ҳам қахрамоннинг олис сафардан қайтиши ҳақидаги ҳикоянинг асосий мазмун-мундарижаси — бу қахрамон шахсий тақдирининг романтикаси эмас, (ғарбдаги вариантларида учраганидек), аксинча, ҳокимият учун, уй-жойи ва оиласи — хотини учун узурпатор¹ қаллобзўравонга қарши қахрамонона кураш рамзига айланади. Шу жиҳатдан, мадааний-маиший шароитнинг бир-бирдан чуқур фарқланишига қарамасдан “Алпомиш” (айниқса, Фозил Йўлдош ўғлининг мумтоз ифодасида) синфий жамият тараққиётининг илк тонгида патриархал оилавий шароитнинг ҳамда халқ ҳаёти турмуш тарзининг қахрамонона ифодасига кўра Гомер поэмасига яқин туради. Дostonнинг Ғарбда шаклланган феодал ва ўрта асрлар даври вариантлари билан қиёсини (ва айниқса, энг қадимги ва замонавийлари билан) — инсоният жамиятининг патриархал-уруғчилик тузумига яқин бўлган илк тарихий босқичини ҳамда унинг энг юксак тараққиёт палласининг ёрқин ва бевоҳида ифодасини дostonнинг энг қадимги шаклланган шакли — “Одиссея”да бўлганидек, “Алпомиш”да ҳам учратамиз.

“Қахрамоннинг қайтиши” билан боғлиқ сюжет тарихини ўрганган айрим олимлар (хусусан, проф. И.Сазонович) дostonнинг ёзма равишда қайд этилган даврдаги версиясига кўра мазкур сюжетнинг ўрта асрлар вариантлари асосини Ҳомернинг “Одиссея”си ташкил этади, деган тахминни ҳам билдиришади.

Шунга қарамасдан “Одиссея”нинг бир қатор муҳим мотивлари стандарт “ғарбий” версиялардан кескин фарқланади ва мулқо мустақил мавқега эга. Шу жиҳатдан марҳум академик И.И.Толстойнинг фикрлари холис ва ҳақ туюлади менга; у, “Одиссея” қадимда кенг тарқалган “қахрамон — эрнинг қайтиши” эртак сюжетининг қайта ишланган варианты, деган нуқтаи назарни билдиради; зеро, у анча қадимда ёзиб олинган нухсалардаги асосий аломатларга, лекин айрим тафсилотларда эса янаям кўҳна Европа вариантларига мувофиқ келади. “Одиссея”ни мазкур вариантлар билан қиёсий ўрганиш, И.И.Толстой-

¹ Ҳокимиятни ва бировнинг ҳақ-ҳуқуқларини хилоф равишда тортиб олган киши.

нинг фикрига кўра, “ғарбий версия”ларда исботланган бир қатор аломатларни “Одиссея”да фақат рудимент¹ ҳолатида сақланиб қолганми ёки йўқотганми, деган нуқтаи назарни тасдиқлашга хизмат қилиши лозим. Бу нарса мазкур сюжетнинг қадимий қаҳрамонлик версиясини акс эттирувчи “Алпомиш” учун ҳам кўпроқ дахлдордир.

Шундай қилиб, “Одиссея” сюжетининг ва ҳатто, аксар тафсилотларда, Алпомиш ҳақидаги дostonга яқинлиги Ҳомер эпосининг Урта Осиёнинг “Алпомиш” асарига, гарчанд, шаклланишининг илк босқичига мансуб эса-да, адабий таъсир маъносида тушунмаслик лозим. Бу хилдаги “таъсирлар”ни тарихан тасаввур этиш мумкин эмас. Халқ эпик ижоди ҳар икки обидасининг ҳам, чамаси, манбаи битта; хусусан, жаҳон халқлари фольклорида кенг тарқалган ва кейинчалик “хотинининг тўйига етиб келган эр” ҳақидаги ўрта асрлар ғарб афсоналарининг кўҳна вариантларида қатъийлашган қадимги эртақ сюжети-дир.

Алпомиш ҳақидаги дostonга монанд бир гуруҳ сеҳрли эртақлар борки, улар “эрнинг қайтишию” “қаҳрамонона совчилик” сюжетларини бир йўла бирлаштиради. Қаҳрамон бир қатор мушкул юмушларни адо этиб, жасоратлар кўрсатгандан кейин (девлар, ажарҳолар ва забардаст полвонлар билан курашиб енгади ва ҳ.з.) гўзал маъшуқасининг васлига, унинг беадад бойликларига ёки мўъжизакор тулпори билан қушига, ёхуд отасининг ер ости подшоҳлигига ҳайдаб олиб кетилган йилқи-уюрларига эга чиқади.

Шу нарсани тахмин сифатида айтиш мумкинки, эртақ қаҳрамонининг ер ости дунёсидаги сарсон-саргардон кечмишлари Ҳомер поэмасида Одиссейнинг вигирма йиллик ғаройиб саргузаштлари ҳақидаги ҳикоя асосини ҳам ташкил этади; шу билан баробар, қаҳрамоннинг нариги дунёга бориб келиши охират ҳақидаги мифологик тасаввурлар билан боғлиқ. “Одиссейнинг нариги дунёдаги сафар-саргузаштлари, Калипсо оролида ишқ асири бўлиб банди тутилиши, буз сеҳрлар Кирки қўл остидаги подшоҳликка келиши, ва ниҳоят, Одиссейнинг ёруғ ер юзига қайтишдан олдинги маскани — уммонлар ортида жойлашган Фиакиларнинг бахтли ороли, барча-барчаси, “Одиссея”нинг тадқиқотчиси, академик И.И.Толстой ҳақли равишда таъкидлагандек, шаҳидлар ўлкаси ҳақидаги тасаввурлар билан боғлиқ бўлган мифологик образнинг ёлғиз нидоси”. Алпомишнинг Қалмиқшоҳ ертўласида ёки ғайридин ғабрлар бекининг зиндонидега етти йил асирликдаги ҳаётига оид ҳикоя ҳам алал-оқибатда ўша эртақона (янаям теранроқ асоси эса мифологик) тасаввурларга бориб тақалади; шунингдек: қаҳрамоннинг уммон орти мамлакатларидаги саргузаштлари ёки асир тушишига доим турли хил тасодифлар дostonнинг “Қаҳрамон-эрнинг қайтиши” ҳақидаги ғарбда тарқалган вариантларида ҳам учрайди; улар мазкур сюжетнинг кейинги даврларда рўй берган тарихан аниқлаштириш жараёнининг турли хил шакллари-дир. Шу боисдан ҳам, тасодиф эмаски, мазкур дostonнинг барча версиялари учун қаҳрамоннинг олис ўзга мамлакатлардан шайтон, сеҳрли тулпор, авлиё ёки бошқа мўъжизакор ёрдамчилар мададига таяниб, ғаройиб тарзда қайтиши сингари эртақ мотиви характерли. “Одиссея”да мўъжизали ғаройибот қаҳрамоннинг тунда кўрган тушида фиакиларнинг сеҳрли кемасида ўз юртига келиб қолиши билан боғлиқ. Алпомиш ҳақидаги дostonда эса қаҳрамонни зиндондан афсонавий баҳодир тулпори кутқаради.

Алпомиш ҳақидаги дostonнинг қадимий эртақона-мифологик белгилари, юқорида таъкидлангандек, олтойларнинг “Алп-Манаш” баҳодирлик эртагида яққол намоён бўлади. Унинг қаҳрамони, эртақлардаги баҳодир (“алп”) уйланиш учун шундай бир мамлакатга сафарга отланадики, у ердан қайтишга йўл йўқ (“борса келмас”); ўша олис мамлакатга эса, чеки-чегараси кўринмас дарё орқали ўтиб борилади, “қанотли отда учиб ўтиб бўлмас, етти эшкакли қайиқда сузиб бориб бўлмас”; кекса қайиқчининг қадди-басти антик мифологиядаги ўлимлар салтанатига бошлаб борувчи Харонни эслатади; ушбу мамлакат чегарасидан ўтган заҳоти қаҳрамон беихтиёр равишда мўъжизали офир уйкуга чўмади: қаттиқ уйку ҳолатида душман уни банди қилади; мазкур фанимлар — ер ости

¹ Эволюцион тараққийёт мобайнида ўз аҳамиятини йўқотган белги, бўлак ва ҳ.з.

дунёсининг паҳлавонлари (ёвуз Оқ-қон, етти бошли улкан одамхўр Делбеген); сеҳрли баҳодирона тулпор қаҳрамонни асирликдан ҳалос этади.

Сеҳрли эртақлар халқаро мажмуида Алпомиш ҳақидаги эпик дostonнинг ёки “Одиссея” ва унга турдош дostonларнинг бевосита илдизи мана бу, дейдиган сюжет тизими йўқ. Мазкур сюжетнинг қанчалик қадимийлигини унинг хилма-хил эпик ва фольклор асарларидаги тасвир маъноларини таҳлил этиш асосида белгилаш мумкин; ушбу интилиш бизни баҳодирлик эртагига олиб келадики, унинг асосий мотивлари турк ва мўғул халқларининг афсонавий эртакларидан яхши маълум.

Эртак қаҳрамонининг насл-насаби ҳам мўъжизакор (у нуруний чол-кам-пирнинг тилаб олган яккаю ягона фарзанди, дастлабки вариантларда — илоҳий уруғ бошлиғи ёки “ҳомий”нинг ёлғизи сифатида кўрсатилади). Эртак қаҳрамонни насл-насабига муносиб сеҳрли ва ғайришуурий салоҳиятлар соҳиби, кейинчалик уни мазкур белгиларига кўра таниб олишади. У кун сайин эмас, дақиқалар сайин ўсиб-улғаяди, ёш ўсмир бўлатуриб, хаёлий куч-қудрат ва баҳодирлик камолига етишади. Камондан ёй тортиб, мўлжални аниқ нишонга олиш — унинг дастлабки жасорати. У “ҳомийси” мададида ёки куч-қудратига таяниб, олло амри билан пешонасига битилган афсонавий тулпорни қўлга киритади. Мазкур зачин — эртакнинг бошламаси баҳодирлик эртакларида турли хил мазмунда учраши мумкин.

Агар мазкур типдаги сеҳрли эртакларнинг оддий композицион сюжет тизимини — шу тахлит ҳалқаланиш тартибини қабул қиладиган бўлсак, “қаҳрамонона совчилик” ҳамда “эрнинг қайтиши” сюжетлари ўртасидаги азалий, мозийдан мавжуд бўлган боғлиқликни эътироф этиш лозим; Алпомиш ҳақидаги дostonда улар яхлит уйғунликда мужассамлашганлиги ҳам бежиз эмас. Қаҳрамонона жасоратлар кўрсатгандан кейин канизакни топиши, ер ости дунёси подшоҳлигида душманлари қаҳрамонни банди айлаши, канизакни эса қаллоб-ғанимлари қўлга илинтириши, ва ниҳоят, қаҳрамоннинг қайтиши, таниб қолиниши ва душманининг жазоланиши — барча-барчаси сюжет ривожининг ягона ва яхлит силсиласини вужудга келтиради; мазкур ҳалқадаги “эрнинг қайтиши” эса — бадий ҳикоянинг иккинчи доираси; у мазмун-мундарижасига кўра биринчиси билан чамбарчас боғлиқ, сюжетнинг иккинчи ҳалқаси — ибтидоий бир бутунликдан кейинги даврлардаги тараққиёт боскичларида ажралиб чиққан.

Дарҳақиқат, сеҳрли эртакларнинг оддий типларини қаҳрамоннинг совчиликка бориши ва мўъжизали жасоратларини акс эттирган сюжетлар билан қиёсий ўрганганда мазкур иккинчи ҳалқанинг тугалланмаганлиги ҳамда мустақил эмаслиги (“эрнинг қайтиши”) аён бўлади-қолади: у фақат шу хилдаги эртакларнинг жанр шакллари ва маънавий мундарижаси парчаланган, ҳамда эрнинг хотини тўйидаги афсонавий синовлардан ўтиши мустақил маишӣй ва тарихий новеллага айланган, маҳаллий нақлларга, эпик ёки диний афсоналарга, узок мамлакатларда бедарак қолиб кетган қаҳрамоннинг ажойиб-ғарсӣй тақдирига, ва айниқса, салб юришлари шароитида Ғарб мамлакатларида кузатилганидек, реалистик диққат-эътиборлар кучайган, анча кейинги даврлардагина алоҳида ажралиб чиққан бўлиши мумкин.

Эртак ёки эпик сюжетдаги “иккинчи доира-ҳалқа”нинг аҳамияти шундан иборатки, бахши ёки ҳикоя айтувчи киши машхур ва номдор қаҳрамонни тингловчига маълум бўлган айни бир мавзудаги янги саргузаштлар гирдобига олиб киради ва яна уни янги тўсиқларга рўбарў келтиради, қаҳрамон барчасини батамом ва узил-кесил бартараф этади. Шу боисдан ҳам иккинчи доирага — ҳалқага мансуб асосий эпизодлар одатда биринчисини такрорлайди.

Янги вариантнинг яратилиши биринчи ҳалқанинг мундарижасини хийла ихчамлаштиради: зеро, баҳодирлик эртагидеги ғойибона унаштирилган канизакни олиб келиш учун сафарга чиқиши ва қаҳрамонга олло томонидан пешонасига битилган ёзуқ; у душманлари билан бўладиган беллашув-курашга худди қуёвлардек, ўзига унаштирилган қизнинг тўйига етиб келгандек иштирок этади. Олтойларнинг унаштирилишга доир бир қатор эртакларида (“Қуш келар”, “Козин-Эркаш”, “Кан-Толо” ва ҳ.з.) ҳам “ўз хотинининг тўйига етиб келган

эр” воқеасига юқаш: канизак келинчак етти йил бадалида ўзига унаштирилган қаллиғини кутади; уни мажбурлаб эрга бермоқчи бўлишади (кўпинча — уни зўравонлик билан ўз подшоҳлигига олиб қочиб кетмоқчи бўлган ер ости дунёсининг паҳлавонига). Белгиланган тўй муҳлатига орада уч кун қолади; қаҳрамон тўйга “исқирт кал” қиёфасида кириб келади; у барча баҳодирлик олишувларида иштирок этади ва барча рақибларини енгади. Айниқса, қозоқларнинг “Алеуқо-ботир” эртаги кўчим ҳодисасининг ёрқин намунаси ҳисобланади: эртакда нақл этилишича, баҳодир Алеуқо севган қаллиғи билан тушида муъжизали тарзда унаштирилади (кейин яширин тунги висол дамларида ҳам юлдузи юлдузига тўғри келганлиги таъкидланади) ва уст-бошини алмаштириб, ўзини ҳеч кимга танитмаган ҳолда унаштирилган севиклиснинг сўқир дароз полвон (сўқирдов) Карки билан бўлаётган тўйига етиб келади; отаси қизини мажбурлаб узатаётган эди. Тўй мусобақалари — ўйинлари кураш тушиш, пойга, камондан ёй тортиш: ҳақиқий қаллиғ билан унинг қаллоб-ғаними ўртасидаги ҳаёт-мамот курашига айланади.

Шу нуқтаи назардан алоҳида таъкидлаш жоизки, “Одиссея”га оид “эрнинг қайтиши” ҳақидаги ғоят қадимий ёзма афсонадаги қаҳрамон кечмишида ҳам, Ҳомер эпосида акс этмаган қаҳрамонна унаштирилишга доир афсона сақланиб қолган. Одиссейнинг бошдан кечирган афсонавий саргузаштларини Троя урушининг тарихий воқеаларига ҳамда “қайтишга” оид туркум ҳикоялар қаҳрамонига мувофиқлаштирилиши мазкур азалий робиталарни бузиб юборди ва Одиссей билан Пенелопанинг “тарихини” ортиқча қилиб қўйди.

Маълумки, Ҳомер эпосининг, хусусан, “Одиссея”нинг шаклланишида Кичик Осиёда кечган Ионияда¹ мустамлакачилик воқеалари муҳим ва ҳатто, ҳал этувчи рол ўйнади. Одиссейнинг қайтишига доир сюжетни ва унинг Алпомиш ҳақидаги Ўрта Осиё достони билан боғлиқ алоқаларни илдизини ана шу манбадан бошлаш лозим. Шу билан бирга “Одиссея” билан “Алпомиш”нинг ва айниқса, кўнғирот версияси матнининг яқинлиги шунчалар салмоқли, шунчалик улканки, бу ўринда тасодифий ўхшаш мотивлар ҳақида гапириб ўтириш жоиз эмас, назаримда, “Алпомиш” билан “Одиссея” қадимги эртак сюжети-нинг умуммуштарак “шарқона” (қаҳрамонлик) вариантыга мансуб. “Одиссея”нинг шаҳодатлигига кўра, “қаҳрамоннинг — эрнинг қайтиши” ҳақидаги афсонанинг мазкур шарқ версияси (“Одиссея” эрамиздан олдинги 600-йиллар атрофида ўзининг тугал матнига эга бўлганлигини ҳисобга оладиган бўлсак) эрамиздан олдинги VII асрларда ҳам мавжуд эди, дейишга асос беради. Афсонанинг ўтмиш даврлар тарихида Олд Осиё ва Ўрта Осиёга қай тариқа тарқалиш йўллари ҳозирча илмда ноаниқлигича турибди; бироқ “Одиссея” билан “Алпомиш”нинг кўп жиҳатдан ўхшашлигига оид маълумотлар антик ва Ўрта Осиё маданиятларининг қадимий алоқаларини, янаям аниқроқ қилиб айтганда — Грек маданиятига Шарқнинг таъсири масаласини кўндаланг қўйиш имконини беради...

¹ Қадимги Грециянинг Иония вилоятига оид.

Илхом ФАНИЕВ

Шекспир ва Фитрат

Абдурауф Фитрат “Абулфайзхон” тарихий фожиасини яратиш жараёнида қандай асарлардан таъсирланди, ўрганди? Адабий таъсир масаласининг ўта нозик томонлари бор. Қолаверса, саҳна асарларида адабий таъсирни бошқа пьесалардангина излаш ҳамда бир қолипда фикрлаш, ижро имкониятларини чеклаб қўяди. Чунки адабий таъсир доираси ниҳоятда кенг ва хилма-хилдир.

“Абулфайзхон”даги воқеаларнинг кескин, шиддатли тус олишида, руҳий изтироб ва тимсолларнинг яратилишида Фитратга шарқ мумтоз адабиётини теран билиши, албатта, қўл келган. Чунки Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Сабъаи Сайёр”, “Садди Искандарий” асарлари руҳий манзара яратишдаги ноёб намуналардир.

Биз бир мисол тариқасида “Абулфайзхон” фожиасини “драманинг Хомери” (Белинский таъбири) бўлмиш Вильям Шекспирнинг “Ҳамлет ва Макбет” асарлари билан қиёсий ўргандик.

Маълумки, инглиз драматургининг ўзбекчага таржима қилинган биринчи асари “Ҳамлет” бўлиб, у 1934 йилда Абдулҳамид Чўлпон томонидан амалга оширилган эди. Ундан сўнг “Отелло” (Фафур Фулом таржимаси, 1940), “Ромео ва Жульетта” (Мақсуд Шайхзода, 1940) драмалари ўзбек ўқувчисининг маънавий бойлигига айланди.

“Абулфайзхон” яратилган даврда бу таржималар йўқ эди. Лекин ўзбек матбуотида В.Шекспир номи XIX асрнинг сўнгги чорагида учрайди. XX аср бошларида рус, татар, озарбойжон драма дас-

талари томонидан ҳам Шекспирнинг “Ҳамлет”, “Отелло” фожиаларидан айрим парчалар намойиш этилган. Фитрат бу томошалардан таъсирланган бўлиши мумкин. Фитрат рус тилини пухта билар эди. Шекспир асарлари эса рус тилига XVIII асрдан бошлаб ўтирилгани маълум.

Қайд қилиш жоизки, Фитрат ёзган илмий, адабий, биографик асарларда Шекспир ҳақида қайдлар деярли учрамайди.

Машхур “Ҳамлет” билан “Абулфайзхон” фожиаси ўртасидаги яқинлик қаҳрамонларининг руҳий изтироблари, ички галаёнлари тасвирида кўпроқ намоён бўлади.

Дания кироли Клавдий ўз акаси — Ҳамлетнинг отасини ўлдириб, ҳокимиятни эгаллаган. Бу ҳам етмагандай, 20 кун ўтар-ўтмай, Ҳамлетнинг онасига уйланиб олади. Аввалига Ҳамлет бу воқеалар ичида “қандайдир сир” борлигини гумон қилиб юради. Отасининг Арвоҳи унга ким томонидан ўлдирилганини айтгач, Ҳамлет актёрлардан отаси ўлими воқеасини намойиш этишларини сўрайди ва амакисини зимдан кузатади. Арвоҳнинг сўзлари ҳақиқат эканлигига ишонч ҳосил қилгач: “Дания — зиндон”, деб нидо қилади.

Ҳамлет отаси ҳақидаги бор гапни билиб олгач, руҳий изтироб дарёсига фарқ бўлади. Мулозим Марсел тили билан айтганда, “Дания давлатида қандайдир чириш бор” эди. Шекспир фожиасидаги Арвоҳ билан Ҳамлет мулоқоти Фитратнинг “Абулфайзхон”идаги Хаёл (Си-

ёвуш руҳи) ва Раҳимбий мунозарасини эслатади.

“Ҳамлет”даги арвоҳнинг сўзлари бир шахсга қаратилган бўлса, “Абулфайзхон”-да Хаёл айтаётган аччиқ ва кескин ҳақиқат ижтимоий ҳодиса даражасига кўтарилиб, янада чуқурроқ, умумбашарий моҳият касб этади.

Лекин икки асардаги ўзаро фарқ Ҳамлет ва Раҳимбийлар талқинида яққол кўринади. Ҳамлет Арвоҳ сўзлаган ҳақиқатни излаб юрган эди, қонхўр Раҳимбий эса бу ҳақиқатга мутлақо қарши, Ҳамлет Арвоҳнинг сўзларини жон-дили билан тинглайди. Раҳимбий эса Хаёлнинг сўзларидан кўрқиб қалтирайди. Лекин ҳолат бир: драматурглар инсон билан арвоҳ учрашуви воситасида катта ҳаёт ҳақиқатларини очиб беришга эришадилар.

Арвоҳ ва Хаёлнинг сўзларини қиёслайлик. “Арвоҳ (Ҳамлетга). Энди Ҳамлет, қулоқ сол, гап тарқалдики, гўё мени, боғчада ухлаганимда илон қақиб ўлдирган. Дания аҳли бу сохта афсонага алданиб кетди. Энди билгин, эй менинг олийзот ўғлим, илон-отанг қотили, бугун бемалол унинг тожини кийибдир... Сен ўзингни отангга ўғил деб билсанг, Дания шоҳларининг ётоқхонаси — ўйнашларга бўлмасин бир ишратхона”.

Мазкур парчадаги Арвоҳнинг сўзлари Ҳамлетга қаратилган, ўта шахсий. Ҳамлет унга амал қилади. “Абулфайзхон”-даги Хаёлнинг сўзларидаги ҳақиқат умумбашарий. У Раҳимбий тимсолидаги қотиллик, куч, зўравонликка асосланган тузумнинг башарасини очиб беради ва бу сулола инқирозга юз тутиши муқаррарлигини рўй-рост кўрсатади. Аини пайтда ғоявий яқинлик ҳам сезилиб туради: “Ҳамлет”да ҳам, “Абулфайзхон”да ҳам тахтни эгаллаш учун қотилликка қўл урилади.

“Хаёл. ...Эй қора куч, эй қуриб кетгур тахт. Ҳеч гуноҳи бўлмаган болалардан, тоғ каби йигитлардан милёнчалари сен учун қурбон бўлиб кетарлар. Инсонлар томонидан яратилган мингларча тангрининг — энг бузуқбоши, энг шуми. Эй қоп-қора саодат — сенсан?! Остингда қолганларни эзгучи бир фалокат юки бўлганинги каби, устингга чиққонларнинг борликларини ёндиргучи бир олов тепасидирсан?”

Булардан ташқари, ҳар икки фожиа ҳам рамзий-фалсафий тарзда яқун топади. Шекспирда Ҳамлет ва унинг отаси, қотил — амакиси Клавдий, онаси, сев-

гилиси Офелия, Полоний, унинг ўғли Лаэрт, хуллас, бош қаҳрамонлар ўлимга маҳжум. Бу билан буюк инглиз драматурги эзгулик ва ёвузлик орасидаги азалий ва абадий курашни юксак бадий тимсоллар орқали кўрсатади.

“Абулфайзхон”да ҳам тахт, ҳокимият учун курашганларнинг ҳаммаси ҳалок бўлади. Убайдуллахон ўз укаси Абулфайзхон кишилари томонидан ўлдирилади. Фарҳод оталиқнинг боши олинади. Абулфайзхоннинг ўзи Раҳимбий тарафидан қатл этилади, сўнг ўн уч ёшли Абулмўминхон, Нодиршоҳ... Фитрат “Абулфайзхон” фожиасида истибод жамияти мафкураси билан умуминсоний қарашлар ўртасидаги азалий курашни санъаткорона тасвирлай олган.

Фитрат Хаёл рамзий тимсолини яратишда “Ҳамлет”даги Арвоҳ талқинидан таъсирланган деб тахмин қилиш учун барча асослар бор.

Фитратнинг “Абулфайзхон”и билан Шекспир асарлари ўртасидаги яқинлик, адабий таъсир “Макбет” фожиасини қиёслаганимизда равшанроқ намоён бўлади.

Бу икки асар ўрасида ҳам ғоявий-фалсафий, ҳам қаҳрамонлар психологияси талқинида муштараклик бор. Иккала асарда ҳам ёвузлик воситасида тикланган ҳокимиятнинг манфур башараси шафқатсиз бўёқларда фош этилади.

Абулфайзхон турли ҳийла-найранглар, қотилликлар орқали Бухоро тахтини эгаллаган. Сўнгра у шубҳа, кўркув васвасасига берилиб, ўз яқинлари, лашкарбошилари, сарой аъёнларини бирма-бир қатл эта бошлайди. Қон устига қон тўкилади, таъқиб устига таъқиб, жабр-зулм зўраяди. Абулфайзхоннинг эътиқодича, “бутун жанжалларни ўлим битиради”. Бухоро ўлкаси бутунлай сиёсий-иқтисодий инқирозга юз тутиб, Нодиршоҳга тобе юртга айланади. Айш-ишратга берилган хон мамлакатни оғир ҳалокатдан қутқаришга қодир эмас. Унда ирода, қатъият етишмайди. Фарҳод оталиқ ва Иброҳим иноқларнинг ҳақ сўзлари, танбеҳларидан заррача хулоса чиқармай, “отаси асраб олган ўзининг содиқ қўллари” Улфат ва Давлатнинг қўлида кўғирчоққа айланган.

Шекспирнинг Макбети ҳам Шотландия қироли Дунканни ўз қўли билан ўлдириб, бу қотилликни икки эшикбонга тўнкайди. Ўз қилмишини яшириш учун эшикбонларни ҳам ўлдириб юборади. Бир қотиллик устига иккинчи

қотилликка қўл уради. Шотландия қироллигини қўлга киритгач, у ҳам гумон ва шубҳа, қўрқув ва саросима ичра яшай бошлайди. “Омонатдур бошимдаги тож”, дер экан, ўз қилмишига яраша жазо олиши муқаррарлигини эртаю кеч ўйлаб, руҳий изтироб чекади. Шубҳага берилиб, Дунканнинг лашкарбошиси Банконинг ўлдиртиради. Бу билан ҳам кўнгли тинчмайди, чунки Банконинг ўғли Фленс таъқибни сезиб, қочиб улгурган эди.

Кўринадики, Макбет билан Абулфайзхон характерида, қилмишларининг моҳиятида, шубҳаларида яқинлик бор. Иккаласи ҳам ҳокимият васвасаси туфайли ёвузлик тимсолига айланади.

“Макбет” ва “Абулфайзхон”даги ғоя, руҳий тасвирларнинг муштараклигини қиёсий мисолларда янада теравроқ аглаш мумкин.

Шекспир Макбетнинг қотилга айлана бориш жараёнини, Леди Макбетнинг ёвузликка ундовчи “таъсири”ни атрофлича ёритган. В.Г. Белинский таъбири билан айтганда, у эридаги виждоннинг сўнгги сасларини ҳам ўчиради, Фитрат фожиасида эса Абулфайзхондаги одамгарчиликнинг охириги қатраларини нади-ми Улфат йўқ қилиб ташлайди:

“Хон (сўзини кесиб). Бас ... еган тузлари кўр қилсин уни (Фарҳод оталиқ назарда тутилаётир — И.Ф.). Кимни тупроқдан кўтариб, курсига чиқарсанг, тезгина бошимизга чиқмоқчи бўладир.

Улфат. Хоқони олам, уларни янада тупроққа қайтармоқ сизнинг қўлингиздадир”.

Леди Макбет эрига унинг мардликларини намуна қилган бўлса, Улфат Абулфайзхоннинг “оламнинг хоқони” эканлигига ишора қилиб, хонни қотилликка ундайди. Улфатнинг бу уринишлари ўз самарасини беради.

“Хон. Яхшиким, буларнинг ўлими ўз қўлимиздадир. Йўқса, оз замонда бизни эшак қилиб минмак истайлар.

Улфат. Хоқонимизга маълумдирким, подшоҳлик қон билан суғорилатурган ёғочдир. Қон оқиб турмагон ерда бу ёғочнинг қуриб қолиши аниқдир.

Хон (Улфатга). Тур ўнингдан, тез кет. Беш дақиқадан кейин Фарҳод оталиқ бошини келтирасан. Қандай истасанг шундай ишла”.

Абулфайзхоннинг иродаси бўшлиги, қатъиятсизлигини яхши билиб олган Улфат қотилликларни хон табиатидаги ана шу заифликлар воситасида амалга оширади. Улфат Леди Макбетга ўхшаб

қотилликка фақат замин тайёрлайди. Абулфайзхон ўз характери, иродасидан келиб чиқиб қатлларни ижро этади. Чунки Абулфайзхон ва Улфатнинг моҳияти битта: бири феодал жамят мафкурасининг хон тимсолидаги, иккинчиси хоннинг надим маслаҳатчиси рамзидаги қора кучлардир.

Банко ўлдирилганлигини Макбет зиёфатдан чиқиб эшитилади. У базмга қайтиб киргач, ўз ўриндиғида Банконинг арвоҳини кўра бошлайди. Мулозимлар Макбетни ўтиришга таклиф қиладилар. У ўтирмайди. “Менга ўрин йўқ-ку”, деб даврадагиларни таажжубда қолдиради. Арвоҳ ёлғиз Макбетнинг кўзига кўринади, зиёфатдагилар бундан беҳабар. Шу ўринда Макбетнинг табиатан ёвуз эмаслиги, заррача бўлса-да виждони борлиги кўринади. Лекин унинг қалбини, вужудини Леди Макбет топтаб ташлаган. Макбетни бундай аянчли вазиятга ўзи мансуб жамят мафкураси туширган.

“Абулфайзхон”да ҳам хоннинг руҳий, виждоний қийноқлари худди шу тарзда содир бўлади. Хон ўз қотилликларидан беади. Лекин ноҳақ қатлларни тўхта-тишга кучи етмайди, қолаверса, шубҳалари йўл бермайди:

“Хон (ёлғиз). Шу тирикликдан-да бездирдилар мени (туриб юрадир). Бир душманнинг қони қуримайин яна биртаси чиқиб қоладур. Бу Иброҳим аҳмоқ ҳам мени тинч қўймайтургондек кўринадир. Қачонгача ўлдираман бунларни. Ортиқ ҳеч кимнинг менга ишончи қолмади... Бунларнинг ўзи йўлга келиб, менга душманлик қилмоқчи ташласа, нима бўлар. Йўқ...йўқ. Бунларнинг ўзи йўлга келмайдир. Ўлдураман, ўлдураман. Дунёда бирта душманим қолмагунча қон тўкаман. Улфатнинг сўзи тўғри. Подшоҳлик қон билан суғориладургон бир ёғочдур”.

“Макбет”да: Макбет (Банконинг арвоҳидан қўрқиб, сесканиб) Арвоҳга қарата:

Эркак зоти қодир ишга қодирман мен ҳам, Бошқа қай бир қиёфада кўринма, майли, Журжония йўлбарсими, ёвуз каркидон, Россиядан келган паҳмоқ айиқ бўлиб ё, чўчимасдим, қилт этмасди бирор томирим. Биз бемормиз ўша тирик юрар экан то, фақат унинг қатли билан топурмиз даво”.

Макбет учун “Журжония йўлбарсими ёвуз каркидон, ё бўлмаса Россиядан келган паҳмоқ айиқ”ни енгиш, виждон

азоби, шубҳа-гумонларни енгилдан кўра минг марта осон. Лекин Макбет учун ўз ичидаги ёв-тахт, шухрат ўтини ўчириш қийин. Макбет ҳам ўз қилмишларини ўйлар экан, қўрқиб, титраб, виждон азобидан эзилади.

Макбет ўз қилмишлари олдида азобланиб, Леди Макбетга кўнглини очса, у “Жоним, тинчлан, чеҳранг бироз равшан айлаким, меҳмонларни шоду хуррам кутишинг лозим”, — дейди. Абулфайзхон виждон қийноқларидан қутулиш учун Улфат билан дардлашмоқчи бўлса, у “Хоққоним, бунларни ўйламангиз, ўликларни эсдан чиқарингиз... Бунлар ҳаммаси ўткундир”, деб хонни “осойишталик”ка чақиради. Леди Макбет “жоним” деб эркаласа, Улфат “хоққоним” дея хонни кўкларга кўтарди.

Лекин Улфат Леди Макбетга қараганда ўн чандон айёрроқ. У Абулфайзхонни оғир вазиятдан чиқаришга ҳаракат қиларкан, бир лаҳза ҳам қотилликка ундовчи “вазифа”сини эсдан чиқармайди: “Бунлар бариси ўткундир. Яқинда душманларингизни битирамиз”.

“Макбет”даги яна бир виждон азоби картинаси “Абулфайзхон”даги хоннинг тушдаги қийноқлари тасвирига жуда ҳамоҳанг.

Макбет ўз ўрнида Банконинг арвоҳини кўргач:

Йўқ, беҳуда бари. Мени фош этолмайсан,
Қонга ботган сочларингни силайверма кўп,—

дея хитоб қилади. Макбет кўрқади, сесканади, ваҳимага тушади:

Йўқол, даф бўл. Қайтиб яна қора ерга кир.
Қонинг қотган, илигинг пуч суякларингда,
Менга киприк қоқмай боққан

кўзларинг-басир.

“Абулфайзхон”да бундай кўрқинчли, мураккаб руҳий ҳолат — виждон қийноқлари ва тахт васвасаси картинаси миллий колорит билан бойитилиб, янада чуқурлаштирилади. Шекспир Макбетда бу манзарани зиёфат сахнасида гавдалантирса, Фитрат мазкур ҳолатни Абулфайзхоннинг туши воситасида ёрқин кўрсатади. “Хусайний” чалиниб тугаши би-

лан хон туш кўради. Бу куйнинг асарга олиб киритилиши ҳам руҳий ҳолатларни тасвирлашда жуда қўл келган, чунки шарқ классик куйларида халқнинг минг йиллик дарду андуҳи, ҳасрат-надоматлари тўла мужассам топган. Абулфайзхоннинг шу лаҳзадаги қийноқлари “Хусайний” куйи билан ҳамоҳанглик қасб этади. Драматургнинг маҳорати туфайли бу сахна жуда таъсирли чиққан.

“Хон (тушинда). Акам... Нечун келди... (бўғдурулғони, арқон бўйнида тақилғони ҳолда чиройлик бир хотиннинг хаёли келар).

Йўқол, кет. (Хотин хаёли хонни бўғардек, унга қараб юрар. Хон талваса қилар). Кет... Кет... (Бир йигит хаёли Фарҳод оталиқнинг бошини олиб келар. Хонга яқинлашар). Йўқол... Келма... (Хаёл чекилар. Ундан сўнг учала хаёл бирлашиб, хонга ҳужум қиларлар. Хон кучли талваса билан қичқирар). Вой... Урма. (Ўз товушидан уйғониб, ирғиб турар. Товушини эшитган Давлат тўқсабо бир шамдончани кўтариб, югуриб кирар). ...Бунлар у дунёда ҳам менга қарши бирлашганга ўхшайдир, мени тинч қўймайлар чоғи”.

Макбет: “Қасос — интиқом. Биз ўзимиз куйган заҳар тўла косани ўзимизга тутар”, деб қотилликлари туфайли умрининг охиригача азоб тортишга маҳкум этилганлигини тан олиб, иқрор бўлади. Абулфайзхон: “Бунлар у дунёда ҳам менга қарши бирлашганга ўхшайлар, мени тинч қўймайлар, чоғи”, деб ўз қилмишларини очик иқрор этади.

Демак, Вильям Шекспир драмаларидаги кескин вазият яратиш, қаҳрамонларнинг ички руҳий оламини чуқур очиш, шахслар қалбида кечаётган фожеий коллизияни ҳаяжонли тасвирлаш каби хусусиятларини “Абулфайзхон”да ҳам яққол кузатиш мумкин.

Фитратнинг “Абулфайзхон” фожеаси шунчаки адабий таъсир, воқеа, ҳолат ва характерларнинг ўхшашлиги доирасида қолиб кетган эмас. Драматург Вильям Шекспир аъналарини янги шароитда, янги босқичга кўтарди, унга чуқур ижтимоий руҳ бағишлади. Асар ҳар қандай зулм, зўравонликни, адолатсизликни фош этувчи ажойиб бадий ҳужжат сифатида ҳамisha қадрлидир.

Хотиралар жозибаси

Саид АХМАД. "Йўқотганларим ва топганларим."
"Шарқ" нашриёт-матбаа концерни
бош таҳририяти — 1998.

Атоқли адибимиз Саид Аҳмаднинг асримиз охирида пайдо бўлган янги китоби маънавий-маданий, адабий ҳаётимизда жиддий ҳодиса ҳисобланади. Сал бурунроқ майдонга келган Кибриё Қаҳҳорованинг "Чорак аср ҳамнафас", Ҳабибулло Қодирийнинг "Қодирийнинг сўнгги кунлари", Зарифа Саидносированинг "Ойбегим менинг" асарлари билан биргаликда бу китоб XX аср ўзбек адабиёти тарихининг ёрқин, ўзига хос жонли лавҳаларини ташкил этади. Уларни бемалол жаҳон адабиётининг машҳур намояндалари ҳақида битилган шу хилдаги эссе — хотиралар қаторига қўйиш мумкин.

Юқоридаги асарларнинг ҳам муштарак, ҳам ўзига хос жиҳатлари мавжуд. Улар ошкоралик ва истиқлол даври маҳсули, неъматли сифатида бошдан-оёқ мардона ҳақиқат руҳи билан йўғрилган. Фарқи шундаки, Саид Аҳмад китоби муаллифнинг ўнлаб устоз адиблар, тенгдошлари, ўз умр йўлдоши шоира Саида Зуннуова ҳақидаги хотиралари, шогирдлари хусусидаги кузатиш, ўйларидан, шунингдек, ўзининг ҳаёт ва ижод йўли, тажрибаларига доир мулоҳазаларидан ташкил топган. Асарда Ойбекнинг айтган шундай маслаҳатлари келтирилади: "Сиз Фафур билан жуда узоқ вақт бирга бўлгансиз. Ёзинг! Нимаки билсангиз, ҳаммасини ёзинг. Шеърларини маъносини чақаман, деб уринманг. Бу гапларни адабиётшуносликка қўйиб беринг. Фафурнинг ўзи қанақалигини ёзинг. Гапи қанақа, юриши қанақа, қилиги қанақа, шуларни ёзинг..." Саид Аҳмад фақат Фафур Фулом эмас, бошқа

устоз адиблар, тенгдошлари, Саида Зуннуова тўғрисидаги хотираларида ҳам айти шу бек маслаҳатга амал қилади. "Устозларимизнинг умри фақат минбарларда, олқишу қарсақлар остида ўтган эмас, оддий бир инсон сифатида ғамандух чеккан пайтлари ҳам, дилига озор берган дўстларидан ранжиган дамлари ҳам кўп бўлган", — деб ёзади адиб. Қисқаси, устозлари ҳақида нимаки билса, ҳаммасини қоғозга тушириш, уларни оддий инсон сифатида бор ҳолича кўрсатиш, улар яшаган йиллардаги мудҳиш вазият, жоҳил адабий сиёсатни, ижодкорлар орасидаги қутқу, зиддият ва чигал муносабатларни бутун кескинлиги, шафқатсизликлари билан гавдалантириш муаллифнинг бош мақсадига айланади.

Ёзувчи — ижодкор шахсини ўрганиш, тадқиқ этиш — бизнинг адабиётшунослигимиздаги энг оқсоқ соҳалардан бири. Аввалги дарсликлардаги машҳур адиблар ҳаёти талқинини бир эслаб кўринг. Гарчи уларда ёзувчи ҳаёт йўли — таржимаи ҳолига оид факт-ҳодисалар анча кенг баён этилса-да, уларнинг шахсияти хусусида деярли ҳеч нарса айтилмасди. Чунончи бир авлодга мансуб тенгдош адиблар, масалан, Фафур Фулом, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор деярли бир хил одамлар сифатида гавдалантирилди. Асосан, бу адибларнинг дунёқарашу, ижодининг мафкуравий асосига урғу бериларди. Айтайлик, Қодирий, Чўлпон, Фитратнинг жадид экани, марксизмни қабул қилмагани ёки унга тўла етиб келолмагани, Фафур Фулом, Ойбек, Абдулла Қаҳҳорлар эса чин шўро ёзувчилари бўлгани, аксар ҳолларда асарларида коммунист-

тик мафкурага таяниб “синфийлик” мезони асосида иш кўрганликлари таъкидланарди. Шу билан гап тамом, вассалом. Шу тариқа бизга асрдош адиблар ҳаддан ташқари ижтимоийлаштирилган, ўта сипо қиёфада гавдалантириларди. Биз Ойбек, Фафур Фулом, Абдулла Қаҳҳор, қолаверса, Саид Аҳмад, Одил Ёкубов, Пиримкул Қодиров, Эркин Воҳидов, Рауф Парфи аслида қанақа одамлар эканини билганимиз ҳолда, улар ҳақида ёзганда одат тусини олган расмий андозалар доирасида иш кўраверар эдик. Фақат 80-йилларга келиб шу қолипдан чиқишга уринишлар бўлди, дастлаб бу ҳол баъзи бировларни саросимага солиб қўйди. Ёдимда, Кибриё опа ўз хотиралар китоби қўлёзмасини адибнинг бир қатор тенгдошларига фикр-маслаҳат олиш учун ўқишга берганида қизиқ бир ҳол юз берган эди. Опанинг айтишича, хотиралар уларга мутлақо маълум тушмаган. Гўё хотираларда шахсий, оилавий муносабатлар ифодасига кўп ўрин берилган, энг ёмони, Абдулла Қаҳҳор оилада, аёлларга муносабатда феодал, рашкчи одам сифатида кўрсатилган; бу ҳол жаҳонга машҳур совет ёзувчисининг шаънига доғ туширар эмиш...

Шу хил эътирозларга қарамай “Чорак аср ҳамнафас” китоб ҳолида чиқди. Рус тилига таржима этилди, кенг жамоатчилик уни яхши қабул қилди; Абдулла Қаҳҳорнинг шахсияти, аёлларга муносабатдаги “феодал”лиги ҳеч кимга малол келгани ҳам, адиб шаънига доғ солгани ҳам йўқ. Аксинча, асарда қаламга олинган адиб шахсиятига хос хусусиятлар, қолаверса, асарга кирмай қолган, Опа оғзаки ҳикоя қилиб юрадиган яна кўп шахсий-интим йўсиндаги воқеалар адиб ижодидаги бир қатор жумбоқли ҳолатларни, масалан, “Синчалак”, “Муҳаббат”, “Зилзила” каби асарларидаги аёллар образи моҳиятини англаш учун муҳим очқич-калит вазифасини ўтайди.

Саид Аҳмад китобидаги хотиралар, хусусан, Фафур Фулом, Абдулла Қаҳҳор, Саида Зуннунова шахсиятига оид кўпдан-кўп нозик кузатиш, бой маълумотлар айтиш шу жиҳатдан адабиёт фани учун бебаҳо ҳужжатлардир. Энг муҳими, китобда келтирилган маълумот, кузатишлар гарчи адиблар фазилагини таъкидлашга қаратилган бўлса-да, улар ижодининг фақат ёрқин, кучли томонларинигина эмас, ожиз, зиддиятли жиҳатларини ҳам англаб етишга, шунингдек, умуман бадиий ижоднинг ички, сирли-сеҳрли

қонуниятларини теранроқ идрок этишга имкон беради. Ойбек, Фафур Фулом, Абдулла Қаҳҳор, Миртемир, Шайхзода сингари улкан сўз усталари машъум тоталитар режим шароитида даврнинг ҳукмрон мафкурасини беихтиёр қабул қилдилар, қатор асарларида билиб-билмай, ихтиёрий-ихтиёрсиз шўро сиёсатини тарғиб этдилар. Очигини айтиш керак, улар қалбининг туб-тубида замон сиёсати, ижтимоий тузум билан ички бир зиддият аниқ сезилиб турарди, айниқса бу нарса Қаҳҳорда жуда ёрқин кўринар, ҳар бир гапи албатта киноя-кесатиқ, пичинг билан йўғрилган бўларди. Бу туйғу-кайфият асарларига ҳам кўчиб ўтарди. Инсоф билан айтганда, ҳатто Қаҳҳорнинг айрим танқидчилар таъна қилаётганларидек, “синфий позиция” да туриб ёзилган, “миллатчиларни фош этиш”га қаратилган асарларида ҳам тоталитар тузумнинг ички зиддиятларини кўрсатиш, очиб бериш шу тузумга ошқора қарши турган адиблар асарларидагидан асло кам эмас. Фафур Фуломнинг ўзини афандиларча гўлликка солиб сиёсатдан йироқроқ туриши, борганларни билиб-билмасликка олиши, ҳазил-мутойибалар билан ўзини овутишда, қатор шеърларини ички дард билан эмас, оёқ устида турли таҳририятлар буюртмаси билан ёзганлигида ҳам қандайдир мавжуд режимга ўзига хос муносабат мавжуд. Саид Аҳмад хотираларида бу ҳолни баралла кўриб, ҳис этиб турасиз.

Адабиёт тарихида хотира ёзган, эссе жанрида қалам тебратганлар кўп, бироқ бу йўлда шуҳрат топган адиблар ниҳоятда кам. Назаримда ёзувчининг табиати, истейдод йўналиши ўзи танлаган жанр-шаклга мос тушсагина бисотини тўлароқ намоён этолса керак. Биламизки, хотира, эссе субъектив ва эркин жанр. Саид Аҳмад табиатан қолипларга тушмайди-ган, Саида Зуннунова таърифи билан айтганда, талабларни суймайдиган, ўғитларни хушламайдиган, ўйинқароқ, бевош бир одам. Шу жиҳатдан эссе, хотира унинг табиатиға ниҳоятда мос тушган. Китобда муаллиф ўзини ниҳоятда эркин ҳис этади, яйраб-ёзилиб, ўйнаб қадам тебратади. Бу ҳол — мазкур китобни ўта ҳаётий, жозибадор этган омиллардан бири. Дарҳақиқат, XX аср ўзбек адабиётида Ойбек, Айний, Фафур Фулом, Абдулла Қаҳҳордек устозлар ёнида, ўз тенгдошлари даврасида бу қадар эркин, эркатой бўлиш бахти Саид Аҳмадгагина насиб этди. Бинобарин, шу хилда ёзиш учун у ҳар жиҳатдан ҳақли.

Адиб табиатига, истъдод йўналишига хос яна бир жиҳат — у ҳам лирик, ҳам ҳажвчи, кулги-мутойибага ниҳоятда ўч афанди табиат қалам соҳиби эканлигидадир. Бу йўналишда Фафур Фуломдан кейин унга тенг келадиган адиб асримизда бошқа чиқмади. Мана шу хусусият хотира ва эсселарга яна бир ажиб жозибани бахш этган. У адибларнинг шахсий фазилати, ҳаёти, қисматига доир драматик, фожиавий лавҳаларни шоирона эҳтирос билан қаламга олади; аини пайтда жиддий ҳодисалар, одамларо кескин зиддият, тўқнашувлар асносида ҳам қандайдир кулгили ҳолатларни топиб тасвирлайди. Ойбек умрининг сўнгги кунлари... Улуғ адибнинг ўз ҳовлисида, дарахт соясида тилсиз-забонсиз, оғир хаста, афтодаҳол, тушкун ва тажанг бир кайфиятда шифокорлар маслаҳатига кўра чирманда чертиб ўтирганини кўриб юракбағрингиз эзилиб кетади. Саид Аҳмад Зарифахонимнинг илтимоси билан бу хонадонга Ойбек кўнглини ёзиш учун кирган. У ўз табиати, одатига кўра қизиқ-қизиқ ҳангомаларни бошлайди; Мирзакалон Исмоилийнинг 60 йиллик юбилейида саҳнада шими тугмаси узиллиб кетганини бир оз муболагадор қилиб сўзлайди, сўнг Фафур Фулом бир раис ошнасиникига Ҳабибийни Навоий деб олиб боргани, раис “Навоий”га тўн кийдиргани воқеасини айтади... Шунда Ойбек ҳолат-кайфияти бирдан ўзгаради, Саид Аҳмад айтган ҳангомаларни тинглаб қотиб-қотиб, силкиниб-силкиниб кула бошлайди; бу вазиятдан фойдаланган ёзувчи дадилланиб, Фафур Фуломнинг Ойбек тўғрисида тўқиган латифаларига кўчади; аниқроғи, бу ўринда Саид Аҳмад жиндай кувлик-шумлик қилади, Ойбекнинг салобати босиб ўзи тўқиган латифаларни беозор бир тарзда ҳикоя қилади... Бу хил кувноқ саҳифалар китобда кўп. Ораларидан “қора мушук” ўтиб аразлашиб юрган Фафур Фулом билан Абдулла Қаҳҳорнинг Саид Аҳмад воситачилигида “ярашув” воқеаси, самолётда учишдан, ер босиб қолади, деб метрога тушишдан кўрқадиган Қуддус Муҳаммадийнинг Москвадаги қизиқ саргузаштлари, шунингдек, “Сароб”, “Олтин водийдан шабадалар” муҳокамаси пайтида чаласавод кимсаларнинг ўринсиз ҳамласи, “Қудратли тўлқин” муҳокамасида мунофиқ, таъмагир қаламқашларнинг ўзларини тугишлари тасвири — булар ёрқин ҳажвий лавҳалар тарзида ёдда қолади, улар билан танишганда китобхон дилдилдан яйраб кулади.

Мақсуд Шайхзода, Миртемир, Шухрат ҳақидаги мухтасар хотираларда адибнинг мустабид адабий сиёсат тазйиқи туфайли етарли қадрини топмай, ҳаётда рўшнолик кўрмиди ўтган замондош-тенгдошлари ҳақидаги афсус-надоматлари, армонлари таъсирчан ифодаланган. Бир қарашда хотира китобига мос эмасдай туюлган “От билан суҳбат” аини истибод даври қурбонларининг фожиасини мажозий тарзда тажассум этади, китобга ўзига хос хотима вазифасини ўтайди.

Саида Зуннуова тўғрисидаги хотиралар алоҳида ички бир дард, самимият билан битилган. Булар — ҳам нурли, ҳам ҳазин, ҳам енгил ҳазил-мутойиба, ҳам фожеий оҳанглар билан йўғрилган ўзига хос насрий тарона. Уларда етук санъат асарларига хос фазилатларни — ёрқин характер, бетакрор шахс жумбоғи, ўзига хос ифода, оҳанг, туйгулар, ранглар товланиши, ниҳоят, ҳикоячи — муаллиф сиймоси — барча-барчасини кўриш, топиш мумкин.

“Саидахонни эслаб кетаман, — дея дил розини бошлайди адиб. — Йигирма етти йил тирикликнинг гоҳ нурли, гоҳ нурсиз йўлларида бирга ҳамроҳ бўлган, биргина қизини келинлик либосида кўролмай, ёрқини эшитмай, етдим деганда йиқилган қадрдон кимса тушларимга киради. Жавонларни тўлдирган китоблари қатидан чиқиб, ўзи кўрмаган неваралари бошида ўтириб тонг оттиради.

Бу гапларни ёзиш қанчалик оғирлигини биламан. Шунинг учун ҳам хотира ёзишга қўлим бормасди. Хотиралар ёзилар, аммо унинг охири Саидахондан айрилиб қолган кун билан якунланарди. Ана шуниси алам қилади. Мен унинг хотира бўлиб қолишини асло истамайман. У менинг онгимда, хаёлимда ҳаммаша тирик қолишини истаيمان. Начора! Ёзмок керак.

Вақтики келиб, мен ҳам кетарман. Эсдалиқлар ўзим билан кетмасин”.

Таниқли арман шоираси Силва Капутикян мақолаларидан бирида аёллардан даҳо шоир чиқмайди, чунки даҳо шоир даражасига кўтарилиш учун инсон бор бисотини адабиётга, шеърятга фидо этиши даркор. Чин аёл шоира эса ҳеч қачон бутун ҳаётини шеърятга тўла фидо этолмайди, чунончи ўз вужудидан яралган фарзанди кўз ёши олдида ҳар қандай нарса, ҳатто унинг кўнгили мулки — шеърят ҳам орқа ўринга ўтиб қолади, деган фикрни айтган эди. Саид Аҳмаднинг Саида опа ҳақидаги хотира-

ларини ўқиганда бу фикрнинг ҳақлигига яна бир карра амин бўласиз.

Саид Аҳмаднинг гувоҳлик беришича, Саида опа уйим-жойим, оилам — фарзандим деган аёллардан бўлган. “Саиданинг иш столида ўтириб бирон нарса ёзганини эслолмайман, — дейди адиб. — Ошхонада қозон кавлай туриб, бир кўлида шеър ёзарди. Боласининг беланчагини тебратиб ўтириб тиззасига дафтар қўйиб ёзган пайтлари кўп бўлган... Уйда сақланаётган қўлёзмаларнинг кўпчилигида ёғ сачраганда, сут томганда қолган доғлар бор”.

Адибнинг Саида опа табиати, руҳиятига оид бошқа кузатишлари билан танишиш ҳам гоят мароқли. Хотирада келтирилишича, Саид Аҳмад ака гунафшарангни яхши кўраркан, шу рангга кўзи тушиши билан яйраб кетаркан. Сабаби, болалигида гунафшаранг қоғоз варрак учираркан; кўм-кўк баҳор осмонини тўлдирган варраклар орасида унинг гунафшаранг варраги алоҳида ажралиб тураркан... Саида опа эса феруза рангини яхши кўраркан; такси чироғини кўрганда кўзлари яшнаб кетаркан; меҳмонга борганида феруза кўзли зирак таққан хотиннинг ёнига бориб ўтираркан... Сабабини сўраганида шоира шундай жавоб берган экан:

— “Э, сиз билмайсиз. Болалигимни эсимга туширади. Сомонсувоқ қилинган томимизда баҳор кезлари кўрпадек бўлиб лолақизғалдоқлар очиларди. Атайин томга чиқиб чалқанча ётардим-да, осмонга тикилардим. Осмон сўнгсиз, кўм-кўк. Худди ферузага ўхшарди. Хаёлимга эҳҳе, нималар келмасди ўшанда. Учиб чиқиб кетгим келарди. Негадир, ҳозирги осмонда ўшанақа тиниқ феруза ранг йўққа ўхшайди”.

Бир қарашда арзимас икир-чикирлардек туюлган бу хил кузатишлар шоира табиатини, ижод психологиясини, бинобарин, асарлардаги фазилатлар илдизини англашда ниҳоятда қўл келади. Табиатга, гўзалликка, беғубор феруза осмонга шайдолик билан шоира табиатидаги поклик, беғуборлик орасида қанчалик муштараклик бор, ахир! Ўша поклик рамзи бўлган феруза ранг тиниқ осмон бир умр унинг ёдида қолган, кўнглига илҳом солган, ўнлаб асарларини бармоғидаги Шохимардон сафарларида бир аёл ҳаля этган феруза тош қадалган узукка қараб туриб ёзган экан.

Хотираларда Саида опанинг машаққатли ҳаёт йўли мухтасар бўлса-да, хий-

ла батафсил гавдалантирилган. Бир аёл, бир шоира, ярим асрлик ҳаёт йўлида шунчалар кўп оғир савдоларни бошдан кечирган Саида опа баъзан эзилиб кетган пайтларида: “Бу дунёга фақат азоб чекиш учун келган эканман”, — дея ўқиниб қўяркан.

Хотираларни ўқиб бунга тўла амин бўласиз. Шафқатсиз бир замонда яшаб ўтган, бошга тушган шунча кўргуликларга дош бериб, Чўлпон ибораси билан айтганда, кишан киймай, бўйин эгмай кўнгили хурлиги, поклигини сақлаб қололган, инсонлик, аёллик, оналик шаънини юксакликка кўтарган, айни пайтда кўнгили розларини асарлари қатига жойлашга эришган аломат инсон, шоирага замондош, асрдош, ҳатто ҳамсуҳбат бўлганинг билан фахрланасан киши. Эҳтимол, аёл зоти ижод бобида, шоира айтмоқчи, даҳо бўлолмас, бироқ инсонийлик бобида шу даражага кўтарилиш даҳоликдан кам эмас.

XX аср ўзбек адабиёти, унинг намояндалари ҳақида ҳали кўп ёзилади. Бироқ “Йўқотганларим ва топганларим” туридаги китобни фақат Саид Аҳмадгина ёзиши мумкин эди. Шу жиҳатдан у маънавий ҳаётимизда ноёб ҳодиса сифатида гоят қадрлидир. Аминманки, келгусида унинг қадри янада ошади. У адабиётимизнинг машъум замонларда босиб ўтган машаққатли йўли, адибларимиз қандай оғир шароит, вазиятларда яшаб ижод этгани, ўшандай замонларда ҳам ноёб бадиий дурдоналар яратишга эришгани тўғрисида ҳаққоний тасаввур беради. Китоб муаллифи улкан алломаларни қуруқ ҳимоя қилиш, улар шаънига ҳамду санолар ёғдириш йўлидан бормайди, уларни ҳаётда қандай бўлса, шундайича кўрсатади, шахсиятидаги, ижодидаги ожиз, зиддиятли ўринларни, инжиқликларини ҳам рўйи-рост айтади. Кези келганда, бу борада ўзини ҳам аямайди. Бу ҳол ўқувчига асло малол келмайди, аксинча ўша улкан сиймоларга бизнинг хурмат-эҳтиромимизни янада оширади, уларни тўғри тушунишга, асарларидаги ожиз, зиддиятли жиҳатлар боисини англашга ундайди. Аслида адабиёт илмининг бош мақсади ҳам шу. Айни шу фазилати билан илмийликка асло даъво қилмайдиган бу китоб баъзи саёз “соф” илмий тадқиқотлардан кўра илмийликка кўпроқ дахлдордир.

Умарали НОРМАТОВ,
филология фанлари доктори.

Жеймс Хэдли ЧЕЙЗ

Гонконгдан келган тобут

Роман

БИРИНЧИ БОБ

1

Эндигина ишимни йиғиштириб, идорамни ёпмоқчи бўлиб турган ҳам эдим-ки, телефон жиринглаб қолди. Соат олтидан ўн дақиқа ўтган эди. Кун жуда зерикарли, оғир, бесамар ўтди: бирорта ҳам мижоз бўлмади, келган яккаю ягона хатни ҳам очиб кўрмасдан саватга улоқтирдим. Мана, ниҳоят, бутунги илк кўнғироқ. Шоша-пиша гўшакни кўтардим:

— Нельсон Рейн, — дедим ишчанлик кайфиятида.

Ҳеч ким индамади. Гўшакдан самолёт моторининг гувуллаши эшитилди. Кулоқни қоматга келтирувчи бу овоз секин узоқлашиб, тинди. Афтидан, кўнғироқ қилувчи телефонхона эшигини беркитди.

— Рейн жанобларими? — сўради гўшакдан нотаниш эркак овози.

— Янглишмадингиз.

— Хусусий айғоқчимисиз?

— Яна янглишмадингиз.

Гапираётган одам жим қолди. Кейин:

— Вақтим жуда тигиз, — деди. — Мен аэропортдаман. Сизни ёлламоқчи эдим.

— Исм-шарифингиз ва манзилингиз?

— Жон Хардвик. Коннот хиёбони, 33.

Манзилини ёзарканман, сўрадим:

— Нима демоқчисиз, жаноб Хардвик?

— Хотинимнинг изидан пойланг, демоқчиман.

Яна реактив моторлар гувиллаши кучайиб, унинг овозини босиб кетди.

— Гапингизга тушунмадим, жаноб Хардвик.

У шовқин пасайишини кутиб турди, кейин шошилиб гапира кетди:

— Иш юзасидан ойига икки бор Нью-Йоркка боришимга тўғри келади. Менинг йўқлигимда хотиним бежо қадам босаяпти, деган гумоним бор. Шуни бир пойлаб беринг. Мен эртадан кейин — жума куни келаман. Унинг мен йўқлигимда нима иш қилганини билмоқчиман. Бунинг хизмат ҳақи менга қанчага тушади?

Бундай топшириқдан унчалик суюнмадим, лекин бекорчиликдан кўра шундай иш ҳам ҳарна-да.

Русчадан
Файзи
ШОҲИСМОИЛ
таржимаси

Жеймс Хэдли Чейз — таниқли америка ёзувчиси, детектив жанри устаси сифатида машҳур. Унинг “Уйдан ташқари оқшом”, “Буни кушларга гапир”, “Шиша ичидаги панжа”, “Мурда ҳам ўйнаб берсин” сингари романлари бутун дунё бўйлаб тарқалган. “Гонконгдан келган тобут” ҳам детектив жанрида ёзилган.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

167

— Ўзингиз нима иш қиласиз, жаноб Хардвик?

— Мен “Херрон”данман, пластмасса билан шуғулланамиз.

“Херрон Корпорейшн” Тинч океан соҳилининг бу қисмидаги энг йирик концернлардан. Буни ҳамма билади. Пасаденада яшовчилардан кўпчилигининг шу концерн тўғрисида ошқорлари олчи.

— Кунига эллик доллардан ҳамда харажатлар, — дедим мен одатдаги иш ҳақиға ўн доллар қўшиб.

— Келишдик. Сизға ҳозироқ уч юз доллар жўнатаман. Хотинимдан кўз узманг. Агар у кун билан уйда ўтирадиган бўлса, кимлар келиб кетганидан бохабар бўлинг. Эплайсизми?

Уч юз доллар эвазига бундан ҳам оғир топширикни уддаласа бўлади.

— Эплайман. Лекин ҳузуримга бир келолмайсизми? Жаноб Хардвик? Мен ўз мижозларимни кўришим шарт.

— Тушуниб турибман. Аммо сизға мурожаат қилиш фикри ҳозиргина миямга келди. Ҳозир Нью-Йоркка учиб кетяпман. Жума кун ҳузурингизда бўлман. Хотиним этиборингиздан четда қолмайди, деган умиддаман.

— Шубҳаланманг, — самолётнинг гувиллаши мени жим қолишга мажбур этди. — Ахир мен хотинингиз белгиларини билишим керак, жаноб Хардвик!

— Коннот хиёбони, 33, — такрорлади у. — Мени чақирингиз. Кетишим керак. Жумагача!

Мен гўшакни илиб, сигарета олдим-да тутатдим.

Кейинги беш йил ичида хусусий айғоқчи сифатида ишлашимга тўғри келди. Шу пайт давомида турли тоифадаги ғалати кишиларга дуч келганман. Жон Хардвик ҳам ана шундайлардан биттаси бўлса керак. Афтидан, хотини кўпдан бери ўз қилиқлари билан уни бездирганга ўхшайди. Ундан шубҳаланаётган бўлса керакки, навбатдаги сафари олдидан бир синаб кўрмоқчи бўлгандир. Бундай воқеалар бўлиб туради. Лекин бу сафар мазкур воқеа негандир менга ёқмади. Умуман, сирли мижозлар менга ёқмайди. Ўзини кўрсатмай телефон қилади-ганларни хуш кўрмайман. Ким билан иш олиб боришим кераклигини билишни яхши кўраман. Менинг бу сафарги нотаниш мижозим ўзини сир тутушга уринди. Қандай сир бор экан...

Бу жумбоқ сирини ечишга уринарканман, ташқаридан қадам товушлари эшитилди, эшикни тақиллатишди, кейин у оҳиста очилди.

“Экспресс”нинг хат ташувчиси столга қалингина боғламни ташлади ва имзо чекишим учун дафтарни чўзди.

Бу паст бўйли сепкилли йигитча эди. Ёш ташаббускорлар авлодига мансублиги шундоққина кўриниб турарди. Мен дафтарга имзо чекарканман, у менинг ғариб кулбамни бошдан-оёқ кўздан кечириб чиқди. Унинг кулиб турган нигоҳидан шифтдаги ҳўл доғ, китоб жавонининг чанг босган бўлмалари, бир оёғи шалоқ стол, мижозлар ўтирадиган титиғи чиққан кресло, яланғоч кўкрак ва сонлар тасвирланган девор тақвимлари ҳам четда қолмади.

У кетгач, мен боғламни ечдим. Унда ўттизта ўн долларлик пул бор эди. Текис, аммо имзосиз қоғозга қуйидаги сўзлар ёзилган эди: “Жон Хардвикдан. Коннот хиёбони, 33, Пасадена”.

Пулнинг шунчалик тез юборилгани мени ҳайратга солди. Кейин ўйлаб кўриб, Хардвик эҳтимол, “Экспресс Компани”нинг доимий мижозидир, деган қарорга келдим. У мен билан гаплашгач, дарҳол у ерга телефон қилган бўлса керак. Уларнинг идораси бўлса шундоққина яқинимизда, кўчамизнинг нариги томонида жойлашган эди.

Телефон китобида ҳеч қанақа Жон Хардвикни топмадим. Манзиллар маълумотномасидан Коннот хиёбони, 33 да Жон Хардвик эмас, балки Жек С. Майерс-кенжатоё яшашини билиб олдим.

Вазият жиддий ўйлаб кўришни талаб этарди. Коннот хиёбони Палма Моунтейнга элтувчи йўлда, шаҳар марказидан тахминан уч чақирим масофада жойлашганини эсладим. Бу дала ҳовли жойлари бўлиб, одамлар таътил пайтлар ўша ердан ижарага жой олардилар. Жон Хардвик ҳам худди шундайлардан биридир балки. Айни чоғда Жон Хардвик “Херрон Корпорейшн” аъзоси сифати-

да уйининг қурилиб битишини кутиб, вақтинча Коннот хиёбонидаги Жек С. Майерс-кенжатоёга тегишли 33-уйни ижарага олган бўлиши мумкин.

Мен бу жойга атиги бир мартагина борганман. Унга ҳам анча бўлди. Одамлар ўша жойдан ҳовли жойлари сотиб олишни урушдан кейиноқ бошлашганди. Уйларнинг кўпчилиги бир қаватли бўлиб, ярми гиштдан, ярми эса ёғочдан қурилганди. Коннот хиёбонининг мафтункорлиги у ердан шаҳар ва денгиз яққол кўриниб турганлигида эди.

Бу иш ҳақида ўйлаганим сайин ундан ҳафсалам пир бўлар эди. Мен орқасидан пойлашим керак бўлган аёлнинг қандайлигини ҳам билмасдим. Агар менга уч юз доллар тўлашмаганида эди, то Хардвик қайтиб келгунига қадар ишга киришмай турардим. Лекин у менга ҳақини тўлади ва мен унинг топширигини бажаришим керак эди.

Хонани беркитиб, лифтга йўл олдим. Қўшни хонада “Индастриэл Хемист” вакили жон куйдириб ишлаётганди. Қулоғимга унинг магнитофонгами ёки котибагами нималарнидир айтиб ёздирётган товуши чалинди. Лифт биринчи қаватга оҳиста олиб тушди. Мен кўчани кесиб ўтиб, тамадди қилиш учун “бир зумда”га кирдим. Мен ҳар куни шу ерда овқатланардим. Буфетчи Спарроудан ветчина¹ ва жўжа гўштидан иккита сэндвич² тайёрлаб беришни сўрадим.

Баланд бўйли, озғин, малла соч Спарроу менинг фаолиятимга жуда қизиқарди. У яхши йигит эди. Шунинг учун ҳам мен кишини даҳшатга солувчи айрим саргузаштларимга оид уйдирмалардан унга гапириб берардим.

— Бугун кечаси ишлайсизми, жаноб Рейн? — сўради у қизиқувчанлик билан сэндвич тайёрлар экан.

— Худди шундай, — дедим мен. — Кечани битта мижозимнинг хотини билан ўтказаман. Уни кечаси билан кўриқлаб чиқаман, бирор кор-ҳол бўлмасин деб.

Унинг оғзи очилиб, кўзлари бақрайиб турарди.

— Шунақа денг? Ўзи қанақа экан, жаноб Рейн?

— Сен Лиз Тейлорни кўрганмисан?

У бошини силкитди, олдинга энгашиб оғир хўрсинди.

— Мэрилен Монрони-чи?

Тутқаноғи бордай кекирдаги кўтарилиб туша бошлади.

— Билсанг агар, бу уларнинг ҳеч қайси бирига ўхшамайди.

У кўзини пирпиратди, кейин ҳазиллашаётганимни тушуниб, хафа бўлгандек изтехзоли ишшайди:

— Ха, ҳамма жойга бурнингни тикасанми, демоқчисиз-да?! Ўзи сўрамаслигим керак эди.

— Тезроқ бўлақол, Спарроу. Бугунги овқатим учун ҳали ишлашим керак.

У сэндивчларни қоғоз халтага солди.

— Сиз ҳали пулини тўлаганингиз йўқ-ку, шошираяпсиз-а, жаноб Рейн?

Соат йигирма дақиқаси кам етти эди. Мен машинага ўтириб Коннот хиёбонига ҳайдадим. Шошилишимга ҳожат йўқ эди. Сентябрь куёшининг сўнгги нурлари тоғ оша мўралаётганди.

Бир қаватли уйларни йўлдан тахта панжараси ёки яшил буталар девори тўсиб турарди. 33-уй ёнидан секин ўтдим. Оғир икки қанотли дарвоза берк эди. Кўча бўйлаб йигирма ярд³дан ошиқроқ юргач, мўъжазгина бекатга кўзим тушди. Бу ердан денгиз жуда яхши кўриниб турарди. Мен машинани тўхтатиб, моторни ўчирдим. Ҳайдовчи ўрнидан йўловчи ўриндиғига ўтдим. Шу ердан туриб икки қанотли дарвозани бемалол кузатса бўлади.

Кутишдан бошқа иложим йўқ эди. Бу борада эса мен устаси фаранг эдим. Борди-ю, сизни изқувар бўлиш орзуси ўлгудек қизиқтираётган бўлса, ўта сабртоқатли бўлиш кераклигини асло унутманг.

Орадан бир соат ўтди, ёнимдан уч ёки тўртта машина ўтиб кетди. Ишдан қайтаётган кишилар менга унча эътибор ҳам беришмасди. Мени мижози хоти-

¹ Ветчина — дудланган чўчка гўшти.

² Сэндвич — парракляниб орасига гўшт солинган нон.

³ Ярд — 91 см, 44 мм.

нига пойлоқчилик қилаётган айғоқчи эмас, балки танишини кутаётган ошиқ деб ўйлашларини истардим.

Машина ёнидан свитер ва тор чарм шим кийган қиз ўтиб қолди. Унинг олдида вовуллаб ҳар бир дарахтга ташланганча пудел югуриб борарди. Унинг тўла жуссасига тикилиб турганимдан қиз ўзини йўқотиб мен томонга қаради. Афтидан, мен уни унчалик қизиқтирмасдим.

Соат тўққизларда қоронғи қуюқлашди. Мен сэндрвичларни еб, қўлқоплар қутисида сақланаётган шишадан бир оз виски ичдим.

Бу узоқ ва зерикарли кутишнинг охири йўқдай туюлди. 33-уйдаги икки қопқали дарвоза сира очилай демасди. Тун қоронғусида ишга киришсам ҳам бўларди. машинадан чиқиб, кўчани кесиб ўтдим. Дарвозани очиб, яхшигина ишлов берилган чорбоққа мўраладим. Бир қаватли уйнинг олдидаги майдон ва гулзор, уйга олиб борувчи йўлак ва айвон ғира-шира кўзга ташланарди.

Уйнинг ичи зимзиё эди. Афтидан, у ерда ҳеч ким йўққа ўхшайди. Бунга тўла ишонч ҳосил қилиш учун уйнинг атрофини айланиб чиқдим. Ичкарида милт этган ёруғ кўринмасди.

Ҳафсалам пир бўлиб, машинага қайтдим. Эри аэропортга кетиши билан Хардвик хоним ҳам қаергадир жўнаб қолганга ўхшайди.

Нима қилиш керак? Эҳтимол кечаси уйга қайтиб келар. Бошқа илож йўқ. Машинага яхшироқ жойлашиб кута бошладим. Эрталабга яқин ўзим ҳам сезмаган ҳолда ухлаб қолибман.

Эрталабки қуёш нурларидан уйғониб кетдим. Бўйним қотибди, белим букилмасди. Роса алам қилди. Виждон азоби қийнади. Уч юз долларни ҳалоллаш ўрнига уч соат қотиб ухлабман-а...

Йўлда узоқдан сут ташувчи машина кўринди. Ҳар бир уй ёнида тўхтаб сут улашаётган кишини кузатиб турдим. У 33-уй ёнидан тўхтамай ўтиб кетди. Менинг рўпарамга келиб 35-уй олдида тўхтади.

У ой олдида тўхтаб, машинадан тушгач, ёнига бордим. Қари киши экан. Ҳаёти оғир меҳнатда қийин ўтгани юзидан билиниб турарди. У машинадан сут идишларини тушираркан, ҳайрон бўлиб менга қаради.

— Сиз 33-уйни эсдан чиқардингиз. Ҳаммага сут бериб чиқдингиз, лекин бу уйга бермадингиз-ку.

У менга бошдан-оёқ қараб чиқди. Ҳайрон бўлгандай елкасини қисди.

— Улар кетишган. Сенинг нима ишинг бор, хўжайин?

Бундай одамлар билан ҳазиллашмаган маъқул. Бунинг устига полициячилар билан тўқнашиш менга ҳеч маҳал яхшилик келтирмаган. Шунинг учун ҳам мен гувоҳномани олиб, унга кўрсатдим. У диққат билан кўздан кечирди-да, қайтариб берди.

— Сиз 33-уйни тақиллатмадингиз-а?

— Шундай, тақиллатмадим. Чунки уларнинг кетганига бир ой бўлди.

— Бу уйда ким яшайди ўзи?

— Жаноб Майерс ва хоними.

— Мен бўлсам энди бу уйда Хардвиклар яшаяпти, деб ўйлабман.

— Ҳозир бу ерда ҳеч ким яшамайди, хўжайин. Агар бирортаси бўлса, мен билар эдим. Сут ҳаммага керак. Бу ерда эса сут ташувчи ёлғиз менман.

— Тушунаман, — дедим мен, гарчи ўзим ҳеч нарсага тушунмай турсам ҳам.

— Жаноб Майерс уйини бирорта ошнасига берган бўлиши мумкин-ку.

— Мен жаноб Майерсни саккиз йилдан бери яхши биламан, ўзим сут билан таъминлаб тураман. У ўз уйига ҳеч кимни қўймайди. Ҳар йили худди шу пайтда бир ойга кетади.

У идишларини машинага ортди. Шошиб турарди. Ахир бошқаларга ҳам сут етказиб бериш керак эди-да.

— Сиз бу атрофда Жон Хардвик деган кимсани танимайсизми?

— Бу ерда унақа одам яшамайди. Агар бўлса мен билардим, — деди у бошини силкиб. Машинасига ўтириб, кейинги уйга ўтиб кетди.

Кўнглимдан “мен манзилни адаштирамадиммикин?” деган хаёл кечди. Йўғ-е, адашганим йўқ. Хардвик ўз ташриф қоғозига ёзиб берди, бундан ташқари телефон орқали ҳам айтди-ку.

Кечаси билан кимсасиз уй ёнида ўтириб чиқишим учун уч юз доллар тўлармиди? Балки, сут ташувчи янглишаётгандир. Йўқ, бўлиши мумкин эмас.

Мен яна 33-уйга келдим. Дарвозанинг бир табақасини очиб юбордим. Унинг ичкараси ёришиб кетди. У бўм-бўш эди. Деразаларига тахта қоқилганини кеча қоронғида сезмаган эканман.

Хайронман. Сирли Жон Хардвикка менинг бошқа иш билан чалғиб туришим нимага керак бўлиб қолди? Нима сабабдан? Эс-хуши жойида одамнинг ўзига ёқмаган кишини ўн икки соатга чалғитиб туриш учун уч юз долларни шамолга совуришига ақл бовар қилмайди. Шундай бўлишига ҳеч ишонгим келмасди. Лекин кечаси билан ўтириб чиққанам алам қиларди. Бирдан идорамга қайтиб боргим келиб қолди. Бу истак шу қадар кучли эдики, ювиниб соқол олиш ва бир финжон қаҳва ичишни ҳам эсдан чиқариб, ишхонамга шошилдим.

Эрталаб йўл бўш эди. Соат еттига қолмай идорамга етиб келдим. Қоровул менга бепарво нигоҳ ташлади-да, тескари бурилди. Бу ғалати одамнинг дунёни кўргани кўзи йўқ, ҳатто ўзидан ҳам безганди.

Мен бешинчи қавагга югуриб чиқдим ва даҳлиз бўйлаб қора сиёҳ билан “Нельсон Рейн, айғоқчи” деб ёзилган таниш эшикка шошилдим. Жон ҳолатда эшик дастасига ёпишиб, бурадим. Эшик қулфланмаган экан. Ҳолбуки, кеча кетаётиб мен уни қулфлаб кетгандим. Эшикни очиб, хонамнинг даҳлизига кирдим. У ерда титилиб кетган журналлар турган стол, шалоғи чиққан тўртта кресло бор эди. Булар мижозларга қулайлик учун хўжа кўрсингагина қўйилганди.

Менинг хонамга олиб борувчи эшик қия очиқ турарди. Ахир кетаётганимда уни ҳам беркитиб кетган эдим-ку. Этим жимирлаб кетди. Ғалати бир ҳолатда эшикни ланг очиб, ичкари кирдим.

Шундоққина олдимда мижозлар креслосида хушрўйгина хитой аёли ўтирарди. Кўллари тиззасида. Яшил-кумушранг кўйлак кийган экан, этагидаги қирқимидан оппоқ сонлари кўриниб турарди. Кўриниши ўта хотиржам эди. Чап кўкрагининг устидан сизиб чиққан кичкинагина қон доғи кўзга ташланди. Мен уни отиб ўлдиришганини тушундим. Бу ишни шунчалик тез ва усталик билан бажаришгандики, у ҳатто кўрқишга ҳам улгурмаганлиги сезилиб турарди. Ким отган бўлса ҳам жуда бошлаб бажарган экан бу ишни.

Устимдан совуқ сув куйилгандек бўлди. Ичкари кириб, унинг юзига қўлимни теккиздим. Унинг музлаб турган чеҳраси ўлдирилганига бир-неча соат бўлганидан дарак берарди.

Нафасимни ростлаб, телефон ёнига бордим ва полицияга қўнғироқ қилдим.

2

Полициячиларнинг келишини кутарканман, нотаниш мижозим жасадини диққат билан кўздан кечирдим. Кўринишдан йигирма уч-йигирма тўрт ёшларда бўлса керак. Пулга эҳтиёжи йўқлиги кўриниб турибди. Устидаги қимматбаҳо кўйлаги, нейлон пайпоғи, янги туфлиси шундан далолат берарди. Ўзининг ташқи қиёфасига старли эътибор берганига шубҳа йўқ: тирноқлари пардозланган, сочи ҳафсала билан турмакланган. Ким бўлди экан? Бундан сира хабарим йўқ эди. Қўлида сумкаси йўқ. Эҳтимол уни ўлдирган одам олиб кетганди. Шундай бир аёлнинг уйдан сумкасиз чиққанлигини сира тасаввур қилолмайман.

Нотаниш аёлни обдон кўздан кечиргач, қўшни хонага ўтиб, полициячиларнинг келишини кутиб ўтирдим. Орадан ўн дақиқа ўтар-ўтмас қанд атрофини ўраб олган чумолилардай теваракни полициячи босди.

Энг охирида лейтенант Дан Ретник кириб келди. У билан танишганимга ўн йилдан ошди. Бу исқирт кийинган, тулки тумшукли пакана одам эди. Омади келиб, шаҳар ҳокимининг синглисига уйланганди. Шу сабабли полицияда лавозимга эга эди. Тешик пақирга ўхшаб, бирор фойдаси тегмасди. Бахтга қарши у шу лавозимга тайинланганидан бери Пасаденада йирик жиноят содир бўлмаганди. Бу биринчи қотиллик эди.

Шуни ҳам айтиб қўяйки, у оддийгина болалар жумбоғини топишга қодир бўламаса-да, ўзини дадил ва қатъиятли полициячи қилиб кўрсатишга уринар-

ди. Ҳозир ҳам худди шундай бўлди. Ўзининг ҳамаша ҳозир у нозир сержанти Пальский билан хонамга бостириб кирди.

Сержант Пальский — этдор, сержаҳл, митти кўзли, қип-қизил башарали, иякка туширишга шай турадиган тўқмоқ муштли давангир бир кимса эди. Унинг ақли Ретникникидан ҳам калтароқ (шунақаси ҳам бўларкан-да!) эди. Лекин у ақли калталигини зарбдор мушти билан тўлдирарди.

На униси, на буниси менга ҳатто қарамади ҳам. Ёнимдан ўтиб, ички хонага киришди ва ўлдирилган аёлни узоқ кўздан кечиришди. Кейин Пальский полициячиларга кўрсатмалар бера бошлади. Ретник бўлса ёнимга келди. У энди серташвиш ва умидсиз кўринарди.

— Хўш, ифлос, ҳаммасини гапириб бер-чи, — деди Ретник. — Бу аёл сенинг мижозингми?

— Бу аёлнинг кимлигини билмайман, бу ерга нега келганини ҳам билмайман. Эрталаб ўз хонам эшигини очиб, уни шу ҳолатда кўрдим.

У ўчган сигарасини чайнаб туриб, одатда полициячилар жиноятчиларга тикувчи ёвуз кўзларини менга қадади.

— Сен ҳамаша шундай барвақт келасанми?

Мен юз берган воқеани бир бошдан гапириб бердим. У тинглади. Полициячиларга кўрсатма беришни тамомлаган Пальский ҳам ёнимизга келиб эшитиб турди.

— Уй бўм-бўшлигини аниқлагач, мен дарҳол бу ёққа шошилдим. Бундай бўлишини сира ўйламагандим.

— Сумкачаси қани? — сўради Ретник.

— Билмайман, Сизларни кутаётганимда излаб кўрдим, лекин тополмадим. Эҳтимол, қотил ўғирлагандир.

У иягини қашиди, оғзидан ўчган сигарани олиб бир қараб қўйди-да, яна лабига қистирди.

— Сумкачада нима бор эди, разил? — сўради у ниҳоят. — Уни нимага ўлдирдинг?

Ретник пачакилашиб ўтирмади. Мен полицияга қўнғироқ қилганимда шубҳанинг биринчи навбатда менга тушишини яхши билардим.

— Нима, мени шу қадар аҳмоқ деб ўйлайсанми?! Агар Британиянинг бутун хазиначиси унинг сумкачасида бўлганда ҳам уни бу ерда ўлдирмасдим, — дедим босиқлик билан. — Унинг қаерда яшаётганини кузатиб, пойлаб борардим-да, ўша ерда тинчитардим.

— Тушунтириб бер, ахир. У бу ерда нима қилиб юрибди? Агар эшик берк бўлса, бу ерга қандай кириб қолди?

— Фақат тахмин қилишим мумкин.

Унинг кўзлари қисилди. Боши ён томонга қийшайди.

— Қани, тахмин қилиб кўр-чи.

— Ўйлашимча, бу аёлнинг менга қандайдир иши бўлган. Ҳалиги ўзини Жон Хардвик деб атаган кимса унинг мен билан гаплашишини хоҳламаган. Нимагалигини — билмайман. Аёлнинг менга нима демоқчи эканини ҳам билмайман. Менимча, Хардвик, у келган пайтда мен хонамда бўлмаслигим учун каминани чалғитиб, ўша бўш уйни пойлашга жўнатган. Ўйлашимча, унинг ўзи аёлни шу ерда кутиб олган. Эшикда оддий қулф бўлгани учун уни осонгина очиб, ичкари кирган. Эҳтимол, аёл кирган пайтда менинг столимда ўтиргандир. Аёлнинг юзи хотиржам. Демак, у қотилни танимаган ва мен деб ўйлаган. Арзини тинглаб бўлгач, ҳалиги эркак уни отиб ташлаган. Отганда ҳам ўта тез ва ишонч билан отган. Аёлнинг юз ифодаси ҳатто ўзгариб улгурмаган.

Ретник Пальскийга қаради.

— Сал қўйиб берсак борми, бу ифлос ўрнимизни эгаллашдан ҳам тоймайди.

Пальский тишидан ниманидир ковлаштирди-да, гиламга туфлади. Ҳеч нарса гапирмади. Зеро, гапириш унинг вазифасига кирмасди. У тинглагани учун пул оларди.

Ретник бир зум ўйланди.

— Буларнинг бари бўлмагур гап, болакай. Йигит сенга аэропортдан қўнғироқ қилган. Бу икки чақиримдан олисроқ масофа-ку. Агар аздамаётган бўлсанг,

сен хонадан соат олтидан кейиноқ чиқиб кетгансан. У бўлса бу ерга еттидан олдин улгуриб келолмасди. Бу пайтда йўллар машиналар билан тирбанд бўлади. Идоралар соат олтида бекилишини ҳамма билади. Ўзинг бу ерда бўлмасанг, бу аёл нима қилади бу ёққа келиб? Олдин кўнғироқ қилиб кўрмасмиди?

— Унинг менга кўнғироқ қилмаганига ишончинг комилми? Балки, телефон қилгандир? Хардвик менинг хонамдан туриб у билан гаплашгандир. Эҳтимол, у аёлни кутаётганини ва дарҳол етиб келишини айтгандир.

Ретникнинг юзида ҳайрат аломати пайдо бўлди. Буни ўзи ҳам фаҳхламаганига гижинди.

Эшикда навбатчи полициячи ва санитар билан иккита ёш ҳақим пайдо бўлди.

Пальский уларга истамайгина йўл бўшатиб берди ва полициячини жасадни текшириб кўриши учун ичкари хонага бошлаб кирди.

Ретник бўйинбоғига тақилган қисқични тўғрилаб қўйди.

— Бу аёлни танишлари қийин эмас, — дея тўнғиллади у. — Бунақанги хушрўй сариқ маймунни эслаб қолиш қийин эмас. Ҳалиги Хардвик сенга қачон телефон қилмоқчийди?

— Эртага, жума куни.

— Кўнғироқ қилади, деб ўйлайсанми?

— Йўқ.

— Ҳа, — Ретник соатига қаради, бир эснаб олди. — Кўринишинг жуда хароб. Қаҳва ичгинг келаётгандир? Узоқ кетиб қолма. Ярим соатдан кейин сен билан яна гаплашаман.

Тушунарли. У мен учун қайғураётгани йўқ. Фақат бирор муддат кўзига кўринмай туришимни хоҳлаяпти.

Мен биринчи қаватга тушдим. Ҳали барвақт бўлишига қарамай тез ёрдам ва тўртта полиция машинасининг пайдо бўлиши эшик олдида одамларнинг тўпланишига сабаб бўлди. Тез юриб кетдим, орқамдан қадам товушлари эшитилди. Тавба, қаҳва ичгани ҳам полиция кузатувида бораман шекилли.

Мен қаҳвахонага кириб, стулга ўтирдим. Спарроунинг кўзлари чақнаб кетди.

— Нима тайёрлай, жаноб Рейн? — сўради шошиб.

— Қаҳва, тезроқ. Ҳа, иккита тухумдан қуймоқ, ветчина билан.

Мени кузатиб келган барзанги ташқарида қолди. У эшик олдида туриб мени кузатарди.

Спарроу қаҳва қуйди ва қуймоққа уннай кетди.

— Кимдир ўлибдими, жаноб Рейн?

— Сен кеча қачон беркитдинг? — сўрадим дераза оша тунд полициячини кузатарканман.

— Роппа-роса соат ўнда, — деди Спарроу ҳовлиқиб. — У ерда нима бўлди ўзи?

— Қандайдир хитойлик бир аёлни ўлдиришибди, — дедим қайноқ қаҳвадан хўплаб. — Менинг хонамда ўлдириб кетишибди. Ярим соат бўлди кўрганымга.

— Ҳазиллашяпсизми, жаноб Рейн?

— Худо ҳаққи, — қаҳвани ичиб финжонни қайтариб бердим. — Яна.

— Қандайдир хитойлик аёл дейсизми?

— Ҳа. Ҳадеб сўрайверма. Мен ҳам сендан ошиқ ҳеч нарса билмайман. Мен кетгач, бу ерда бир хитойлик аёлни кўрмаганмидинг?

— Йўқ. Бу ердан ўтганида мен кўрган бўлардим. Кечкурун иш кам эди.

Мен яна ўйга толдим. Кеча соат саккиз яримгача, яъни ёнимдан пудел етаклаган қиз ўтиб кетгунга қадар менинг далилим бор эди. Ҳисоб-китобимга кўра, хитойлик аёл бу пайтда менинг хонамда бўлган. Саккиз яримдан кейин-чи? Жек С. Майерс-кенжатойнинг бўш уйини пойлаганимдан бошқа нимани ҳам айта олардим?

— Мен кетганимдан кейин бу ерга ҳеч ким келмаганмиди?

— Аниқ айтолмайман. Қоровул, одатдагидек, соат тўққизга яқин эшикни беркитди. — У ветчинали қуймоқни келтириб қўйди. — Уни ким ўлдирибди?

— Билмайман, — бирданига иштаҳам бўғилди. Аҳволим оғирлашиб борарди. Мен Ретникни яхши биламан. Ушлаганини қўйиб юборадиганларданмас.

Агар ишончли далил келтиролмасам, унинг панжасидан чиқишим қийин. — Балки сен уни пайқамагандирсан?

— Эҳтимол. Ахир деразадан кўз узмай қараб турганим йўқ-ку.

Икки эркак кириб нонушта буюришди. У менга қараб қўйди-да, билмайман, деди. Улардан биттаси, чарм курткали семизи:

— Кимнидир отиб кетишибди, — деб қўйди.

Мен ликобчани суриб қўйдим. Негадир овқат егим келмасди. Қаҳвани ичиб студдан турдим.

Спарроу ҳамдардлик билан менга қараб қўйди.

— Мазангиз қочдим, жаноб Рейн?

— Йўғ-а. Миям ғовлаб кетди. Менинг ҳисобимга ёзиб қўй, — деб кўчага чиқдим. Барзанги полициячи менга яқинлашди:

— Қаёққа пилдираб қолдинг? — сўради кўполлик билан.

— Ишхонамга. Сен нега безовтасан?

— Лейтенантга керак бўлиб қолсанг, айтаман. Машинага чиқ.

Мен полициячи машиналаридан биттасига чиқиб, орқа ўриндикқа жойлашдим. Шу пайтгача тез ёрдани томоша қилаётган бекорчилар тўдаси мен ўтирган машинага ёпирилишди.

Машинада чекиб ўтирарканман, ўтмишни эсладим, бугунги кунни хаёлдан ўтказдим. Иложи борича келажакни ўйламасликка ҳаракат қилдим. Ўз аҳволим ҳақида ўйлаганим сари кайфиятим бузила борди. Қопқонга тушиб қолганга ўхшайман.

Орадан бир соат ўтди. Санитарлардан иккитаси замбилни олиб чиқди. Устига чойшаб ёпилган хитой аёлининг жасади боланинг жасадидай кичкина кўринди. Бекорчиларнинг ғала-ғовури кучайиб борарди. Санитарлар замбилни машинага ортиб жўнаб қолишди. Бир оздан сўнг навбатчи полициячи ҳам чиқиб машинага ўтирди-да, тиббий автомобил ортидан йўлга тушди.

Яна оғир кутиш соатлари бошланди. Кейин терговчи йигитлар кўринди. Улардан бири мени кўриқлаётган полициячига қандайдир ишора қилди. Уларнинг ҳаммаси битта машинага тикилишиб, жўнаб қолишди.

Барзанги полициячи машина эшигини очиб, бармоғи билан мени имлаб чақирди.

— Қимирласанг-чи, — деди у. — Лейтенант сени кутяпти.

Йўлакда мен “Индастриэл Хемист” идорасида хизмат қилувчи Жей Вейд билан тўкнаш келдим. Лифтда бирга кўтарилдик. У мендан уч-тўрт ёш кичик бўлиб, норгул, сочини калта олдирган, юзи офтобда қорайган, кўзлари ўйнаб турувчи киши эди. Биз лифтда тез-тез учрашиб турардик. Баъзан ишдан барабар чиқиб, машинада биргаликда қайтардик. У ҳам Спарроуга ўхшаб менинг фаолиятимга жуда қизиқиб юрарди. Менинг саргузаштларим ҳақида суриштирарди.

— Нима бўлди? — сўради Жей, лифт бешинчи қаватга кўтарилаётганда.

— Эрталаб хонамда ўлдирилган хитой аёлига дуч келдим. Табиийки, полициячилар типирчилаб қолишди.

У менга тикилиб қолди.

— Ўлик дейсизми?

— Ҳа, кимдир отиб кетибди.

Бу хабардан у ҳанг-манг бўлиб қолди.

— Уни ўлдиришибди, демоқчимисиз?

— Ҳа, ижозатингиз билан.

— Ана холос. Ё тавба!

— Мен ҳам уни кўрганимда худди шундай дедим.

— Уни ким ўлдирибди?

— Қизик. Ҳамма гап шунда-да. Кеча кечқурун қай вақтда чиқиб кетувдингиз? Мендан кейинми?

— Тўққизга яқин. Қоровул йўлакни беркитаётганди.

— Ўқ овози эшитмадингизми?

— Худо асрасин... йўқ!

— Сиз чиқиб кетаётганда менинг идорамда чироқ ёнмаётганмиди?

— Йўқ. Ахир сиз олтига яқин кетувдингиз-ку?

— Худди шундай.

Кайфиятим баттар бузилди. Аёлни эҳтимол тўққиздан кейин ўлдиришгандир. Менинг далилим пати юлинган товукқа ўхшаб кичрайиб борарди.

Лифт бешинчи қаватда тўхтади. Биз чиқдик. Хонам эшиги олдида қоровул ва сержант Пальский турарди. Қоровул икки бошли махлуқни кўргандай менга ғалати қараш қилди. Улар лифтга кириб, пастга тушиб кетишди.

— Ҳа-а, — деди Вейд хонам эшиги олдидаги полициячига кўз ташлаб, — сезиб турибман, анча ғалвага қолганга ўхшайсиз. Агар ёрдамим керак бўлса...

— Раҳмат. Ўзим сизга айтаман. — Ундан ажралиб, полициячи ёнидан ўтдимда, идорамнинг қабулхонасига кирдим. Ерда гугурт синиқлари ва сигарет қолдиқлари сочилиб ётарди. Мен хонага ўтдим.

Стол ортида лейтенант Ретник ўтирарди. У мени ёвуз назар билан кўздан кечирди-да, мижозлар креслосига ўтиришимга ишора қилди. Креслонинг суянчиғи қонга беланиб ётгани учун унга ўтиргим келмади.

— Сенда қурол олиб юришга рухсат борми? — сўради у.

— Бор.

— Қанақа тўппонча?

— Махсус, полициячиларники, 38 калибрли.

У қўлини чўзди.

— Кўрсат-чи.

— Стол қутисининг юқориги ўнг бўлмасида.

Ретник менга узоқ ва диққат билан қараб турди, кейин қўлини туширди.

— Бу ерда йўқ. Мен столнинг ҳаммаёғини тинтиб чиқдим.

Баданимни совуқ тер босди.

— Ўша ерда бўлиши керак.

Ретник сигара олди, устки қопламани туртиб ташлади, гугурт чўпи билан тамакисини ковлаштириб, кейин уни оғзига солди. Шу давр мобайнида унинг митти кўзлари менга тешиб юборгудек қараб турарди.

— Уни 38 калибрли тўппончадан отишибди, — деди у. — Ҳақимнинг айтишича, у тахминан эрталаб соат учларда ўлган. Яширяпсанми, Рейн? Бу хонимнинг сумкасида нима бор эди?

— Нима, сен мени шунчалик хомкалла деб ўйлайсанми? Қайси тентак ўз мижозини ўз хонасида, яна ўз тўппончасидан отиб ўлдиради? Ҳатто унинг сумкасида Нокс қасрининг бор олтини бўлган тақдирда ҳам ҳеч қайси тентак бундай қилмайди-ку!

У сигарани қаттиқ тортди-да, тутунини афтимга пуфлади.

— Билмадим. Балки, шундай қилгандирсан. Эҳтимол, чалғитиш учун шундай қилгандирсан, — деди у. Лекин овозида ишончсизлик сезилиб турарди.

— Агар мен ўлдирган бўлсам, унинг қачон ўлганини билардим. Кейин саккиз яримда сенга телефон қилиб ўтирмасдим.

У ўтирган креслосига яхшилаб жойлашиб олди, афтидан, зўр бериб миясини ишлатишга уринарди.

— Шундай маҳалда у сенинг хонангда нима қилиб юрувди?

— Нима, менинг таклифимни кутяпсанми?

— Биласанми, Рейн, шахримизда, мана беш йилдирки, қотиллик юз бермаганди. Матбуотга бирор хабар бериш керак. Сенинг ҳар қандай тахминларингнинг тинглашга тайёрман. Сен бизга кўмаклаш, мен сенга ёрдам берай. Мен сени ҳибсга олиб, турмага ташлашим мумкин эди. Лекин мен сенга имкон бераман, Менинг ноҳақ эканимни исботла. Қани, яхшилаб ўйлаб кўр.

— Фараз қилайлик, бу аёл шу ерлик эмас, балки Фрискодан келган. Айтайлик, шошилиш равишда мен билан гаплашиши керак бўлиб қолди. Нима учун Фрисконинг ўзидаги хусусий айғоқчи билан гаплашиб қўя қолмади, деб сўрама. Айтайлик, у самолётда учиб келишга, мен билан гаплашишга қарор қилди. Кеча соат еттида шундай қилди ҳам, дейлик. У мени учрата олмаслигини тушунарди. Шунинг учун ҳам телефон қилади. Мени калака қилган Хардвик унинг кўнғироқ қилишини кутиб турарди. Аёл телефонда: учиб келаётганини ва соат

учга яқин шу ерда бўлишини хабар қилади. Хардвик уни кутиб олишини айтади. Аёл аэропортга келгач, таксига ўтириб, бу ёққа шошилади. Хардвик унинг гапларини тинглаб бўлгач, отиб ўлдиради.

— Сенинг тўппончангданми?

— Ҳа, менинг тўппончамдан.

— Бинонинг эшиги соат тўққизда беркилади. Қулф бузилгани йўқ. Хардвик билан мана бу сариқ машак бу ерга қаердан келиб қолишди?

— Хардвик, афтидан, бу ерга мен кетишим билан, демак эшик беркилишидан анча олдин келган. У менинг бу ерда бўлмаслигимни яхши билган ва бамайлихотир ўтириб қўнғироқни кутган. Аёлнинг келадиган вақти бўлгач, пастга тушиб эшикни очган. Бу америка қулфи. Ичкаридан осонгина очилади.

— Сенга кино учун тарихлар тўқиш бўлса, — кесатди Ретник. — Судда ҳам шу латифаларни айтиб бермоқчимисан?

— Бунинг ҳаммасини текшириб кўриш мумкин. Аэропортда уни эслаб қолган бўлишлари керак. Таксичи ҳам кўргандир, ахир?!

— Майли, айтايлик, ҳаммаси сен айтгандай бўлсин. Фақат бир нарса... Қандайдир афсонавий Хардвик эмас, балки сен уни ўзинг кутиб олган ва гаплашгансан.

— У афсонавий эмас. Агар сен “Экспресс” бюроси билан боғлансанг, у менга уч юз доллар юборганини аниқлайсан. Мен Коннот хиёбонидаги 33-уй олдида кечкурун соат еттидан тўққизгача бўлдимми, йўқми, текшириб кўришинг мумкин. Шундан кейин менинг ёнимдан соат иккиларда фақат битта машина ўтиб кетди. Лекин унинг ҳайдовчиси мени пайқадими, йўқми, билмайман. Соат олтиларда мен ҳамон ўша ерда эдим. Буни сут ташувчи ҳам тасдиқлаши мумкин.

— Мени фақат бир нарса қизиқтиради: соат бирдан эрталаб тўртгача қаерда эдинг?

— Коннот хиёбонидаги 33-уй ёнида.

Ретник елка қисди.

— Оддий расмиятчилик: бир кўрсат-чи, чўнтагингда нима бор?

Мен чўнтақларимни ағдариб, унда бор нарсани стол устига ташладим. У ҳафсаласизлик билан бир қараб қўйди-да, ўрнидан турди.

— Шаҳардан ҳеч қаёққа чиқиб кетма. Эсингда бўлсин, бир ишора қилсам борми, ўзингни асфаласофилинда кўрасан.

У хонадан чиқди, эшикни ланг очиб қолдирди.

Мен стол устидаги нарсаларимни йиғиштириб, чўнтагимга тиқиштирдим-да, ўтириб чека бошладим. Айни пайтда уларнинг қўлида менга қарши бирор далил-ашё йўқ эди. Лекин улар бирор нарса топишлари ҳам мумкин эди-да. Ретник, албатта, хомкалла бир одам. Лекин қотил шубҳани менга қаратганини сезиб турибман. Тўппончанинг ғойиб бўлиши бежиз эмас. Қотил ундан фойдаланган. Ретник уни қаердан топиб олади? Кўп нарса ана шунга боғлиқ.

Ўрнимдан сакраб турдим. Сувга қараб фол очадиган пайтми, ҳозир? Ётиб қолгунча, отиб қол. Эшикни беркитиб, лифтга югурдим. Жей Вейд идорасининг ойнаванд эшиги орқали Ретникнинг қораси кўринди. У Вейд билан гаплашапти. Менга қарши далиллар қидирапти.

Ғалати ҳиссиётлар таъсирида биринчи қаватга тушдим. Икки полициячи кўриқлаб турган эшикдан чиқдим, кўчанинг нариги томонига ўтдим. Машинам ўша ерда турган эди. Унга ўтириб, эшикни қарсиллатиб ёлдим. Ғалати аҳволда эдим. Наша чеккандек аъзойи баданим қақшарди. Роса ичгим келди. Одатда соат олтидан бурун ичишни ҳеч хаёлимга келтирмасдим. Лекин бугун жуда ғалати кун бўлди. Ўриндиқ устидан энгашиб қўлқоп сақланадиган қутига қўл чўздим. У ерга бир шиша виски яшириб қўйгандим. Очдим-у, қотиб қолдим. Тилим танглаймга ёпишди, юрагим тўхтаб қолди шекилли.

Қутида менинг 38 калибрли тўппончам, унинг ёнида эса эчкиэмар терисидан тайёрланган аёллар сумкаси ётарди.

Баданимда чумоли ўрмалагандай бўлди. Сумканинг кеча ўлдирилган хитой аёлга тегишли эканига асло шубҳаланиб бўлмасди.

3

Полиция идорасининг орқа томонида кенг ҳовли бўлиб, у баландлиги саккиз фут¹ келадиган девор билан ўралган эди. Бу ерда патрул машиналари, бирор ҳодиса юз берган жойга аскарларни етказиб боришга шай юк машиналари турарди.

Деворнинг оққа бўялган қисмида: “Бу ерда фақат полиция машиналаригина туриши мумкин”, деб ёзилганди. Мен машинани очиқ дарвозага қараб бурдим ва ичкари кириб, уни патрул машинаси ёнида тўхтатдим. Ҳали моторни ўчиришга ҳам улгурмаган эдимки, қаршимда полициячи пайдо бўлди. Унинг қипқизил башараси ғазабдан ял-ял ёнарди.

— Ҳой! Нима гап? Ўқишни билмайсанми? — дея шундай бақирдики, унинг овози икки маҳалла нарига бемалол эшитиларди.

— Ҳеч гап йўқ. Ўқишни ҳам биламан. Ҳатто ҳижжаламасдан ўқий оламан. Полициячи баттар ғазабланди. У анчагача оғзини очиб-ёпиб, нима дейишни билмас, ғазабини қандай сўз билан ифодалашга қийналарди.

У яна қачон сўз топиб айтишини кутиб ўтирмай, кулиб:

— Лейтенант Ретник, ҳокимнинг қайнағаси менга шу ерда тўхтатишни буюрди, — дедим. — Агар ишонмасанг, бориб ўзидан сўра.

У тирик арини ютиб юборган одамга ўхшарди. Анча пайтгача менга қараб турди-да, кейин нимадир деб тўнғиллаб, жўнаб қолди.

Мен атрофни кузатганча йигирма дақиқалар чамаси ўтирдим. Бирдан ҳовлига бир машина кириб келди-да, мендан ўн футча нарида тўхтади. Ундан Ретник тушиб, полиция идораси жойлашган гиштин бинога қараб юрди.

— Лейтенант...

Мен унчалик қаттиқ чақирмаган эдим, лекин у эшитди. Елкаси оша мен томонга қаради. Аввалига у қиздирилган темир босилган одамдай ранги қув ўчди, кейин шошиб ёнимга келди.

— Бу ерда нима қиляпсан? — деб сўради.

— Сени кутиб турибман.

У индамасдан мени бошдан-оёқ кузатиб чиқди.

— Мана мен, нима керак?

— Лейтенант, сен мени тинтиб чиқдинг, лекин машинамни қарамадинг-ку.

— Сенинг машинангни тинтиб нима қиламан, ифлос?

— Ахир, боя сен анави сариқ машакнинг сумкасида нима борлигига ўзинг қизикқан эдинг-ку! Ўшани деб уни ўз хонамда, ўз тўппончам билан отиб ташлаганимни айтмаганмидинг? Сен менинг хонамни қидириб ҳеч нарса тополмадинг, чўнтагимни ҳам титиб кўрдинг, ҳеч вақо йўқлигига амин бўлдинг. Шунда мен ҳақиқий, тажрибали полициячи машинамни ҳам текшириб кўриши керак-ку, ахир, деб ўйладим. Қотилликдан гувоҳлик берувчи нарса яшириб қўйилган бўлса-чи? Шунинг учун ҳам мен машинани буёққа ҳайдаб келдим. Сен ҳақиқий, тажрибали полициячи сифатида уни қараб чиқишинг мумкин.

У ғазабдан тутоқиб кетди.

— Буёққа қара, итвачча, — ўшқирди менга қараб, — сариқ чақалик айғоқчининг насиҳатларига эҳтиёжим йўқ. Мен Пальскийга сен билан шуғулланишни тайинлайман. Бир адабингни бериб қўйсин. Суякларингни битта-битта териб олишмаса, омадим бор экан деявер.

— Лейтенант, мени бир ёқли қилишдан олдин, машинани текшириб кўрсанг-чи? Қўлқоп сақланадиган қутичани кўздан кечирсанг, вақтдан ютасан. — Мен машина эшигини кенг очиб, четга турдим.

Ғазабдан кўзлари ёниб турган Ретник машинага ўтириб, зарда билан қутичани очди.

Мен уни кузатиб турардим. У ғазабдан тушди. Тўппончага ҳам, сумкачага ҳам қўл теккизмади. Уларга узоқ тикилиб турди-да, кейин менга ўгирилди.

— Бу сенинг тўппончангми?

— Ҳа.

¹ Фут — 0,3048 метр.

— Сумкача-чи, униками?

— Бўлмасам-чи. Нима, шунгаям фаросатинг етмаяптими?

Ретник бутунлай ўзини йўқотиб қўйганлиги шундоққина сезилиб турарди.

— Нега энди? Уни сен ўлдирганингни тан олишингми бу?

— Мен фақат ўзимга сузилган қарталарни очдим, холос. Бошқа ҳеч нарса қилолмайман. Буёғини нима қилишни энди ўзинг биласан.

У дарвоза олдида навбатчилик қилаётган полициячини чақирди. У ёнимизга келгач, Пальскийни дарҳол топиб келишни буюрди.

Пальскийнинг келишини кутарканмиз, Ретник тўппонча билан сумкачани яна кўздан кечирди. Лекин қўлини теккизмади.

— Энди сенинг ҳаётинг учун икки чақа ҳам бермасдим, — деди у. — Ҳатто икки чақа.

— Топилмани кўрсатиш учун бу ерга келмаганимда, ўзим ҳам икки чақа бермасдим. Лекин мен келдимми, демак икки чақа қўяман, зиёдмас.

— Сен машинангни доим қулфлаб юрасанми? — сўради Ретник; мияси ишлай бошлади шекилли.

— Ҳа, лекин ёзув столим тортмасида, тўппончам билан ёнма-ён эҳтиёт калитим ҳам сақланарди. Мен қараганим йўқ. Лекин гаровлашаманки, калит жойида йўқ.

Ретник иягини қашиди.

— Тўғри. Мен тўппончани ахтардим, у ерда ҳеч қанақа калит йўқ эди.

Ҳовлига ҳовлиқиб Пальский кириб келди.

— Мана бу машинани яхшилаб текшир, — деди унга Ретник. — Синчиклаб қара. Сумкача билан тўппончага эҳтиёт бўл. Яхшиси тўппончани Леси текширсин. Тез бўл!

У боши билан менга “юр” ишорасини қилди. Биз ҳовлини кесиб ўтиб, полициячилар маҳкамасига кирдик. Зинадан кўтарилиб, мўъжазгина бир хонага кирдик. Хона товук катагини эслатарди. Унинг ичида стол, икки стул, кичик-роқ жавон бор эди. Хонани кичкинагина бир дераза ёритарди. Хуллас, етимлар уйдек кўримсиз бир хона эди.

Ретник менга стулни кўрсатди, ўзи столни айланиб ўтиб, нариги стулга ўтирди.

— Сенинг хонанг шуми? — қизиқдим мен. — Мен ҳокимнинг қариндоши бўлган сендек бир одамга юмшоқ жиҳозлар ярашади, деб ўйлардим.

— Менинг ҳаётим сени ташвишга солмай қўя қолсин. Сенга ўз ташвишинг етарли-ку. Агар уни шу тўппончадан отиб ўлдиришган, сумкача ҳам уники бўлиб чиқса, сенинг марҳум сифатида омадинг бор экан.

— Шунақа деб ўйлайсанми? — дедим мен баланд суянчиқли стулга яхшилаб жойлашарканман. — Биласанми, бундан ўн дақиқалар олдин тўппончани ариққа, сумкачани денгизга улоқтирсаммикин, деган хаёлга боргандим. Агар шундай қилганимда борми, лейтенант, на сен, на сенинг шоввоз йигитчаларинг ҳеч нарса қилолмасдиларинг. Лекин мен сенга имконият беришга қарор қилдим.

— Бу билан нима демоқчисан?

— Мен уларни улоқтирмадим. Чунки уларни менга атайлаб ташлаб кетишган. Бир оз ўйлаб кўрсанг, ҳаммаси жойига тушади-қўяди. Агар мен ушбу ашъвий далилларни йўқ қилиб юборганимда, сен ҳеч нарсани аниқлай олмасдинг.

Ретник бошини ён томонга эгди.

— Шундай қилиб, тўппонча билан сумкача менинг қўлимда. Нега энди бу лаънати ишни бир ёқли қилади, деб ўйлаяпсан?

— Чунки менга тўнкаб ҳеч нарса чиқара олмайсан. Барибир қотилни излаб топишингга тўғри келади. Қотил эса буни асло хоҳламайди.

Ретник ўйга толди. Кейин портсигарини олиб, чекайлик деб менга ҳам тутди. Танишганимиздан бери ўтган беш йил ичида у менга биринчи бор шундай дўстона муносабатда бўлиши эди. Мен сигарани ёқтирмасам ҳам, уни олдим. Қўлини қайтаришим инсофдан эмасди.

Биз баравар чекдик. Хона тутунга тўлиб кетди.

— О'кэй, Рейн, — деди Ретник. — Мен сенга ишонаман. Уни сен отгансан деб ўйлашни хоҳлардим, лекин бу бизларни ҳақиқатга яқинлаштирмайди-да. Шундай деб ўйласам, кўпгина ташвишдан қутулган бўлардим: лекин ундай

қилолмайман. Сен оддий бир айғоқчисан, лекин аҳмоқ эмассан. Иккаламиз тил топишиб кетармиз деб ўйлайман.

Мен энгил нафас олдим.

— Лекин мендан умид қилмай қўяқол, — давом этди у. — Бошлиқни кўндириш жуда мушкул. Ута қизиққон одам. Агар сен билан келишиб олганимни билиб қолса борми, дарҳол типирчилаб қолади. Борди-ю, мен уни кўндирсам, ташвиш тортишга ҳожат ҳам қолмайди.

Бу борада айтадиган гапим йўқ эди. Шунинг учун ҳам ҳеч нарса демадим.

У деразага тикилиб қолди. У ердан улкан турар-жой биноси кўриниб турарди. Уйнинг балконлари болалар аравачалари билан тўлдириб ташланган, ювилган кийим-кечак илиб қўйилганди.

— Мен бу ерда сенга айтишдан олдин ҳар томонлама ўйлаб кўрдим, — деди ниҳоят у. — Сени гувоҳ сифатида бу ишга жалб қилишим ёхуд кўнгилли равишда ишлашингни сўрашим мумкин. Нима дейсан?

— Кўнгилли равишда ишлай қолай.

Ретник телефонга қўл чўзди.

— Буёққа кир, — деди у гўшакдан овоз эшитгач.

Эшик очилиб, оддий кийимдаги ёш йигит кириб келди. У соф виждонли хизматчи эди. Шубҳасиз, полицияда ишлаётгани ҳали жонига тегмаганди. У садоқатли нигоҳ билан Ретникка қаради. Одатда кучук ўз соҳибига шундай термулади.

Ретник худди бир бечораҳол қариндошини таништираётгандай, ижирғаниб мени кўрсатди.

— Мана, Нельсон Рейн. Сен билан бирга бўлиб турсин. Керак бўлганда ўзим чақириб оламан. Бу эса Петерсон. Бизга яқинда келган, уни ўзингга оғдириб олишга шошилма, ҳали йўлдан уришга улгуришади.

Петерсон мени даҳлиз бўйлаб бошлаб кетди. Мўъжазгина бир хонага кирдик. Димоққа гуп этиб тер ҳиди урилди. Мен дераза ёнига ўтирдим, боши қотган Петерсон стол четига чўкди.

— Қайгурма, — дедим мен. — Биз, эҳтимол, бу ерда бир неча соат бўлармиз. Бошлиқнинг хитой аёлни мен ўлдирганимни исботлашга уриняпти. Лекин овора бўлгани қолади.

У кўзларини бақрайтирди.

Бир оз бўлса-да, кўнглини кўтаришга уришиб, Ретник менга совға қилган, лекин ярми чекилган сигарани узатдим.

— Мана, музей ашёси. Уларни йиғиб юрмайсанми? Бу Ретникнинг сигараси. Музейнинг борми ўзи?

Завқ-шавққа тўла ёш йигитнинг юзи тош қотди. У бир зумда пихини ёрган полициячига айланди-қўйди.

— Менга қара, бир нарса айтмоқчиман. Сал-пал ҳазил қилиб бўладими ёки сен жудаям тарбия кўрганларданмисан?

Мен жилмайдим, бир оз иккиланиб турганидан сўнг, у ҳам тиржайди. Энди иккаламиз тил топишдик.

Тушлик пайти бўлиб қолди. Полициячи бизларга бир оз ловия билан гўштли пирог олиб кирди. Петерсонга пирог жуда ёқиб қолди. Мен ўз тегишимни бир оз едим-да, қолганини қайтариб юбордим. Тушликдан сўнг у қартасини олди ва биз гугуртга ўйнай бошладик. Мен унинг барча гугурт қутиларини ютиб олдим ва кейин уни қандай қилиб алдаганимни кўрсатдим. У ҳайратдан лол бўлиб қолди. Мен бўлсам уни кўзбўямачиликка ўргатишга таклиф этдим. Ундан яхшигина шогирд чиқди.

Соат саккизга яқинлашганда ҳалиги полициячи яна гўштли пирог ва ловия олиб келди. Мен уни паққос туширдим, чунки оч қолган эдим.

Биз яна ўйнадик. Петерсон шунақанги кўзбўямачилик қилдики, барча гугурт қутиларини ютиб олди. Ярим тунга яқин телефон жиринглади. У гўшакни қўтариб: “Ҳа, тақсир”, деди-да, жойига қўйди.

— Лейтенант Ретник сени кутяпти, — деб ўрнидан қўзғалди.

Биз иккаламиз ҳам энгил тортдик.

Ретник ўз столи ёнида ўтирган эди. Жуда чарчаган ва асабий кўринарди.

Менга ўтиришни, Петерсонга эса кетишини ишора қилди. У чиқиб кетгач, мен ўтирдим.

Узоқ сукунат бошланди. Биз узоқ вақт бир-биримизни диққат билан кузатиб ўтирдик.

— Омадинг бор экан, Рейн, — деди у. — Умуман, уни сен ўлдиргансан деб ўйлаганим йўқ. Лекин бунга бошлиқни ишонтириш осон кўчмади. Уни ишонтирдим. Сен итваччанинг иши ўнгидан келди.

Ушбу бинога кирганимга ўн беш соатдан ошди. Тўғри йўл тутдимми, йўқми, деб роса бош қотирдим, иккиландим. Ниҳоят, шу сўзларни эшитиб енгил нафас олдим.

— Ҳа, ўнгидан келди, — дедим мен.

— Бўлмасам-чи! — у ўтирган жойида портсигарини қидириб қолди. Кейин, ўчиб қолган сигараси оғзида эканини сезиб, лабидан олди, тиржайиб уни ахлат қутисига улоқтирди. — Мана, ўн тўрт соат бўляптики, биз айна шу иш билан шуғулланаяпмиз. Кутилмаганда бир гувоҳни учратиб қолдик. У эрталаб соат иккию ўттизда Коннот хиёбонида сени машинада кўрган экан. Буни қарангки, ўша гувоҳ бизнинг бошлиқни сира ёқтирмайдиган адвокат экан. Унинг кўрсатмалари бошлиғимиз сенга ёпиштирмоқчи бўлган ишни чиппакка чиқарди. Демак, уни ўлдирган сен эмассан.

— Сўрасам бўладими: кимдан гумон қиялпсизлар?

У менга портсигарини чўзди, мен бу сафар олмасликка журъат этдим.

— Ҳозирча ҳеч кимдан. Ким бўлишидан қатъи назар, қойил-мақом қилган. Далил йўқ, бирор илинтирадиган жойидан тутиб бўлмаяпти.

— Хитой аёли ҳақида ҳеч нарса аниқландими?

— Ҳа, албатта. Бу унча қийин бўлгани йўқ. Унинг сумкасидан аёллар ашқол-дашқолидан бўлак ҳеч нарса топилмади. Лекин у ҳақдаги ҳужжатларни аэропортдан қидириб топдик. Буёққа Гонконгдан келибди. Исм-шарифи Жо-Эн Жефферсон экан. Ишонасанми, у нефть корчалони Ж. Вильбург Жефферсоннинг келини бўлиб чиқди. Бундан бир йил муқаддам унинг ўғли Германга турмушга чиққан экан. Яқинда у автомобил ҳалокатида ўлибди. Келин эрининг жасадини бу ёққа тобутда олиб келган экан.

— Нега?

— Қария Жефферсон ўғлининг оилавий сағанага кўмилишини хоҳлабди. Майитни олиб келиш ҳақини ўзи тўлабди.

— Жасад қаерда экан?

— Аэропортда уни кўмиш бюросининг вакили қабул қилиб олибди. Ҳаммаси қонун бўйича. Жасад ҳозир кўмиш олдидан ўликхонада сақланияпти.

— Ўзинг текшириб кўрдингми?

У керилиб эснади. Ясама тишлари ярмигача кўриниб кетди.

— Жин урсин ўша йўриқларингни, палид. Мен тобутни кўздан кечирдим, ҳужжатларни текширдим, ҳаммаси жойида. У Гонконгдан учибди, бу ерга соат биру ўттизда келиб кўнибди. Такси олиб, тўғри сенинг манзилингга келибди. Мени ҳайратга солган томони шундаки, нега у келган заҳоти тўғри сеникига жўнаган, қотил унинг сенинг идорангга боришини қаердан билган? Унинг сенда нима иши бор эди?

— Қизиқ. Агар ўлдирилган аёл Гонконгдан бўлса, менинг ҳақимда у қаёқдан билади?

— Хитойлик аёл соат еттига яқин, сен кетганингдан кейин телефон қилган деган тахмининг нотўғри. Бу пайтда осмонда бўлган. Агар сенга хат юборган бўлса, уни олган бўлишинг керак эди.

Мен ўйга толдим.

— Айттайлик, Хардвик уни аэропортда кутиб олди. Соат олтида у менга аэропортдан телефон қилди. Ёки у аёлнинг келишини кутиб турган ва ўзини мен деб танитган, дейлик. Ёхуд, айттайлик, аёл тобут ҳужжатларини расмийлаштиргунча у менинг ишхонамга олдинроқ етиб борган, эшикни очиб (қулфни бузиш қийин эмас) ичкари кирган ва унинг келишини кутиб ўтирган.

Афтидан менинг тахминларим Ретникка унча ёқмади. Умуман, улардан ўзим ҳам унчалик қониқмадим.

— Лекин сен унга нимага керак эдинг? — хитоб билан сўради у.
 — Агар биз буни билганимизда, бир-биримизни саволлар билан қийнаб ўтир-масдик. Юк нима бўлди? Сен уни кўздан кечирдингми?
 — Албатта. Аёл юкни аэропортда, сақлаш хонасида қолдирган: битта чедоданча, деярли бум-бўш, ич кийимлар, Будда ҳайкалчаси, бир нечта шам. Йўлга енгилгина отланган экан.

— Ўзинг қария Жефферсон билан гаплашдингми?
 Ретник тумшайди.

— Ҳа, гаплашдим. Жуда баланддан келяпти, ичак-чавоғингни суғуриб оладигандай. Суғуриб олади ҳам. Бадавлат оилалар билан тўқнашишдан ёмони йўқ. Жин урсин барини. Қайноғам ҳам Жефферсон томонда. Унга қолса чолнинг товонини яласам, унинг учун кафтимда сув қайнатсам.

— Ахир, булар бекорга эмас-ку.

У марварид тақинчоғини силаб қўйди.

— Ҳар доим ҳам эмас. Ҳарқолда қари така сира ён босмайди. Келинининг қотилини ушлашимни талаб қиляпти, акс ҳолда қўнгилсизликлардан бошинг чиқмайди, деяпти. Бу ерда ҳамма унинг измида, ахир. Фалванинг уяси.

— Жефферсоннинг ўзи ёрдам беролмайдими?

— Албатта, йўқ.

— Менга уч юз долларни келтириб берган бола-чи? Ахир, у қотилни кўрган бўлиши мумкин-ку!

— Ўзингни мендан ақллироқ деб ўйлаяпсанми, палид? Мен уни сўроқ қилиб кўрдим, ҳеч бало. Бироқ шуниси қизиқки, пул солинган конвертни агентликка соат тўртда олиб келишган. Ўзинг яхши биласан, агентлик сендан унча узоқ эмас, шундоққина рўпарангда. Анави каллаварам хизматчилар пулни сенга олтию ўн бешга етказиб беришни тайинлашганини тасдиқлашяпти, лекин уни ким олиб келганини эслай олишмаяпти.

— “Херрон Корпорейшн”ни текшириб кўрмадингми, Хардвик ўша ерда ишлаётган эканми?

— Йўқ. Унақа одамни билмаймиз, дейишди, — Ретник эснади, керишди-да, ўрнидан турди. — Бориб ухлайман. Балки эртага бирор нарса ойдинлашар. Бугунча етарли.

Мен ҳам ўрнимдан турдим.

— Тўппонча-чи?

— Текшириб кўрдик, ҳеч қанақа бармоқ изи қолдиришмаган. Машинада ҳам. Жуда эҳтиёткор қушга ўхшайди, лекин барибир из қолдириши керак... Изсиз бўлиши мумкин эмас.

— Мумкин.

У уйқусираб менга қаради.

— Мен сени қутқариб қолдим, Рейн. Энди сенинг навбатинг. Мияннга бирор фикр келса, айт. Таклифлар жудаям керак.

Мен хизматини унутмасликка ваъда бердим. Кўчага чиқиб, машинага ўтирдим-да, уйга шошилдим. Ахир, мени юмшоққина кўрпа-тўшак кутиб турарди.

4

Бу кунисига эрталаб соат тўққиздан сўнг мен ишга етиб бордим. Эшик олда мени икки машинада келишган газетачилар кутиб туришарди. Кеча менинг йўқ бўлиб қолганим уларни ташвишга солган экан. Улар қотиллик ҳақидаги менинг фикрларимга қизиқишди.

Уларни ўз хонамга бошлаб кирдим. Кеча куни билан полиция маҳкамасидан бўлганимни гапириб бердим. Қотиллик ҳақида сизлардан ортиқ ҳеч нарса билмайман, деб айтдим. Хитойлик аёлга нимага керак бўлиб қолганимни, унинг менинг ишхонамга қандай кирганини сира тасаввур қилолмайман. Газетачилар ярим соат мобайнида мени саволларга кўмиб ташлашди, лекин ҳеч нарсага эриша олишмади. Ниҳоят, жуда ҳам хафа бўлишиб, жўнаб кетишди.

Ҳат-хабарларни кўздан кечириб, уларнинг кўпчилигини ахлат қутисига ташладим. Ҳатлар орасида бир аёлдан келган мактуб ҳам бор экан. Нотаниш аёл

кучукчасини заҳарлаб ўлдирган номаълум кишини қидириб топишимни сўраб ялиниб-ёлворганиди.

Унга эҳтиром билан бир хат ёзиб, ҳаддан ташқари банд бўлганлигим унинг муаммоси ила шуғулланишимга имкон бермаслигини тушунтирдим. Худди шу маҳал эшикни тақиллатишди.

Яқин қўшним Жей Вейд кириб келди. У бир неча қадам босиб, стол ёнида ҳадиксирагандай тўхтаб қолди.

— Халақит бермадимми? Бу менинг ишим эмаску-я, лекин билгим келяпти: қотил топилмадими?

Унинг қизиқувчанлигига парво ҳам қилмадим. Баъзан шунақа одамлар учрайди: жиноятдаги яширин сирларга ўлгудай қизиқишади.

— Йўқ.

— Билмадим, ёрдами тегармикан, — эҳтиром билан давом этди у, — лекин, эслашимча, тахминан соат саккизларда сизнинг телефонингиз қаттиқ жиринглади. Узоқ вақт жиринглаб турди. Унда сиз кетиб бўлгандингиз.

— Меникида телефон ҳамиша жиринглаб туради. Лекин, барибир, ташаккур сизга. Бу ҳақда лейтенант Ретникка хабар қиламан.

У калта қилиб олдирилган сочини силаб қўйди.

— Мен ўйловдимки... Ахир, қотиллик текширилаётганда баъзан оддий нараса асқотиб қолади-ку, — у бир оз талмовсиради. — Қизиқ, у хонангизга қандай қилиб кирган экан, ғалати-я?

— Уни менинг хонамга қотил бошлаб кирган. Бундан ташвишланаётганим йўқ.

— Ундай бўлса яхши. Ўлдирилган аёлнинг кимлиги маълумми?

— У Жо-Эн-Жефферсон, Гонконгдан экан.

— Жефферсон? — Саросимага тушди Вейд. — Менинг Герман Жефферсон деган оғайним бор эди. У Гонконгга кетганиди, эски мактабдош оғайним.

У креслога чўкиб, оёқларини столга узатди.

— Тўғри ўтиринг. Агар истагингиз бўлса, менга Герман ҳақида гапириб беринг. Ўлдирилган хитойлик аёл — Германнинг хотини бўлади.

Вейд қотиб қолди. Менга бақрайиб қараб турарди.

— Германнинг хотини? У хитойликка уйланганмиди?

— Шунақа.

— Ана холос, жин урсин мени!

У бир оз ўйланиб турди-да, давом этди:

— Йўқ, мен бунга ҳайрон бўлаётганим йўқ. Мен хитойликлар жуда лобар бўлишади, деб эшитганман. Бироқ бу хабар унинг отасини хурсанд қилишини ҳеч тасаввур этолмайман. — Вейд қовоғини уйиб, бошини чайқади. — У бу ерларда нима қилиб юрган экан?

— Эрининг жасадини олиб келибди, шу ерда кўмиш учун.

Вейд тош қотди.

— Нима, Герман ўлди демоқчимисиз?

— Ҳа, ўтган ҳафта, автомобил ҳалокатида...

Бу хабар Вейдни бутунлай гангитиб қўйди. У ғалати бир ҳолатда узоқ-узоқларга тикилиб турар, кулоқларига ишонгиси келмасди.

— Герман... ўлди! Кечирасиз, — деди у. — Отасига қийин бўпти-да, шўрлик.

— Нимасини айтасиз. Сиз уни яхши танирмидингиз?

— Нима десам экан, унчаликмас. Биз мактабда бирга ўқиган эдик. Ўзиям балойи азим эди-да. Қўрқув нималигини билмасди. Ҳали қизлар билан саргузаштларга аралашарди, ҳали қарасангиз, мотоцикл пойгасида қатнашарди. Унга ҳавасим келарди. Файритабий инсон бўлиб кўринарди кўзимга. Мен коллежга ўқишга кирганимдан кейин у ҳақдаги тасаввурларим ўзгарди. Нега деганда сира ақли кирмаганга ўхшарди. Тинимсиз ичишлар, уруш-жанжаллар. Қачон қарама, бир нимани бошлаб юрарди. Бундай оғайнинг бўлганидан бўлмагани. Бор-е, дедиму қўлни силтаб, ундан воз кечдим. Ниҳоят, бу қилиқлари отасининг ҳам жонига тегди. Германни Шарққа жўнатиб юборди. Шунгаям беш йил бўлиб қолди. У ерда отасининг қорхонаси бор, — Вейд оёқларини чалиштирди. — Демак, у хитойлик қизга уйланибди-да. Қизиқ.

— Шунақасиям бўлади, — дедим мен.
 — Автомобил ҳалокатими? У ҳамиша шундай фалокатларга учраб турарди. Тавба, авваллари унга ҳеч нарса қилмасди, — Вейд кескин бурилиб менга қаради. — Биласизми, бу менга жуда галати кўриняпти. Уни нега ўлдиришдийкин?
 — Полиция ҳам худди шуни аниқлашга уриняпти.
 — Муаммо, шундай эмасми? Мен ҳалиги аёлга сиз нечук керак бўлиб қолганингизни назарда тутяпман. Қандайдир сир борга ўхшайди-а?

— Шундай.

Девор орқасида телефон жиринглади. Вейд дик этиб ўрнидан турди.

— Мен сизнинг вақтингизни оляпман. Агар Герман ҳақида яна бирор нарса эсласам, хабар қиламан.

— Хурсанд бўлардим.

У кетганидан сўнг креслога яхшироқ жойлашдим-да, эшитганларим тўғри-сида бош қотира бошладим. Орадан йигирма дақиқалар ўтди. Мен бўлсам ҳамон ҳаракатсиз ўтирдим. Бу вазиятдан мени телефон кўнғироғи қутқарди.

— Жаноб Вильбург Жефферсоннинг котибаси гапиряпти, — деган ёқимли аёл овози эшитилди. — Бу жаноб Рейнми?

— Ҳа, менман.

— Жаноб Жефферсон сиз билан учрашиш ниятидалар. Бугун соат учга кела оласизми?

Бу таклиф мени жуда қизиқтириб қолди. Мен ҳафтаномамнинг саҳифаларини варақлаб кўрдим. Бугун соат учга ҳеч қандай учрашув белгиланмаган экан. Умуман, шу ҳафтанинг сўнгги кунлари бўш эдим.

— Ҳа, кела оламан.

— Денгиз бўйида, Бич-Драйвдаги охирги уй, — тушунтирди у. Сўнг қўшиб қўйди: — Бич-Вью.

— Келаман.

— Ташаккур.

Телефон гўшагини қўйишди. Мен бўлсам унинг овозини ҳамон эшитаётгандай, уни жойига қўйгим келмасди. Қизиқ, қанақа экан бу аёл. Овози ёшга ўхшайди. Лекин овоз кўпинча алдайди...

Эрталаб ҳеч қандай ҳодиса юз бермади. Менинг Жей Вейдга ҳавасим келди, унинг телефони тинимсиз жиринглар, ёзув машинаси эса чиқиллагани-чиқиллаган. Унинг иши анча кўп эди. Дарвоқе, сирли жаноб Хардвик жонимга аро кириб, очликдан қутқаргани, у юборган пул яна икки ҳафталик егуликка етар эди.

Бирорта мижоздан дарак бўлмайди. Соат бирга яқин тамадди қилиш учун пастга тушдим. Спарроу банд бўлгани учун саволлар билан бошимни қотирмади.

Бир оз вақт ўтказиб Пасаденанинг энг шинам қисми Бич-Драйвга йўл олдим. Бу ерда, шахсий пляжли уйларда, ёз ойлари шаҳарга ёпирилиб келувчи оломондан четроқда бадавлат кишилар яшардилар.

Бич-Вью дарвозасига етиб борганимда соат бир неча дақиқаси кам уч бўлганди. Кутганимдек, дарвоза очиқ турарди. Ичкари кириб ҳар икки томони яшил майсазор ва гулзорлар билан қопланган йўлак бўйлаб қирқ ярдча юрдим. Уй жуда ҳашаматли, эски услубда қурилган эди. Асосий эшикка олти кенг оқ зина билан чиқиларди. Эмандан ясалган эшикда кўнғироқ илғаги. Илғақдан ушлаб тортидим. Дақиқа ўтар-ўтмас эшик очилди. Қовоғи солиқ баланд бўйли дарвозабон менга бепарвогина қараб, савол аломати билан қошларини чимирди.

— Нельсон Рейн, — таништирдим ўзимни. — Мени кутишяпти.

У четланиб, менга йўл берди. Улкан жиҳоз ўрнатилган нимқоронғи даҳлизга кирдик. Кейин у мени эргаштириб мўъжазгина бир хонага бошлаб кирди. У ерда бир неча ўнғайсиз креслога кўзим тушди. Стол устида рангдор муқовали журналлар тахланиб ётарди. Хона тиш доктори қабулхонасини эслатарди. У креслолардан бирини кўрсатиб, “ўтириб туринг” ишорасини қилди-да, чиқиб кетди.

¹ 1 ярд — 0,9144 метр.

Орадан ўн дақиқалар ўтди. Мен дераза олдида туриб, денгиз манзарасини томоша қилардим. Эшик очилиб, бир қиз кирди.

Чамаси йигирма беш-ўттиз ёшларда бўлса керак, ўрта бўйдан баландроқ, қора сочли, ташқи кўриниши ёқимтойгина бир қиз. Ёрқин-мовий кўзлари теран боқиб турибди. Тўқ яшил камзули тагидан хушбичим гавдаси яққол кўзга ташланади.

— Кутдириб қўйганим учун узр, жаноб Рейн, — деди совуққина жилмайиб. — Жаноб Жефферсон сизни кутаяпти.

— Сиз у кишининг котибасимисиз? — сўрадим майин товушни эслаб.

— Ҳа. Жанет Вест. Кузатиб боришга ижозат беринг.

Мен унинг орқасидан коридор бўйлаб юра бошладим. Яшил мовут қопланган эшиқдан ўтиб эскича жиҳозланган кенг бир хонага кирдик. Шинам бу хонада узун-узун китоб жавонлари савлат тўкиб турарди. Бир томонидаги ойнаванд эшик боққа очиларди. У ерда очилиб турган ранг-баранг гуллар минг тусда товланарди.

Вильбер Жефферсон ғилдиракли креслода дам олаётган экан. У очиқ эшик ёнидаги сояда ястаниб ётарди: баланд бўй, озғин, киборларча кийинган, қирғий бурун, сочлари оппоқ, томирлари қаварган ингичка қўлли бир чол. Эғнида оқ костюм, оёғида буғу терисидан туфли. Мен Жанетга эргашиб киришим билан бошини ўгириб менга қаради.

— Жаноб Рейн, — деди котиба ва четроқ турди, кейин чиқиб кетди.

— Бу ёққа ўтиринг, — деди Жефферсон ёнида турган стулни кўрсатиб. — Унчалик яхши эшитмайман. Шунинг учун илтимос, қаттиқроқ гапиринг. Агар чеккингиз келса... чекаверинг. Бу курғурдан мени воз кечтиришганига олти йилдан ошди.

Мен чекмадим. Сигарет тутуни унга хуш келмаса керак, деб ўйладим. Ўз вақтида у, албатта, сигарани маъқул кўргандир.

— Мен сиз ҳақингизда маълумот тўпладим, жаноб Рейн, — деди у анча сукунатдан кейин, хира-қизғиш кўзлари билан менга тикилиб. Менга у чўнтагимда нима борлигини, ўнг елкамдаги холни, ҳамёнимда неча пул борлигини кўриб тургандек туюлди. — Менга сизни ҳалол, ишончли ва эс-хушли одам деб айтишди.

Қизик, ким айтган экан буни... Мен индамадим.

— Сизни бу ёққа қақирришга мажбур бўлдим, — давом этди Жефферсон, — чунки сизга телефон қилган номаълум одам ҳақида ўзингиздан эшитмоқчиман. Кейин ўз хонангизда ўлик хитойлик аёл жасадини қай тариқа сўрдингиз?

У аёлни ўз келини деб айтмади... “Ўлик хитойлик аёл” деганда эса товушида қандайдир нафратона оҳанг бор эди. Бунақанги кекса ва бой-бадавлат бир корчалоннинг ўғли қайсидир осиеликка уйланиши ҳақидаги хабар унчалар севинтирмаганлиги табиий.

Менга маълум бўлган ва кўрган нарсаларимнинг ҳаммасини бир четдан, баланд овозда гапириб бердим.

— Раҳмат, жаноб Рейн. Аёл нима учун сиз билан учрашмоқчи бўлганини билмайсизми?

— Ҳатто гумон ҳам қилолмайман.

— Уни ким ўлдирганини ҳам гумон қилолмайсизми?

— Йўқ, — дедим. Кейин қўшиб қўйдим. — Бироқ афтидан, ўзини Хардвик деб танитган одам бу ишга алоқадор деб ўйлайман.

— Ретникдан умидим йўқ, — деди Жефферсон. — У ўтакетган аҳмоқ. Бу лавозимни эгаллаб тургани ҳам англашилмовчилик. Ўғлимнинг хотинини ўлдирган одам қўлга олиниши керак, менинг истагим шу. — У томирлари бўртган қўлларига қараб, қовоғини уйди. — Таассуфки, ўғлим билан орамизга совуқлик тушганди. Одатда, бундай ҳолларда, ҳар икки томондан хатоларга йўл қўйилган бўлади. Аммо ҳозир, ўғлим орамизда йўқ экан, мен сабр-қаноатли бўлишим керак. Айнан сабр-қаноатнинг етишмаслиги ва менинг қаттиққўллимни уни шу кўйларга солди. У уйланган аёлни ўлдиришди. Ўғлим қотилни толмагунча қўямасди. Мен уни яхши билардим. Энди менинг ўғлим йўқ. Ҳозир биринчи галда унинг хотинининг қотилини топиш керак. Агар шунга муваффақ бўлин-

са, демак, қарзимни узган бўламан. — У жимиб қолди. Нурсиз кўзларини олис-олисларга тикди. Юзи ғамгин тусга кирди. Жефферсон жуда қартайган, лекин ўта дадил бўлиб кўринди. Менга ўтирилди:

— Жаноб Рейн, кўриб турибсиз, мен жуда кексайдим. Куч-қувватим йўқ. Тез чарчаб қоламан. Қотилни таъқиб қилишга кучим етмайди. Шунинг учун ҳам сизни қидиртирдим. Зеро сиз манфаатдор томонсиз. Чунки аёлнинг ўлиги сизнинг хонангиздан топилган. Қотил қандайдир сабаб билан жавобгарликни сизга юкламоқчи бўлган. Мен сизга яхшигина тўлайман. Сиз ўша одамни қидириб топа оласизми?

Бунинг энг осон йўли — қариянинг таклифига рози бўлиб, пулни олиш ва қотил Ретникнинг қўлига тушмасмикан деб кутиб ўтириш. Лекин бундай йўл тутиш — менинг шаънимга тўғри келмасди. Қотилни излаб топа оламанми? Ишончим унча қатъий эмасди.

— Қидирув ишлари билан полиция шуғулланаяпти. Қотилни фақат ўшаларгина топа олади. Менинг қўлимдан келмайди. Айғоқчи қотиллик ишлари билан шуғулланмайди. Бу ишга чет кишиларнинг аралашувига Ретник йўл қўймайди. Унинг гувоҳларини сўроқ қилишга менинг ҳаққим йўқ. У бунга йўл қўймайди ва мен ўзимга кўнгилсизликлар ортдириб олишим мумкин. Сиздан пул ундиришни ҳар қанча хоҳласам ҳам, жаноб Жефферсон, бу ишга кириша олмайман.

У ҳайрон бўлмади, лекин қатъияти камаймади.

— Ҳаммасига тушунаман. Ретник — тентак. Менимча, у ишни нимадан бош-лашни ҳам билмаяпти. Мен унга Гонконгдаги Британия маъмурларига телеграмма юбориб, бу аёл ҳақида маълумотлар олишни таклиф қилдим. Ахир биз унинг ўғлимнинг хотини бўлгани ва Хитойдан қочиб ўтганидан бошқа ҳеч нарса билмаймиз-ку. Бундан бир йил олдин ўғлим юборган хатдан шуларни билиб олганман. — У яна олисларга тикилди. — Мен унга уйланишни тақиқлаб, аҳмоқлик қилган эканман. Ўшандан кейин сира хат олмагандим.

— Британия полицияси у ҳақда қандайдир маълумотларга эга деб ўйла-сизми?

— Эҳтимол. Лекин ким билади дейсиз. Ҳар йили юз мингдан зиёд бу шўринг қурғурлар Гонконгга келишади. Бу одамлар беватан, беҳужжат. Менинг Гонконг билан алоқам бор, у ердаги вазиятни аниқлашга уриниб кўрдим. Тушуни-шимча, вазият бундай экан: қочоқлар контрабандачилар кемаларида Хитойдан Макаога сузиб ўтишаркан. Бу ер эса Португалияга қарашли худуд ҳисобланади. У ерда қочоқлар хуружига бас келиша олмайди. Қочоқлар Макоадан елканли кемаларда Гонконгга қараб йўл оладилар. Гонконг атрофидаги денгизда Бри-тания полицияси соқчилик қилади. Лекин хитойликларга бас келиш жуда қи-йин. Полиция қочоқлар тушган кемани таъқиб қилиши билан у шу атрофдаги юзлаб ўзига ўхшаш балиқчилар кемаси орасига яширинади. Натижада полиция ҳеч нарса қилолмайди.

Албатта, Британия маъмурлари қочоқларга ён босади. Ҳар ҳолда уларда ҳозир аҳвол оғир ва қочоқлар умумий душмандан қочишяпти. Агар кема Гонконг-нинг худудий сувларига кириб олса бас, уни бу ерда ахтариб ҳам ўтиришмайди. Полиция қочоқлар ўз юртларидан узоқ кетишибдими, демак уларни ушлаб орқага қайтариш одамгарчиликдан эмас, деб ҳисобларди. Уларнинг тайини йўқ, на насаби, на қабиласи бор. Ҳужжатлари умуман йўқ. Британия полицияси янги ҳужжат беради, лекин уларнинг ҳақиқий фамилияларини аниқлаб бўлмайди. Гонконгда улар учун бутунлай янги ҳаёт бошланади. Ҳатто номлари ҳам ўзга-ради; улар қайтадан турилгандай бўладилар. Ўғлимнинг хотини ана шундай гуруҳга мансуб эди. Агар биз унинг амалда ким бўлганини, унинг келиб чиқи-ши қандай эканини билолмасак, уни нега ўлдиришганини ва ким ўлдирганини асло билолмаймиз. Шунинг учун ҳам сизнинг Гонконгга боришингизни ва у ҳақда бирор нарса аниқлашга уринишингизни истайман. Бу унчалик осон эмас, лекин Ретник бу иш билан шуғулланмайди. Британия полицияси бўлса бу бо-рада унчалик қайғураётгани ҳам йўқ. Сиз буни уddaлайсиз деб ўйлайман. Мен сизни пул билан таъминлайман. Сиз бунга нима дейсиз?

Фикри жуда қизиқарли эди, лекин ўйламай-нетмай унга киришиш даража-сида эмасдим.

— Мен бориб келишим мумкин. Бироқ бундан бирор иш чиқиши амрима-ҳол. Албатта, бу ерда ўтириб бирор нарса дейиш қийин. Ахир, унчалик имко-ниятларга эга эмасмиз.

— Бориб котибам билан гаплашинг. У сизга ўғлимнинг хатларини кўрсата-ди. Эҳтимол, уларнинг сизга фойдаси тегиб қолар. Қўлингиздан келган ҳамма ишни қилоласизми, жаноб Рейн?

У зўр-базўр бошини қимирлатиб, хайрлашди.

— Вест хоним ўнгдан учинчи хонада.

— Сиз менинг дарҳол жўнашимни хоҳлаяпсизми? Ретникка айтмасдан ту-риб, мен бундай қилолмайман.

— Мен ундан илтимос қиламан, сизни кутдириб қўямасин. Бўшашингиз билан дарҳол жўнаб кетинг.

У креслога ястаниб, ҳорғин бир ҳолатда бўшлиққа термилди.

Оғир хаёллар оғушида қолган ёлғиз қария унсиз эди.

5

Жанетни мен каттагина хонадан топдим. У устида қалин чек китоби турган стол ёнида ўтирарди. Кирганимда у чек ёзаётган эди. Жанет менга бир нигоҳ ташладию стол ёнида турган стулни кўрсатди.

— Гонконгга борадиган бўлдингизми, жаноб Рейн?

— Эҳтимол, лекин дарҳол жўнашим гумон. Ҳафтанинг охирларига балки улгуриш мумкиндир.

— Сиз чечакка қарши эмлатишингиз керак. Вабога қарши эмлатсангиз ҳам зарар қилмайди. Лекин бу шарт эмас.

— Эмлашлар борасида ҳаммаси жойида, — чўнтагимдан сигарет олиб унга ҳам тутдим, рад этгач, ўзим тутатиб, қолганини жойига қўйдим. — Жаноб Жеф-ферсоннинг айтишича, сизда ўғлининг хатлари бор экан.

— Мен уларни сиз учун тайёрлаб қўйганман.

У стол тортмасини очиб, у ердан олтига хат олди.

— Герман йилига атиги бир мартагина хат ёзган. Улардан бирор нарсани аниқлаш анча мушқул.

Дарҳақиқат, хатлар жуда қисқа ёзилганди. Уларнинг ҳар бирида қатъиян пул талаб қилинарди. Герман жуда камгап экан, афтидан, у фақат пул ҳақида ўйлаганга ўхшайди. У оддийгина қилиб соғ-саломат экани, ишлари яхши юриш-маётганини ёзиб, мумкин қадар пул жўнатишни сўраган ҳар бир хатида. Би-ринчи хат беш йил муқаддам ёзилганди. Кейингилари бир йил оралатиб юбо-рилган. Бироқ сўнгги хати мени қизиқтириб қолди. У бундан бир йил олдин юборилган экан.

“Вэнчай, “Самовий салтанат” меҳмонхонаси
Азиз отажон!

Мен бир хитойлик қизни учратиб қолдим ва унга уйланмоқчиман. Унинг исми Жо-Эн. Унинг ҳаёти жуда оғир кечган, ўзи хитой қочоқларидан. Лекин жуда аломат, ақлли, мен ёқтирадиган аёллар хилидан. Сезиб турибман, бу ха-бар сизни унчалик қувонтиргани йўқ. Аммо сиз ўзингиз менга ҳаммиша “муста-қил бўлиш керак” деб таъкидлар эдингиз. Шу боис мен унга уйланишга қарор қилдим. Мен жуда хурсандман, у жуда яхши хотин бўлиши аниқ. Яшаш учун хонадон қидириб, ҳеч тополмаяпман. Нархи осмонда, биз бу ерда меҳмонхона-га жойлашишга қарор қилдик. Нисбатан бу жуда қулай. Лекин ўз уйинг бўлган-нига не етсин.

Фотиҳа берарсиз, деган умиддаман. Агар сизда хонадон сотиб олиш учун чек юбориш истаги туғилса, жуда хурсанд бўлар эдик.

Тоабад сизнинг Германиянгиз”.

Мен хатни буклаб, бошқа хатлар устига қўйдим.

— Бу унинг сўнги мактуби эди, — деди секингина Жанет. — Жаноб Жефферсоннинг жудаям жаҳли чиқди. У уйланишни тақиқловчи телеграмма жўнатди. Кейин у ўғлидан бошқа ҳеч нарса олгани йўқ. Бундан ўн кун олдин эса мана бу келди...

У менга оддийгина ён дафтардан йиртилган қоғоз парчасига ёзилган хатни узатди. Ажи-бужи хатни зўрға ўқидим.

“Вэнчай, “Самовий салтанат” меҳмонхонаси
Жаноб Жефферсон,

Кеча Германиядан ажралдик. Автомобил фалокатида ҳалок бўлди. У ўз уйида қўмилишини хоҳлаши ҳақида кўп гапирарди. Менда пул йўқ. Агар пул юборсангиз, унинг жасадини уйига олиб бораман. Шунда уни ўзи хоҳлагандек кўмиш мумкин бўлади. Уни бу ерда дафн қилиш учун менинг пулим йўқ.

Жо-Эн Жефферсон”.

Хатни ўқиб, даҳшатга тушдим. Ҳалок бўлган эрининг жасади олдида нима қилишни билмай гаранг бўлиб қолган хитойлик аёл кўз олдимда гавдаланди. Ўликни кўмай деса, пули йўқ. Биргина умиди қайнотасидан. Лекин у раҳм-шафқат қилармикин?

— Кейин нима бўлди?

Жанет ўйланиб қолди.

— Жаноб Жефферсон хатнинг ҳақиқийлигига ишонмади. У бу аёл мендан пул шилиб олмоқчи деб ўйлади, ўгли ўлганига ишонмади. Мен Гонконгдаги Америка консулига сим қоқиб, Германиянинг автомобил фалокатига учраганини аниқладим. Шунда Жефферсон ҳалиги аёлга ўғлининг жасадини юборишни таяинлади. У аёлга Гонконгда қолишни буюриб, маълум миқдорда даромад тайинлади. Унинг мунтазам тўланиб турилишини белгилади. Лекин ўзингизга маълумки, ўша аёл тобут билан бирга келган. Аммо негадир бизникига киргани йўқ.

— Жасад-чи?

— Эртадан кейин дафн маросими бўлади.

— Герман у ерда нима ҳисобига яшаган?

— Биз билмаймиз. Герман у ёққа борганида отаси уни бир бошқарувчисига ёрдамчи қилиб жойлаштирганди. Лекин Герман ярим йилча ишлаб бу ишдан бўшади. Ушандан буён нима қилаётгани ҳақида отасига ҳеч ёзмади. Фақат пул сўраб турарди.

— Жаноб Жефферсон ўғлининг талабини қондирармиди?

— Бўлмасам-чи. У ҳамиша пул юбориб турарди.

— Хатидан кўриниб турибдики, Герман йилига бир маротаба пул сўраган.

Қанчадан?

— Беш юз долларга яқин.

— Лекин бир йил давомида бу пулга яшаб бўлмайди-ку! У қўшимча даромад қилган бўлса керак?

— Мен ҳам шундай деб ўйлайман.

Мен иягимни қашидим, деразадан қарадим, сал-пал фикримни тўплашга уринардим.

— Бу жуда кам-ку, шундай эмасми? — дедим ниҳоят. Шу заҳоти унга маккорона бир савол бердим. Бу савол боя у ўз ҳаяжонини яширишга уринаётганини сезганимдан бери тилимнинг учида айланиб турган эди: — Сиз ўзингиз Герман Жефферсонни шахсан билармидингиз?

Отган ўқим нишонга тегди, шекилли, у довдираб қолди. Ўрнидан туриб қаёққадир ғойиб бўлди, тезда қайтиб келди. Кўзларида ўйчанлик акс этарди.

— Нима дедингиз? Ҳа, албатта. Мен саккиз йилдирки, жаноб Жефферсонникида хизмат қилаяпман. Герман Шарққа кетмасдан олдин шу ерда яшарди. Ҳа, мен уни билардим.

— Қанақа одам эди ўзи? Отаси уни қайсар эди, деяпти. Лекин унинг таъкидлашича, агар ўз ўғлини кўпроқ тушунганда эди, у бунақа бўлмас экан. Сиз шу фикрга қўшиласизми?

Жанетнинг кўзлари кутилмаганда чақнаб кетди ва гайритабиий қатъият касб этди.

— Ўғлининг ўлими жаноб Жефферсонни жуда чўктириб қўйди. — Унинг овози кескинлашди. — У жуда талтайиб кетди. Герман шафқатсиз, бағри тош, бузуқ одам. У ўғри. У ўз отасининг пулини ўғирлади. У ҳатто менинг пулимни ўғирлади. Унинг жаноб Жефферсоннинг ўғли эканига ишонгинг келмайди. Жаноб Жефферсон ажойиб инсон. У умр бўйи ҳеч кимга ёмонлик қилмаган.

Унинг қатъиятидан хижолат тортдим.

— Нима ҳам дердим, раҳмат. Жаноб Жефферсон учун қўлимдан келадиган ҳамма ишни қиламан.

У имзоланган чекларни титиб, биттасини танлади.

— Жаноб Жефферсон билан келишувга биноан мана бу сизнинг хизмат ҳақингиз. Қачон жўнашингизни айтсангиз, самолётга билет ҳам тайёр бўлади. Агар пул яна керак бўлса, марҳамат, хабар қилинг.

Чек минг долларга ёзилган эди.

— Мен унчалик талабчан эмасман. Уч юз ҳам етарди.

— Жаноб Жефферсон шундай фармойиш берди, — деди Жанет, худди гап беш доллар устида бораётгандай.

— Майли, мен пулни ҳеч қачон рад этмаганман. Жаноб Жефферсон ишларини сиз олиб боряпсизми?

— Мен унинг котибасиман, — деди қуруққина Жанет.

— Бўпти... — дедим, нима жавоб қайтаришни билмай. — Жўнаб кетадиган бўлсам, сиз билан боғланаман.

Ҳали эшикка ҳам етмай туриб:

— У чиройлими? — деган саволни эшитдим.

Аввалига ҳеч нарса тушунмадим, диққат билан унга тикилдим.

Жанет қимир этмай ўтирар, кўзларида кучли қизиқиш акс этиб турарди.

— Унинг хотиними? — дедим ниҳоят. — Хитойлик аёллар ўта жозибадор бўлишади. У ўлик ҳолида ҳам жозибасини йўқотмаганди.

— Тушунарли.

У ручкани олди-да, чек дафтарчасини ўзига томон суриб қўйди. Бу — гап тамом дегани эди.

Даҳлизда мени дарвозабон кутиб турарди. У таъзим бажо келтириб, эшикни очди.

Котиба билан суҳбатимизнинг охири анча нарсани ойдинлаштирди. Шубҳа қолмади: Жанет Вест билан Герман Жефферсон бир вақтлар ошиқ-маъшуқ бўлишган. Йигитнинг уйланиши ва ўлими ҳақидаги хабарлар Жанетни қария Жефферсондан кам довдиратмаганди. Иш сира кутилмаган ва жуда қизиқ тус олди. Агар мумкин бўлса Жанет тўғрисида ҳам баъзи нарсаларни билгим келиб қолди.

Полиция маҳкамасида Ретник олдига кириш учун ярим соат кутишга тўғри келди. У ўз столи ёнида, сигарасини чайнаб ўтирарди. Кайфияти тушиб кетганди.

— Билолмай қолдим, сен вақт сарфлашга арзийсанми ўзи, палид, — деди у, эшикни ёпиб, столига яқинлашганимда. — Нима керак?

— Мени Вильбур Жефферсон ёллади. Ўйлашимча, буни сен билиб қўйишинг керак.

Унинг юзи қатъийлашди.

— Агар терговга халақит берадиган бўлсанг, Рейн, билиб қўй, сени лицензиядан маҳрум қилиб қўяман. Эсингда тут, огоҳлантиряпман. — Кейин сўради: — Сенга у қанча тўлади?

— Етарли. Мен сенга халақит бермайман, Гонконгга кетяпман.

— Айғоқчи бўлиш ёмонмас, — деди у. — Гонконгга деяпсанми? Мен ўзим ҳам у ёққа жон-жон деб борардим. У ерда нима қилмоқчисан?

— Қария марҳуманинг қанақа қиз эканини аниқлашни хоҳлаяпти. У агар хитойликнинг ким эканини ипидан игнасигача аниқламасак, ишимиз юришмайди, деб ўйлаяпти. Эҳтимол, у ҳақдир.

Ретник авторучкасини ўйнаганича ўйланиб қолди, кейин тилга кирди:

— Фақат бекорга вақт ҳамда пул сарфляпсизлар. Дарвоқе, сенга барибир-ку, ўзингга тегишли пулни тўлалигича оласан.

— Ҳа, тўлалигича, — дедим мен хурсандлигимни яширмай. — Унинг пули кўп, хоҳлаганини қилади. Менда эса ортиқча вақт етарли. Балки омадим келар...

— У ҳақда нима керак бўлса, мен ҳаммасини билиб олдим. Гонконгга боришнинг ҳам асло кераги йўқ. Телеграмма юборишнинг ўзи кифоя қилди.

— Ҳўш, нимани билиб олдинг?

— Исми Жо-Эн Чанг экан. Жин урсин, номини қаранг, тил келишмайди-я! Уч йил бурун кемада Макаодан Гонконгга қочиб ўтаётганида қўлга тушган экан. Бир ярим ой турмада ўтириб чиқиб, кейин паспорт олибди. Тунги ресторанда пулли раққоса бўлиб ишлабди, умуман фоҳиша бўлган экан, — у қулогини қашиб, деразага қараб қўйди-да, давом этди. — Бултур йигирма биринчи сентябрда Америка ваколатхонаси унинг Жефферсон билан никоҳини расмийлаштирди. Улар хитойлар учун ётоқхонада яшаган. Бу ётоқхона “Самовий салтанат” деб аталган. Жефферсон ишсиз юрганга ўхшайди. Балки аёлнинг ишлаб топгани ахир кекса отаси садақаси билан кун кечиргандир. Шу йилнинг олтинчи сентябрида у автомобил фалокатида ҳалок бўлгач, хотини Америка ваколатхонасига муурожаат қилиб, эрининг жасадини юртига олиб боришга рухсат сўрайди. Бор гап шу. Гонконгга бориш шартмикин?

— Бировлар пулига борсам нима қилибди? Ҳар ҳолда сенга халақит бермайман-ку.

Ретник заҳархандалик билан тиржайди.

— Бу борада қайғурмай қўя қол, палид. Сен менга рақиб эмассан.

Эътироз билдиргим келмади. Баъзан шундай дақиқалар бўладики, одам ўз қадрини ҳис қилиши керак бўлади. Ҳозирги дақиқалар айни шундан далолат беради.

— Ишларнинг бориши қандай ўзи? Бирор нарса аниқландими?

— Йўқ, — деди газабланиб Ретник. — Нима сабабдан у сеникига эрталаб соат учда келдйкин? Мени чалкаштираётган нарса мана шу.

— Эҳтимол Гонконгга бунга жавоб топилар, — дедим чекатуриб; кейин давом этдим. — Қария Жефферсонда пул деганинг уюлиб ётибди. Ўғли унинг яккаю ягона меросхўри бўлса керак. Агар отаси васиятини ўзгартирмаган бўлса, ўглининг ўлиmidан сўнг Жо-Эн унинг меросхўри бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам қандайдир номаълум шахс уни ўлдирган. Энди чолнинг пули кимга ўтишини аниқланса яхши бўларди. Қотилликнинг боиси шунда бўлиши мумкин.

Ретник ўйлаб туриб:

— Гапингда жон бор, — деди. — Мана буни фикр деса бўлади.

— Сен котиба Жанет Вест билан шуғулланишни ўйлаб кўрмадингми? Қариянинг пулига кўз олайтираётган бўлиши ҳам мумкин. Ўйлашимча, у ўз вақтида чолнинг ўғли билан дон олишиб юрган. Балки хитойлик аёлни отиб ўлдиришган пайтда қаерда бўлганини текшириб кўриш керакдир.

— Буни қандай қилиш мумкин? — сўради Ретник. — Мен у билан учрашгандим. Қари эшак унга гирдикапалак. Шахсий ҳаётига аралашсанг балога қоласан. Нима қиламан бошимга галва орттириб? Бу ерда унинг қўли ҳамма жойга етади. — У аянчли бир аҳволда менга қаради. — Нега энди сен котиба унинг ўғли билан дон олишиб юрган деб ўйлайсан?

— Мен у билан гаплашдим. Ўзини жуда дадил тутяпти, лекин бу масалада бир оз каловланиб қолди. Мен ҳали қизни айнан шу ўлдирган деб айтолмайман, лекин, эҳтимол, котиба гапирётганидан кўра кўпроқ нарсани билади. Балки унинг пихини ёрган ўйнаши бордир.

— Чолнинг ишига аралашгим йўқ, — деди Ретник. — Лекин анави сарик машак сенинг идорангга нега келганини бидмоқчиман. Мана шуни аниқласам, ҳамма нарса ойдинлашади-қўяди.

— Балки сен ҳақдирсан. Муҳокама қачон? Шу ишдан тезроқ қутулсак яхши бўларди.

— Эртага соат ўнда. Расмиятчилик, лекин сен ўша ерда бўлишинг керак, — деди Ретник. — Бирор нарса аниқласанг, мени хабардор қилишни унутма.

— Сен мояна олмайсанми?

Ретникнинг руҳи тушиб кетди.

— Мойнанинг нима дахли бор? Бошни асраш керак. Жефферсон қисталанг қилаяпти...

— Биламан, менга айтувдинг.

Мен идорага қайтдим. Энди эшикни очаман деган эдим ҳамки, миямга бир фикр келди. Даҳлиз бўйлаб бир неча қадам юриб Жей Вейднинг эшигини тақиллатдим.

Хона каттагина, яхши жиҳозланган экан. Эшикнинг рўбарўсида магнитофон, телефон, портатив ёзув машинкаси ўрнатилган стол, ҳужжатлар тахланадиган жилд ҳам шу ерда. Стол ортида Вейд ўтирибди. Оғзида сархонали мундштук, қўлида қалам, олдида бир уюм қоғоз.

Ўнг томонга яна бир эшик очиларди. Ичкаридан машинканинг чиқиллаши эшитилиб турибди.

Менинг идорамга қараганда бу ер бинойидек.

— Хэллоу, — деди Вейд менга ҳузур билан қараб. У ўрнидан туриб, менга бўш креслони кўрсатди. — Кириш, қани марҳамат, ўтириш-чи.

Мен ичкари кириб, креслога ўтирдим.

— Сизни кутмаган эдим. Ичасизми? Вақт ҳам олти бўляпти. Вискими?

— Ҳа.

Ёзув столдан иккита бокал билан бир шиша олди. Вискидан уларга тўлдириб қуйди. Муз йўқлиги учун кечирим сўради. Мен, бу бош не балоларни кўрмади, бунисига ҳам чидаймиз, дедим қулиб. Иккаламиз ҳам жилмайганча вискини даст кўтардик. Виски аъло даражада экан.

— Сизнинг Герман Жефферсон ҳақидаги ҳикоянгиз мени қизиқтириб қолди. Балки яна бирор нарса айтишингиз мумкиндир? Мен бу ерда барчадан суриштириб кўрдим. Ҳар қандай далил муҳим бўлиши мумкин.

— Албатта, бўлмасам-чи, — у ёрдам тўғрисидаги даъватни эшитган сенбернарга¹ ўхшаб кетди. — Сизни қайси далил қизиқтиради?

— Ўзим ҳам билмайман. Менинг ишим далиллар тўплаш. Далилларни қанча кўп тўпласанг, улар шунчалик аҳамият касб этади. Масалан, сиз Жефферсонни билардингиз. Уни феъл-атвори тўғрисида менга гапириб бергандингиз. Сиз уни довурак бир балойи азимдек таърифлаган эдингиз. Аёлларга нисбатан қандай муносабатда бўларди?

Вейднинг офтобда анча қорайган юзида ҳақоратланганлик аломати пайдо бўлди. Бу ҳолатдан ўзининг аёлларга қандай муносабатда эканини тушуниш қийин эмасди.

— Аёллар билан ўзини ўта бемаъни тутарди. Мунофиқлик қилмайман. Ёшликда қизлар билан шўхлик қилишнинг нимаси ёмон, мен ўзим нечтасини лақиллатганман. Лекин Герман учун ҳеч қанақа одоб доираси бўлмасди. Агар унинг отаси бизда бунчалик нуфузга эга бўлмаганда жанжалдан боши чиқмасди.

— Ушандай воқеалардан бирортасини эслолмайсизми?

— Айрим исмларни эслатишни истамасдим, — деди у бир оз ўйланиб туриб, — лекин Жанет Вест деган қиз бор эди. Жаноб Жефферсоннинг котибаси. Уша қиз... — Вейд сал талмовсирари. — Мени кечирасиз-у, буни гапириб беришим балки керакмасдир. Бундан ташқари, ушбу воқеа бундан қарийб тўққиз йил бурун бўлганди. Биласан, Германнинг ўзи айтганди, лекин бу менга гапириш ҳуқуқини бермайди...

Лекин унда хоҳиш кучли эди: у қотилни қўлга туширишни жуда-жуда истарди, бунинг устига менинг манфаатдорлигим ҳам уни қистовга оларди.

— Арзимаган хабар ҳам менга қотилни топишга ёрдам бериши мумкин. Сиз бир ўзингиздан сўраб кўринг: индамасликка ҳаққингиз борми ё йўқми?

Бу унга жуда маъқул тушди. Кўзлари чақнаб, олдинга энгашди, диққат билан менга қаради.

— Майли, мен ҳам шундай деб ўйлайман. Гапингизга яхши тушундим. — У калта қилиб қирқтирилган сочини қўли билан силарқан, мумнунлик билан жилмайди. — Тўққиз йил бурун Герман Жаннет Вест билан ўралашиб қолганди. Ундан бир боласи бўлди. Герман қочиб қолди. Жанет бўлса унинг отасига арз қилди. Чолнинг газаби қайнади. Бола ўлди. Чол ўғлининг Жанетга уйланишини талаб қилди, лекин Герман қатъиян бош тортди. Уйлашимча, чолнинг ўзи ҳам қизга кўнгли қўйган эди. Нима бўлганда ҳам, чол қизни уйига олиб,

¹ Сенбернар — қутқариш ишларида қўлланиладиган кўппак тури.

ўзига котиба қилиб тайинлади. Буни менга Герман айтган эди. Қиз уларнинг уйига келгач, Германнинг жазаваси тутди. Айтидан, чол ўғли фикрини ўзгартириб, унга уйланади, деб умид қиларди. Лекин тақдир бошқача ҳукм чиқарди. Отаси тўй бўлмаслигини тушуниб, ўғлини Шарққа жўнатди. Ўшандан бери Жанет чолнинг ёнида яшаяпти.

— Жуда чиройли аёл. Лекин эрга тегмаётгани галати.

— Бунинг ажабланарли жойи йўқ. Унинг турмуш кўриши чолга ёқмаса керак. У Жанетни жуда қадрлайди. Бундан ташқари, Германнинг ўлиmidан кейин у ўз миллионларини кимга қолдиради?

— Ростдан-а? — мен ўз қизиқишимни яширишга уриндим. — Унинг қандайдир қариндошлари бўлса керак.

— Йўқ. Мен бу оилани жуда яхши биламан. Герман менга айтганди, бошқа даъвогарлар бўлмагани учун бутун бойлик менга қолади, деб. Гаров бойлайман, чол асфаласофилинга жўнагач, Жанет анчагина оҳанрабо хўракка айланиши мумкин.

— Омади бор экан, Германнинг хотини энди ундан мерос талаб қилолмайди.

У ҳайрат билан менга қаради.

— Бу менинг ҳаёлимга келмапти. Чолнинг хитойликка бирор нарса қолдиришига сира кўзим етмайди.

— Германнинг хотини сифатида талаб қилиши мумкин эди. Борди-ю, ҳакамга ёқиб қолса, дурустгина бойликни ундириб олиши мумкин эди.

Унг томондаги эшик очилиб, қўлида хатлар билан бир қиз чиқиб келди. Жўнатишга тайёрланган хатларга Вейд кўл кўйиши керак эди. Вейднинг котибасини мен айнан шундай — бечораҳол, қўрқоқ, кўзойнакли ҳолда тасаввур қилардим.

— Тез боришим керак, — дедим. — Яна кўришармиз.

— Ишлар юришиб кетдими? — сўради Вейд котиба қиз чиқиб кетгач. — Полиция бирор далил топдими?

— Ҳеч қанақа. Маҳкама йиғилиши эртага. Номаълум шахслар томонидан ўлдирилган деган ҳукм чиқарилса керак. Қойилмақом хулоса.

— Ҳа, — у хатларни олдига тортди. — Агар ёрдамим керак бўлса...

— Ўшанда мен сизга айтаман.

Ўз хонамга қайтгач, Ретникка сим қоқиб Жанет Вест ҳақида эшитганларимни гапириб бердим.

— Ўйлаб иш тут, — дедим мен. — Сенинг ўрнингда бўлганимда Вест хоним кечаси соат учда, хитойлик аёл ўлдирилган пайтда қаерда бўлганини аниқлашга уринардим.

Орага жимлик чўкди, гўшақда пишиллаш эшитилди.

— Лекин сен ўз жойингга эмассан, — деди Ретник. — Маҳкамада учрашармиз. Тоза кўйлак кийишни унутма. Ҳакам ўта аблаҳ одам.

6

Мен олдиндан ўйлаганимдек, маҳкама мажлиси жуда силлиқ ўтди. Ретникка ўзини Жефферсоннинг адвокати деб таништирган ўткир нигоҳли қандайдир бақалоқ орқароқда ўтириб, суд ишига умуман аралашмади. Қотириб тикилган костюми ўзига ярашиб турган Жанет Вест олдин менга гапириб берганларини раисга ҳам гапириб берди. Унга Ретник бир оз қўшимча қилди. Мен ҳам баъзи нарсаларни гапириб бердим. Суд терговни давом эттириш учун ишни полицияга топширди. Мен ўлдирилган хитойлик қочоқ аёлнинг тақдири ҳеч кимни қизиқтирмаётганига амин бўлдим.

Раис мажлислар залидан чиқиб кетгач, мен Ретникнинг ёнига бордим. У гугурт чўпида тишини ковлаб турарди.

— Ҳаммаси жойида. Энди мен жўнасам бўладими? — деб сўрадим.

— Боравер, — деди бепарволик билан. — Сенинг бу ерда қиладиган ишинг йўқ. — У астагина Жефферсоннинг адвокати билан гаплашаётган Жанетга қараб қўйди. — Анави сариқ машакни ўқ билан сийлашганда бу хоним қаерда бўлганини аниқладингми?

— Буни сенга қўйиб бераман. Ҳозир айна пайти, у адвокат билан гаплашяпти. Бориб сўра.

У бошини силкиди.

— Мен ҳали эсимни еганимча йўқ. Сен учун айна мавриди. Хитойлик фоҳишаларга илакишиб юрсанг бўлади. Уларни бу ишга жуда ишқивоз деб эшитганман.

Ретник Жанетни адвокат билан ёлғиз қолдириб, жўнаб кетди. Мен улар суҳбатни тугатгунча кутиб турдим. Ниҳоят, Жанет эшикка йўналганда ёнига бордим.

— Мен эртага жўнашим мумкин, — дедим. У менга ғалати қараш қилди. — Жой айттириб қўйишнинг имкони борми?

— Албатта, жаноб Рейн. Бугун кечкурун сиз учун буюриб қўяман. Тагин қандай истагингиз бор?

— Германнинг қандайдир сурати бўлса яхши бўларди. Топиб беролмайсизми?

— Фотосуратиними? — ҳайрон бўлди Жанет.

— Керак бўлиб қолиши мумкин. Менда унинг хотинининг ўлик ҳолда туширилган сурати бор. Бу ишда фотосурат ҳамиша керак бўлади.

— Ҳа, топиб бера оламан.

— Сиз нима дейсиз, бугун кечкурун шаҳарнинг бирор жойида учрашсак. Кейин сизларникига бориб юрмасдим. Жўнаб кетиш олдидан иш жуда кўпайиб кетади. Айтайлик, “Астор” қовоқхонасида, кечкурун саккизда?

Жанет чайналди, кейин бошини ликиллатди.

— Майли, саккизда.

— Ташаккур, бу менинг ишимни анча енгиллаштиради.

Жанет яна бошини ликиллатди, менга қуруққина жилмайди-да, жўнаб қолди. Мен унинг икки ўринди “Ягуар”га ўтириб жўнаб кетишини кузатиб қолдим.

“Хомтама бўлмай қўяқол, мишиқи, дедим ўзимга-ўзим. Агар у Жефферсоннинг миллионларини қўлга киритса, сендан кўра минг чандон дурустрофини топиб олади. Бу унга қийин эмас”.

Кейин идорага бориб, қоғозларимни тартибга солдим. Бахтимга шошилинич нарсалар йўқ экан. Бу ишларни Гонконгдан қайтиб келгач бажарсам ҳам бўлаверади. Ўзим ҳам икки ҳафтага қолмай қайтиб келишни мўлжаллаб турибман.

Бориб, бир оз тамадди қилсаммикан, деб ўйлаб қолдим. Шу пайт эшик тақиллади, Жей Вейд кириб келди.

— Мен сизни йўлдан қўймоқчи эмасман. Фақат Германнинг дафн маросими қачонлигини билмоқчи эдим. Билмайсизми? Ўйлашимча, мен боришим керак.

— Эртага, лекин вақтини аниқ билмайман.

— Шунақами, — деди ҳафсаласи пир бўлиб Вейд. — Вест хонимга кўнғироқ қилсаммикан? Менинг боришимга қарши бўлишмаса керак.

— Мен бугун кечкурун Вест хоним билан учрашаман. Агар истасангиз, ундан сўраб, билишим мумкин.

— Жуда истайман, — юзи ёришди Вейднинг, — менинг сўрашим жуда ноқулай. Гап шундаки, мен у билан анча вақтдан бери учрашмагандим. Ғалати бўлармикан...

— Тушунарли.

— Мажлис қандай ўтди?

— Худди мен ўйлагандек бўлиб чиқди: иш терговга оширилди. — Мен сигарет тутатдим. — Эртага Гонконгга учяпман.

— Сизми? — ҳайрон бўлиб сўради у. — Сафарингиз бехатар бўлсин. Ушбу иш юзасиданми?

— Бўлмаса-чи? Қария Жефферсон мени шу иш учун ёллади. У пулини тўлайди, шунинг учун ҳам кетяпман...

— Рост айтаёписизми? Ўша жойда бўлишни мен жуда ҳам хоҳлардим. Сизга жуда ҳавасим келяпти-да.

— Ўзимга ўзимнинг ҳам ҳавасим келяпти.

— Майли, қандай бориб келганингизни эшитарман деган умиддаман. Бирор нарсани аниқлаш ниятидамисиз?

— Умид йўғу, лекин ҳаракат қиламан.

— Демак, Жефферсонни кўрипсиз-да. Нима деб ўйлайсиз?

— Узоққа бормаса керак.
— Ҳа, анча қариб қолган. Германнинг ўлими уни янада чўктирган бўлса керак. — Вейд эшикка йўналди. — Майли, бир зумга кирган эдим. Менга одамлар келиши керак эди. Сизга оқ йўл. Сизнинг йўқлигингизда фойдам тегиши мумкинми?

— Раҳмат, йўқ. Эшикни қулфлаб кетаман.
— Ундай бўлса, кўришгунча. Қайтиб келганингиздан кейин бир отамлашамиз. Таассуротларингизни мириқиб тингламоқчиман. Дафн маросими хусусидан унутмасангиз бўлгани. Сўраб кўринг-чи, гул юборсам бўлармикан?

— Эртага айтаман.
Бир оздан кейин полиция маҳкамасига югурдим. Ретник Жо-Эн Жефферсоннинг ўлик пайтида олинган суратини ваъда қилган эди. Унинг суратига анча тикилиб ўтирдим. У, шубҳасиз, гўзал эди. Ўликхона соҳиби дафн кунини айтди. Хитойлик аёлнинг жасади эрталадан кейин, Жефферсон ҳисобига Ўрмон қабристонда дафн этилиши керак эди. Демак, уни оилавий сағанага кўмишмас экан. Ўрмон қабристони Пасаденанинг нуфузли кишиларига мўлжалланмаган эди.

Соат олтига бир неча дақиқа қолганда идорамни ёпиб, уйга жўнадим. Йўл тадоригини кўриб, сафарда асқотадиган нарсаларни халтага жойладим. Ювиниб, соқол олдим, янги кўйлак кийиб, шаҳарга, “Астор” қовоқхонасига йўл олдим. Етиб борганимда бешта кам саккиз эди.

Жанет Вест айтган вақтида етиб келди. Келишган, башанг бу аёл дадил одимлар эди. Эркаклар бараварига у томонга ўгирилиб, ҳирсли нигоҳ билан кузатиб қолишди. Жанет бурчакда турган менинг столимга келгач, биз саломлашиб, ўтирдик, унга мартини, ўзимга эса виски буюрдим.

Жанет менга самолётга чипта ҳамда чарм ҳамёни топширди.
— Мен сиз учун бир оз Гонконг долларидан топдим. Бу сизни ортиқча даҳмазалардан қутқаради. Меҳмонхонага жой буюриш керакмасми? “Пенинсула” ва “Мирана” отеллари жуда зўр.

— Ташаккур, мен “Самовий салтанат”да бўлишни мўлжаллаб турибман.
Унинг нигоҳида ташвиш акс этди. Қовоқхона ходими бизларга ичимлик келтиргунча Жанет калтакесак терисидан тайёрланган сумкасидан бир конверт олиб менга узатди. Ундаги сурат моҳирона ишлангани кўриниб турарди. Суратда тўғри фотоаппаратга қараб турган киши акс эттирилган. Кўзларида ёвуз жилмайиш, ёқимсиз чеҳра. Қора соч, куюқ қора қош, кўпол нигоҳ, зўравоннинг катта жағи, юпқа лаблар — бунақанги башарани полиция маҳкамасида ва жиноят ҳужжатларидагина учратиш мумкин.

Герман Жефферсонни мен ўзимча бундай тасаввур қилмагандим. Менинг тасаввуримда у беташвиш бир маишатпараст, масъулиятсиз такасалтанг, ишқий саргузаштлар ишқибози сифатида гавдаланган эди. Бу одам бўлса киприк ҳам қоқмай ҳар қандай зўравонлик ва шафқатсизлик қилиши мумкин эди.

Жанетнинг сўзларини эсладим: “У суякларидоғи иликларигача бузилган. Унинг учун муқаддас нарсанинг ўзи йўқ”. Суратга қараб туриб, бу сўзларнинг нақадар адолатли эканига тан бермай иложинг йўқ.

Бошимни кўтарсам, Жанет мени кузатиб турибди, юзи эҳтироссиз, нигоҳи совуқ.

— У отасига ўхшамайди, шундаймасми?
Жанет жавоб қилмади, менинг суратни ҳамёнга жойлашимни совуққина кузатиб турди, холос. Бирдан миямга дайди бир фикр келди, мен чўнтагимдан Жо-Эннинг ўликхонада олинган суратини чиқардим.

— Сиз унинг қанақалигини сўраган эдингиз, мана, кўринг.
У анчагача суратни олишга жазм этмади. Эҳтимол, янглишгандирман, лекин негадир менга ранги оқариб кетгандай кўринди. Аммо суратни мендан оларкан кўли қалтирамади. Энди кузатиш навбати менга келди, марҳуманинг чеҳраси унга қандай таъсир этаркан. Жанет узоқ вақт суратдан нигоҳини узмади. Унинг ташқи кўринишида ҳеч қандай ҳиссиёт сезилмасди. Қизиқ, қалбида қандай ҳиссиётлар кечмоқдайкин? Кейин у фотосуратни менга қайтариб берди.

— Ҳа, — деди совуқ бир оҳангда.
Мен ўз қадаҳимни кўтардим, у ўз қадаҳини олди. Биз ичдик.

— Дафн эртага, дедингизми? — сўрадим мен.

— Ҳа...

— Германнинг дўстларидан бири дафн вақтини, ўзи ҳам келиши мумкинми, йўқми, билишимни илтимос қилганди. Унинг идораси мен билан ёнма-ён. Жей Вейд деган киши. У Герман билан бирга ўқиган.

Жанет асабийлашди.

— Фақат жаноб Жефферсон ва мен бўламан дафн маросимида, — деди у. — Германнинг ҳеч қайси дўстларининг келиши шарт эмас.

— Шундай деб айтаман. У гул юбормоқчи эди.

— Гулларнинг кераги йўқ. Мени жаноб Жефферсон кутяпти. Сиз учун яна нима қилишим мумкин?

Биз қадаҳларни чўқиштирдик. Менинг ҳафсалам пир бўлганди. Ундан анча нарсани аниқлайман, деб ўйлагандим. Афсуски, умидларим чиппакка чиқди.

— Раҳмат. Самолёт қачон учади?

— Соат ўн бирда. Аэропортга ўн яримда етиб бориш керак.

— Жонкуярлигингиз учун ташаккур.

Жанет ташқарига йўналди, мен шоша-пиша қовоқхона ходими қўлига икки доллар тутқаздим-да, унинг кетидан кўчага чиқдим.

“Ягуар” шундоққина қовоқхонанинг қаршисида турарди. Мен бўлсам машинани тўхташ жойига қўйишим учун икки маҳаллани уч марта айланиб чиқдим. Шундаям уни уч юз ярд нарида қолдириб келишимга тўғри келди. Бу эса шаҳарда қария Жефферсон сингари Жанет ҳам фойдаланаётган имкониятлар нақадар кенглигидан далолат берарди.

У машина олдида тўхтади.

— Сафар муваффақиятли ўтади деб умид қиламан, — юзида табассумдан асар йўқ, тунд нигоҳда деди Жанет. — Кетгунингизга қадар бирор эҳтиёж чиқса, кўнғироқ қиларсиз.

— Ҳеч мундоқ яйрагингиз келмайдими, — сўрадим мен кулиб. — Ўз котибалик мажбуриятингизни бирпасга унутишни истамайсизми?

Унинг кўзларида чақнаган ҳайрат ўчиб, бепарволик пардасига ўралди.

Жанет машина эшигини очиб, ўриндиққа ўтирди. Қўлимни чўзишга ҳам ургурмай қолдим, машина эшиги қарсиллаб ёпилди.

— Хайрли тун, жаноб Рейн, — деди у стартер тугмасини босаркан “Ягуар” тезда кўча оқимига қўшилиб, кўздан ғойиб бўлди. Мен унинг орқасидан қараб қолдим. Соат саккиздан ўттиз беш дақиқа ўтган эди. У билан жон-жон деб овқатланган бўлардим. Бу кечам жуда ғамгин ўтадиган кўринади. Бир неча таниш қизларни эсладим, уларга кўнғироқ қилиб, кечки овқатга таклиф қилиш мумкин эди. Лекин уларнинг ҳеч қайси бири Жанетнинг тирноғига арзимасди. Шу боис улардан биронтаси бу оқшом менинг кўнглимни овлай олмасди. Мен яна жонга теккан сэндвич билан қаноатланиб, уйга бориб телевизор кўришга қарор қилдим.

Қизик, менинг режаларим ҳақида билиб қолса, Жей Вейд нима деб ўйлаши мумкин? Балки ҳайрон қолар, ҳафсаласи пир бўлар? У, афтидан, менинг вақтим қимматбаҳо ресторанларда, ақл бовар қилмайдиган малла қизлар билан суҳбатларда ёки сариқсоч каллакесарлар билан шафқатсиз олишувларда ўтади, деб ўйлаётган бўлса керак.

Қовоқхонада жаз шовқини кулоқни қоматга келтирарди. Баланд стулларда ўтирган икки қиз худди кўноқда ўтирган товуқларга ўхшарди. Улар жинси шим кийишган, камзуллари билан белларига боғлаб олишган. Уларнинг думалоқ кўкракларини хаёлни олиб қочар, лекин Брижжит Бардо услубидаги соч турмаклашлари ва тирноқлари бўялган ифлос қўллари кўнгилини совутарди.

Улар менга бир нигоҳ ташлашди-ю, тескари бурилишди. Жуда қари, ўта лапашанг, бунинг устига қизикадиган ҳеч жойи йўқ, деб ўйлашди, шекилли.

Мен гўштли ва ветчинали сэндвични еб бўлдим. Қалбимни ҳасрат ўртай бошлади. Эртага Гонконгга бошланадиган сафарим ҳам таскин бермасди. Герман билан Жо-Эн суратларини олиб кўздан кечира бошладим. Уларнинг ташқи кўринишлари бир-бирига мос эди. Лекин бир нарсага тушуна олмасдим, қандай қилиб Жанет Вест сингари бир қиз шу йигитга кўнғил берди. Бу ҳам етмагандай бола туғиб ўтирса-я.

Хаёлан буларнинг барига “жин урсин” дедим-да, суратларни жойига яширдим, сэндвичнинг ҳақини тўлаб, эшик томон юра бошладим. Мен ҳалиги икки қизнинг мендан кўз узишмаётганини ҳис қилдим. Улардан бири хохолаб кулиб юборди. Нимамдир унга қизиқ туюлган бўлса керак-да. Тангри ёрлақасин. Бир вақтлар мен ҳам кулишни яхши кўрардим.

Менинг сўнгги қаватда жойлашган хонадоним кенггина меҳмонхона, мўъжазгина ётоқхона ва ундан ҳам кичкина ошхонадан иборат эди. Пасаденага келишим билан мен шу ерга жойлашган эдим. У марказда жойлашган, бунинг устига арзон ва қулай эди. Тўғри, лифт йўқ эди. Аммо бу унча ташвишлантирмасди. Бешинчи қаватга чиқиб-тушавериш баданни ошиқча юқдан ва кераксиз меҳмонлардан асрар эди.

Эшиккача кўтарилиб, анча ҳарсиллаб қолдим. Ён-веримни титиб, калитни қидиранканман, чекишни ташласаммикан, деб ўйладим, лекин бу фикримдан қайтдим.

Эшикни ичкаридан қулфлаб, меҳмонхонага ўтдим. Эшикни ёпмагунимча мен уни кўрмагандим. Хона қоронғи, қош қорайган, у бўлса қора кийимда эди.

Қаршида, кўчанинг нариги томонида совун кукунининг рекламаси ялтирарди, хона шифтида унинг мовий, яшил ва қизил шуълалари жилоланди. Агар ана шу реклама жилоси бўлмаганда мен уни пайқашим қийин эди.

У дераза олдидаги менинг энг яхши кресломда ўтирар эди. Оёғини иккинчи оёғи устига қўйган, қўллари тиззасидан, букланган газета билан ёпилган эди — худди дам олаётгандай бўлиб кўринди.

Юрагим ҳапқириб кетди. Чироқни ёқдим.

У ҳали бола эди — ўн саккиз-ўн тўққиз ёшларда, миқти гавдали, кенг елкали. Устида қора чарм куртка, бошида қизил лентали қора қалпоқ, қора вельвет шим кийган, бўйнига қора бўмази рўмол ўраб олганди.

Бундай ёшларни сиз ҳар куни кечкурунлари турли-туман қовоқхоналар ёнида учратишингиз мумкин. Улар катта-катта гуруҳларга бўлиниб санқиб юришадди. Ипиришқи кўча болалари — муғомбир ва хавфли, оч қолган каламушдай ҳеч нарасадан тап тортмайдиган болалар.

Унинг териси қўй ёғи рангида, кўзлари нашаванд ва қотилларга хос ялтираб турарди. Ўнг қулоғи кесилган, пичоқ жароҳати юзида иягигача чандиқ қолдирган. Мен бундан даҳшатли башарани учратмаган эдим. Ҳатто иблис ҳам менга бунчалик ваҳима сололмасди.

Менга қараб жирканч кулимсиради.

— Яхшимисан, ошна. Энди сен келмасанг керак деб ўйлагандим, — деди у хирилдоқ товушда.

Ҳозир қаердадир полиция маҳкамасида ётган тўппончам эсимга тушди. Этим жимираб кетди. Тўппонча ёнимда бўлганда ҳам бирор нарса қилишга кўзим етмасди.

— Нима қилиб юрибсан бу ерда? — сўрадим мен.

— Ўпкангни бос, ошна, ўтир. Менинг сенда ишим бор. — У стулни кўрсатди. Қўлига қора қўлқоп кийиб олганди.

Баданимни совуқ тер босди. Бу ярамас ўта хавфли эди. Бу ерга келиши машғум қисматдан дарак берарди. У ўта вазмин ва ўзига ишонган эди. Диққат билан унга тикилдим: у ҳам менга бақрайиб қараб турарди.

— Агар ҳозироқ жўнаб қолмасанг, сени улоқтириб юборишга мажбурман, — дедим қатъий оҳангда.

У қаҳ-қаҳ уриб кулди, қора қўлқопдаги бармоғи билан ялтироқ бурнининг учини артди. Оёғини туширди, газета сирғалиб ерга тушди. Тиззасида 45-калибрли тўппонча. Тўппончанинг учига ўн икки миллиметрли металл труба кийгизилганди.

— Ўтир, ошна. Тўппончанг йўқлигини жуда яхши биламан. — У тўппончасининг трубкасини силаб қўйди. — У ўз ишини индамай бажаради. Буни ўзим тайёрлаганман. У уч марта отишга етади. Сенга эса биргина ўқнинг ўзи кифоя.

Биз бир-биримизга қарадик. Аста силжиб, мен унинг қаршисига ўтирдим. Иккалаимизни гилам тўшалган икки метрча ер ажратиб туради. Ундан қўланса хид анқирди. Тер ва тамаки иси бурқсирди.

— Сенга нима керак ўзи?

— Ҳаёт жонингга тегмадими, ошна? — деди у креслода ўнгайроқ жойлашаркан. — Мен сенга ёрдамлашаман. Умрингдан кўп қолгани йўқ.

Кокаиндан хиралашган бу маъносиз кўзлар шу дамда одам эмас, балки илон кўзларига ўхшаб кетди. Мени қўрқув босди.

— Менга ҳаёт ёқади, — дедим жим турмаслик учун. — Унча ёмон яшаётганим йўқ.

— Яна ҳам ёмон. — У тўппончасини кўтариб қора трубкасини менга тўғрилади. — Қизинг борми?

— Бир нечта. Нимаиди?

— Шундай, қизиқяпман-да. Сени отиб ташлашганини эшитиб хафа бўлишди-да.

— Балки. Умуман, бемаъни гапларнинг нима кераги бор? Нима, мен сенинг арпангни хом ўрдимми? Менда нима қасдинг бор?

— Ҳеч қанақа, ошна, — унинг қонсиз лаблари бесўнақай тиржайди. — Сен ажойиб йигитсан. Ажойиб хонадонинг бор. Сенинг келаётганингни кўрдим. Машинанг ҳам ажойиб экан.

— Айтгайлик, сен тўппончангни четга оласан ва иккаламиз дўстона, мириқиб гаплашамиз, — дедим умидсиз бир тарзда. — Ичасанми?

— Мен ичмайман.

— Соғлигингни асраяпсанми? Лекин баъзан шундай вазиятлар бўлиб қоладики, ичиш заруратга айланади. Мен бирпасда...

У бошини чайқади.

— Мен бу ерга ичиш учун келганим йўқ.

Ушбу бемаъни суҳбат давом этаркан, менинг миям ишларди. Йигит гавдали, кучли эди. Агар кўлида тўппончаси бўлмаса, у билан олишиш мумкин эди. Мен ҳам унча кучсиз эмасман, бир-икки усулни биламан. Унинг кучи ва вазнига бас келишим мумкин. Уни мендан икки метрлик масофа ажратиб турарди. Агар кўлида тўппончаси бўлмаса, биргина чаққон сакраш мени у билан тенглаштирарди.

— Ундай бўлса нимага келдинг? — сўрадим мен ва шу аснода ўнг оёғимни ўтирган стулимнинг олдинги оёқларидан сал орқароққа қўйдим. Бу менга фурсат бўлиши билан унга ташланиш имконини берарди.

— Тўппончамни бўшатайми, ошна? — деди у майна қилиб.

— Кимга бўшатмоқчисан?

— Сенга-да, ошна.

Бутун баданимдан тер чиқиб кетди. Бу жуда ғашимга тегарди. Мен авваллари ҳам турли вазиятларга тушганман, лекин бугунгичалик имконсиз вазият ҳеч бўлмаганди.

— Нега энди? Нимага бундай қиялсан?

У тўппончасини кўтариб учи билан кулоқ ўрнидаги тешикни қашиди.

— Билмайман. Нима ишим бор? Нон учун пул топишим керак-ку, ахир.

Мен лабимни яладим. Тилим қуриб қолганди, фойдаси тегмади.

— Мени отишинг учун сенга пул тўлашдимми? Шунақами?

У бошини сал қийшайтирди.

— Албатта, ошна. Бўлмаса сени ўлдиришимнинг нима кераги бор?

— Менга айтгин, — дедим тушкун овозда. — Сенга ким пул берди?

— Билмайман, ошна. Пулька¹ ўйнаётгандим. Битгаси келиб, “беш юз” ишлашни хоҳлайсанми, деб айтди, четга чиқдик. У менга юзталиқни берди ва шу ерга келишимни буюрди. Сени ўлдирганимдан кейин пулнинг қолганини берадиган бўлди. Шунинг учун ҳам бу ерга келдим.

— Ўша йигит ким эди?

— Билмайман. Қаерингни мўлжаллай, ошна? Бу ишда устаси фарангман. Энг тез битадигани — мияни пачоқлаш, шунда ўзинг ҳам завқ оласан-да.

— Ўша йигитнинг кўриниши қанақа эди? — сўрадим мен жонҳолатда.

У хўмрайди ва бошимни нишонга олди.

— У билан нима ишинг бор? — унинг овози ваҳшийлашди. — Ўз гамингни есанг-чи...

¹ Пулька — пул тикиб ўйнаш.

— Беш юз унча кўп эмас. Мен ошиқча беришим мумкин. Агар тўппончани четга олсанг нақд мингтага эга бўласан.

У тиржайди.

— Сени ўлдирсам, барибир ўша пул ҳам меники бўлади.

Бирдан телефон жиринглаб қолди. У чўчиб тушди-ю, телефонга бурилди. Мен бошим билан унинг башарасини кўзлаб сакрадим, қўлим билан тўппончага ёпишдим. Зарб билан урилган эканман, оғзи ва бурни қонга беланди. Қўлим тўппончани четга буриб юборди. Ўқ овози эшитилди, лекин бу ёрилган қаров халта товушчалик ҳам эмасди.

Иккаламиз ҳам стул билан биргаликда ерга ағдарилиб тушдик. Хона ағдартўнтар бўлиб кетди. У жуда бақувват экан. Ундан тўппончани тортиб олиш қийин эди. Унча-мунчага қўйиб юборадиган эмас. Кулаб тушганида бироз гангиб қолди, акс ҳолда мени эзиб ташлаши ҳеч гап эмасди. Ерга анча юмалашдик, ниҳоят мени унинг устига чиқиб олдим, семиз бўйнига қулочкашлаб туширдим, тинчиб хўя қолди. Қўллари бўшашди, тўппончани тортиб олдим. Шунда бирдан башарамга тушириб қолди, зарбаси қақшатқич эди. Худди тўқмоқ теккандай бўлди.

Тўппонча учиб кетди. Бир муддат гандираклаб турдим. Кўзим тинди. Йигит ўрнидан кўтарилиди. Бурни ва оғзидан қон оқарди. Юзимга мушт туширмоқчи бўлди, лекин эплай олмади, қўлини кўтаришга бошқа ҳоли қолмаганди.

Мен четроққа сурилиб, қаддимни ростладим. Иккаламиз қарама-қарши турардик. Тўппонча эса ўртада ётарди.

Йигит ўкирди, лекин тўппончага эмас, менга ташланди. Чунки тўппончани олишга улгурмаслигини яхши биларди. Кўзига қон тўлган буқалай пишқириб менга ёпишди. Мен куч билан шапалоқ урдим. У мени маҳкам қисиб олди. Иккаламиз гурсиллаб деворга урилдик. Осиеғлиқ турган расмлар ерга тушиб кетди.

Мен яна бошим билан башарасига туширдим, кейин қорнига муштлай келдим. Лекин бошимга иккита кучли зарба тушди. Миям чайқалиб кетгандай бўлди. У орқага тисарилди. Қорнига туширилган муштлар беҳуда кетмаганди. У гангиб турарди. Мен яна бир сакрадим-да, биқинига кучли мушт туширдим. У энгашди, қўлида пичоқ ялтиради.

Биз бир-биримизга тикилганча қимир этмай турардик. У дўзахдан чиққан шайтонни эслатарди. Афти башараси қонга беланган бўлишига қарамай, қали кучли эди. Ҳарҳолда рўпарамда турган одам хавфли қотил эканини ҳис қилардим. Ялтираб турган кўзлари, қўлидаги пичоққа қараб юрагимни ваҳима бозди.

Орқага тисландим.

У бир ўкирди-да, аста-секин бостириб кела бошлади. Орқам билан деворга урилдим. Дарҳол камзулимни ечиб чап қўлимга ўраб олдим. Энди у шиддат билан хужумга ўтди. Камзул ўралган қўлим билан пичоқ ҳамласини қайтариб, ўнг муштим билан жағига туширдим. Жуда ажойиб зарба бўлди-ла. Кўзлари ола-кула бўлиб кетди, гандираклади ва тиз чўкди. Пичоқ қўлидан сирғалиб тушди. Уни тепиб, хонанинг нариги бурчагига учирдим. Унинг олдинга қараб қулай бошлаганини кўриб жағига яна мушт урдим. У гурс этиб йиқилди.

Зўрга нафас олганимча деворга суяндим. Улғудай ҳолдан тойгандим.

Эшик очилиб, қўлларида тўппонча тутганича икки полициячи хонага бостириб киришди. Афтидан, менинг уйимдаги тўполон бутун маҳаллани беқўда турғизган эди.

Полициячилар кирган пайтда рақибим ёнига ағдарилди. У тўппонча олишга бориб қолганди. Шу захоти қуролни қўлга олди. У ҳали ҳам нонини ҳаловатлаб ейиш умидида эди. Босқинчи мени нишонга олди. Ўқ чийиллаганича қологим тагидан ўтди ва деворни тешди.

Полициячилардан биттаси ўқ узди. Мен қаттиқ қичқирдим, лекин афсуски, кеч эди. Ярамас менга аталган иккинчи ўқини отишга улгурмади.

ИККИНЧИ БОБ

I

Самолётдаги учувчилар бўлмасининг эшиги тепасида “Чекилмасин” ёзуви пайдо бўлди. Ёнимда ўтирган бақалоқ маржон-маржон тер қоплаган бошини иллюминаторга эвташтирди:

Демак, Гонконгга етиб келдик, — деди елкаси оша. — Жуда ажиб. Айтишларча, ер юзида бундай яхши жойни топиш қийин эмиш. Шунақага ўхшайди.

Унинг бесўнақай гавдаси ойнани тўсгани учун мен хавфсизлик камарини маҳкамлашга тутидим. Кўшим ўриндиқнинг орқасига ёндашди, ўз камарини маҳкамлади. Шунда мен яна яшил ўрмон билан қопланган тоғларни, мовий денгизни, бир-икки кемани кўришга муваффақ бўлдим. Ниҳоят, самолёт гилдираги қўниш майдонига “тўқ” этиб тегди.

Гонолулудан бери менга ҳамроҳ бўлиб келаётган бақалоқ камераси билан сумкасига чўзилди. Бу сумкани “Пан-Американ” компанияси унга тунги йўловчи сифатида тақдим қилган эди.

— Сиз “Пенинсула”га жойлашасизми? — сўради у.

— Йўқ, мен қарама-қарши томонда.

Унинг тер қоплаган юзи ҳайратомуз бужмайди.

— Каулун яхши-ку, у ерда энг яхши магазинлар, энг зўр меҳмонхоналар. Лекин, балки сиз иш билан келгандирсиз?

— Ҳа.

— Унда бошқа гап.

У қониқиш билан жилмайди.

Самолёт йўловчилари юкларини йиғиштира бошлашди. Одатдаги ур-сурдан кейин чиқиш йўлагига ўтиб олдим. Тик тепага келган қуёшнинг оловпуркар жазирамаси юзимга урилди.

Яна ўн дақиқалардан сўнг мен божхона кўригидан ўтиб, аэропортга туташ одамлар гуж-гуж, шовқин-суронли майдонга чиқдим. Мен у ерда бақалоқ ҳамроҳимни кўрдим. У меҳмонхонага элтувчи автобусга шошиларди. Бақалоқ менга қўл силкитди, мен шу тахлитда жавоб қилдим. Бир маҳал менга рикша¹лар ташланиб қолишди. Улар кўпчилик эди, бақириб-чақиришиб, қўллари билан ҳаракат, имо-ишора қилишарди. Кекса, сариқ ва қуёш куйдирган юзлари умид билан боқарди. Нима қилишни билмай иккиланиб турганимда ёнимга семизгина бир хитой келди. У хушбичим, европача кийинган эди.

— Кечирасиз, — деди бироз энгашиб, — балки менинг ёрдамим тегар. Такси керакмасми?

— Вэнчайдаги “Самовий салтанат” меҳмонхонасига бормоқчийдим.

— У оролда жойлашган, жаноб, — деди у бироз ҳайратланиб. — Яхшиси, сиз кечувгача таксида борганингиз маъқул. Кейин паромда Вэнчайга боришингиз мумкин. Меҳмонхона паром кечуви ёнида.

— Сизга катта раҳмат. Ҳайдовчилар инглизча гаплашадими?

— Кўпчилиги унча-мунча тушунади. — У саф тортиб турган машиналар олдидаги таксига қўл силтади. — Агар хўп десангиз...

У таксига қараб юра бошлади. Мен сумкамни олиб, унга эргашдим. Хитой шоферга мен тушунмаган тилда нимадир деди. Ҳайдовчи нимадир деб фулдиради-да, менга қаради.

— У сизни кечувга олиб боради, жаноб, — деди семиз хитой. — Кира ҳақи бир доллар бўлади. Американики эмас, ўзингиз тушунасиз, Гонконгники. Тахминан олти Гонконг доллари бир Америка долларига тенг келади.

У тиржайди. Тилла тишлари ярқираб кетди.

— У ердаги меҳмонхонани топиш қийин эмас. У вокзалнинг қаршисида. Лекин, сизга маълумми-йўқми, билмадим, бу меҳмонхона америкалик тақсирга тўғри келмаса керак. Аралашаётганим учун кечирасизу, лекин кўпчилик америкалик меҳмонлар “Глочестер” ёки “Пенинсула”га боришни маъқул кўришади. “Самовий салтанат” — осиеликларга мўлжалланган.

— Шунга қарамай, мен айнан ўша ерга жойлашмоқчиман. Ёрдамнингиз учун раҳмат.

— Омадингизни берсин, жаноб, — деди у ва чўнтагидан ҳамёнини олиб, ундан шахсиятномасини чиқариб, менга узатди. Бу ерда сизга гид² керак бўлади. Мен бу ерда Гонконгга келувчи америкалик меҳмонларга васийлик қиламан. Қўнғироқ қилсангиз бўлди...

¹ Рикша — одам ташувчи ҳаммол.

² Гид — йул кўрсатувчи, йўриқчи.

— Ташаккур. Албатта ҳисобга оламан, — шахсиятномасини қўл соатимнинг боғичига қистирдим.

Самолётдалигимдаёқ Гонконг тарихини кўздан кечириб, яриморолнинг қитъа қисми Каулун деб аталишини билиб олгандим. Аэропорт ярим оролнинг шу қисмида жойлашган бўлиб, Гонконгнинг орол қисмидан бўғоз билан ажралиб турарди. Бу бўғозни паромда беш-олти дақиқада кесиб ўтса бўлади. Жефферсон яшаган Вэнчай Гонконгнинг денгиз райони ҳисобланади.

Кечувгача бир неча дақиқада етиб бордик. Каулуннинг соҳил қисмида ҳар ёққа шошилаётган кишилар гавжум. Ҳар юзта хитойликка битта европалик тўғри келади. Орол худди чумоли инига ўхшайди. Йўғон бамбук ёғочларига оғир юк осиб олган ҳаммоллар машиналар орасида ивирсиб юришибди. Кенг кўчаларда хитойлик ишбилармонлар бошқараётган икки филдиракли аравачаларга мол тўла қутиларни орғиб олган рикшалар, улкан юк машиналари серкатнов. Дўконлар пештоқини қип-қизил рангдаги хитой ёзувлари бебаб турибди. Елкаларига гўдаклар боғланган ёш хитой қизлари кир-чир ариқ бўйларида уймалашиб ётишибди. Йўлаклардаги дўконлар атрофидаги сўриларда хитой оилалари ўтириб, ёғоч чўпларда гуруч тановул қилишмоқда.

Кечувда мен такси ҳақини тўлаб, паромга чипта олдим-да, палубага чиқдим. Бу ер хитойлик ишбилармонлар, америкалик сайёҳлар ва калта кўйлакли, яланғоч сонларини кўз-кўз қилувчи нозанин қизлар тўлиб кетган. Паром бўғознинг мовий сувларида сузиб бораркан, мени ўраб турган одамларни томоша қилдим.

Пасаденани тарк этганимга анча бўлгандай кўринди. Меникига бостириб кирган хавфли меҳмон туфайли сафарни икки кунга кечиктиришга тўғри келди. Мен Ретникка бор воқеани тўлалигича гапириб бермадим. Унга фақат уйга келиб бир безорига дуч келганимни, муштлашув бўлганини айтдим. Қароқчининг у ерда нима қилганини билмайман, балки талончидир, деб алладим. Бу нарса Ретникка ёқмади. Айниқса, тўппончага овоз пасайтиргич ўрнатилгани унга сира ёқмади. Лекин мен бунга унча эътибор бермадим ва воқеанинг кераксиз тафсилотларига тўхталиб ўтиришни лозим топмадим. Ҳарҳолда менда Гонконгга учиш имконияти пайдо бўлди ва мен бу имкониятдан фойдаланишим керак эди.

Шубҳасиз, қотилни ёллаган одам ўша сирли Жон Хардвикдан бошқа эмас. 38-калибрли янги тўппонча сотиб олишга тўғри келди. Бундан кейин унингсиз бир қадам ҳам босмасликка ўзимга сўз бердим. Дарвоқе, бундай ваъдалар олдин ҳам берилганди, лекин улар тез эсдан чиқиб кетарди.

Паром бандаргоҳга келиб тўхтади. Ҳамма тушишга шошилди.

Вэнчайнинг аҳолиси қарийб юз фойизга хитойлардан иборат экан. Икки америкалик денгизчини ҳисобга олмаганда, соҳилда фақат хитойлар кўзга ташланади.

“Самовий салтанат” меҳмонхонасига кираверишда соат ва арзонгаров ўйинчоқлар билан савдо қилувчи дўконлар зич жойлашган. Сумкамни орқалаб, кўчани муваффақиятли кесиб ўтдим-да, тор ва айланма зина орқали меҳмонхонанинг даҳлизига чиқиб олдим. Зина яқинида қора кийимда ўтирган кекса хитойга рўпара бўлдим. Узун соқолидан юзи кўринмас, бодомни эслатувчи кўзлари гамгин эди.

— Менга бир хона керак.

Хитой бир қаради-ю, индамади. Устимдаги костюмим унча башанг эмасди, кўйлагим ҳам йўлда анча гижимланиб, оҳорини йўқотганди. Тўғри, мен дайдига жуда ҳам ўхшаб кетмасам-да, анча дурустроқ кейинишим мумкин эди.

Чол тугилавериб титиғи чиққан бир ручка билан дафтар олиб менга узатди. Дафтарда хитойча исм-шарифлардан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Мен керакли жойга ўз фамилиям ва миллатимни ёзиб дафтар билан ручкани қайтариб бердим. У қутидан калит олиб менга чўзди.

— Ўн доллар. Йигирма еттинчи хона.

Ўн гонконг доллари бериб, калитни олдим. Сумкани кўтариб, тор коридор бўйлаб ўнг томонга юрдим. Коридорнинг ўртарида бир эшик очилиб, ундан озгин, рангпар америкалик денгизчи чиқди. Йўлак тор бўлгани учун деворга

қапишиб, кутиб турдим. Унинг орқасидан пуштиранг кўйлақда тўладан келган хитой аёл чиқди. Тушкун қиёфадаги бу аёл яхшилиб боқилган хитой кучукчасини эслатарди. Денгизчи аёлга имлаб, ёнимдан ўтиб кетди. Аёл унинг орқасидан эргашиди. Мен коридор бўйлаб йигирма еттинчи хонагача бордим. Қулфга калит солиб очдим. Унў ўн фут келадиган хона экан. Унда икки ўринли каравот, кресло, жавон, бўялган оқ тоғора, титилиб кетган супурги бор эди. Деразадан эски бир бино кўриниб турарди. Кирхона бўлса керак. Деразалардан чиқариб кўйилган бамбук ходаларга илиб кўйилган сочиқ, чойшаб ва ич кийимлар шундан далолат берарди.

Сумкани ерга кўйиб, қаттиқ каравотга ўтирдим. Ҳаво иссиқ, бунинг устига чарчаган эдим. Қани энди “Глочестер” ёки “Пенинсула” да бўлиб қолсам, душли ва муздек пиволи хона буюрардим. Лекин иш-иш-да. Мен бу ерга маза қилиб дам оламан деб келмаганман-ку, ахир. Бу меҳмонхонада Герман Жефферсон хитой рафиқаси билан яшаган. Бу ер улар учун етарли тарзда қулай бўлган экан, менга нега қулай бўлмасин.

Бу орада мен анча ҳовурдан тушдим. Тоғорага сув кўйиб, ювиниб олдим. Кейин сумкадан буюмларимни олиб, жавонга жойладим. Меҳмонхона жуда тинч эди. Баъзан кўчадан келувчи шовқиндан бўлак ҳеч нарса эшитилмасди. Қўл соатимга қарадим, вақт йигирмата кам олти. Соат камарида ҳалиги семиз хитой берган шахсиятнома қистириглик турарди. Унда “Вонг Хон Хо. Гид, инглизча гапиради” деб ёзилганди. Ёнида телефон номери ҳам бор экан. Мен шахсиятномони ҳамёнимга солиб, эшикни очдим-да, йўлакка чиқдим.

Рўпарада эшикка суянганча бир хитой қиз турарди. Миқтигина, хушбичим, ялтироқ қора сочлари орқасига маҳкам тугилган. Эғнида оқ кофта, яшил юбка. Унинг сиймоси ҳиссиётларни қўзғатмас, нигоҳлари тинчитувчи эди. Қиз кўзларимга тикилди. У менинг чиқишимни сабрсизлик билан кутаётгандек бўлиб туюлди.

— Салом, жаноб, — унинг юзини табассум қоплади. — Мен Лейламан. Исмнинг нима?

Мен унинг табассумига, йирик-йирик бақувват оппоқ тишларига мафтунона қараб қолдим.

— Нельсон Рейн, — дедим мен эшикни ёпиб, калитни бурарканман. — Нельсон деяқол. Сен шу ерда турасанми?

— Ҳа, — у бошдан оёғимгача қараб чиқди. — Айрим америкалик йигитлар баъзида шу ерда кўноқ бўлишади. Сен ҳам кўноқ бўласанми?

— Ўйлаб кўраман. Сен кўпдан бери шу ерда яшайсанми?

— Бир ярим йил бўлди, — унинг талаффузи галати эди. Зўрға тушунардим. Лекин термулиб қараши ниятини айтиб турарди. — Кўнгилхушлик қилгинг келса, менинг ёнимга кирасанми?

Мен бир оз эсанкираб қолдим, лекин жилмайдим.

— Билмайман, умуман, жудаям умид қилма.

Нарироқдаги эшик очилиб, паст бўйли, бақалоқ киши чиқди. Ё италян, ёки француз. У ёнимдан юзини тескари бурганича шошилиб ўтиб кетди. Унинг кетидан ёшгина хитой қиз эргашиб борарди. Ўйлашимча, ўн олти ёшларда бўлса керак. Лекин буларнинг ташқи кўринишидан ёшини аниқлаш анча қийин. Ёнимдан ўтиб бораркан, очиқ иштиёқ билан бир қараб кўйди. Шунда мен ўрнашган меҳмонхонанинг моҳияти хусусида ҳеч қандай шубҳам қолмади.

Лейла чиройли қўлчалари билан мўъжаз кўкракларини кўтариб кўйди.

— Ҳозир кирмайсанми? — лутфан таклиф қилди у.

— Йўқ, — дедим мен. — Мен бандман. Балки кейинроқ кирарман.

— Америкалик йигитлар нукул банд бўлишади. Балки, кечкурун?

— Эҳтимол.

Қизча лабини шиширди.

— Нега аниқ айтмайсан. Ё келасан, ё келмайсан?

— Нима қилиш керак? Ҳозир менинг зарур ишим бор, — дедим-да, даҳлизга шошилдим. У ерда кекса нозим савлат тўкиб ўтирибди. Нақ Будданинг ўзи дейсиз. Зинадан пастга тушиб, кўчага чиқдим. Юзимга гуп этиб иссиқ ҳаво урилди. Одамлар гуж-гуж. Олдимга югуриб рикша келди.

— Полиция маҳкамасига.

У эпчиллик билан олға чоғиб кетди. Уч юз ярд юрар-юрмас мен рикша ёллаб нотўғри иш қилганимни тушундим. Зеро улкан машиналар рикшага сира парво қилишмасди. Ҳар дақиқада мени улкан юк машинаси ёки қудратли америка автомобиллари мажақлаб кетишлари мумкин эди. Ниҳоят, Марказий полиция маҳкамаси олдида тўхтадик. Енгил нафас олдим. Шу ергача эсон-омон этиб келганимга суюниб, тангри таолога ҳамду санолар айтдим.

Навбатчи сержант бу ерга нима мақсадда келганимни билгач, мени унча катта бўлмаган шинам хонага бошлаб киришди. Оқ соч инспектор менга бошдан-оёқ нигоҳ ташлади-да, “ўтиринг” ишорасини қилди.

Биз бир-биримизга ўзимизни таништирдик. Унинг фамилияси Маккарти экан. У кучли шотланд талаффузида гапирарди.

— Жефферсон? — инспектор креслога ястаниб, ёнидан эски сархонали мундштуғуни олди, унга тамаки тўлдираркан, гапида давом этди. — Бу қандай бе-маънилик? Бу одамни мендан суриштиришганди. Пасаденадан сўрашди. Сизнинг кимингиз бўлади?

Мен Ж. Вильбер Жефферсон топшириғи билан келганимни айтдим.

— Мен имкони борича унинг ўғли ва рафиқаси — хитой аёли ҳақида кўпроқ маълумот тўплашим керак. Мен учун айтган гапингизнинг ҳаммаси муҳим.

— Америка вакили сизга янада фойдалироқ бўларди, — деди у чеккан тутунини бурқситиб. — Мен кўп нарса билмайман. У автомобил фалокатида ҳалок бўлганди. Бундан хабарингиз борми?

— Бу қандай юз берди?

У елка қисди.

— Нам йўлда катта тезликда кетаётган экан. Фалокат юз берган жойдан ҳеч нарса топиб бўлмади. Туманда бошқа машинага бориб урилибди.

— Ёнида ҳеч ким йўқ эканми?

— Йўқ.

— Қаёққа кетаётган экан?

Маккарти ҳайрат билан менга қаради.

— Билмайман. Фалокат янги худудда, Каулундан беш миля¹ча масофада юз берибди.

— Уни ким танибди?

— Хотини.

— Унинг аҳволи қандай бўлганини таърифлаб беролмайсизми? Нима ҳисобига яшарди?

— Бунни айтиб беролмайман. — У бурқситиб чекаркан, гапида давом этди. —

Худого шукур, мен у ҳақда ташвиш тортганим йўқ. Умуман, у ўзини бинойидек тутарди. Биласизми, биз одатда кишиларнинг ҳаётига аралашмаймиз. Одатда, бунга уларнинг ўзлари сабаб бўлишади. Жефферсон айти шунақа одам эди. Лекин, барибир, у ҳақда баъзи бир нарсаларни билардим. Зеро у ибратли фуқаро эмасди. Шубҳасиз, хотини ҳисобига яшарди. Хотини эса пулни ҳаром йўл билан топарди. Аммо бу борада ҳам биз Америка фуқаролари ишига аралаша олмаймиз, ёрдам бериш қўлимиздан келмаса, нима қиламиз аралашиб.

— Унинг хотини хусусида сизда бирор шубҳа уйғонганмиди?

— Бўлмасам-чи, у фоҳиша эди. Бу муаммо бизни ташвишга солади, лекин уни ҳал қилиш жуда қийин. Хитой қочоқлари ишлаб пул топишлари қийин, фоҳишабозлик эса вазиятдан қутулишнинг бирдан-бир йўли. Биз шаҳарни улардан мунтазам равишда тозалаб тураемиз, бу осон иш эмас.

— Мен ўша аёлни нега ўлдиришганини аниқлашга уриняпман.

У елкаларини қисди.

— Бу борада мен сизга ёрдам қилолмайман. — У ўйчан бир тарзда столда уюлиб ётган қоғозларга қаради. — Мен қўлимда бор маълумотларни лейтенант Ретникка бериб бўлдим. Бошқа ҳеч нарса қўшимча қилолмайман.

Сўхбатни тамомлаш кераклигини тушундим.

— Нима ҳам дердим, раҳмат сизга. Уёқ-буёқни бир оз тинтиб кўрай-чи, балки бирор нарса чиқиб қолар.

¹ Миля — 7420 м.

— Кўзим етмайди. Агар бирор нарса бўлганда, мен билган бўлардим.

Шундан кейин мен Квинс-Роудга чиқдим. Соат етти ярим. Америка ваколатхонаси ёпилган бўлса керак. Аммо улардан Жефферсон ва унинг хотини ҳақида диққатга лойиқ маълумот олишга умидим йўқ. Фақат ўзим қидириб бирор нарса топишим мумкин. Лекин бундай маълумотни қаердан қидиришни билмасдим.

Бир соатга яқин шаҳарда тентираб юрдим, дўконларни кўздан кечирдим, атроф-муҳитни мириқиб томоша қилдим. Бир оз ичгим келди ва мен Вэнчай соҳилига бордим. Бу ерда майда-чуйда қаҳвахоналар кўп эди. Улардан ҳар бирининг ёнида чўккалаб ўтирган хитой баччаларига кўзим тушди. Улар сурбетларча сузилиб мени ўзига жалб қилмоқчи бўлишади.

Сал тузукроқ қаҳвахонани топиб кирдим-да, қулоқни қоматга келтирувчи радио карнайидан четроқдаги столга ўтирдим. Қаҳвахона дўкони пештахтаси ёнида бир неча америкалик денгизчи пиво сипқоришарди. Менга қўшни стол теварагида ўтирган хитойлик икки корчалон иш ҳақида суҳбатлашарди. Улар олдида бир даста қоғоз. Хона бурчагидаги курсида эса ёш хитой қизлар пичирлашиб, ҳингирлашарди.

Ёнимга келган официант виски ва кока-колага буюртма олди. У хизмат қилаётган пайтда қаердандир ўрта ёшлардаги бир хитой аёли пайдо бўлди. Калтагина яшил кўйлак кийиб, елкасига жигарранг ёпинчиқ ташлаган бу танноз стол ёнидаги бўш ўринга чўкди.

— Яхшимисиз? — деди менга тикилиб. — Гонконгда биринчи бўлишингизми?

— Ҳа.

— Ёнингизда ўтирсам майлими?

— Бемалол. Бирор нарса буюрсам, ичасизми?

У жилмайди. Тилла тишлари ярақлаб кетди.

— Бир финжон сут бўлса, йўқ демасдим.

Мен официантни имлаган эдим, у нима кераклигини тушунди шекилли, бошини лиқиллатди-да, ғойиб бўлди ва ярим литрли финжонни тўлдириб сут олиб келди.

— Бу ернинг овқатлари яхши, — деди аёл. — Агар егингиз келса.

— Менинг овқатлангим йўқ. Сут ичяпсиз, ўткирроқ нарса ичмайсизми?

— Йўқ. Сиз “Глочестер”га жойлашдингизми? Энг яхши меҳмонхона шу.

— Биламан.

Аёл маънодор тиржайди.

— Кўҳликкина қиз керакмасми? Менда ёш ва сулув жононлар кўп. Телефон қилсам бас, дарҳол етиб келишади. Агар ёқмаса, ҳечқиси йўқ. Уларни мен таклиф қиламан, сиз ташвишланмасангиз ҳам бўлади. Агар бирортаси ёқиб қолса, айтасиз. Ҳаммасини ўзим тўғрилайман.

— Раҳмат, лекин, яхшиси, керакмас. Нима, қиз топиш қийинми?

Аёл кулди.

— Қийин жойи борми. Гонконгда қиз тўлиб ётибди. Улар бойваччалар кўнглини овлашдан бошқа нима ҳам қилишарди. Бу ерда пул ишлаш илинжида юрган оиймқизлар сон мингта.

“Самовий салтанат” меҳмонхонаси бу ердан икки ёки уч юз қадамча нарида эди. Маҳаллий фоҳишалар онахони бўлган бу аёл Жо-Энни билмасмикин?

— Менинг ошнам ўтган йил бу ерларда бўлганди. Бир қизни учратиб ёқтириб қолган экан. Унинг исми Жо-Эн Винг Чанг. Мен ўша қизни кўрмоқчи эдим. Сиз уни танимайсизми?

Аёлни кўзларида қандайдир довдираш аломати сезилди. Лекин у дарҳол ўзини тутиб олди ва жилмайди.

— Ҳа, албатта, мен уни танийман. У ажойиб қиз, жуда кетворган, гўзал. У сизга ёқиши тайин. Агар истасангиз, телефон қиламан.

— Майли, чақира қолинг.

— Бу менинг энг яхши қизларимдан бири. У билан меҳмонхоналардан бирига боришга қарши эмасмисиз? Бу қиз ота-онаси билан бирга яшайди. Шу сабабдан хушторини уйига бошлаб боролмайди. Бу сизга ўттиз гонконг долларига тушади. Хона учун яна ўн доллар... — у тиржайиб тилла тишларини кўрсатди, — менга эса уч доллар... тўлайсиз.

Қизиқ, менга тўлаган пулини нималарга сарфлаганим рўйхатини кўрсатсам қария Жефферсон не деган бўларди.

— О' кэй, — ўз навбатида мен ҳам тиржайдим. — Лекин бу қиз Жо-Эн эканлигини мен қандай биламан?

— Ҳазиллашаяпсизми? — аёл менга жиддий қараш қилди. — Бу Жо-Эн. Яна ким бўлиши мумкин?

— Рост. Ҳазиллашдим.

Аёл ўрнидан турди.

— Бориб, сим қоқай-чи...

Аёл бурчақда турган телефон ёнига борди. Кўнғироқ қилаётганида денгизчилардан бири унинг елкасига қўл ташлади. Аёл “нари тур” дегандай уни силтаб ташлади-да, менга қараб, кўз қисиб қўйди. Мен ҳам унга жавобан кўзимни қисиб қўйдим. Қаҳвахонада дўстона ва бамайлихотир кайфият ҳукм сурарди. Ҳамма нарса ошқора эди. Аёл телефон гўшагини илгач, қаҳвахонадаги барча, ҳатто официант ҳам, менинг бир қизга буюртма берганим ва ҳадемай у бу ерга етиб келишини яхши билишарди. Ҳатто, бундан барча хурсанддай кўринарди.

Аёл денгизчи билан гаплашди. Сўнг яна телефон гўшагини кўтарди. Ким биландир савдолашди.

Мен ичиб, чекиб бўлдим-да, официантни имладим. Яна ичимлик буюрдим.

Ола-була чўмилиш кийимидаги икки америкалик менга яқинроқ жойга келиб ўтиришди. Хитой аёл телефонда гаплашиб бўлгач, ёнимга қайтиб келди.

— Ўн дақиқадан кейин етиб келади. У келиши билан мен сени огоҳлантираман, — деди-да, америкаликлар ёнига ўтди. Беш дақиқача гаплашишгач, аёл яна кўнғироқ қилгани жўнади.

Орадан чорак соатлар вақт ўтгач, эшик очилиб, бир қиз кириб келди. Баланд бўйли, хушбичим, европача тикилган оқ-қора кийимда. Елкасидан ошириб ташлаган пластик сумкачаси ҳам шу рангда. Унинг дилбарлиги истагимни жунбушга келтирди. Қиз хитой аёлга қараган эди, у мен томонга ишора қилди. Қиз менга қараб жилмайди-да, нозли бир юриш билан зални кесиб ўтди. Денгизчилар завқ билан қараб қолишди.

Қиз менинг ёнимга ўтирди.

— Хэллоу. Исминг нима?

— Нельсон. Сенинг исминг-чи?

— Жо-Эн.

— Жо-Эн — бу ёғи-чи?

Қиз стол устида турган қутидан сигарет олди.

— Оддийгина Жо-Эн.

— Винг Чанг эмасми?

У чиройли табассум қилди. Оппоқ тишлари ўзига бирам ярашардики...

— Бу менинг исмим. Сен қаердан биласан?

— Бултур бир ошнам шу ерларда бўлганди, — дедим мен унинг ёлғон гапираётганига парво ҳам қилмай. — У менга сен билан учрашганини айтганди.

— Жуда хурсандман, — у сигаретни бўялган лабларига қистириб, чекди. —

Сенга ёқаманми?

— Бўлмасам-чи.

— Демак, кетдик.

— О'кэй.

— Хоним учун уч доллар берасанми?

Мен уч доллар узатдим.

Хитой аёл тилла тишларини ялтиратиб ёнимга келди.

— Қалай, маъкулми?

— Маъкул бўлганда қандоқ?!

У пулни ҳамёнига яшираётиб тиржайди.

— Яна келинг. Мен доим шу ердаман.

Ўзини Жо-Эн деб таништирган қиз ўрнидан туриб, шошганича эшикка йўл олди. Мен ҳам денгизчиларга имо қилиб, “хайр” дедим-да, унга эргашдим. Денгизчилардан бири бармоқлари билан “О” шаклини кўрсатди-да, гўё хушдан кетганини тасвирлаб, ўзини ўз ошналари кучоғига ташлади. Кишнашга

ўжашган кулги янгради. Мен одамлар билан гавжум, димиққан кўчага чиқиб, мени кўраётган қиз ҳузурига шошилдим.

— Ёшигина, лекин арзон бир меҳмонхонани биламан, — деди қиз.

— Мен ҳам биламан. Мен “Самовий салтанат”га жойлашганман. Ўша ерга борайлик.

— Ёшиси, мен айтган меҳмонхонага борайлик, — у кўз остидан менга қараб кўяди.

— Йўқ, меникига борамиз, — дедим мен ва қўлтигидан олиб, одамлар тўда-си ораб, меҳмонхонамга етакладим.

Қиз итоаткорона ёнма-ён одимларди. Ундан қимматбаҳо атир ҳиди анқиб турарди. Бу менга жуда хуш ёқарди. Йўл бўйи у ҳам, мен ҳам индамдик. Қиз тик экиллардан осон ва чаққон кўтариларди. Елкаси нафис, оёқлари чиройли ва узун эди. Зинадан зинага кўтариларкан, сонларини моҳирона ликиллатарди. Мен унга ҳаддан ташқари қизиқиб қараётганимни ҳис қилдим. Ҳолбуки, ўзимни тутганим керак эди.

Кекса нозим ўрнида мудраб ўтирибди. У бир кўзини сал очди, қизга диққат билан қаради, кейин мени кўздан кечирди ва қовоғини ёпди.

Очиқ эшик ёнида тирноқларини тозалаганича Лейла турарди. У қизга қараб кўйди-да, менга ёвқараш қилди. Мен ҳам унга истеҳзоли қараб кўйдим-да, меҳмонимни ичкари киритдим. Эшикни занжирладим.

— Менга ўттиз доллар эмас, сал кўпроқ беролмайсанми? Агар эллик доллар берсанми, сен билан шундай назокатли бўлардимки...

У, мен тайёрман, дегандай тугмасини ечиб юборди. Мен уни тўхтатишга уйгурмасимдан у ярим яланғоч ҳолда турарди.

— Бир оз шошма, — дедим ҳамёнимни оларканман. — Бу ишда шошилиш ярамайди.

Қоқ қайрат билан менга тикилди. Мен Жо-Эннинг ўликхонада олинган суратини ниқардим-да, унга узатдим. Унинг чиройли чеҳраси шубҳа билан қопланган. Аввалига кўзларини суратга қадади, кейин менга тикилди.

— Нима бу? — сўради у.

— Жо-Эн Винг Чангнинг сурати.

У хайфсаласизлик билан тугмасини солди. Қора кўзларида ҳорғинлик экс этди.

— Сенда унинг сурати борлигини қаёқдан биламан? Хоним сенинг уни сира кўрмаганингни айтганди.

— Сен уни танирмидинг?

У сонлари билан каравотга суянди.

— Бу шунчалар муҳимми? Мен ундан лаззатлиман. Сен мени хоҳламайсанми?

— Уни танирмидинг, деб сўраяпман.

— Йўқ, танимасдим, — у бирдан ғазабланди. — Менинг ҳақимни берасанми?

Белта ўн долларликни санаб, елпиғичдек тутдим-да, кўзига ниқгадим.

— У бир Герман Жефферсон деган америкаликка текканди. Сен уни танирмидинг?

Унинг юзида нафрат ифодаси акс этди.

— Мен у билан учрашганман. — Қиз яна Жо-Эннинг суратига тикилди. — Нимага у... — Нега у ўликка ўхшайди?

— Чунки у ўлик-да!

Хулди қўлини чақиб оладигандек қиз суратини ташлаб юборди.

— Ўлик одамларни томоша қилиш — яхши аломат эмас. Менинг ҳақимни бер. Кетишим керак.

Мен Германнинг суратини чиқариб, унга кўрсатдим.

— Мана бу унинг эрини?

Қиз суратга зўра қаради.

— Мен янглишибман. Унинг эрини сира кўрмаганман. Ҳақимни олсам бўладими?

— Ҳозиргина у билан учрашганман, дединг-ку?!

— Янглишибман.

Биз бир-биримизга тик қараб турардик. Унинг юз ифодасидан бекор вақт сарфлаётганимни тушундим. Унинг менга ҳеч нарса гапиргиси йўқ эди. Мен пулни бердим. У дарҳол сумкасига тикди.

— Агар Жефферсон ҳақида бирор қизикроқ нарса гапириб берсанг, янада кўпроқ олишинг мумкин эди, — дедим унга умидсиз оҳангда.

У эшикка қараб юрди.

— Мен у ҳақда ҳеч нарса билмайман. Совға учун миннатдорман.

Занжирни туширди-да, сонларини намоёишкорона ликиллатиб, чиқиб кетди.

Чув тушдим! Бунинг устига Жефферсондан олган пулни елга совурдим. Фақат пулларнинг ўзимники эмаслигигина далда берарди.

2

Анча вақтдан кейин, тўшақда чўзилиб ётавериш жонимга теккач, қаергадир бориб, тамадди қилишга қарор бердим. Эшикни очиб Лейлани кўрдим. У даҳлизнинг нариги томонида, ўз эшигининг остонасида турарди. Ёрқин қизил рангда, зар билан тикилган кўлак унга байрамона тус берганди. Сочига оқ гул қистириб олибди.

— У сеникидан тезда чиқиб кетди. Нега олиб келдинг, ахир мен шу ердан-ку.

— Бу амалий учрашув эди. У билан гаплашишим керак бўлди.

— Нима ҳақда? — сўради шубҳаланиб Лейла.

— Ҳар тўғрида, — дедим кўзларига қараб. Бу шайтонча ўта офатижон эди. — Бирор жойга бориб овқатланмайми?

Лейланинг кўзлари чақнади.

— Мана бу бошқа гап, — деганича Лейла ўз хонасига отилиб кирди, сумкачасини олиб, қайтиб чиқди. — Сени яхши ресторанга олиб бораман. Қорним жудаям оч. Биз анча-мунча ширин нарсалардан тамадди қиламиз. Мазза. Лекин бу сенга унча қимматга тушмайди...

Биз даҳлиз бўйлаб зинага қараб юрдик. Нозимнинг ёнидан ўтдик. У нима-ларнидир ҳисоблаб ўтирарди. Бизга парво ҳам қилмади.

Биз кўчани кесиб ўтиб, таксилар тўхтайдиган жойга бордик.

— Кечувгача таксида борамиз. Ресторан нариги соҳида.

Биз таксига ўтириб, кечувгача бордик, у ерда паром¹га ўтирдик. Йўл бўйи Лейла кеча кўрган фильмининг мазмунини гапириб берди. Ҳар куни кинога бориб туришини айтди. Унинг гапларига қараганда, хитойлар кинони жуда яхши кўришаркан ва имкон бўлди дегунча томошага боришаркан. Ҳар бир кинотеатр олдида навбатда турган одамларни кўриб бунга ишониш қийин эмасди. Энг яхши билетларни олиш учун эрталабдан навбатда тураман, деди Лейла.

Биз соҳилга чиққанимиздан кейин, Лейла Натан-Роудда бир оз сайр қилишни таклиф этди. Шунда иштаҳа яхши очилади, дейди Лейла.

Ёнма-ён юриш жуда қийин эди, гаплашиш тагин оғир. Бу пайтлар кўчалар одамлар билан жуда гавжум бўлади. Каулун кўчалари бўйлаб юриш алоҳида малака талаб қилади. Қаёққа қараманг, неон лампалар ярқирайди. Бу хитойлар неон рекламалари қилишга устаси фаранг бўлишаркан, дейман ўзимча. Белгилари ҳарф эмас, санъат асари дейсиз. Машиналар, рикшалар, велосипедлар кенг кўчани тўлдириб борапти. Йўлак бўйлаб эса одамлар худди чумолидай ўрмалайди.

Ниҳоят ресторанга етиб келдик. Унинг атрофида ҳам ғуж-ғуж одам.

— Бу ерда маза қилиб овқатланамиз, — деди Лейла ва айланувчи эшикни итарди. Ресторан шовқинидан қулоқ қоматга келди.

Хўрандалар кўзга ташланмасди. Столларни шифтдан осилган пардалар пана қилиб турарди. Пардалар ортидан пиёлалар жаранги, ҳирс уйғотувчи хитойча сўзлар, ликопчалар тақиллаши қулоққа чалинади.

Ресторан соҳиби пардани кўтариб, таъзим қилди. Лейлага жилмайди. Биз рестораннынг сирли муҳитига ғарқ бўлдик.

¹ Паром — кечувда ишлатиладиган катта сол.

Лейла сумкачасини стол остига яширди, кўйлаги кўкрагини тўғрилаган бўлди, стулда керилиб ўтираркан, тиржайиб, оппоқ тишларини намойиш қилгандай бўлди.

— Овқатни мен буюраман, — деди у. — Аввало қовурилган креветка¹ сўнгра наҳанг сузгичларидан тайёрланган шўрва, ундан кейин тухумга қўшиб қовурилган жўжа, бу ерда уни жуда зўр тайёрлашади-да. Кейин... кейин яна кўра-миз. Аммо биринчи бўлиб қовурилган креветкалар.

Лейла официантни имлаб, хитойчасига нимадир деб бидирлади. Официант кетгач, стол оша чўзилиб қўлимни силай бошлади.

— Америкалик бойваччалар менга жуда ёқади, — тан олди Лейла. Улар ўта жонсарақ бўлишади. Кўрпада, айниқса, бажонидил ҳаракат қилишади. Бунинг устига пуллари ҳам кўп бўлади.

— Олдиндан хулоса чиқарма. Панд еб қолишинг мумкин. Гонконгга келганинга анча бўлдими?

— Уч йил бўлди. Мен Кантондан келганман. Қочоқларданман. Амакимнинг ўғлида қайиқча бор эди. У мени Макаога олиб келди. Кейин мен бу ёққа ўтиб олдим.

Официант бизга хитой шароби келтирди. Уни иккита зиғирдай-зиғирдай финжонга қуйди. Шароб илиқ ва ўткир эди. Официант кетгач:

— Балки сен Жо-Эн Винг Чангни биларсан? — деб сўрадим. — У ҳам қочоқлардан.

Лейла ҳайрон бўлди.

— Ҳа, мен уни яхши биламан. Нима, сен уни танийсанми?

— Танимайман.

Биз жим қолдик. Официант қовурилган креветкаларни олиб келди.

— Лекин сен унинг отини айтдинг-ку. Уни қаердан биларсан? — сўради Лейла таёқчалар билан креветка ушлаб сардакка ботираркан.

— У менинг ҳамюртимга турмушга чиққанди. — Мен креветкани дастурхонга тушириб юбордим. Уни таёқчаларда базўр олиб оғзимга солдим. Жуда маза-ли экан. — Сен уни ҳеч кўрганмисан? Герман Жефферсонни?

— Албатта. — Лейла креветкаларни усталик билан туширарди. У овқатнинг анчасини тушириб бўлди. Мен эса учинчи креветка билан овора эдим.

— Жо-Эн Кантондан мен билан бирга қочқанди. Унинг омади бор экан, америкаликка турмушга чиқди. Лекин у ўлиб қолди.

Официант кирди. У қовурилган гуруч аралаштирилган ветчина, креветка ва пиширилган тухум бўлақлари тўла товоқ олиб келганди. Лейла ундан ўз идишини тўлдириб олди-да, таёқчаларни ишга солди. Мен барибир унга тенглаша олмасдим.

— У сизларнинг меҳмонхонада яшармиди? — сўрадим мен таёқчалар билан гуручни оламан деб тиришарканман.

Лейла бошини лиқиллатди.

— У менга қўшни хонада тўйдан кейин уч ой яшади. Сўнгра қаёққадир го-йиб бўлди.

Наҳанг шўрвасини олиб келишди. Лейла яна ишга киришди.

— Нега гойиб бўлди?

Лейла елкасини қисди.

— Жо-Эн унга керак бўлмай қолди.

Шўрвани қошиқ билан ичардик. Шунинг учун ҳам у билан беллаша олардим.

— Нега унга керак бўлмай қолди?

Лейла менга нафрат тўла бир нигоҳ ташлади-да, шўрвани ичишда давом этди.

— У Жо-Эн боқсин деб унга уйланган эди, — деди Лейла. Унинг ўзида пул пайдо бўлгач эса, Жо-Энни хоҳламай қуйди.

— У Германни қандай қилиб боқарди?

— Жо-Эн ҳам менга ўхшаб эркакларнинг кўнглини овлаб пул топарди. Бизларда пул топишнинг бошқа иложи йўқ.

¹ Креветка — майда қисқичбақа.

Пардани қайириб официант кирди. У мўъжазгина бўйра олиб кирганди. Уни тантана билан ерга тўшади.

Лейла ўтирган стулида гир айланиб, қувониб қарсак чалди.

— Мана, жўжа ҳам келди. Бунақаси ҳаммиша ҳам бўлавермайди.

Бир хитой бола кирди. Қўлидаги ёғоч ликопчада туяқуш тухумидай нарсани олиб кирди. У тухумни бўйрага юмалатди.

— Жўжа олдиниға турли зираворлар билан тўлдирилади, шундан кейин нилуфар баргига ўралади, — тушунтирди Лейла. — Сўнгра у лой билан сувалади. Кейин оловга қўйиб беш соатча қовурилади. Қарагин-а, лой тошга ўхшаб қотиб кетибди.

Бола болга билан уриб тухумни синдирди. Ажойиб ҳид таралди. Официант билан бола юзма-юз ўтириб олишди. Болакай жўжани нилуфар баргидан тозалаб, официант тутиб турган идишга солди. Товуқ гўшти шу даражада пишиб кетгандики, тозалаш жараёнида гўшти суюгидан ажралиб тушди.

Официант уни моҳирона ликопчаларга тизди. Лейланинг таёқчалари яна ишга тушди. Мен ейишга киришдим. Умримда бунақа ширин овқат емагандим. Лейла таёқчалари билан жўжа гўштининг бир парчасини оғзига олиб бораркан:

— Ёқдимми? — деб сўради.

— Бўлмасам-чи...

Шундан кейин у, то овқатдан паққос тушириб бўлмагунча, ҳеч нарса ҳақида сўрамади. Ҳозир уни овқатдан бошқа ҳеч нарса қизиқтирмасди. Жўжани бар-тараф этганимиздан кейин Лейла кўзиқорин буюрди. Сўнгра бамбук новдаси, тузланган занжабил ва бодом мағзи солиб пиширилган пирожное. Бу пайтга келиб овқат роса кўнглимга урганди. Мен чекиб ўтирарканман, шунчалик кўп овқат еганимиздан ҳайратланардим. Яна йигирма дақиқалардан сўнг Лейла таёқчаларни қўйиб, яйраб керишди.

— Зўр бўлди-да, а? — деди у менга сўрагандай термулиб. Мен унга эҳтиром билан қараб турардим. Шунча овқатни еб, шакли-шамойилини асло ўзгартирмаган одамга қойил қолмай бўладими...

— Жуда соз.

Лейла қониқиш билан жилмайди.

— Ҳа, жуда соз. Энди сигарет сўрасам бўладими?

Мен унга сигарет тутдим. У ҳузур билан чекаркан, мириқиб жилмайди.

— Мехмонхонага боргинг келмаяптими? — сўради у. — Ҳозир айна муҳаббатга берилиш пайти. Бундай овқатдан кейин севги иштиёқи юракни роса жўш урдирди-да. Ишқ ҳиссиёти ҳам гаштли бўлади.

— Ҳали эрта... Ҳали бутун тун бизнинг ихтиёримизда. Яхшиси, менга Герман Жефферсон ҳақида гапириб бер. Сен у уйланганидан уч ой кейин пул топа бошлади, деб айтдинг. Пулни қандай топарди, ахир?

Лейла қовоғини уйди. Бу мавзу унга ёқмаганини тушундим.

— Билмайман. Жо-Эн менга ҳеч нарса гапирмаганди. Бир сафар қарасам йиғлаб ўтирибди. Мени ташлаб кетди, дейди. Энди ўзи пул топа бошлади, менинг керагим бўлмай қолди...

— Қандай пул топаётганини айтмадимми?

— Нимага энди? Менинг нима ишим бор?

— Герман унинг олдига келиб турармиди?

— Ҳар замонда келиб турарди, — Лейланинг юзи ғамгин тус олди. — Эркаклар кўнгли янги нарса тусаб қолсагина келиб туришади. Герман онда-сонда уникида ётиб қоларди.

— Герман ташлаб кетганидан кейин Жо-Эн нима қилди?

— Нима қиларди? — деди жаҳл билан Лейла. — Бошқа нима ҳам қила оларди? Аввалги ишини давом эттирди.

— Эркаклар кўнглини овлардимми?

— Бўлмаса қандай кун кўрарди?

— Жефферсон пул топа бошлаган тақдирда ҳам, Жо-Эн унинг хотини эди-ку...

— Герман унга ҳеч вақо бермасди.

— Жо-Энни ташлаб кетгандан кейин, Герман қаерда яшарди, билмайсанми?

— Жо-Эн гапиргандай бўлувди, бир катта чорбоғли кошонани ижарага олган деб. Репала-Бэйдаги бу кошона қандайдир қартабоз хитойнинг жойи экан. Мен ўша жойни кўргандим, — Лейланинг овозида негадир ҳасад оҳанги бор эди. — Жуда ҳашаматли... Катта оқ кошона, шундоқ денгизга зиналар билан тушиб бориларди. Кичкинагина бандаргоҳи, қайиғи ҳам бор эди.

— Жо-Эн у ерга бориб турармиди?
Лейла бошини сарак-сарак қилди.

— Уни чақирмасди.

Официант кириб, табасум билан таъзим қилди.

У менга ҳисоб қоғозини тутқазди. Шунча овқат арзимаган пул бўлибди. Мен пулини тўладим. Лейланинг юзида ширин жилмайиш пайдо бўлди.

— Кўнглинг тўлдими? — сўради Лейла.

— Жуда зўр.

— Энди меҳмонхонага қайтиб, бир маза қилайлик. Севишмоқ онлари бизга мунтазир.

Бу Гонконг эди. Ақл-идрокнинг барча далилларини бир чеккага йиғиштириб, фақат ҳиссиёт муҳити билан яшаётган бир жой эди бу ўлка. Ҳа, буни Гонконг дейдилар. Бунинг устига мен умримда хитой қизлари билан ётмаган эдим. Шундан бўлса керак, юрагим ҳовриқар, ҳиссиётим жўш урган эди.

— О'кэй, — дедим мен ўрнимдан турарканман. — Кетдик меҳмонхонага.

Шовқин-сурон тўла тунги кўчага чиқиб, Натан-Роуд бўйлаб юра бошладик.

— Менга бирор мўъжазгина совға ҳада қилолмайсанми? — сўради Лейла кўлтиғимдан олиб, жилмайиб бораркан.

— Майли. Нима хоҳлайсан?

— Мен кўрсатаман.

Биз яна бир оз юрдик-да, чироқлардан ярқираб турган галереяга чиқдик. Бу ерда ҳар қадамда дўкон. Ҳар бир дўконнинг ёнида харидорни интиқ кутаётган тужжор.

— Сендан бир эсдалик сифатида узугим бўлса... — деди Лейла. — Фақат қиммати керакмас.

Биз заргарлик дўконига кирдик ва у ўзига узук танлади. Узук унча қиммат эмасди, лекин Лейлага жуда ёқиб қолганди. Баққол узук учун қирқ гонконг доллари сўради. Лейла у билан ўн дақиқача савдолашди ва узукни йигирма беш долларга туширди.

— Мен уни ҳамиша тақиб юраман, — деди Лейла узукни айлантириб кўраркан. — Сени сира эсдан чиқармайман. Энди юр, тезроқ меҳмонхонага борайлик.

Ҳаммаси паромдан тушиб, мен такси тўхтатмоқчи бўлганимда юз берди. Худди ўша пайт Лейла ғойиб бўлиб қолди. Бу қандай юз берганини ҳозиргача тушуна олмайман. Шундоққина ёнимда такси тўхтади, худди шу пайт оврупача қора костюм кийган уч нафар бақувват хитой йигити мени итариб юборди. Улардан бири энгашиб, бузилган инглиз тилида мендан кечирим сўради. Қолган иккови атрофимни ўраб олган эди. Кейин учаласи уларни кутиб турган машинага қараб чопди. Мен Лейлани ахтариб, уёқ-буёққа қарадим. Лекин у ғойиб бўлганди. Худди ер ёрилган-у, Лейлани ер ютгандай эди.

(Давоми бор.)

